

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

3

ھارون قی زامان
توتھوڑی

3

شعنا خلق نشیاتی

ISBN 978-7-228-14068-8

9 787228 140688 >

مىللىي يېزىقتىكى نەشر بۆيۈملىرى مەخسۇس مەبلەغىگە ئېرىشكەن تۈر

民族文字出版专项资金资助项目

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى

3

باش تۈزگۈچى: ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
تۈزگۈچىلەر: ئابدۇرېھىم راخمان
يارى ئەبەيدۇللا

§ 8. ئۆزلۈك ئالمىشى

1. مەنىسى

ئۆزلۈك ئالمىشى بىر «ئۆز» سۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھامان ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

ئۆزلۈك ئالماشلار جەدۋىلى

1 - شەخس	بىرلىك تۈرى		ئۆزۈم ②
	كۆپلۈك تۈرى		ئۆزىمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى	ئۆزۈڭ
		سىپايە تۈرى	ئۆزىڭىز
		ھۆرمەت تۈرى	ئۆزلىرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈرى	ئۆزۇڭلار
		سىپايە تۈرى	ئۆزىڭىزلەر
		ھۆرمەت تۈرى	ئۆزلىرى
3 - شەخس	بىرلىك تۈرى		ئۆزى
	كۆپلۈك تۈرى		ئۆزلىرى

ئۆزلۈك ئالمىشى بۇ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن بولسىمۇ، لېكىن تەۋەلىك ئوقۇمىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە ئاتاش تۈرى (2 - شەخستە) جەھەتتە ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈم، بىز ئۆزىمىز، سەن ئۆزۈڭ، سىز ئۆزىڭىز، سىلى

ئۆزلىرى، ئۇلار ئۆزلىرى

قاسىمىنىڭ ئۆزى، بۇ خەتنىڭ ئۆزى...

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرگە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈمنىڭ، ئۆزۈمگە، ئۆزۈمنى، ئۆزۈمدە، ئۆزۈمدىن، ئۆزۈمدىكى، ئۆزۈمگىچە، ئۆزۈمدەك، ئۆزۈمچە، ئۆزۈم بىلەن، ئۆزۈم توغرىلىق، ئۆزۈم ئۈچۈن...

ئۆزىمىزدە، ئۆزىمىزدىن، ئۆزىمىزدىكى، ئۆزىمىزگىچە، ئۆزىمىزدەك، ئۆزىمىزچىلىك، ئۆزىمىز بىلەن، ئۆزىمىز توغرىلىق، ئۆزىمىز ئۈچۈن...

ئۆزۈڭ، ئۆزۈڭنىڭ، ئۆزۈڭگە، ئۆزۈڭنى، ئۆزۈڭدە، ئۆزۈڭدىن، ئۆزۈڭدىكى، ئۆزۈڭگىچە، ئۆزۈڭدەك، ئۆزۈڭچىلىك، ئۆزۈڭ بىلەن، ئۆزۈڭ توغرىلىق، ئۆزۈڭ ئۈچۈن.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ جۈملىدىكى رولى ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى رولى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ.

2. ئىشلىتىلىشى

ئۆزلۈك ئالمىشى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

1) جۈملىنىڭ ئوبيېكتى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە جۈملىنىڭ باشقا بىر بۆلىكى بولۇپ تەكرارلانسا، ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۆزلۈك ئالمىشى باشقا بىر سۆز سۈپىتىدە ئايرىم جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئۆزۈمنى تەنقىد قىلدىم.

b. بۇ چاپاننى ئۆزۈڭگە ئالدىڭمۇ؟

c. ئۇ بىزنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ باردى.

2) سۈبېكتىنىڭ پائالىيەتچانلىقى ياكى مۇستەقىللىقى تەكىتلەنگەندە ياكى سۈبېكتى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە

تەكرارلاشقا توغرا كەلگەندە، شۇ سۈببىكتىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق شەكىلدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مېنى ھېچكىم چاقىرمىدى، ئۆزۈم كەلدىم.

b. بۇ ئىستانوك ۋاقىت ئوشقاندا ئۆزى توختايدۇ.

c. سەن ئۆزۈڭنى قىينىما.

d. بۇ مەسىلنى بىز ئۆزىمىز ھەل قىلىۋاتىمىز.

e. مەشۇراخان بىر يەرلەرگىمۇ بېرىپ قالغىنىنى ئۆزۈمۇ

تۇيماي قالدى.

3) مەلۇم شەيئىنى باشقا شەيئىلەردىن ئايرىپ، ئالاھىدە

گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەندىمۇ شۇ شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار ئۆزلۈك ئالمىشىغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشقا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى سەۋەبچى.

b. ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

c. لۇغەتنى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن ئۆزۈمگە قايتۇرۇپ

بەر.

d. بۇنداق دورا ماتېرىياللىرى بۇ يەرنىڭ ئۆزىدىنمۇ چىقىدۇ.

4) «ئۆزۈمنى ئۆزۈم...»، «ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ...»، «ئۆزىدىن ئۆزى...» قاتارلىق بىرى باش كېلىشتە، يەنە بىرى باشقا كېلىشتە قاتارلىشىپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالمىشلىرى بەزىدە «ئۆز - ئۆزۈمنى...»، «ئۆز - ئۆزۈڭگە...»، «ئۆز - ئۆزىدىن...» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:-

a. نېمىشقا شۇنداق قىلدىم دەپ ئۆز - ئۆزۈمنى گەيىبلىدىم.

b. ئۆز - ئۆزۈڭگە ئىشەنمىسەڭ، باشقىلار ساڭا قانداق

ئىشەنسۇن.

c. بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇمغۇ؟
5) ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن قاتار كەلگەن ياكى ئۇنىڭغا
بېقىنىپ كەلگەن 1 - ، 2 - شەخستىكى شەخس ئالمىشىرى كۆپ
ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ. تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، 3 -
شەخستىكى شەخس ئالمىشى ياكى ئىسىملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ.
مەسىلەن:

a. سەن ئۆزۈڭ يالغۇز كەلدىڭمۇ؟

b. ئۆزۈمدىن سورىساڭ بولمامدۇ؟

c. بۇ ئىشنى ئەخمەت بىلەمدۇ، ئۆزىدىن سوراپ باق.

6) 1 - ، 2 - شەخستىكى ئۆزلۈك ئالمىشى ئىگىلىك
كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچى ئىسىم
ئادەتتە 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ. بەزىدە
ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن
كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. رەمچىنىڭ رېمىدىن ئۆزۈڭنىڭ خىيالى (خىيالىڭ)

دۇرۇس. (ماقال)

b. سەن ئۆزۈڭنىڭ ئويۇڭدە تۇرۇۋاتامسەن؟

c. مەنمۇ ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى (قارىشىمنى) قويۇپ باقاي.

7) ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئۆزلۈك
ئالمىشى كۆپ ھاللاردا قىسقارتىلىپ «ئۆز» شەكلىدىلا
قوللىنىلىدۇ، بىراق بۇ چاغدا ئىسىم جەزمەن ئۆزلۈك
ئالمىشىنىڭ تولۇق شەكلىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك
قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشى كېرەك. مەسىلەن:

a. ئۆز ئويۇمنىڭ خۇشلۇقى، پۈت قۇلۇمنىڭ بوشلۇقى.

(ماقال)

b. سەنمۇ ئۆز پىكرىڭنى توغرا دەيسەن، ئومۇم ئۆز پىكرىنى

توغرا دەيدۇ.

§9. بەلگىلەش ئالماشلىرى

1. مەنىسى

بەلگىلەش ئالماشلىرى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان - مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلىدۇ.

2. تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ئۇچرايدىغان بەلگىلەش ئالماشلىرىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

بىرى، «پۈت -» دېگەن پېئىلغا ھەر خىل قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغانلار: پۈتۈن، پۈتكۈل؛

يەنە بىرى، «بار» دېگەن سۈپەتكە بەزى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغانلار: بارلىق، بارچە؛

يەنە بىرى، «ھەممە» سۆزىدىن ھاسىل بولغانلار: ھەممە، ھەممەيلەن؛

يەنە بىرى، «ھەر» دېگەن سۆزگە سوئال ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغانلار: ھەركىم، ھەرنېمە، ھەرقانداق، ھەرقايسى، ھەرقاچان، ھەرقانچە.

بەلگىلەش ئالماشلىرى ئۇلارنىڭ گرامماتىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، سان - مىقدار ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، ئىسىم ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۆت تۈرگە ئايرىش مۇمكىن

(1) سان - مىقدار ئالماشلىرى

(1) «ھەممە»، «پۈتۈن»، «بارلىق»، «بارچە»، «ھەرقايسى» ئالماشلىرى سان - مىقدار ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، بىۋاسىتە ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ھەممە ئادەم، پۈتۈن خەلق، بارلىق مەكتەپ، بارچە ئادەم،
ھەرقايسى ئەل...

(2) «ھەممە» ئالمىشى بەزىدە بىۋاسىتە ئىسىملىشىپ،
«ھەممە ئادەم»، «ھەممە ئىش»، «ھەممە نەرسە» دېگەن مەنىلەردە
كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچكىم ھەممىنى بىلىمەن دېيەلمەيدۇ.

b. ھەممە ئورنىدىن تۇرۇپ گۈلدۈراس ئالقىشلارنى ياغراتتى.

(2) ئىسىم ئالماشلىرى

(1) «ھەممە»، «ھەرقايسى» ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ 1 -، 2 -

شەخس كۆپلۈك ۋە 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن
بىرىكىپ ئىسىم ئالماشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە ئايرىم -
ئايرىم ھالدا مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئەنىڭ ھەممىسى ۋە ھەر
بىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يىغىنغا ھەممىمىز كەلدۇق.

b. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەلدى.

c. ئۇ ھەممىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

d. بۈگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) ھەممىمىزنى دوسكىغا

چىقاردى.

e. بۇ (سىلەرنىڭ) ھەممىڭلارغا تېگىشلىك ئىش.

f. ئۇ ھەممىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

g. بۇ (بىزنىڭ) ھەرقايسىمىزغا تېگىشلىك ئىش.

h. ھەرقايسىڭلار ئۆز ئورنۇڭلاردا ئولتۇرۇڭلار.

i. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بىلەن سۆھبەتلىشىش كېرەك.

(2) بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ

كەلگەندە، ئېنىقلىغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى
بىردەك 3 - شەخستە بولىدۇ. مەسىلەن:

a. - ھەممىڭلارنىڭ لۇغىتى يوقمۇ؟

- ھە، ھەممىمىزنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.

b. ھەرقايسىڭلارنىڭ بېلىتىنى ئۆزۈڭلارنىڭ جۈزىسىغا قويۇپ قويۇم.

c. ھەرقايسىمىزنىڭ بېلىتىنى ئۆزىمىزنىڭ جۈزىسىغا قويۇپ قويۇپتۇ.

d. ھەرقايسىسىنىڭ بېلىتىنى ھەرقايسىسىنىڭ قولىغا بەر.

(3) «بارلىق» ئالمىشىمۇ ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالماشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ. بۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى «ھەممە» ئالمىشىنىڭ شۇ خىل شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزى بىلەن بىر شەخستىكى ئادەمگە تېگىشلىك «بارلىق نەرسە» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ يىغىنغا بارلىقىمىز قاتناشتۇق.

b. ئۇ بارلىقىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

c. بارلىقىمنى ۋەتەنگە بېغىشلايمەن.

d. ئۇ بارلىقىنى ئىنقىلابقا تۆھپە قىلدى.

(3) سۈپەت ئالمىشى

(1) «ھەرقانداق» ئالمىشى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بەزىدە پېئىللارغا بېقىنىپ، ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ھەرقانداق ئىشقا يارايدۇ.

b. ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىمىز.

c. ھەرقانداق ماخسۇتۇمۇ بۈگۈن يېتەلمەيسەن.

(2) بۇ ئالماش يەنە ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 - شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

a. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، (بىزنىڭ) ھەرقاندىقىمىزنى (ھەر قاندىقىڭلارنى) يېڭىۋالىدۇ.

b. ئۇ خەلق ناخشىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنى ئېيتالايدۇ.

4) رەۋش ئالمىشى

(1) «ھەرقاچان»، «ھەرقانچە» ئالمىشلىرى رەۋش ئالمىشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەرقاچان كەلسەڭ مەن بار.

b. ھەرقانچە يىراق بولسىمۇ بارغىن بالام.

(2) سوئال ئالمىشلىرى بەلگىلەش ئالمىشى رولىدا كەلگەندىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ سوئال ئالمىشى ۋاقتىدىكى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز.

3. ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بەلگىلەش ئالمىشلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىچە:

(1) ھەممە

مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان - مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. - قولۇمدىن كەلگەن ھەممە چارىلەرنى قىلىپ كۆردۈم.

b. چىرايلىق چىراغلار يالت - يۇلت قىلىپ تۇرغان، ھەممە ئادەم چىرايلىق كىيىنگەن، ھەممە چىرايدىن شادلىق چاقىناپ تۇرغان سورۇندا كىممۇ پاجىئە، ناھەقچىلىك ۋە قاباھەت توغرىسىدا ئويلىسۇن!

بۇ ئالمىش بەزىدە «خىلمۇخىل» ياكى «ھەرقانداق» دېگەن مەنىدەمۇ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ھازىر بازاردا ھەممە مال بار. («خىلمۇخىل» دېگەن مەنىدە)

b. بۇنچىلىك ئىشنى ھەممە ئادەم قىلالايدۇ («ھەرقانداق» دېگەن مەنىدە).

2) پۈتۈن ~ پۈتكۈل

بۇ ئىككى ئالماش پۈتۈنلۈككە ئىگە شەيئىنىڭ تولۇق سان - مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى ئىككى ئالماشنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. «ھەممە» ئالمىشى كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان - مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ، «پۈتۈن» ۋە «پۈتكۈل» دېگەن ئالماشلار «پۈتۈن» پېئىلىدىن ياسالغان، بىر پۈتۈنلۈكنى، شەيئىنىڭ ساق، پۈتۈن ھالەتتە ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قارا قېچىرنىڭ بويىدىكى زىل قوڭغۇراق پۈتۈن مەھەللىگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى .

b. تۆرەم بۇقۇلداپ يىغلىۋىدى، پۈتۈن ئەسكەرلەر، پۈتۈن شىخو خەلقى، پۈتۈن شىخو ھۆڭرەپ يىغلىدى.

3) بارلىق

بۇ ئالماش «ھەممە» ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان - مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. «پۈتۈن ~ پۈتكۈل» دېگەن ئىككى ئالماش بىلەن بولغان پەرقى ئالدى بىلەن بۇ ئىككى يۈرۈش ئالماشنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدە، ئاندىن قالسا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئىقتىدارىدا كۆرۈلىدۇ. «بارلىق» دېگەن ئالماش «بار» دېگەن ئالاھىدە سۈپەتتىن ياسالغاچقا بىر تۈردىكى ھەممە شەيئىنىڭ سان - مىقدارى ئورنىدا كېلەلەيدۇ. «پۈتۈن ~ پۈتكۈل» دېگەن ئىككى ئالماش «پۈتۈن» پېئىلىدىن ياسالغان بولغاچقا پۈتۈنلۈككە ئىگە شەيئىنىڭ سان - مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. «بارلىق» دېگەن ئالماشنى «ھەممە» دېگەن ئالماش بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بولىدۇ. مەسىلەن:

a. بارلىق مەخپىي ھۆججەتنى، غارخىپلارنى بۈگۈندىن قالدۇرماي كۆيدۈرۈۋەت!

b. قوراللىق توقۇنۇش ۋەقەسى ھەل بولغاندىن كېيىنكى ئۈچ كۈن ئىچىدە، ئەركىنلىك ئۈچۈن قوزغىلاڭغا قاتناشقان بارلىق كىشىلەر بوشىتىلىشى كېرەك.

c. ئۇ بارلىق نارازىلىق، ئازاب ۋە غەزىپىنى ئىچىگە يۈتۈشنى بىلەتتى.

(4) بارچە

ئايرىم ئورۇنلاردا «بارلىق» ئالمىشى مەنىسىدە قوللىنىلدى. لىدۇ. كۆپىنچە يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتتىمىزدە بارچە گۈللەر بەس - بەستە، تېخىمۇ رەڭدار ئېچىلغان، ساغلام ئىلغار گۈللىنىش مەنزىرىسىنى ھاسىل قىلىشىمىز كېرەك.

b. بارچە ئالەم بىز بىلەن تەڭ كۈلسۇن، ياپرسۇن.

c. بارچە ئىنسان قېرىنداش.

(5) ھەر

ئۆزى يالغۇز ياكى «بىر» دېگەن سان بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەر بىرىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئىككىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سانلار بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى بىرلىكىنىڭ ھەر بىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. چار پادىشاھ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن رۇسىيە ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈز مىڭلىغان پەرزەنتلىرىنى زەمبىرەك يېمى قىلىپ بەردى.

b. ئەي پەلەك، بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر جايدا بار يار سەنەم دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن ئەل.

c. مانا غولجا كوچا ناخشىلىرى ئېيتىلىۋىدى، ئەنۋەر ئەپەندى.

گرامماتىكا

ناخشىنىڭ ھەر بىر مىسراسىنى ئەگىشىپ تەكرارلىغىلى تۇردى.

d. بۇ دورىنى ھەر تۆت سائەتتە بىردىن ئىچىسىز.

بۇ ئالماش ۋاقىت بىرلىكلىرىنىڭ بىرىنى بىلىدۈرۈپ كەلگەندە، ئادەتتە شۇ ۋاقىت بىرلىكىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر بىلەن بىۋاسىتە بىرىكىدۇ. بۇ چاغدا «بىر» سانى كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

ھەر كۈنى، ھەر يىلى، ھەر ئايدا، ھەر ھەپتەدە

«ھەر» سۆزى «ھەر ئىككىمىزدىن سورىدى»، «ئۇنىڭ ئۆيىدە ھەر كىتابلار بار» قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەندە، ئالماش ھېسابلانمايدۇ، بۇنداق جۈملىلەردە بىر خىل ئالاھىدە سۈپەت ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇھەببەت ھەر - ھەر يىگىتلەرنى سىنايدىغان ئىمتىھان مەيدانى.

6) ھەركىم

مەلۇم كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەركىم ئۆز غېمىدە، قېرى قىزى غەر غېمىدە دېگەندەك ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ بۈگۈنى بىلەن ئەتىسىنى ئويلاشقا باشلىدى.

b. ھەركىم ئۆز سەنىمىگە دەسسەيدۇ، ئۆز مۇقامىغا يورغىلايدۇ.

c. يۈرىكىم: بۇ سېنىڭ ئەيىبىڭ ئەمەس، مۇھەببەت ئەسەبىيلىكى ھەركىمنى شۇ ھالغا قويدۇ دېدى.

7) ھەرنېمە

«ھەرقانداق ئىش»، «ھەرقانداق نەرسە» مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەسەت ئادەمنى ھەرنېمە دېگۈزىدۇ، ئۇكام!

b. ھەركىم ھەرنېمە دەيدۇ، ھەممىلا ئادەم ئەمدى نېمە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بولىدۇ، قانداق ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ دېگەن بىرلا ئىشنى
ئويلىماقتا .

c. ھەر نېمە دېگەنبىلەن ئۇمۇ ئادەم - دە ... !

(8) ھەرقانداق

خىلمۇخىل بەلگىلەرنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ.

مەسىلەن:

a. ھەرقانداق ئاتمۇ، ئۆكۈزمۇ سەن قىلغاننى قىلالمايدۇ، ئون

ئۆكۈزنىڭ كۈچى باركەن جۇمۇ سەندە ئۆكۈم !

b. ئۇ ھەرقانداق ئادەمنى سېتىۋالالايدۇ، ھەرقاندىقىغا
يانالايدۇ، خالىغىنىچە ئادەم ئۆلتۈرەلەيدۇ.

c. بىز ھەرقانداق ئادەمنىڭ تەيۋەننى ھەرقانداق نام ۋە

ھەرقانداق ئۇسۇل بىلەن ۋەتەندىن ئايرىۋېتىشىگە ھەرگىز يول
قويمىمىز.

بەزىدە بۇ ئالماش «ھەر» شەكلىدىلا كېلىشى مۇمكىن.

مەسىلەن:

a. بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن.

b. ھەر ئىشتا بۇ مەسىلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(9) ھەرقايسى

مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئەنىڭ ھەم ھەر بىرىنى، ھەم پۈتۈن

سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى ئاكوپلار ئارىسىدا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ، ھەرقايسى
روتىلارنىڭ جەڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرمەكتە.

b. لېكىن، بۇ نەزەرىيە پەقەت ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى
دۆلەتلەرنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەندىلا، ئاندىن

تېگىشلىك يېتەكچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ.

(10) ھەرقاچان

ۋاقىتنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇڭا ئۇلار ھەرقاچان ئېلىشىشقا تەييار، ئۆلۈشكە تەييار !

b. جەڭچى ھايات يۈرىدىغان مۇردا، ئۇ ھەرقاچان ئۆز ئەكسىگە قايتىدۇ، جەڭچى ئۆلگۈچى، ھايات بىلەن مەڭگۈلۈككە خوشلاشتۇچى.

c. باشقىلار دەل ۋاقىت توشقاندا دەرسكە چىقاتتى، ئۇ بالدۇر چىقاتتى ھەم قولىدىن ھەرقاچان كىتاب چۈشمەيتتى. «ھەرقاچان» بەزىدە ئالماش ئەمەس، يۈكلىمە رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بالىسىنىڭ سالامەت كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن كۈتۈۋاتقاندۇ ھەرقاچان، ئانا بولماق دادا بولماقتىنمۇ تەس.
b. — زەمبىرەك ئورۇسىنىڭ بولغاندىكىن، شەھەرنىمۇ ئىشلار سورار ھەرقاچان.
11) ھەرقانچە

دەرىجىنىڭ مۇستەسنا سىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەپسۇسكى، يىگىتلەر ھەرقانچە جەسۇر، ھەرقانچە غەيۇر بولسىمۇ، ئاسماندا پەرۋاز قىلالايدىغان بۈركۈت ئەمەس.
b. پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولغان بىلەن ئۆزىنىڭ سېپىنى كېسەلمەيدۇ

c. ھەرقانچە يامان بولسام، يادىڭغا يېتەرمەنغۇ.

يۇقىرىقىلاردىن ياشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كىم»، «نېمە»، «قانداق»، «قايسى»، «قاچان»، «نە»، «قەيەر» قاتارلىق سوئال ئالماشلىرىمۇ بەزى ئورۇنلاردا بەلگىلەش ئالماش ۋەزىپىسىدە كېلىپ، پەرەز قىلىنغان دائىرىدىكى ئادەم، نەرسە، بەلگە، سان – مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

b. نېمىنى ياخشى كۆرسەڭ شۇنى ئال.

c. سەن قانچە ياشقا كىرگەن بولساڭ، مەنمۇ شۇنچە ياشقا

كىردىم.

d. قاچان چاقىرساڭ، شۇ چاغدا كېلىمەن.

§ 10. بولۇشىسىزلىق ئالماشلىرى

1. مەنىسى

بولۇشىسىزلىق ئالماشلىرى پەقەت بولۇشىسىز جۈملىلەردىلا قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئەنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان - مىقدار، ۋاقتلارنىڭ ھەرقاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشىسىزلىق ئالماشلىرى «ھېچ» سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى ئايرىم سۆزلەرنىڭ «ھېچ» دېگەن سۆز بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرىكىكەن سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ.

2. تۈرلىرى

بولۇشىسىزلىق ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان - مىقدار ئالماشلىرى، رەۋش ئالماشلىرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئىسىم ئالماشلىرى

«ھېچكىم»، «ھېچنېمە»، «ھېچنەرسە»، «ھېچنە»، «ھېچقەيەر»، «ھېچقايق» ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە بەزى تىرىكەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈن ھېچكىم كەلمىدى.

b. ئارىمىزدا ھېچكىمنىڭ لۇغىتى يوق.

c. بۇ ئىشنى ھېچكىمگە ئېيتما.

d. مەيداندا ھېچكىمنى كۆرمىدىم.

- e. ھېچكىمدىن سورىمىدىم.
 f. ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىدىم.
 g. ھېچنېمە يىتمىدى.
 h. ھېچنېمىنىڭ تايىنى يوق.
 i. ھېچكىمگە ھاجىتىم يوق.
 j. نۇرى ھېچنېمىدىن قورقمايدۇ.
 k. ھېچنەنى كۆرمىدىم.
 l. ھېچنەدىن تاپالمىدىم.
 (2) سۈپەت ئالمىشى

«ھېچقانداق»، «ھېچقايسى»، «ھېچبىر» ئالمىشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق ئادەم، ھېچقانداق ئىش، ھېچقانداق ۋاقىت، ھېچقايسى ئۆي، ھېچقايسى دەرس، ھېچقايسى مۇئەللىم، ھېچبىر يەر، ھېچبىر ئادەم، ھېچبىر كىتاب...

«ھېچقانداق» ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 - شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ (3 - شەخس شەكلى قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

a. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىلار تەڭ كېلەلمەيسىلەر.

b. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىلاردىن قورقمايدۇ.

c. ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىمىز تەڭ كېلەلمەيمىز.

d. ھەر تۈرلۈك ئايانلارنى كۆرسەتتىم، ھېچقاندىقىنى ياراتمىدى.

e. ھېچقانچە ۋاقىت بولمىدى، ھېچقانچە ئېگىز ئەمەس، ھېچقانچە بىلمەيدىكەن.

«ھېچقايسى»، «ھېچبىر» ئالمىشلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (1 - شەخستە پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئەنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچقايسىمىز (ھېچبىرىمىز) بارمايمىز.

b. ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى يوق.

c. ھېچقايسىڭلارغا (ھېچبىرىڭلارغا) ياردەم بېرەلمىدىم.

d. ھېچقايسىڭلارنى (ھېچبىرىڭلارنى) كۆرمىدىم.

e. ھېچقايسىسىنى (ھېچبىرىنى) ياراتمىدى.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىردەك 3 - شەخس بولىدۇ، بىراق ئالماشنىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخستە بولسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچقايسىڭلارنىڭ (ھېچبىرىڭلارنىڭ) لۇغىتى

(لۇغىتىڭلار) يوقمۇ؟

b. ھەئە، ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى

(لۇغىتىمىز) يوق.

c. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.

(3) سان - مىقدار ئالمىشى

«ھېچقانچە» ئالمىشى سان - مىقدار ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، سۈپەت، پېئىللارغا بىۋاسىتە ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشلارنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە ھېچقانچە ۋاقىت

بولمىدى.

b. زالدا ھېچقانچە ئادەم يوق.

c. ئۇ دوكتور بولغان بىلەن ھېچقانچە بىر نەرسە

بىلمەيدىكەن.

4) رهۋىش ئالمىشى

«ھېچقاچان» ئالمىشى رهۋىش ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېچقاچان يادىمدىن چىقمايدۇ.

b. مەن ھېچقاچان بۈگۈنكىدەك خوشال بولۇپ باقمىغان.

3. ئىشلىتىلىشى

بۇ ئالمىشلارنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

1) ھېچ

«بىرمۇ» ياكى «ھەرقانداق بىر» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ.

مەسىلەن:

a. غون نەچچە كۈندىن بېرى يۈسۈپ تەيجى شۇنچە سوۋغا -
سالام بىلەن كېلىپ، ھېچ ئىشنى پۈتكۈزەلمىگىنى ئۈچۈن،
ھەممىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، بۈگۈن ھېچ يەرگە بارماي، ھۇجرىسىدا
دەم ئېلىپ ياتاتتى.

b. قەدىردانىڭ بولمىسا، قەدىرىڭنى بىلمەس ھېچ كىشى،

قەدىر بىلمەس ئادەمنىڭ سەن بىلەن نېمە ئىشى.

c. گويا بۇ زېمىندا ھېچ ئىش بولمىغاندەك، گويا جاھان
يارلىشتا قانداق بولغان بولسا ھازىرمۇ شۇ پېتى
تۇرۇۋاتقاندەك...

2) ھېچكىم

«ھەرقانداق بىر ئادەم» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق، بۈگۈن - گەتە ئىچىدە تەقدىرنىڭ يەنە قانداق ئويۇن

باشلايدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

b. ئۇنىڭچە ھېچكىم ئۇنىڭدەك بەختلىك ئەمەس، گۈزەل

قىزغا ھېچكىم ئۇنىڭدەك مەھلىيا بولالمايدۇ، قىزنىمۇ ھېچكىم
ئۇنىڭدەك ئۆزىگە جەلپ قىلالمايدۇ.

c. ئۇنىڭغا ھېچكىم، ھېچنېمە دېمىدى.

3) ھېچنېمە

«ھەرقانداق بىر نەرسە» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنداق قىلىپ بىر يىل ئۆتۈپ كەتتى، ھېچكىم ھېچنېمە دەپ گەپ سوراپ باقمىدى.

b. ھېچنېمىگە ئېرىشمىگىنىمگە ئەمەس، ھېچنېمە قىلىپ بېرەلمىگىنىمگە تىتىلدايمەن.

c. ئاگاھ ئۇ كىشى كەلسۇن، ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق، پىچاق كۆتۈرۈپ چىققىنىڭ نېمىسى!

4) ھېچقانداق

«ھەرقانداق بىر خىلدىكى» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق قارشى تەرەپتىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى.

b. ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ ھېچقانداق گېپى خۇشياقمايدۇ.

c. قوزغىلاڭ باشلانغاندىن بۇيان، ھېچقاچان ۋە ھېچبىر دە مۇنداق شىددەتلىك جەڭ بولۇپ باقمىغانىدى.

5) ھېچقايسى

«ھەرقانداق بىر دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شوڭا، ھېچقايسى يۇرت ئۆتتۈرمىدى ھەم ئۆتمىدى.

b. بايىقى خەتنى ئاڭلىدىڭلارغۇ، ئەمدى ھېچقايسىمىزغا كۈن يوق.

c. بىراق يىگىتلەرنىڭ ھېچقايسىسى پىچاق سۈركەشكە جۈرئەت قىلالمىدى.

6) ھېچقاچان

«ھەرقانداق ۋاقىتتا» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى باشقا چوڭ مىللەت بولسۇن، ھېچقاچان بىزنىڭ پايدىمىزنى كۆزلىمەيدۇ.

b. دەرۋەقە، مەھمۇت مۇھىتى ھېچقاچان ۋە ھېچبىر دە ھاجىمغا مۇنداق قاتتىق تېگىپ باقمىغانىدى.

c. ئۇ ھېچقاچان بۇنداق قاتتىق يىغلىمىغانىدى.

(7) ھېچقانچە

كۆپرەك سان - مىقدارنىڭ ياكى كۈچلۈكرەك دەرىجىنىڭ ھەر قاندىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۈرۈمچىدە دۈشمەننىڭ ھېچقانچە كۈچى يوق!
- b. بايلارمۇ كۆپ ياردەم قىلدى، گومىنداڭنىڭ خەزىنىسىدە ھېچقانچە بايلىق يوق ئوخشىمامدۇ؟
- c. بىراق، ئۇنىڭ ياداڭغۇ چىرايىدا ھېچقانچە پەرىشانلىق ئالامىتى كۆرۈنمەيتتى.

(8) ھېچنە

«ھەرقانداق بىر يەر» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەردەك يەردىن ھېچنەدە توختاپ قالمىغان خەت بۇ يەردە بىر كېچە توختاپ قالسا، قانداق بولغىنى؟
- b. خەلق شۇنچىلىك جىق سوئال سورىدىكى، نۇرى ئۆمرىدە ھېچنەدە بۇنچىلىك جىق سۆزلىمىگەندى: - ستالىن دېگەننىمۇ كۆرۈپتۇ دەيدۇ، راستمۇ نۇرى؟
- c. كەتمە، يېنىمدىن ھېچنەگە كەتمە، ھېلىقى نوغاي قىزىنى ئېلىپ بېرىمۇ؟

(9) ھېچقەيەر

«ھېچنە» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ھەممە يەردە ساقچى، ھېچقەيەرگە بارالمايسەن.
- b. قەلىمىمنى ھېچقەيەردىن تاپالمىدىم.
- c. ھېچقەيەردە توختىماي ئۈدۈل ئاقسوغا يەتتۇق.

(10) ھېچقاياق

«ھەرقانداق بىر تەرەپ» ياكى «ھەرقانداق بىر يەر» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئەمدى ھېچقاياققا قاچالمايدۇ.
- b. ھېچقاياقتىن دۈشمەن تېگەلمەيدۇ.
- c. ئۇ ھېچقاياقنى توسۇپ قالالمىدى.

11) ھېچبىر

«ھېچقايسى» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. لېكىن ئۇ ھېچبىر سوئالغا قانائەت قىلغۇدەك جاۋاب تاپالمىدى.

b. بىراق كۈن پېتىپ گۈگۈم چۈشكۈچە ئەتراپتا ھېچبىر ئاۋۇلنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى.

c. ياساۋۇللار بىلەن چېرىكلەر بۇ ئىككىلەرنىڭ ھېچبىر تەپ تارتماستىن توپنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغانلىقىغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قېلىشتى.

12) ھېچ نەرسە

«ھېچنېمە» بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ قىزىق چاي ئاغزىنى كۆيدۈرگەندەك سېزىمىدىن باشقا ھېچ نەرسىنى سەزمەيتتى.

b. — سېنتەبىردە ئۇلار بانكىنىڭ نەچچە مىڭ سەر ئالتۇنىنى، سودا دۇكانلىرىنى، ئامبارلىرىنى، ئىدارىلەرنىڭ مال - مۈلكى، ئارخىپلىرىنى بۇلاپ - تالاپ، كۆيدۈرۈپ ھېچ نەرسىنى قويمىدى.

c. ئۇ قازاندىن ئالمۇتىغا، غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە ۋە ئۈرۈمچىدىن نىلقا ناھىيەسىگىچە بولغان ھايات سەپىرىدە دەرد - ئەلەمدىن باشقا ھېچ نەرسە كۆرمىگەن.

§11. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

1. مەنىسى

ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىگە ئېنىقسىز بولغان مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر بەلگە، مەلۇم بىر سان - مىقدار، مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ.

2. ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە «-دۈر/-تۈر» («-دۈر/-تۈر» > دۈرۈر \ - تۈرۈر > تۈرۈر) قوشۇمچىسىنى قوشۇش ياكى «ئاللىد -» دېگەن تەركىبىنى قوشۇشتەك ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ. «-دۈر/-تۈر» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان شەكىللەرگە ئىسىملارنىڭ سان، شەخس، كېلىش قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش توغرا كەلسە، بۇ قوشۇمچىلار «-دۈر-تۈر» نىڭ ئالدىغا قوشۇلىدۇ.

«-دۈر» قوشۇلغانلىرى:

كىمدۈر، نېمىدۈر، نەدۈر، قەيەردۈر، قايىقتۇر، نېمىشقىدۈر، قاچاندۈر، قايسىدۈر، قانداقتۇر، نېمىگىدۈر؛ كىملەردۈر، نەرىمدۈر، نېمىلىرىڭدۈر، قەيەرلەرگىدۈر، قايىقلاردىندۈر؛

«ئاللىد -» قوشۇلغانلىرى:

ئاللىكىم، ئاللىنېمە، ئاللىقايىسى، ئاللىقەيەر، ئاللىقايىق، ئاللىقانداق، ئاللىقانچە، ئاللىقاچان.

3. تۈرلىرى

ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بويىچە ئىسىم ئالمىشى، سۈپەت ئالمىشى ۋە رەۋش ئالمىشىغا بۆلۈنىدۇ.

1) ئىسىم ئالمىشى

«كىمدۈر»، «نېمىدۈر»، «نەدۈر»، «قەيەردۈر»، «قايىقتۇر»، «ئاللىكىم»، «ئاللىنېمە»، «ئاللىقايىق» ئالماشلىرى ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش سان كاتېگورىيەسى ۋە كېلىش كاتېگورىيەسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە تەركىملىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ.

ئەگەر ئالماشلاردىن كېيىن «بىرى (بىرسى)»، «بىرنېمە»، «بىرىەر»، «بىرىاق» قاتارلىق ئىبارىلەر كەلسە، قوشۇمچىلار ھەر ئىككىسىگە قوشۇلسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

كىمىنىڭدۇر بىرسىنىڭ / كىمدۇر بىرسىنىڭ،

نەگىندۇر بىر يەرگە / نەدۇر بىر يەرگە،

قاياقتىندۇر بىر ياقىتىن / قاياقتۇر بىر ياقىتىن.

بۇ ئالماشلارنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلەندۇر، نېمە توغرىلىقتۇر، قەيەر ئارقىلىقتۇر، كىم بىلەندۇر بىرسى بىلەن / كىمدۇر بىرسى بىلەن، نېمە توغرىلىقتۇر بىرنەرسە توغرىلىق / نېمىدۇر بىرنەرسە توغرىلىق، قەيەر ئارقىلىقتۇر بىر يەر ئارقىلىق / قەيەردۇر بىر يەر ئارقىلىق.

2) سۈپەت ئالمىشى

«قانداقتۇر»، «قايسىدۇر»، «ئاللىقانداق» ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقتۇر بىر كىتاب، قايسىدۇر بىر ئۆي، ئاللىقانداق خەتلەر

«قايسىدۇر» ئالمىشى ئىسىمنىڭ كۆپلۈك، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىدۇ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ئېنىقسىز بىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇر، قايسىڭلاردۇر، قايسىسىمىزدۇر

بۇ شەكىللەردىن كېيىن ھامان «بىرىمىز»، «بىرىڭلار»، «بىرى (بىرسى)» سۆزلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇر بىرىمىز، قايسىڭلاردۇر بىرىڭلار، قايسىدۇر

بىرى.

بۇ شەكىللەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۆسۈلمۇ يۇقىرىدىكى «كىمدۇر» قاتارلىق ئالماشلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭدۇر بىرىمىزنىڭ / قايسىمىزدۇر بىرىمىزنىڭ،

قايسىڭلارغىدۇر بىرىڭلارغا / قايسىڭلاردۇر بىرىڭلارغا،

قايسىدىندۇر بىرىدىن / قايسىدۇر بىرىدىن،

قايسىڭلار توغرۇلۇقتۇر بىرىڭلار توغرۇلۇقتۇر / قايسىڭلاردۇر بىرىڭلار توغرۇلۇق.

(3) رەۋىش ئالمىشى

«قاچاندۇر»، «نېمىشقىدۇر» ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قاچاندۇر بىر بارغان يادىمدا.

b. نېمىشقىدۇر كەلمىدى.

1. ئىشلىتىلىشى

بۇ ئالماشلارنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

(1) كىمدۇر

كىملىكى ئېنىقسىز بىر ئادەمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ كەينىگە

كۆپىنچە «بىرى» ياكى «بىرسى» سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆگزىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ «گۇرس - گۇرس» قىلىپ

ماڭغان ئاياغ ئاۋازى ئاڭلاندى.

b. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى بىر پەتەنۈستە ئىككى پىيالە چاي

ئەكەلدى.

c. ناھايىتىمۇ مۇڭلۇق، يېقىملىق بۇ ئاۋاز كىمدۇر بىرىنىڭ

ئاۋازىغا ئوخشايتتى.

2) نېمىدۇر

نېمىلىكى ئېنىقسىز بىر نەرسىنى بىلدۈرىدۇ. كەينىدىن يەنە «بىر نېمە» ياكى «بىر نەرسە» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. توپقا سوڭدېشىپ كېلىۋاتقان ئاتلىق چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ، نېمىدۇر بىر نېمىلەر دەپ ۋارقىرايتتى.

b. شېڭ شىسەي يەنە نېمىدۇر دېمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، بوسۇغىدا بىر جىددىي ئاۋاز ئاڭلاندى.

c. سېلىم ئاكا ئىشىك تەرەپتىكى كاتتىن نېمىنىدۇر ئېلىپ بېلىگە تۈگدى.

3) قانداقتۇر

ئېنىقسىز بىر بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالماشتىن كېيىن دائىم دېگۈدەك «بىر» سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنۇڭلاردا قانداقتۇر «ئىنقىلاب - پىنقىلاب» دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئوينىيدۇ...

b. قانداقتۇر بىر شۇملۇق يۈز بېرىدىغاندەك كۆڭۈللەر غەش، چىرايلار مەھزۇن، كۆزلەر غەمكىن ئىدى.

c. تەقدىر ئۇنىڭغا يان باستى، قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن كۈچ ئۇنى قوغداپ قالدى.

4) قايسىدۇر

«قايسىبىرى ئىكەنلىكى ئېنىقسىز» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ، كەينىدىن «بىر» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. قايسىدۇر بىر ئۆيدىن بىر ئادەم چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى.

b. قايسىدۇر بىر كىتابتا شۇنداق بىر گەپ بار.

5) قاچاندۇر

گرامماتىكا

ئېنىقسىز بىر ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە «بىر چاغدا» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۈستىگە قارا دىراپ پەلتو كىيىپ، بويىنغا كۈل رەڭ شارپا ئورنىتىلغان ئېگىز بويلۇق بۇ ئادەم ئۈستىگە خۇددى قاچاندۇر بىر زامانلاردا رۇس تۈپرىقىدا ئۇچراتقان تاتار مۇسۇلمانلىرىنى ئەسلەتمەكتە ئىدى.

b. ئۇ مەككىدىكى مۇقەددەس جايلارنى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قاچاندۇر بىر زامانلاردا قەشقەر تەرەپتىن بېرىپ قالغان ياقۇپ ھاجى دېگەن كىشىنىڭ خىزمىتىگە كىردى ۋە گاھ تۈگە بېقىپ، گاھ خورمىلىق باغدا ئىشلەپ يۈردى.

(6) نەدۈر / قەيەردۇر

قەيەرلىكى ئېنىقسىز بىر جاينى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن «بىر يەر» سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۈرۈمچى دەرياسىنىڭ شوخ سۈيى سايدا كەڭ يېيىلىپ، تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، نەدىدۇر قۇشلار چۇرۇقلاشماقتا.

b. نەدىدۇر بۇغا ھۆركىرىمەكتە، ئايغىر كىشىمەكتە.

c. چېرىكلەر ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قەيەردىندۇر بىر شوتتا تېپىپ كېلىشتى.

d. ئۇلار قەيەردىندۇر بۇيرۇق كۈتمەكتە، تەقەززالىق بىلەن كۈتمەكتە.

(7) نېمىشقىدۇر

ئېنىقسىز بىر سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بۈگۈن نېمىشقىدۇر «سەددى ئىسكەندەر»نى ئوقۇغۇسى كەلدى.

b. بۈگۈن نېمىشقىدۇر ھاجىنىڭ سەپداشلىرى ئىچىدە قاسىم ئەپەندىدىن ياشقىلىرى خۇددى گەپ - سۆز قىلماسلىققا ۋەدىلىشىۋالغاندەك جىم ئولتۇرۇشاتتى.

(9) ئاللىكىم

«كىمدۇر» بىلەن مەنىداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «نەدىكى تونۇمايدىغان بىر ئادەم» مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇ مانا شۇ پايانىسىز چۆل ئىچىدىن ئاللىكىمنى ئىزدەۋاتقاندەك، يىراق - يىراقلارغا خېلىغىچە قاراپ قوياتتى.
- b. ئۇ يەنە ئاللىكىملەرنى بىر - بىردىن تىللاپ چىققاندىن كېيىن، يېنىدىكى غەمكىن ئولتۇرغان ئۆلكە رەئىسىگە بۇرۇلۇپ قاراپ، ئار - نومۇسنى بىز ئىككىمىز ئۈستىمىزگە ئاللىمىز.

(10) ئاللىنىمە

«نېمدۇر» بىلەن مەنىداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «غەلىتە بىر نەرسە» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

- a. گېرمانلارنىڭ نەلەرگىدۇر ھۇجۇم قىلغانلىقى، رۇسىيەدىكى ئىشلار، كۈلىدىكى سوقۇشلار، ياپونلارنىڭ جۇڭگوغا بېسىپ كىرگەنلىكى، شېنڭ دۈبەنىنىڭ سۆزلىرى، سەنمىنچۇيى، خائىن قىلىنغان بايلار، يەنە ئادەملەر چۈشەنمەيدىغان ئاللىنىمىلەرنى سۆزلەيدۇ.
- b. ئۇ يەنە ئاللىنىمىلەرنى دەپ جۆيلۈپ يەنە ئۇخلاپ قالدى.

(11) ئاللىقاياق

- «ئېنىقسىز يىراق بىر يەر» مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
- a. بوۋاي شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، قىلچىنى ئاللىقايقلارغا تەڭلەپ ئىلتىشقا باشلىدى.
- b. ئۇنىڭمۇ خىيال قۇشلىرى ئاللىقايقلاردا پەرۋاز قىلىۋاتاتتى.

(12) ئاللىقاچان ~ ئاللىبۇرۇن

«ئېنىقسىز ئۇزاق ئۆتكەن بىر ۋاقىت» مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت، ئائىلە دېگەنلەر ئاللىقاچان

كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ بولغان.

b. بىز ئۆلۈمنى ئاللىقاچان ئۈستىمىزگە ئالغان
ئادەملەرمىز.

c. ئەمما، ئۇلار ئاللىبۇرۇن يولغا چىققاندى.

d. بىز ئاللىبۇرۇنلا جېنىمىزنى تىكىپ قويغان.

§12. ئالماشلارنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدا ئالماشلارنىڭ مەخسۇس ياسىغۇچى قوشۇمچىسى يوق، يەنى ئالماشلار سىنتېتىك ئۆسۈلدا ياسالمايدۇ. پەقەت ئانالىتىك ئۆسۈلدا بىر قىسىم ئالماشلار ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئۆسۈلدا ياسىلىدىغان ئالماشلار ئاساسەن بەلگىلەش ئالماشلىرى، ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى، بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى قاتارلىقلار. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ باشقا تىللارغا ئوخشاشلا ئالماشلارنىڭ سانى چەكلىمەك، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش چاستوتىسى خېلىلا يۇقىرى.

ئەنئەنە سەمەتنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر توغرىسىدا ئىستاتىستىكىلىق تەتقىقات» دېگەن ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئىلمىي ماقالىسىدىكى 450 مىڭ سۆزلۈك ھەر خىل ژانىردىكى تىل ماتېرىياللىرى ئامبىرىغا ئېلىپ بارغان ئىستاتىستىكىلىق تەھلىلدىن چىقارغان سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئالماشلارنى تۆۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتىمىز^③...

«ئويغانغان زېمىن» رومانى 170145 سۆزلۈك چوڭ ئىپتىكى رومان. روماندا ئىشلىتىلگەن 170145 سۆزگە سۆزلەرنىڭ ھەر خىل تۈرلەنگەن شەكىللىرىمۇ، تەكرار كۆرۈلگەن شەكىللىرىمۇ كىرىپ كېتىدۇ. بىز يەنە روماندىكى سۆزلەرنى تۈرلەنمىگەن شەكىلدە تۇرغۇزۇپ ئىستاتىستىكا قىلغىنىمىزدا، روماندا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

No	سۆز	قېتىم	چاستوتىسى	No	سۆز	قېتىم	چاستوتىسى
1	بۇ	2118	1.06	21	ئاندىن	95	0.05
2	ئۇ	1955	0.98	22	مانا	91	0.05
3	مەن	978	0.49	23	كەم	90	0.04
4	ئۆز	972	0.49	24	بىرەر	84	0.04
5	شۇ	837	0.42	25	مۇشۇنداق	83	0.04
6	ھەر	501	0.25	26	ھەرقانداق	82	0.04
7	ئۇلار	466	0.23	27	ھېلىقى	73	0.04
8	بىز	456	0.23	28	قانچە	70	0.03
9	سەن	284	0.14	29	سىلەر	61	0.03
10	ھەممە	251	0.13	30	ئۆزلىرى	52	0.03
11	شۇنداق	245	0.12	31	ئاشۇ	47	0.02
12	قانداق	234	0.12	32	قايسى	46	0.02
13	نېمە	229	0.11	33	ئۇنداق	45	0.02
14	بەزى	226	0.11	34	ماۋۇ	43	0.02
15	مۇشۇ	194	0.10	35	ئەنە	41	0.02
16	مۇنداق	183	0.09	36	سىلى	37	0.02
17	سىز	180	0.09	37	قېنى	37	0.02
18	بۇنداق	164	0.08	38	نە	37	0.02
19	ھەرقايسى	142	0.07	39	ئانچە	36	0.02
20	نەچچە	133	0.07	20	ھېچقانداق	30	0.01

ئەمەلىيەتتە جەمئىي 7927 سۆز ھەر خىل شەكىلدە تەكرار قوللىنىلغان. دېمەك، ئاپتور پەقەت 7900 ئەتراپىدىكى سۆزدىن پايدىلىنىپ بۇ بۈيۈك ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بىز مۇشۇ سانلىق مەلۇماتلار ئاساسىدا تۈزۈلگەن تىل ماتېرىياللىرى ئامبىرىدىن پايدىلىنىپ، روماندا قوللىنىلغان ئالماشلارغا ئىستاتىستىكا يۈرگۈزدۈق. نەتىجىدە شۇنى بايقىدۇقكى، روماندا پەقەت جەمئىي 102 لا ئالماش ئىشلىتىلگەن، سان جەھەتتىن قارىغاندا بۇ ئالماشلار روماندىكى 7900 ئەتراپىدىكى سۆزنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت. لېكىن، مانا مۇشۇنچىلىك ئاز بولغان ئالماشلار روماندا ھەر خىل شەكىللەردە تۈرلىنىپ 764 كە يەتكەن ھەم بۇ تۈرلەنگەن ئالماشلار روماندا قايتا - قايتا تەكرارلىنىش ئارقىلىق 17157 گە يېتىپ، شۇ روماندىكى سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئومۇمىي سانىدىكى نىسبەت ئايرىمىسى بويىچە 3 - ئورۇننى تەشكىل قىلالىغان. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، 102 ئالماش روماندا ھەر خىل شەكىللەردە 17157 قېتىم كۆرۈلگەن. بۇ روماندا ئىشلىتىلگەن ھەر بىر ئالماش ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 168 قېتىم تەكرار ئىشلىتىلدى دېگەندىن دېرەك بېرىدۇ^④.

ئالماشلارنىڭ يۇقىرىقى تۈرلىرىدە ئالماشلارنىڭ ياسىلىشى ھەققىدە توختالغاندۇق، شۇڭا بۇ يەردە قايتا بايان قىلمايمىز.

ئىزاھلار:

① گۈلنىز مەمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار ھەققىدە تەھلىل»، ماگىستىرلىق دىسسىرتاتسىيەسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 2006 - يىلى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچى: مۇھەببەت قاسىم.

② «ئۆز» ئالمىشىنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بويىچە «ئۆزۈم، ئۆزۈڭ، ئۆزۈڭلار» شەكىلدە بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما ھازىرقى «ئىملا قائىدىسى»دە: «ئۆزەم، ئۆزەڭ، ئۆزەڭلار»

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

دېيىلگەن.

- ③ ئەنۋەر سەمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر توغرىسىدا ئىستاتىستىكىلىق تەتقىقات»، ماگىستىرلىق ئىلمىي ماقالىسى.
- ④ گۈلنەز مەمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار ھەققىدە تەھلىل»، ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 2006 - يىلى، يېتەكچى ئوقۇتقۇچى: مۇھەببەت قاسىم.

يەتتىنچى باب

رەۋش

§1. رەۋش ھەققىدە

شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى رەۋش دەپ ئاتىلىدۇ. شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال دېگىنىمىز شەيئى ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، تۈنۈگۈن، بۇ يىل، بۇلتۇر، ھازىر، بايا، ھېلى، مەڭگۈ، قىشچە؛ نېرى، يېرى، قەستەن، ئومۇمەن، مەردلەرچە، ئارامخۇدا، سەلىمازا، ئالدىنئالا، قولمۇقول، چەمبەرچاس، ناھايىتى، تازا، ئەڭ، خويمۇ، تولمۇ....

§2. رەۋشنىڭ تۈرلىرى

رەۋش مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

1. ۋاقىت رەۋشلىرى:
بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈنلۈككە، بۇ يىل...
2. ئورۇن رەۋشلىرى:
نېرى، يېرى، ئاندا، مۇندا، ئىلگىرى، تاشقىرى، يۇقىرى...
3. دەرىجە رەۋشلىرى:
ناھايىتى، ئىنتايىن، تولمۇ، خويمۇ، خېلى، سەل...

4. ھال رەۋىشلىرى:
باتۇرلارچە، ۋەھشىيلەرچە، قەستەن، شەكلەن...

§3. رەۋىشلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

1. رەۋىشلەر ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. ئاز بىر قىسىم ۋاقت رەۋىشلىرى ۋە ئورۇن رەۋىشلىرى «-راق/-دەك» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سەل ئاجىزلاشقان مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھېلى - ھېلىراق، بايا - باياراق، نېرى - نېرىراق

2. رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن كەلمەك، ھازىر بارماق، مەڭگۈ ئۈتۈلماس، نېرى ئولتۇرماق

3. رەۋىشلەر ئىسىمغا بېقىنمايدۇ. بۇ رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى.

4. ۋاقت ۋە ئورۇن رەۋىشلىرى دەرىجە رەۋىشلىرىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

سەل كېيىن(بارماق)، ناھايىتى بالدۇر(باشلانماق)

5. ۋاقت ۋە ئورۇن رەۋىشلىرى بېرىش كېلىش ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم، ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ماشىنىدىن نېرىراق تۇر .

b. گەخمەتتىن كېيىن مەن سۆزلىدىم .

§4. رەۋىشلەشكەن سۆز - ئىبارىلەر

(1) ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشتىن باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى

گرامماتىكا

سۆزلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ بەزى گرامماتىكا شەكىللىرىنىڭ ياكى بەزى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنىڭ رەۋىشلىشىش ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرى شەكلەن باشقا سۆز ياكى باشقا سۆز بىرىكمىسىگە (مەسىلەن، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە) ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئوينايدۇ. مەسىلەن، «ھەر ۋاقىت» دېگەن بىرىكمە شەكلەن «ھەر ئادەم»، «ھەر مىللەت»، «ھەر ئۆي» قاتارلىق ئىسىم بىرىكمىلىرىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئوينايدۇ؛ بەزىلىرى مەلۇم كونتېكىستلاردا رەۋىش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن، «قەشقەر كېچىسى» دېگەن بىرىكمىدىكى «كېچىسى» دېگەن سۆز ئۆزىنىڭ ئىسىملىك رولىدا 3 - شەخس تەۋەلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسا، «بۇنداق ھايۋانلار كېچىسى ھەرىكەت قىلىدۇ» دېگەن جۈملىدىكى «كېچىسى» رەۋىش رولىدا كەلگەن. بىز مۇشۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنى خاس رەۋىشلەردىن پەرقلەندۈرۈپ، رەۋىشلەشكەن سۆز ھەم بىرىكمىلەر دەپ ئاتايمىز.

(2) ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇنلىغان ۋاقىت ئىسىملىرى ئىسىمنىڭ 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياكى باشقا سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەندە رەۋىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

كېچىسى، كۈندۈزى، قىش كۈنى، ياز كۈنى، كۈز پەسلى، بىر يىلى، ئۆتكەن كۈنى، ئۆتكەن يىلى، ھەر كۈنى، ھەر يىلى.

(3) ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئوتتۇرىسىغا «-مۇ» قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىش رولىدا كېلىدىغان ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. مۇنداق ئىسىملار ئومۇمەن «شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنىمۇ ئالا قويماستىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيمۇتۆي، كوچمۇكوچا، ھويلىمۇھويلا، يىلىمۇيىلى، ئايمۇ
ئاي، سائەتمۇسائەت، قورمۇقۇر.

4) بۇ خىل رەۋىشلەشكەن سۆز - ئىبارىلەردىن
بىرمۇنچىلىرى پۈتۈنلەي رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن ۋە
بەزىلىرىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولغان. مەسىلەن:
بۈگۈن > بۈكۈن، ئالغا > ئالدىغا، تويۇقسىزدىن،
بىردىن، يېڭىباشتىن، قولمۇقول.....

85. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1. -لارچە / -لەرچە

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن
سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم
ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس رەۋىشتە ئورۇنلىنىشىنى
بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:
ئاكلارچە، قېرىنداشلارچە، قەھرىمانلارچە، ۋەھشىلەرچە،
غەخمەقلەرچە...

2. -چىلاپ / -چىلەپ

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ
شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ھەرىكەتكە ئوخشاش
ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:
خورازچىلاپ (چىلىماق)، پاقچىلاپ (ئۈزمەك)،
ئۆچكىچىلەپ (مەرمەك)...

3. -چىسىغا / -چىسىگە

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ
شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى
بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گىرامماتىكا

دېھقانچىسىغا (يۆگمەك)، ئەسكەرچىسىگە (باغلىماق)،
مەددەھچىسىغا (سۆزلىمەك)...

4. -لاپ/-لەپ

بۇ قوشۇمچە سان ۋە مىقدارلارنى رەۋىشلەشتۈرگەندىن
تاشقىرى (سان ۋە مىقدار بابىغا قارالسۇن)، بەزى سۈپەتلەرگە
قوشۇلۇپ ئۇلارنىمۇ رەۋىشلەشتۈرىدۇ ھەم بەزى ئىسىم ياكى
ئىسىم بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم
ئىپادىلىگەن شەيئى ئارقىلىق ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان
رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆپلەپ (ئىشلەپچىقارماق)، ياخشىلاپ (تەكشۈرمەك)، ئىككى
قوللاپ (تۇتماق)، تۆت ئاياغلاپ (قاچماق)...

5. -ىدە

بۇ قوشۇمچە بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم
ھەرىكەتنىڭ شۇ تەقلىد سۆز ئىپادىلىگەن تەقلىدە
ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. (بۇ
قوشۇمچە تەقلىد سۆزگە قوشۇلغاندا، تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرقى
تاۋۇشى تەكرارلىنىدۇ). مەسىلەن:

جىغىدە (قىلماق)، لاسىدە (ئولتۇرۇپ قالماق)، ۋاللىدە
(يانماق)، تاققىدە (قويماق)، دىكىدە (تۇرماق)...

6. -ەن

بۇ قوشۇمچە ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچىدىن
كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ
ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان
رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

شەكلەن، مەزمۇنەن، قەستەن، غومۇمەن، جاۋابەن،
تامامەن...

7. -انە

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ياكى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم

ياكى سۈپەت ئىپادىلىگەن مەزمۇنغا، خاراكتېرگە ئىگە مەنىدىكى رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

باتۇرانە، جاھىلانە، ئاقىلانە، ئەزىزانە، خالىسانە...
8. دەر -

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىكى «ئورۇن - پەيت» مەنىسىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، كۆپىنچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەزمۇنغا ئىگە بولغان ھالەتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دەرغەزەپ، دەرھەقىقەت، دەرگۇمان، دەرھال، دەر مەھەل، ...
9. چە -

بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت دائىرىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھازىرچە، بۈگۈنچە، بۈيىلچە، كېيىنچە...
10. چە -

بۇ قوشۇمچە بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بويى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىشچە، يازچە، كېچىچە...
ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغۇ:

رەۋىشلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان بىرىككەن رەۋىشلەردۇر. بىرىككەن رەۋىشلەرنىڭ ئاساسلىق تىپلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئىسىم + ئىسىم = رەۋىش. مەسىلەن، كۈنجويى، يىل بويى،
ئۆمۈر بويى.

سان + ئىسىم = رەۋىش. مەسىلەن، بىرھازا، بىر مەھەل.

سان + سۈپەت = رەۋىش. مەسىلەن، بىرپەس، بىرئاز.

سان + پېئىل = رەۋىش. مەسىلەن، بىرتۇتاش، بىر تۇرۇپ.

گرامماتىكا

سان + رەۋىش = رەۋىش. مەسىلەن، بىر قەدەر، بىر تالاي.
تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ ياسالغان جۈپ رەۋىشلەر ئانچە
كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ئالدى - كەينى، ئەتىگەن - ئاخشام، يۇقىرى - تۆۋەن...
ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن رەۋىشلىرى قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا
قاتما رەۋىشلەرگە كىرىدۇ، چۈنكى بۇ رەۋىشلەر ئورۇن - تەرەپ
ئىسىملىرىغا ئىسىملارنىڭ 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى
قوشۇلغان ھالەتتە قېتىپ قېلىشىدىن شەكىللەنگەن.

سەككىزىنچى باب

تەقلىد سۆزلەر ①

§1. تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە

كىشىلەرنىڭ ئاڭلاش، كۆرۈش ۋە ھېسسىي سېزىمىگە ئاساسەن شەيئىلەردىن، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن پەيدا بولغان تۈرلۈك ئاۋازلارغا، شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك ھالەت ۋە ئوبرازلىرىغا، ھېسسىي سېزىمگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆزلەر دېيىلىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر تەبىئىي ئاۋاز، ھالەت، ئوبراز ۋە سېزىلگەن ئەھۋالنىڭ ئەينەن ئىنكاسى ئەمەس، ئۇ تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن نىسپىي ئىنكاسنىڭ بەلگىسىدۇر.

تەقلىد سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ۋە ئۇلار ئاساسىدا ياسالغان سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 100 دىن ئاشىدىغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە تەقلىد سۆزلەر بىلەن ئۈندەش سۆزلەر «ئىملىق سۆزلەر» دېگەن نامدا بايان قىلىپ كېلىنگەن. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ بارا - بارا چوڭقۇرلىشىشى بىلەن ئايرىم - ئايرىم «تەقلىد سۆزلەر» بىلەن «ئۈندەش سۆزلەر» دېگەن ئاتالغۇلار مۇقىملاشتى. بۇلار ئوخشىمىغان ئىككى كاتېگورىيەگە - ئوخشىمىغان ئىككى سۆز تۈركۈمىگە

ئايرىلىپ، ھەرقايسىسىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بايان قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

يولداش خەمىت تۆمۈرنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)» ناملىق ئەسىرى بىلەن غ.سەئىدۇققاسوف قاتارلىقلار يازغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق ئەسەر بۇ تېمىنى خېلى دەرىجىدە يورۇتۇپ بەرگەن ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلەردۇر.

§ 2. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى

تەقلىد سۆزلەر ئىپادىلىگەن ئوبيېكتلىرىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. ئاۋاز تەقلىدلىرى

جانلىقلار ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن پەيدا بولغان تۈرلۈك ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر ئاۋاز تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

شار — ئۇلۇغ سۇنىڭ ئېقىشىدىن چىققان ئاۋاز.

شىر — ئاز سۇنىڭ ئېقىشىدىن چىققان ئاۋاز.

غىج — ئىشىكنىڭ ئېچىلىشى ياكى ھارۋىنىڭ

ياغسىرىغانلىقى سەۋەبىدىن سۈركىلىپ چىققان ئاۋاز.

غىڭ — پاشىدىن چىققان ئاۋاز.

چىپ — سۇنىڭ تامچىلىشىدىن چىققان ئاۋاز.

مۆ — كالىنىڭ ئاۋازى (مۆرىشىدىن چىققان ئاۋاز).

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەقلىد سۆزلىرى ئىچىدە ئاۋاز تەقلىدلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، تەقلىد سۆزلەرنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭدەك ئاۋاز تەقلىدلىرى ئىسىم، رەۋىش ۋە پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

2. ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرى (كۆرۈنۈش تەقلىدلىرى)
كۆرۈش سېزىمىگە ئاساسەن شەيئەلەرنىڭ تۈرلۈك ئوبرازىنى
گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدىغان تەقلىد سۆزلەر ھالەت - ئوبراز
تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:
لوڭ - لوڭ: ئېسىلىپ تۇرغان نەرسىنىڭ ھەرىكەتلىنىشىدىن
كېلىپ چىققان ھالەت.
لۆم: قۇرتنىڭ مىدىرلىشى ياكى يۇمشاق نەرسىگە
دەسسەلگەندىكى ھالەت.

پىل - پىل: ئاجىز يورۇقلۇقنىڭ كۆرۈنۈشى.
پال - پۇل: پارىقراق نەرسىنىڭ ھەرخىل جۈلالىنىشى.
موس - موس: يۇمشاق نەرسىنى يېگەندىكى ھالەت.
ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىمۇ ئىسىم، رەۋش ۋە پېئىللارنىڭ
ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، ھەتتا بىر قىسىم ھالەت - ئوبراز
تەقلىدلىرى مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى
ئىپادىلەيدىغان پېئىللار بىلەن ئاجرىتىۋالالمىغۇدەك دەرىجىدە
چىپىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن:
چەكچەيمەك، شۈمشەيمەك، گۈلەيمەك، ماكچايماق، سالىپايماق
دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ھېسسىيات تەقلىدلىرى
ھېسسىي سېزىم ئارقىلىق سېزىلگەن ئەھۋالغا تەقلىد
قىلىنغان سۆزلەر ھېسسىيات تەقلىدلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:
جىغ: بىر نەرسىدىن قورققان چاغدىكى يۈرەكنىڭ ئېغىشى.
لوق - لوق: زەخمىلەنگەن ئورۇننىڭ قىسقا چاستوتىدا قاتتىق
ئاغرىغاندىكى ئەھۋالى.
چىم: بەدەننى بىر نەرسە چاققان ياكى بەدەنگە ئۇچلۇق بىر
نەرسە تەگكەندىكى ئاغرىش ئەھۋالى.

زىڭ: باش، قۇلاق قاتارلىق ئەزالارنىڭ تاسادىپى ۋە قىسقا بىر مۇددەتلىك ئاغرىغاندىكى ئەھۋالى.

ھېسسىيات تەقىلدىلىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەر ئاۋاز تەقىلدىلىرى بىلەن ھالەت - ئوبراز تەقىلدىلىرى ئىپادىلىگەن مەنىلەرگە نىسبەتەن بىر ئاز ئابىستراكت كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ھېسسىيات تەقىلدىلىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس.

§ 3. تەقىلدى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەقىلدى سۆزلەر ئاساسەن بىر بوغۇمدىن ۋە ئىككى بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ.

1. بىر بوغۇملۇق تەقىلدى سۆزلەر بىر ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان تەقىلدى سۆزلەر ۋە ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان تەقىلدى سۆزلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن بىر ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان تەقىلدى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى تەقىلدى سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋار، شار، پال، چىم، شىر، گۈر، كوم قاتارلىقلار.

ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش يەنى \رت\، \رس\، \لت\ بىلەن ئاياغلاشقان تەقىلدى سۆزلەر نىسبەتەن ئاز بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 30 ئەتراپىدا. مەسىلەن:

شارت، شىرت، يالت، تارس، قارس، گۇرس قاتارلىقلار.

بىر بوغۇملۇق تەقىلدى سۆزلەرنىڭ كەڭ كۆپچىلىكى \ئا\ ۋە \ئى\ سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. \ئا\ ۋە \ئى\ تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەنلىرى ئىنتايىن ئاز. مەسىلەن:

ۋال، پار، غىتر، پىتر، غىڭ، دىڭ...

لەڭ، لەپ، ھۆر، مۆل، لۆم...

2. ئىككى بوغۇملۇق تەقىلدى سۆزلەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن

تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) يالغۇز ياكى ئەينەن تەكرارلىنىش ئارقىلىق قوللىنىلىدىغان، جۈپلۈك ۋارىيانتلىرى بولمىغان تەقلىد سۆزلەر. مۇنداق تەقلىد سۆزلەر ئىككى بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇنداق تەقلىد سۆزلەرنىڭ بوغۇملىرى كۆپىنچە \ ئا + ئا \ ، \ ئى + ئى + ئى \ ، \ ئو + ئو \ ، \ ئو + ئا \ شەكلىدە تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

پايپاس، جىرىڭ، شىرىق، كۆلدۈر، يولداڭ ...

(2) فونېتىكىلىق جەھەتتىن ماسلاشقان ۋارىيانتى بىلەن جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىلىدىغان تەقلىد سۆزلەر. مۇنداق سۆزلەرنىڭ سانى ئالدىنقىلارغا نىسبەتەن ئاز. سوزۇق تاۋۇشلۇق قۇرۇلمىسى جەھەتتە \ ئا + ئا \ ، \ ئا + ئى \ ، \ ئى + ئى \ شەكلىدىكىلىرى كۆپرەك. مەسىلەن:

داراڭ، داراڭ - داراڭ، داراڭ - دۇرۇڭ؛

كالىدر، كالىدر - كالىدر، كالىدر - كۈلدۈر

تاراق، تاراق - تاراق، تاراق - تۇرۇق

غىدىڭ، غىدىڭ - غىدىڭ، غىدىڭ - پىدىڭ

گۈلدۈر، گۈلدۈر - گۈلدۈر، گۈلدۈر - تاراس

مىلىق، مىلىق - مىلىق، مىلىق - سىلىق

(3) ھەر ئىككى تەركىبىي قىسمى ئىككى بوغۇمدىن قۇرۇلغان، لېكىن ھەر ئىككى تەركىبىي يالغۇز قوللىنىلمايدىغان سۆزلەر. مۇنداق تەقلىد سۆزلەرنىڭ سانى نىسبەتەن ئاز، كۆپرەك كۆرۈلىدىغانلىرىنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى « ئا + ئى \ ئو + ئو \ ئا + ئا \ ئو + ئو \ » شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

ساڭگىل - ساڭگۈل، ۋاراڭ - چۈرۈڭ، داڭگىر - دۇڭگۈر،

ئوڭغول - دوڭغول.

تەقلىد سۆزلەر ئىچىدە سۈپەتلىشىپ، بىرىكىپ كەتكەن ئاز

گرامماتىكا

ساندىكى «غودۇغودۇڭ، لىڭگىر تاق تاق، لىكىلىكاڭ» قاتارلىق تەقلىد سۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىككى بوغۇمدىن ئېشىپ كەتكەنلىرى كۆرۈلمەيدۇ.

ئادەم ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ ئاۋازلىرىغا تەقلىد قىلىنغان «مە، مۇ، ھا - ھا، ھى - ھى» قاتارلىق سۆزلەردىن باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى يوق، شۇنىڭدەك، «ئىمىر - چىمىر، ئوڭغۇل - دوڭغۇل، ئۆپۈر - تۆپۈر، ئارۋاڭ - سارۋاڭ، ئالاق - جالاق، ئالچاڭ - ئالچاڭ» قاتارلىق جۈپ ھالەتتە كۆرۈلىدىغان بىرنەچچە تەقلىد سۆزدىن باشقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغانلىرى يوق.

ئۈزۈك تاۋۇشلىرى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى تەقلىد سۆزلەرنىڭ بېشىدا كۆپىنچە \خ\، \پ\، \ك\، \چ\، \ش\، \ل\، \د\ تاۋۇشلىرى، ئاخىرىدا كۆپىنچە \ر\، \ڭ\، \ق\، \ك\، \س\، \پ\، \ژ\ تاۋۇشلىرى كېلىدۇ. \ڭ\، \ن\، \ف\، \ژ\، \ر\ بىلەن باشلىنىدىغان ۋە \ج\، \د\، \ب\، \گ\، \ن\، \ف\، \ھ\ بىلەن ئاياغلىشىدىغان تەقلىد سۆزلەر يوق.

§ 4. تەقلىد سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

ئومۇمەن ئالغاندا، تەقلىد سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشى بىرقەدەر مۇستەھكەم، مۇنداق تۇراقلىشىشى ئۇلارنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئالاپلى، تەقلىد سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولۇشى تەقلىد قىلىنغان ئاۋازنىڭ ئىنچىكە، زىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، پەس سوزۇق تاۋۇشلاردىن بولۇشى ئاۋازنىڭ توم، قاتتىق ئىكەنلىكىنى، ھالەتنىڭ جانلىق،

گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

غىج - غاچ، جىرىك - جاراڭ، ئىس - ئىس، پىل - پىل، غىرس - غارس، ئىل - ئىل.

ئەينەن تەكرارلانغان تەقلىد سۆزلەر تەقلىد قىلىنغان ئاۋاز ياكى ھالەتنىڭ بىر خىل رېتىمدا ياكى بىر خىل تەرزىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، جۈپلۈك ۋارىيانتى بىلەن كەلگەن تەقلىد سۆزلەر ئاۋاز ياكى ھالەتنىڭ بىر خىل رېتىمدا ياكى بىر خىل تەرزىدە ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭ - جاراڭ، جاراڭ - جۇرۇڭ؛

تاق - تاق، تاق - توق؛

كالىدەر - كالىدەر، كالىدەر - كۈلدۈر؛

لەڭ - لەڭ، لەڭ - لۇڭ.

شۇڭا، مەلۇم بىر تاۋۇشقا ياكى ھالەتكە تەقلىد قىلىنىپ ئادەتلىنىپ قالغان سۆزلەرنىڭ تاۋۇشلىرىنى ئىختىيارىي ھالدا ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. ئۆزگەرتىلسە يەنە مەنىسىز بىر سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ، يەنى باشقا مەنىدىكى تەقلىد سۆزگە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، «ۋال - ۋۇل» دېگەن تەقلىد سۆزنى «گال - گۈل» ياكى «ۋۇل - ۋۇل» دەپ ئۆزگەرتسەك، مەنىسىز بىر نەرسىگە ئايلىنىدۇ. يەنە «غۇر - غۇر» دېگەن سۆز سالىقىن شامالنىڭ ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆز بولۇپ، ئۇنى «غار - غار» دەپ ئۆزگەرتسەك، گەسلىي مەنە ئەمەس، بەلكى سۇيۇقلۇق بىلەن ئاغزىنى چايقىغاندا چىققان ئاۋاز ئىپادىلىنىدۇ، يەنە شۇ تەقلىد سۆزنى «غال - غال» دەپ ئۆزگەرتسەك، سوغۇقتا تىترىگەن ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە بەزى تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەلۇم تاۋۇشى ئۆزگەرتىلسە، ئىشلىتىلىدىغان ئوبيېكت ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، «غىڭشىماق» ئىتقا، «غۇڭشىماق» ئادەمگە، «غىڭلىدماق» پاشىغا، «غۇڭۈلدماق» چىۋىن ۋە ھەرلەرنىڭ

ئاۋازغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ.

مەنە تۈپەيلىدىن تەقلىد سۆزلەرنىڭ سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدا كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىشلەر تۆۋەندىكىلەر:

(1) ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ سوزۇلۇشى ياكى تەكرارلىنىشى

تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن \ ر \ ، \ ل \ ، \ ژ \ ، \ م \ تاۋۇشلىرى مەزكۇر سۆزلەر يەككە قوللىنىلغاندا سوزۇلۇشى مۇمكىن. مۇنداق سوزۇلۇش ئاۋاز ياكى ھالەتنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ۋالڭ - ۋالڭ...ئىڭ، شىر - شىر...ر، گائز - گائز...ئز، ۋال - ۋال...ئىل، لۆم - لۆم...م، چىم - چىم...م.

ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن ياسالغان رەۋىشلەردە ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشى ھالەتنىڭ بىرلا قېتىم پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. لەڭگىدە كىرىپ كەلدى.
- b. پىررىدە ئايلىندى.

ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن ياسالغان پېئىللاردا ئۈزۈك تاۋۇش تەكرارلانمايدۇ، ئەمما ھەرىكەتنىڭ مەزكۇر ھالەتنىڭ قايتا - قايتا تەكرارلىنىشى ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

پىرىلدا ، ، لىكىلدا ، ، لۆمۈلدە ، ، مىشىلدا ، ، تاقىلدا ، ، جالاقلا ...

(2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلۇشى

تەقلىد سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئادەتتىكىدەك ئېيتىلىشى ئاۋازنىڭ قىسقا بىر مۇددەتلىكىنى بىلدۈرسە، سوزۇلۇپ ئېيتىلىشى ئوخشاش بىر رىتىمدا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئىشكىنىڭ ئېچىلىشىدىن چىققان ئاۋاز ئادەتتە «غىچ» دېيىلسە سوزۇلۇپ «غى...چ» قىلىپ

ئېيتىلىشى بىلەن ئاۋازنىڭمۇ مەلۇم ۋاقىتقا سوزۇلغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

(3) بەزى تەقلىد سۆزلەر قارماققا ئىككى خىل ۋارىيانتتا قوللىنىلغاندەك تۇرىدۇ. لېكىن، ئەمەلىي ئىستېمالدا ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس مەنە ئالاھىدىلىكلىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

غىژ - غاز - ئىككى كىشى ئاراسىدا بولغان ئازدۇر - كۆپتۇر سۈركىلىش.

غاز - غۇژ - ئېغىرراق سۈركىلىش، ئاچچىقنىڭ تېز ۋە كەسكىن بولۇشى.

«ۋالڭ - چۇڭ» بىلەن «ۋارالڭ - چۇرۇڭ»، «تاق - تۇق» بىلەن «تاراق - تۇرۇق»، «پاق - پۇق» بىلەن «پاقىر - پۇقۇر»، «غىچ - غاچ» بىلەن «غاچىر - غۇچۇر» سۆزلىرىمۇ ئۆزئارا ئىنچىكە مەنە پەرقلىرىگە ئىگە.

§5. تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى

تەقلىد سۆزلەر جانلىق تىلدا ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتتا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇ نۇتۇقنى جانلىق تەسىرلىك قىلىشتا، بەدىئىي ئەدەبىياتتا مۇھىم بەدىئىي ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى. تۆۋەندىكى جۈملىلەردە «ئالدىراخغۇ» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ھولولوپ» دېگەن سۆزنى، «دەرھال» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ھاپىلا - شاپىلا» دېگەن سۆزنى قوللىنىش بىلەن پەيدا بولىدىغان ئىستىلىستىكىلىق ئۈنۈم ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن:

a. ھولولوپراق كەلگەن بىرەر كۈتكۈچى، ئىككى ئايال پايپىتەك بولۇپ يۈگۈرۈشۈپ...

b. قوللىرىدىكى خاتىرىلىرىنى ھاپىلا - شاپىلا يانچۇقىغا

سېلىشتى.

بەزى تەقلىد سۆزلەر تەرەققىيات جەريانىدا ھەم شۇ ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆزنى، ھەم شۇ ئاۋازنى چىقىرىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن. مۇنداق ئۆزگىرىش جەريانى ئۇلارنىڭ ئاۋازنى، ھالەتنى ئىپادىلەشتىن مەزكۇر ھالەت ياكى ئاۋاز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئى، ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشكە ئۆتۈش جەريانى بولىدۇ. شۇڭا، تەقلىد سۆزلەرنىڭ جۈملىدە قوللىنىلىشى ئۇلارنىڭ تەقلىد سۆز ھالىتىدە بولۇشى ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولۇشىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، كاككۇك، لىڭگىرتاقتاق، چاڭ، دالڭ قاتارلىقلار ھەم شۇ ئاۋازلارغا تەقلىد قىلىنغان تەقلىد سۆزنى، ھەم شۇ ئاۋازنى چىقىرىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىزاھلار:

① بۇ مەزمۇن مىرسۇلتان ئوسمانوفنىڭ « ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى تەقلىد سۆزلەر توغرىسىدا » (تىل ۋە تەرجىمە»، 1992 - يىللىق 6 - سان، 3 - 12 - بەتلەر) ناملىق ماقالىسى ئاساسىدا تەييارلاندى.

توققۇزىنچى باب

پېئىل

§1. پېئىل ھەققىدە

پېئىل ھەرقايسى تىللاردا شۇ تىلنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى پېئىللار تەتقىقاتقا بېغىشلانغان «پېئىل تەتقىقاتى» ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورلىرى مۇنداق دەيدۇ: «پېئىللارنى تەتقىق قىلىش خەنزۇ تىلىدىكى بىرىنچى نومۇرلۇق مۇھىم تېما، شۇنداقلا گىرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇرەككەپ تېمىلارنىڭ بىرى»^①. ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى:

(1) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا مول ۋە گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى كۆپ خىل؛

(2) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىل؛

(3) ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ پېئىل سىستېمىسىنى ناھايىتى ياخشى قوغداپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارايدىغان بولساق، باشقا تىللارنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ پېئىل سىستېمىسىنى بۇزۇۋېتەلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئەسىرلەردىن بېرى ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەر خىل تىللارنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيىتىنىڭ ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ تۇرۇشىدا پېئىللارنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ.

4) ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىنىڭ يادروسى بولغاچقا، پېئىللارنىڭ چەت تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش دەرىجىسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن چەكتە ساقلانغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ جۈملە تۈزۈلۈشى ۋە قۇرۇلمىسىمۇ خاسلىقىنى ساقلاپ كەلگەن.

1. پېئىل دېگەن نېمە؟

ئىش - ھەرىكەت، پىسخىك پائالىيەت، ئۆزگىرىش قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغانلار:

يە - ، يۈر - ، ياز - ، ياردەملەش - ، قوللا - ، ماڭ - ،

پىسخىك پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغانلار:

سۆي - ، قورق - ، رەنج - ، تەسىرلەن - ، تۈپ - ، شادلان - ،

ئۆزگىرىشنى بىلدۈرىدىغانلار:

ئازاي - ، ئۆزگەر - ، ئۆس - ، قىزار - ، ئۆل -

2. پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) پېئىللار بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، دەرىجە، تۈس، زامان، راي، شەخس - سان قاتارلىق كاتېگورىيەلەرگە ۋە تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

a. مەن سېنى دەپ (دە - پ) قېچىپ (قېچ - قاچ - پ) چىقتىم (چىق - ت - م)، كۆڭلۈڭ يېرىم، ئەنسىرەپ (ئەنسىرە - پ) تۇرالمايدىم (تۇر - ال - مە - > - ما - د - م). (رەۋىشداش، زامان، سان - شەخس، تۈس)

b. يۈسۈپ تەيجى ئۇنىڭ تېخىچە قۇمۇلغا كېلەلمەي (كېل - > كەل - ال - مە - ي)، ئىلى تاغلىرىنىڭ بىرىدە يوشۇرۇنۇپ (يوشۇر - ۇن - ۇپ) يۈرگەنلىكىنى (يۈر - گەن - لىك - د - نى) غەپىتتى (غەپىت - ت - ى). (تۈس، رەۋىشداش، دەرىجە، گىسىمداش،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

(زامان، سان - شەخس)

2) پېئىللار رەۋىش، سان (سان - مىقدار)، سۈپەتلەر ۋە تىرىكلىمە خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىلىرى تەرىپىدىن سۈپەتلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بەك تېز يۈگۈرىدۇ.

b. ياغاچ قازاندا بىرلا قېتىم ئاش پىشىدۇ.

c. بۇ قېتىم نېمە توغرىلىق يازدىڭىز؟

d. ئۇ ئىنگلىزچىنى بەك ياخشى سۆزلەيدۇ.

3) پېئىللار خاراكتېرىگە قاراپ ھەر خىل كېلىش ياكى

ئىسىم - تىرىكلىمە قۇرۇلمىلىرى بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلىنىسۇن كۆڭۈل.

b. ئەزىزانە قەشقەردىن كەلدىم.

c. ماشىنا بىلەن بارايلى.

d. ئۇ ماڭا ئائىلىسى ھەققىدە سۆزلەپ بەردى.

4) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن شەخس - سان شەكلىدە،

خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، پېئىلنىڭ شەخسىسىز شەكىللىرى

جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بارىدۇ. (خەۋەر)

b. ئوقۇش باشلاندى. (ئىگە)

c. يىغلىغاننىڭ نېمە پايدىسى. (ئېنىقلىغۇچى)

d. مەن يىغلاشنى بىلمەيتتىم. (تولدۇرغۇچى)

e. ئۇ ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ يېتىپ كەلدى. (ھالەت)

5) پېئىللارنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك. پېئىللار

بىر يۈرۈش سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە («پېئىللارنىڭ

ياسىلىشى» دېگەن مەزمۇنغا قاراڭ).

3. پېئىلنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنى ھەر خىل نۇقتىدىن تۈرلەرگە

بۆلۈش مۇمكىن:

(1) تۈپ پېئىل ۋە قوشما پېئىل
پېئىللار قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى (پېئىللارنىڭ تەشكىل
قىلغۇچى مورفېملارنىڭ سانى) گە ئاساسەن تۈپ پېئىل ۋە
قوشما پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) تۈپ پېئىل

بىرلا باش مورفېمدىن تۈزۈلگەن پېئىللار تۈپ پېئىل دەپ
ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ - ، تۇر - ، كەل - ، ياز - ، ئوچ - ، سەكرە - ، ياز - ،
ئوخلا - ، كۆر - ...

(2) قوشما پېئىل

قوشما پېئىللار پېئىللارنى تەشكىل قىلغۇچى مورفېملارنىڭ
تۈرىگە ئاساسەن ياسالما پېئىل ۋە بىرىككەن پېئىل دېگەن
ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

A. ياسالما پېئىل

پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمىدە ياسالغان
پېئىللار ياسالما پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

باش + - لا - ، گۈل + - لە - ، قان + - ا - ، تۈز + - ە - ،
زور + - اي - ، كۆپ + - ەي - ، ئاق + - ار - ، قورال + - لان - ،
بىر + - لەش - ...

B. بىرىككەن پېئىل

ئىككى باش مورفېمنىڭ ياكى ئىككى سۆزنىڭ تاۋۇش
جەھەتتىن، ياكى مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە
ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر لېكسىكىلىق مەنە
بىلدۈرىدىغان پېئىللار بىرىككەن پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ
تۈردىكى پېئىللارغا «قىل - ، بول - » قاتارلىق پېئىللارنىڭ
قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پېئىللارمۇ كىرىدۇ. بۇ ئىككى
پېئىلنىڭ بۇ جەھەتتىكى رولى ئىنتايىن كۈچلۈك. باشقا

تىللاردىكى نۇرغۇن پېئىللار ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەندە پېئىل دەپ تونۇلمىغان، ئۇنداق پېئىللارنىڭ بىر قىسمى پېئىل ياسىغۇچى ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولغان « - لا \ - لە » نىڭ ياردىمىدە كۆپ قىسمى «قىل - » پېئىلىنىڭ ياردىمىدە پېئىللاشتۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئىستېمالغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپ - چىقار - ، بوي - سۇت - ، تەپ - تارت - ، يول - قوي -
قارشى ئال - ، چارە كۆر - ؛

ھىمايە قىل - ، پاش قىل - ، تەسسىس قىل - ، تەتقىق قىل - ،
ياردەم قىل - ، بايان قىل - ، ئەپۇ قىل - ، بىكار قىل - ،
بومباردىمان قىل - ...

بۇلاردىن باشقا يەنە پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللارمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللارنىڭ شەكىللىرى بىرىككەن ئىسىمداش، بىرىككەن سۈپەتداش، بىرىككەن رەۋىشداش قاتارلىق ئۈچ خىل بولىدۇ ② :

● ئىسىمداش شەكىلدىكى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللار. مەسىلەن:

بۇلاش - تالاش، تالاش - تارتىش، تونۇش - بىلىش، يۇرۇش -
تۇرۇش ...

● سۈپەتداش شەكىلدىكى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللار. مەسىلەن:

ئاشقان - تاشقان، تاپقان - تەرگەن، يېگەن - ئىچكەن، قالغان -
قاتقان، ئۆتكەن - كەچكەن، كۆرگەن - بىلگەن؛
تۈگىمەس - پۈتمەس، ئېگىلمەس - سۇنماس، بولار -
بولماس، كېلەر - كەلمەس ...

● رەۋىشداش شەكىلدىكى ئىككى پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بىرىككەن پېئىللار. مەسىلەن:

ئالدىراپ - تېنەپ، بۇلاپ - تالاپ، تېنەپ - تەمتىرەپ، تېرىپ -

گرامماتىكا

تۆشەپ، ئېزىپ - تېزىپ، يىغىپ - يۆگەپ، ئۆلۈپ - تارتىپ؛
قايتا - قايتا، بارا - بارا، بارا - بارماي، بولار - بولماي...

پېئىللارنىڭ قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

تۈپ پېئىل	ئال - ، كەل - ، كۆر - تۈر -
ياسالما پېئىل	تۈزلە - ، قارا - ، مۇڭلا - ، جىغىلدا - ، ۋارقىرا -
قوشما پېئىل	بىرىككەن پېئىل تونۇش - بىلىش، ئاشقان - تاشقان، ئېزىپ - تېزىپ - بويسۇن - ، تەپ تارت - ، ئەپۇ قىل -

(2) مەنە تۈرلىرى

پېئىللار ئىپادىلىگەن مەنىسىگە قاراپ ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار، پىسخىك پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار، ئۆزگىرىشنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ («پېئىللارنىڭ تۈرلىرى» دېگەن مەزمۇنغا قاراڭ).

(3) ئۆتۈملۈك پېئىللار ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار

پېئىللار تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلىش - قىلماسلىقىغا قاراپ، ئۆتۈملۈك پېئىللار ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئۆتۈملۈك پېئىللار

مەلۇم شەيئىگە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئۆتۈملۈك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پېئىللار دائىم ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە ياكى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدە ئۆزىگە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى ياز - ، گېزىتنى ئوقۇ - ، تاماقنى يە - ، تۈنۈگۈن بولغان ۋەقەنى سۆزلە - ، ئوقۇش پۇلىنى ئال - ...

(2) ئۆتۈمسىز پېئىللار

تولدۇرغۇچى تەلەپ قىلمايدىغان پېئىللار ئۆتۈمىسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق پېئىللارنىڭ كۆپ قىسمى يۆنىلىش پېئىللىرىدۇر. مەسىلەن:

ماڭ - ، ئولتۇر - ، كەل - ، يۈگۈر - ، سەكرە - ، ئۇخلا - ، ئويغان - ، كۈل - ...

بەزى پېئىللار بەزىدە ئۆتۈملۈك مەنىدە، بەزىدە ئۆتۈمىسىز مەنىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆتۈمىسىز	ئۆتۈملۈك
مەيداندا ئوينا -	توپنى ئوينا -
مەكتەپتە ئوقۇ -	گېزىتنى ئوقۇ -
ئېتىزدا ئىشلە -	تاپشۇرۇقنى ئىشلە -

4) شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسىز پېئىللار

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنى يەنە شەخس - سان قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىقىغا قاراپ شەخسلىك پېئىللار ۋە شەخسىز پېئىللار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) شەخسلىك پېئىللار

بۇ شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغان پېئىل شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى پېئىللارنىڭ زامان، راي، دەرىجە، تۈس كاتېگورىيەلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ. ئەمما، كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا پېئىللارنىڭ شەخس شەكىللىرى زامان ۋە رايىنىڭ مەھسۇلى. جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان پېئىللار چوقۇم شەخس شەكىللىرىنى ئېلىپ كېلىشى كېرەك. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ ئۈچ يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بار. يەنى: پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى، پېئىللارنىڭ ئىككىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى، پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى. بۇ ئۈچ يۈرۈش قوشۇمچە زامان ۋە

گرامماتىكا

راي كاتېگورىيەلىرىگە شەرتلىك قوشۇلىدۇ («شەخس كاتېگورىيەسى» دېگەن مەزمۇنغا قاراڭ). مەسىلەن:

بار - د - بم، بار - د - مەن، بار - اي، بار - ايلى، بار - سا - م.

(2) شەخسىز پېئىللار

بۇ شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كېلەلمەيدىغان پېئىل شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ. بۇ تۈردىكى پېئىللاردىن ئىش - ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

(5) مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل

پېئىللار ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىش - كېلەلمەسلىكىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) مۇستەقىل پېئىللار

لېكسىكىلىق مەنىسى بولغان، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بارىدۇ. (خەۋەر)

b. ئوقۇش باشلاندى. (ئىگە)

c. يىغلىغان ئاۋازنى ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ (ئېنىقلىغۇچى)

d. مەن يىغلاشنى بىلمەيتتىم. (تولدۇرغۇچى)

e. كۆرۈنگەنگە گېپىم بار دەپ قىلىۋەرمە. (ھالەت)

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى پېئىللارنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل پېئىللارغا كىرىدۇ.

(2) ياردەمچى پېئىللار

لېكسىكىلىق مەنىسىنى پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن يوقاتقان، ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياردەمچى پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- a. ئۇ چاغدا قاتناش قىيىن ئىدى.
- b. بالىلار بەش بولدى.
- c. بۆكەن مۇڭگۈزلىرىنى مەن ئۇنىڭغا پۇل قىلىپ بېرىمەن.
- d. ھاجىنىڭ رەڭگى تاتىرىپ كەتتى.
- e. ئۇ بىر سىرلىق ئادەمگە ئايلىنىپ قالدى.
- f. نېمىشقا قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەردە ئىنگىلىز ۋە ئافغانلار ئالدىراش چېپىشىپ يۈرىدۇ؟

a جۈملىدە «ئىدى» پېئىلى «قىيىن» دېگەن سۈپەت بىلەن بىرلىكتە خەۋەر بولۇپ كېلىپ ۋاستىسىز ھۆكۈم، ئۆتكەن زامان، 3 - شەخس قاتارلىق گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەن؛ b، c جۈملىدە «بول - ، قىل - » پېئىللىرى ئۆزلىرى بىرىككەن سان ۋە ئىسمىنى پېئىل شەكلىگە كىرگۈزۈش رولىدا كەلگەن؛ d، e، f جۈملىلەردە «كەت - »، «قال - »، «يۈر - » پېئىللىرى «پ - لىق رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ كۈچەيگەنلىك، تۇيۇقسىزلىق، ئىزچىللىق قاتارلىق تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ «ئىدى - »، «بول - »، «قىل - »، «كەت - »، «قال - »، «يۈر - » پېئىللىرى ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار رولىغا قاراپ تۈس ياردەمچىلىرى ۋە باغلامچىلار دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

● تۈس ياردەمچىلىرى

تۈس ياردەمچىلىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش (« - پ » لىق رەۋىشداش ۋە « - ل » لىق رەۋىشداش) شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈس ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۈس ياردەمچىلىرى ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتىدا ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى ياكى گىرامماتىكىلىق رولىنى ئۆزگەرتىپ تۈس

گرامماتىكا

ياردەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. تۈرمە ئىچى شۇنچىلىك ئىسسىپ - سېسىپ كەتتىكى، دەم ئېلىشقا ئىمكان قالمىدى.

b. تەتلىمۇ توشۇپ قالدى.

c. قېنى ياخشى مەسلىھەتتىكىز بولسا ئېيتىپ باقماسىز ؟

a, b, c جۈملىلەردىكى «كەت -»، «قال -»، «باق -» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ تۈس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى پېئىللار كۆپىنچە تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىدۇ:

ئال - ، بەر - ، كۆر - ، باشلا - ، قال - ، قوپ - ، كەت - ، تاشلا - ، بول - ، چىق - ، كەل - ، ئۆت - ، يان - ، ئولتۇر - ، يۈر - ، تۈر -

بەزى تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۈس ئوقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بىرقانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: - ۋات - ، - يالا - ، - نۆەر - ، - ۋەت - ، - ۋال - .

● باغلامچىلار

باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ ئۇلارنى پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرگە ئىگە قىلىدىغان ياردەمچى پېئىللارنى كۆرسىتىدۇ.

باغلامچىلار رولى ۋە شەكىلگە قاراپ تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

تولۇق باغلامچىلار تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ:

بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ پېئىل شەكىلىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى پېئىلنىڭ ھەممە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى ياكى بىرمۇنچە گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن، ئادەم بول - ، چىرايلىق بول - ، بەش بول - ، ئادەم قىل - ، چىرايلىق قىل - ، بەش قىل -)؛

ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە ئىسىمداش شەكىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇلارنى پېئىلنىڭ باشقا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن، يازغان بول - ، يازىدىغان بول - ، يېزىۋاتقان بول - ، يازار بول - ، يازماقچى بول - ، يازغان قىل - ، يازىدىغان قىل - ، يېزىۋاتقان قىل - ، يازغاندەك قىل - ، يازىدىغان بول - ، يېزىۋاتقاندەك قىل - ، يازغۇدەك بول -) .

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك شارائىتتا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلەلەيدىغان پېئىللار تۆۋەندىكىلەر:

بول - ، قىل - ، تۇر - ، كەل - ، چىق - ، كۆر - ، ھېسابلا - ، ھېسابلا - .

تولۇقسىز باغلامچىلار بەلگىلىك گرامماتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش ئۆزەك شەكلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەزىلىرى پېئىلغا ئەمەس قوشۇمچىغا ئوخشاپ قالىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ:

بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ئۇلارنىڭ ھەر خىل زامان، راي، شەخسكە خاس خەۋەر شەكىللىرىنى، بولۇشىسىز شەكىللىرىنى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياش ئىدۇق، باي ئىكەنسىن، يىراق ئىمىش، ئاز ئوخشايدۇ، ئىككىنچىدىن، تۆت ئەمەس

ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ بىرمۇنچە ھال - زامان

شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. مەسىلەن:

يازغانىدىم، يېزىۋەتكەن، يازاتتىڭ، يازماقچىكەن

تولۇقسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق رولىغا قاراپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىد -» (i- <är - d -)، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىكەن» (i- <är - kän)، ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى « - دەك»، « - مىش»، «ئىكەنمىش» (- däk -، - mis - ikänmiš -) سۈبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى «- دى - + شەخس»، «بولغىيد -» (i <är - d -، - di <dur + per II) «بولسا + شەخس»، «ئوخشا - + شەخس»، «كېرەك»، «چېغ + شەخس + بار» (bolğid - <bol - ğay -، - per I keräk، oxša - i / y - per II) بولۇشىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئەمەس» (ä <är - mä - s)، ئىسمىداش ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىكەنلىك» (ikän + lik) دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى بەش تۈرى ھامان شەخس بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ، كېيىنكى ئىككى تۈرىنى شەخسىسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ھۆكۈم باغلامچىسى

شەخسىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى

شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىسى

- (1) بولۇشىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى
- (2) ئىسمىداش ھۆكۈم باغلامچىسى

- (1) ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى
- (2) ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى
- (3) ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى
- (4) سۈبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى
- (5) ئوبېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى

4. پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى
پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى دېگەندە، پېئىلنىڭ تۈرلىنىش يولى بىلەن (قوشۇمچە قوشۇش ياكى ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىش ئارقىلىق) ئېرىشكەن ھەر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مورفولوگىيەلىك تۈرلىنىشكە ئىنتايىن باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ، تۈرلىنىش يولى بىلەن ھەر خىل شەكىللەرگە كىرىپ خىلمۇخىل گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ياكى تۇرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارغا ئېرىشىپ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ.

§2. پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى

پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ تەستىق ۋە ئىنكار مەنىلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ۋە ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنىڭ سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

1. ئاساسىي بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق

بۇ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق گىرامماتىكىلىق مەنىسى پېئىل بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاساسىي گىرامماتىكىلىق مەنىدۇر. ئەمەلىي تىل ئىستېمالدا ھەربىر پېئىل چوقۇم يا بولۇشلۇق يا بولۇشسىز شەكىلدە بولۇپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ تەستىق ياكى ئىنكار مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. پېئىلنىڭ باشقا گىرامماتىكىلىق مەنىلىرى مۇشۇ بولۇشلۇق ياكى بولۇشسىزلىق شەكىللىرىنىڭ كەينىگە ئۇلىنىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسىنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى

گرامماتىكا

دەرىجە، تۈس كاتېگورىيەلىرىدىن كېيىنلا پېئىل ئۆزىكىگە ئۆلىنىدۇ. باشقا گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئۇنىڭ كەينىگە ئۆلىنىدۇ.

(1) بولۇشلۇق

مەنىسى: ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلمىۋاتقانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ياكى يۈز بەرگەنلىكىنى، يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى، يۈز بېرىدىغانلىقىنى تەستىق شەكلىدە ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: نۆل شەكىل (V-Ø)

بار - Ø + Ø، كەل - Ø + Ø، ئوقۇ - Ø + Ø، يە - Ø + Ø.

بولۇشلۇق شەكىل نۆل شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەچكە ئۆزەكتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ، شوڭغا بارلىق پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكلىنى پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

(2) بولۇشسىزلىق

مەنىسى: ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلمىۋاتقانلىقىنى، ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ياكى يۈز بەرگەنلىكىنى، يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى، يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئىنكار شەكلىدە ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: -ما - \ - مە - (V-mA) مەسلەن:

قوشۇمچە	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش
- ما -	تىل كەينى
- مە -	تىل ئالدى

ياز - + - ما - ، ئوقۇ - + - ما - ، سانا - + - ما - ؛
كەل - + - مە - ، كۈل - + - مە - ، ئۆچۈر - + - مە -

3) ئاساسىي بولۇشلۇق - بولۇشىسىزلىق شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى ياكى ئېلىپ بېرىلماسلىقىنى ئىپادىلەش زۆرۈرىيىتى بىلەن يا بولۇشلۇق، يا بولۇشىسىزلىق شەكلى تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ھەر كۈنى گېزىت ئوقۇيمەن. (بولۇشلۇق)

b. تۇرسۇن مېنى تونۇمايدۇ. (بولۇشىسىز)

c. بېرى كەل! (بولۇشلۇق)

d. ئۇنىڭغا تەگمە! (بولۇشىسىز)

e. ئۇنىڭ ئىسمىنى بىلەمسىز؟ (بولۇشلۇق)

f. سىز پۇلۇپىمەمسىز؟ (بولۇشىسىز)

g. ئۇ بارسا، مەن بارمايمەن. (بولۇشلۇق - بولۇشىسىز)

h. كېلىش - كەلمەسلىكنى ئۆزۈڭ بىل، كەلسەڭ ھەممىمىز

خۇشال بولىمىز، كەلمىسەڭ خاپا بولمايمىز. (بولۇشلۇق -

بولۇشىسىز - بولۇشلۇق - بولۇشلۇق - بولۇشىسىز -

بولۇشىسىز)

پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشىسىزلىق شەكلى خاراكتېر

جەھەتتىن پېئىل ئۆزىكىگە تەۋە بولغاچقا، پېئىل ئۆزىكى

بىۋاسىتە جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمىگەچكە جۈملىدە پېئىللار

بولۇشلۇق ياكى بولۇشىسىز ھالەتتە كۆرۈلەلمەيدۇ. پەقەت

مۇناسىپ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ھالەتتە جۈملىگە

قاتنىشالايدۇ.

پېئىلنىڭ « - ما - \ - مە - » بىلەن قۇرۇلغان بولۇشىسىزلىق

شەكلى بىر قىسىم تۈس ياردەمچىلىرى ۋە يۈكلىمىلەر بىلەن

بىللە كېلىپ ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بولۇشلۇق مەنىسىنى

بىلدۈرىدۇ. بۇلارنى ئۆز جايىدا بايان قىلىمىز.

2. باشقا بولۇشلۇق ۋە بولۇشىسىزلىق شەكلىلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا نۆل شەكىل ۋە « - ما - \ - مە - »

قوشۇمچىلىرىدىن باشقا بولۇشلۇق - بولۇشىسىزلىقىنى ئىپادە قىلالايدىغان ئانالىتىك شەكىللەر بار. بۇلاردىن بولۇشىسىزلىق مەنىسىنى ئىپادە قىلىشتا كۆپرەك قوللىنىلىدىغانلىرى «يوق» ۋە «ئەمەس» (بۇ سۆزنىڭ تۇرغۇن سۆزلەر بىرىكىپ كېلىپ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدىغان شەكلى بولۇشىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ). بۇ شەكىللەر گەرچە مورفولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن سىنتاكسىسلىق بىرلىك بولسىمۇ، بولۇشىسىزلىق مەنىسىنى ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇشۇ يەردە تىلغا ئالدۇق.

1) «يوق» سۆزىدىن قۇرۇلغان بولۇشىسىزلىق مەنىسى: سەممىي تەلەپپۇزدا، ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈش تەرىقىسىدە مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - غان - \ قان - \ گەن - \ كەن + شەخس + يوق» (V + - GAn - perI + yoq)

بار - + - غان - + - مەم يوق — بارغىنىم يوق؛
 يات - + - قان - + - مەمىز يوق — ياتقىنىمىز يوق؛
 كۆر - + - گەن - + - ىڭ يوق — كۆرگىنىڭ يوق؛
 يەت - + - كەن - + - ى يوق — يەتكىنى يوق.
 ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل مەلۇم كىشىنىڭ خاتا چۈشىنىشىگە قارىتا سەممىي پوزىتسىيەدە ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈش تەرىقىسىدە ئىش - ھەرد - كەتنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ. بەزىدە بۇ شەكىلنىڭ كەينىدە تولۇقسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرى ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:
 a. مېنىڭ ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ باققىنىم يوق.

b. بىز ئارزۇيىمىزدىن ئاز كەچكىنىمىز يوق.

c. ئۆز ۋاقتىدا سىلەرمۇ ياردەم قىلغىنىڭلار يوق.

d. داداڭمۇ بىكار ياتقىنى يوق.

(2) «ئەمەس» سۆزىدىن قۇرۇلغان بولۇشىمىزلىق

«ئەمەس» سۆزى ھەر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن

بىرىكىپ خىلمۇخىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

(1) ئېنىق مەنىسىدىكى بولۇشىمىزلىق

مەنىسى: ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇن

ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىنىڭ ئېنىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - غان \ - قان \ - گەن \ - كەن + ئەمەس »

(V-GAn-+ämäs+per II)

بار - + - غان + ئەمەس - + - مەن - بارغان ئەمەسمەن

يات - + - قان + ئەمەس - + - مېمىز - ياتقان ئەمەسمىز

كۆر - + - گەن + ئەمەس - + - سىز \ - سەن - كۆرگەن

ئەمەسسىز \ سەن

يەت - + - كەن + ئەمەس - - - يەتكەن ئەمەس

ئىشلىتىلىشى:

مەلۇم شەخس بىلەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلغان -

بېرىلمىغانلىقى ھەققىدە تاللىشىپ ئولتۇرماي، كەسكىن

تەلەپپۇز، ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆز قىلىنىشتىن بۇرۇن ئېلىپ

بېرىلغانلىقىنى ئىپادىلەشتە بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار ھېچقاچان بىزنىڭكىگە كېلىپ باققان ئەمەس.

b. سىزنىڭ ياخشىلىقىڭىزنى ئۇنتۇغان ئەمەسمەن.

c. سەن ئۆمرۈڭدە بۇنداق كاتتا شەھەرنى كۆرگەن

ئەمەسسەن.

(2) مەقسەت مەنىسىدىكى بولۇشىمىزلىق

مەنىسى: سۈبىيىكتىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش

مەقسىتىنىڭ يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ماقچى \ - مەكچى + ئەمەس »
(V-mAKči ämäs(-perII))

ئىشلىتىلىشى: سۈيىپكتىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش مەقسىتىنى ئىنكار قىلغاندا بۇ خىل شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن سىزنى ئەيىبلەمەكچى ئەمەس (مەن).

b. سەنمۇ خوتەنگە بارماقچى ئەمەسمۇ؟

c. ئۇلار ئىنگلىز تىلى ئۆگەنمەكچى ئەمەس.

(3) چۈشەندۈرۈش مەنىسىدىكى بولۇشىزلىق

مەنىسى: سۈيىپكتىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلىشىدىكى سەۋەبىنى ئىنكار تەرىقىسىدە چۈشەندۈرۈشنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ش \ - مش \ - ۇش \ - ۇش + ئەمەس »
(V-(X)s+ämäs)

ئىشلىتىلىشى: سۈيىپكت ئىش - ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلىشىدىكى سەۋەبىنى ئىنكار تەرىقىسىدە چۈشەندۈرۈشمەكچى بولغاندا بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىدە كۆپىنچە «مەقسىتى» شەكلىدىكى سۆزلەر بىللە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مېنىڭ مەقسىتىم سېنى قورقۇتۇش ئەمەس.

b. سېنىڭ ئويۇڭمۇ ئۇنى يىغلىتىش ئەمەس.

c. كىمنىڭ مەقسىتى پۇل تېپىش ئەمەس؟

(3) قوش بولۇشىزلىق

(1) V-mA-y qoy-mA-y-perII شەكلى

مەنىسى: سۈيىپكتىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي بولدى قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ما \ - مە - + - ي قوي - + - ما \ - مە + -

«ي»

ئىشلىتىلىشى: «قوي - » پېئىلىنىڭ يەنە شۇ شەكىل بىلەن قۇرۇلغان «قويماي - » شەكلى بىلەن بىرىكىپ قوش بولۇشسىزلىق ھاسىل قىلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ قۇرۇلما «قەتئىيلىك، مۇقەررەلىك» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

a. بۇ گەپنى رەناغا دېمەي قويمايمەن.

b. بۇ قېتىم سېنى ئاياپ قويمايمەن.

c. بىز بارماي قويمايمىز.

d. مەن بىلىمەن، سەن ئۇنى ئىزدەيمەي قويمايسەن.

(2) $V-mA-y \text{ qal-mA-y-perII}$ شەكلى

مەنىسى: سۈبېيكتىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنىڭ چوقۇم ئورۇنلىنىدىغانلىقىغا كېيىللىك قىلىدىغانلىقىنى (بەزىدە «يەنە» يۈكلىمىسى بىلەن كېلىدۇ) ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ما - \ - مە - + - ي قال - + - ما - \ - مە - + - ي »
ئىشلىتىلىشى:

● سۆزلىگۈچى پىششىق تونۇش قىياپەتتە ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ كاپالەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كاپالەت بېرىش تەلەپپۇزىدا بايان قىلغاندا مۇشۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قاراپ تۇر، يامغۇر ياغماي قالمايدۇ.

b. بۇ ئىش ھامان ئاشكارىلانماي قالمايدۇ.

c. بۇ ئىش سەن ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم، سەن كەلمەي قالمايسەن.

d. ئۇ سېنى كەچۈرمەي قالمايدۇ.

● سۆزلىگۈچىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانماي قېلىشىدىن ئەنسىرەش مەنىسىنى ئىپادىلىگەندە بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇنغا تېلېفون قىلىپ قوي، ئۇ ئوقماي قالمىسۇن.
(يەنە).

b. بولدى ئۇنى ئۇخلىغىلى قوي، غەتە قويالماي قالمىسۇن يەنە.

c. بولدى قېرىشما، غىمىتمەندىن ئۆتەلمەي قالمىسۇن يەنە.

4) كۈچەيتمە تەستىق

مەنىسى: قارشى تەرەپ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش - بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا سۆزلىگۈچى قايتۇرما سوراق شەكلىدە، ئەيىبلەش، نارازىلىق تەلەپپۇزدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقاراشنى (ھازىرقى ئەھۋالغا نارازى ئىكەنلىكىنى) ئىپادىلەيدۇ.

قۇرۇلمىسى: V-mA-y-ču/-zä/ämisa

ئىپادىلىنىشى: « - ما - \ - مە - + - ي - + - چۇ - \ - زە \ ئەمىسە » ئىشلىتىلىشى: قارشى تەرەپ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش - بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا، سۆزلىگۈچى قايتۇرما سوراق شەكلىدە، ئەيىبلەش، نارازىلىق تەلەپپۇزدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقاراشنى (ھازىرقى ئەھۋالغا نارازى ئىكەنلىكىنى) ئىپادىلەشتە مۇشۇ شەكىل ئىپادىلىنىدۇ (جۈملە ئىنتوناتسىيەسى كۆتۈرەڭگۈ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

a. — سىزمۇ كىنوغا بارامسىز؟

— بارمايچۇ؟\ بارمايزە.\ بارماي ئەمىسە.

b. — ئۇيغۇرلارمۇ ئات گۆشى يەمدۇ؟

— يېمەيچۇ.\ يېمەي ئەمىسە.

c. — بۇ لۇغەتتىن سىزمۇ ئالامسىز؟

— ئالمايچۇ.\ ئالمايزە.\ ئالماي ئەمىسە.

5) غەزەپلىك تەستىق

مەنىسى: قارشى تەرەپ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش - بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا سۆزلىگۈچى قايتۇرما سوراق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شەكىلدە ناھايىتى ئېنىق، غەزەپلەنگەن تەلەپپۇزدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ (بۇ قۇرۇلمىدا سۈبىيېكت ئۆز قارىشىنى يوشۇرماي، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ).

قۇرۇلمىسى: $V-mA-y$

ئىپادىلىنىشى: « - \ - مە - + - ي »

ئىشلىتىلىشى: قارشى تەرەپ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش - بېرىلماسلىقىنى سورىغاندا، ناھايىتى ئېنىق غەزەپلەنگەن تەلەپپۇزدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ مۇقەررەر ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزقارىشىنى (ئۆز قارىشىنى يوشۇرماي، دەرھال تەدبىر قوللىنىپ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقىنى) ئىپادىلەشتە بۇ شەكىل قوللىنىلىدۇ، جۈملە ئىنتوناتسىيەسى كۆتۈرەڭگۈ ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. — بۇ كىتابتىن ئالامسىز؟

— ئالماي؟!

b. — سىزمۇ كېتەمسىز؟

— كەتمەي.

§ 3. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى

پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگە بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن بۇ ماقالىنى ئىككى قېتىم كۆردى.

b. بۇ ماقالە ئىككى قېتىم كۆرۈلدى.

c. تۇرسۇن دوختۇرغا كۆرۈندى.

d. تۇرسۇن بۇ ماقالىنى ماڭا ئىككى قېتىم كۆرسەتتى.

e. تۇرسۇن مۇئەللىم بىلەن كۆرۈشتى.

a جۈملىدە تۇرسۇن «كۆر -» پېئىلى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى (سۈبېپكىتى) بۇ جۈملىدە «كۆر -» پېئىلىنىڭ شەكلى ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى، شۇنداقلا لوگىكىلىق ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ b جۈملىدىكى «كۆرۈل -» شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئوبىيېكتى (قوبۇل قىلغۇچىسى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ c جۈملىدىكى «كۆرۈن -» شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ بىر تەرەپتىن شۇ ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئوبىيېكتى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ d جۈملىدە تۇرسۇن ھەرىكەتنى ئۆزى ئورۇنلىمىغان، «كۆرسەت -» پېئىلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ e جۈملىدىكى «كۆرۈش -» شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق بولۇپ ئۇلار ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر - بىرىنى ئوبىيېكت قىلغان ھالدا ئورۇنلىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. «كۆر -» پېئىلىنىڭ مۇشۇ شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇشۇ خىل مەنىلەر پېئىلىنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى ئەسلىي دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە دېگەن بەش تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) ئەسلىي دەرىجە

مەنىسى: جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى (سۈبېكتى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان دەرىجە شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

ياسىلىشى: نۆل شەكىل. يەنى پېئىل ئۆزىگە ھېچقانداق قوشۇمچە قوشۇلمىغان شەكلى ئەسلىي دەرىجە ھېسابلىنىدۇ. (V-Ø) مەسىلەن:

بار - Ø + بار - ئوقۇ - Ø + ئوقۇ -
 كەل - Ø + كەل - ئىشلە - Ø + ئىشلە -
 كۆر - Ø + كۆر - ئازاي - Ø + ئازاي -

ئىشلىتىلىشى:

a. ئۇلار مۇسابىقە كۆرۈۋاتىدۇ.

b. بىز خوتەنگە بارىمىز.

c. سىز ئۇيغۇرچىنى بىلمەيدىكەنسىز.

d. ئوغلۇم باشلانغۇچتا ئوقۇۋاتىدۇ.

(2) مەجھۇل دەرىجە ③

مەنىسى: جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ياسىلىشى: مەجھۇل دەرىجىنىڭ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىسى بار:

بىرى: - ل - \ - م - \ - ۈ - \ - ۈ - \ - (V-(X)I-)

ئوقۇ - ل - = ئوقۇل - ، ياز - ل - = يېز - ل - ، يېزىل - ،

قوي - ل - = قويۇل - ، كۆر - ل - = كۆرۈل - .

يەنە بىرى: - ن - \ - م - \ - ۈ - \ - ۈ - \ - (V-(X)n-)

سۆزلە - ن - = سۆزلەن - ، ئال - ن - = ئېلىن - ، م - ن - =

ئېلىن - ، بول - ن - = بولۇن -

بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ ئۆزەكلەرگە قوشۇلۇش

ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

ئاخىرقى بوغۇمدا \ / \ تاۋۇشى بولغان ئۆتۈملۈك پېئىللارغا

گرامماتىكا

« - ن - \ - م - \ - و - \ - و - \ - و - \ - و » قوشۇلىدۇ؛ باشقا ئۆتۈملۈك پېئىللارغا « - ل - \ - ل - \ - م - \ - و - \ - و - \ - و » قوشۇلىدۇ؛
« يە - ، ، « دە - ، ، « يۈ - » قاتارلىق ئۈچ پېئىلغا مەجهۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا ئۆزەكتىن كېيىن بىر \ ي \ تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يە - + - ي - م - = يېيىل - ، دە - + - چ - م - = دېيىل - ،
يۈ - + - چ - و - = يۈيۈل -
ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى كۆرسىتىش قىيىن بولغاندا ياكى ھاجەتسىز بولغاندا ۋە ياكى لوگىكىلىق ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈش زۆرۈر بولغاندا پېئىلنىڭ مەجهۇل دەرىجە شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ رەسىم ناھايىتى ياخشى سىزىلىپتۇ. (لوگىكىلىق ئىگە نامەلۇم)

b. مەن ئوقۇش پۈتكۈزۈپ ئاقسۇغا تەقسىم قىلىندىم.
(لوگىكىلىق ئىگىنى كۆرسىتىش ھاجەتسىز)
c. ۋەزىپە ئورۇنلاندى. (لوگىكىلىق ئوبيېكت گەۋدىلەندۈرۈلگەن)

(2) لوگىكىلىق ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا لوگىكىلىق ئىگىنىمۇ كۆرسىتىش زۆرۈر بولۇپ قالغاندا لوگىكىلىق ئىگە ئادەم ياكى ئادەملەر ئومۇمىيىتى ياكى بىرەر تەشكىلات بولسا، شۇ لوگىكىلىق ئىگىنى كۆرسەتكۈچى ئىسىم «تەرىپىدىن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بىر گەزىمەس قۇل تەرىپىدىن ھاقارەتلەندىم.
b. قىيىنچىلىقىمىز مەكتەپ تەرىپىدىن ھەل قىلىندى.
c. تەمىناتىمىز پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلىدۇ.
d. بۇ رېكورت خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتى تەرىپىدىن

ئېتىراپ قىلىندى.

ئەگەر لوگىكىلىق ئىگە باشقا شەيئى بولسا «تەرىپىدىن»
تىركەلمىسى ئىشلىتىلمەيدۇ:

a. دېرىزە شامالدا چىقىلىپ كەتتى.

b. قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسى تاپىنىڭدا چەيلەندى.

(3) جانلىق تىلدا جۈملىدە ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۈبېيىكتى
كۆرۈنگەن چاغدا جۈملە ئاساسەن ئەسلىي دەرىجە شەكلىدە
ئىپادىلىنىدۇ، مەجھۇل شەكىل ئاساسەن ئىشلىتىلمەيدۇ،
سۈبېيىكتىنىڭ ئورنى ھامان جۈملە بېشىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنى بىرى ئۇرۇپ كەتتى. | ئۇ بىرىدىن تاياق يېدى.

b. ئاچقۇچۇمنى يوقىتىپ قويدۇم. | ئاچقۇچۇم يوقاپ كەتتى.

(4) ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك پېئىللارلا مەجھۇل دەرىجە
شەكلىگە كىرىدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللار ئاساسەن مەجھۇل دەرىجە
شەكلىگە كىرەلمەيدۇ. ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجھۇل دەرىجە
شەكلىگە كىرگەندە ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ چاغدا
تولدۇرغۇچى بىلەن بىرىكمەيدۇ. مەسىلەن:

a. بىز غۈلجىدىن ئۈرۈمچىگە 50 مىڭ توننا ئاشلىق

يۆتكىدۇق.

غۈلجىدىن ئۈرۈمچىگە 50 مىڭ توننا ئاشلىق يۆتكەلدى.

b. بىز بۇ يىغىنغا كۆپلىگەن داڭلىق چولپانلارنى تەكلىپ

قىلدۇق.

يىغىنغا كۆپلىگەن داڭلىق چولپانلار تەكلىپ قىلىندى.

(5) «مۇستەقىل پېئىل + ياردەمچى پېئىل» قۇرۇلمىسىغا

مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇشقا توغرا كەلسە، ئادەتتە

مۇستەقىل پېئىلغا قوشۇلىدۇ. جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش -

ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنى چىقارغۇچى

(ئاساسەن ئادەم) بولسا مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى ياردەمچى

پېئىلغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ۋەزىپە ئورۇنلىنىپ بولدى.
 b. ئۇ بايقىلىپ قالدى.
 c. ئويۇن قويۇلۇشقا باشلىدى.
 d. يول توسۇلۇپ قاپتۇ.
 e. دۈشمەننىڭ ھۇجۇمى توسۇپ قېلىندى.
 f. بۇ ئۇسۇلمۇ سىناپ كۆرۈلدى.
 g. جىنايەتچىلەر تۇتۇپ كېلىندى.
 (3) ئۆزلۈك دەرىجە

مەنىسى: جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەم ھەرىكەتنىڭ ئىجراچىسى، ھەم ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۆزى ئىجرا قىلغان ھەرىكەتكە ئۆزى بولىدىغان، يەنى ئۆزى ئىجرا قىلغان ھەرىكەت ئۆزىگە ياندىغان بولغاچقا «ئۆزلۈك دەرىجە» دەپ ئاتالغان.

ياسىلىشى: ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىسى بار:

بىرى: - ن - \ - م - \ - ۋ - \ - ۋ - \ - (V-(X)n-)

تارا - + - ن - = تاران - ، تارت - + - م - = تارتىم - ،

يۈ (ي) - + - ۋ - = يۈيۈن - ، كۈت - + - ۋ - = كۈتۈن - .

يەنە بىرى: - ل - \ - م - \ - ۋ - \ - ۋ - \ - (V-(X)l-)

ئاچ - < - ئېچ - + - م - = ئېچىم - .

قوش - + - ۋ - = قوشۇل - ، كۆر - + - ۋ - = كۆرۈل - .

ئىشلىتىلىشى:

(1) جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەم ھەرىكەتنىڭ

ئىجراچىسى، ھەم ھەرىكەتنىڭ قوبۇل قىلغۇچىسى بولغان

ئەھۋالدا ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار يۈيۈنۈپ، تارىنىپ تويغا كەتتى.

b. ئات سىلكىندى.

c. ئۇ دائىم ماختىنىدۇ.

(2) ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن مەجهۇل دەرىجە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قوشۇمچىلىرى ئاھاڭداش قوشۇمچىلارغا كىرىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، كۈنكۈپت جۈملىدە ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغدىكى گۈللەر ئېچىلدى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

b. مەكتىپىمىز تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ مىڭ يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنى ئېچىلدى. (مەجھۇل دەرىجە)

c. تۇرسۇن يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

d. ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆيلەر تەييارلاندى. (مەجھۇل دەرىجە)

بۇ جۈملىلەرنىڭ قايسىسى ئۆزلۈك دەرىجە، قايسىسى مەجھۇل دەرىجە ئىكەنلىكىنى ئايرىشتا، جۈملىگە «تەرىپىدىن» تىركەلمىسىنى قوشۇشقا مۇمكىن بولسا مەجھۇل دەرىجە، بولمىسا ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى دەپ تونۇشقا بولىدۇ. a، c جۈملىسى ئۆزلۈك دەرىجە، b، d جۈملىسى مەجھۇل دەرىجە ھېسابلىنىدۇ.

(3) بەزى يېنىللارغا ئۆزلۈك ۋە مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىسى تاللاپ قوشۇلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئوخشاش بىر يېنىل ئۆزىكىگە « - ن - - ن - - \ - ۋ - - \ - ۋ - - » قوشۇمچىسى قوشۇلسا ئۆزلۈك دەرىجە، « - ل - - ل - - \ - ۋ - - \ - ۋ - - » قوشۇمچىسى قوشۇلسا مەجھۇل دەرىجە دەپ تونۇشقا بولىدۇ:

ياسا - + - ن - - = ياسان - (ئۆزلۈك دەرىجە)

ياسا - + - ل - - = ياسال - (مەجھۇل دەرىجە)

تارا - + - ن - - = تاران - (ئۆزلۈك دەرىجە)

تارا - + - ل - - = تارال - (مەجھۇل دەرىجە)

كۆر - + - ۋ - - = كۆرۈن - (ئۆزلۈك دەرىجە)

كۆر - + - ۋ - - = كۆرۈل - (مەجھۇل دەرىجە)

خەمەت تۆمۈر ئەپەندى «ئويلان -»، «ئۆتۈن -»، «ئاغرىن -»،

گرامماتىكا

«شادلان -»، «خۇشاللان -»، «ئىككىلەن -» قاتارلىق شەكىلدىكى پېئىللارنى ئۆزلۈك دەرىجە شەكىلدىن پەرقلەندۈرۈشنى، ئۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجە دەپ قارىماسلىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ⁴.
ھەقىقەتەنمۇ بۇ شەكىللەر تۈرلىنىش ياكى ياسىلىشتا ئۆزلۈك دەرىجە شەكىلگە كىرىپ قالغان. ئەمما بۇ شەكىللەر كېلىپ چىقىشتا ئۆزلۈك دەرىجىدىن كېلىپ چىققانداك تۇرىدۇ. بۇلارنى پەرقلەندۈرۈشتە تۆۋەندىكىدەك تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بولىدۇ:

a. مەن دوختۇرغا كۆرۈندۈم = مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم دوختۇرغا كۆرسەتتىم.

b. ئۇ دائىم ماختىنىدۇ. ئۇ دائىم ئۆزىنى ئۆزى ماختايدۇ.

c. مەن ئۇزاق ئويلىدىم = مەن ئۆزۈم ئۆزۈمنى ئۇزاق ئويلىتتىم. (?)

d. بىز بۇ خەۋەردىن بەك خۇشاللىنىدۇق = بىز بۇ خەۋەردىن ئۆزۈمىزنى ئۆزۈمىز بەك خۇشال قىلىدۇق.

4) مەجبۇرىي دەرىجە

مەنىسى: گرامماتىكىلىق ئىگىنىڭ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ياكى يول قويغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. يەنى گرامماتىكىلىق ئىگىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى بىۋاسىتە ئىجرا قىلماي، باشقىلارغا قىلدۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ياسىلىشى: مەجبۇرىي دەرىجە شەكىلىنىڭ ئىپادىلىنىشى بىرئاز مۇرەككەپ، ئاساسەن تۆت يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) « - دۈر - \ - دۈر - \ - تۈر - \ - تۈر - \ - غۈز - \ -

قۇز - \ - گۈز - \ - كۈز - \ - « (V - Dur - \ V - Guz -)

« - اي»، « - هي»، « - ار»، « - ار» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللاردىن باشقا ئۆزلۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە « - دۈر - \ - دۈر - \ - تۈر - \ - تۈر - \ - ياكى « - غۈز - \ - قۇز - \ - گۈز - \ - كۈز - \ - قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

- ياز - + - دۈر - = يازدۇر -
- غۇز - = يازغۇز -
- كىر - + - دۈر - = كىردۈر -
- گۈز - = كىرگۈز -
- تاپ - + - تۈر - = تاپتۇر -
- قۇز - = تاپقۇز -
- كۈت - + - تۈر - = كۈتتۈر -
- كۈز - = كۈتكۈز -

(2) «اي»، «هي»، «ار»، «ەر» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ت-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. (V-t-)

- ئازاي - + - ت - = ئازايت -
- قاراي - + - ت - = قارايت -
- كۆپەي - + - ت - = كۆپەيت -
- كېڭەي - + - ت - = كېڭەيت -
- ئاقار - + - ت - = ئاقارت -
- كۆكەر - + - ت - = كۆكەرت -
- ئوينا - + - ت - = ئوينا ت -
- سۆزلە - + - ت - = سۆزلەت -
- بىلجىرلا - + - ت - = بىلجىرلات -

(3) \چ\ ياكى \ش\ تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە «-ار-»، «-ەر-»، «-ۈر-» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. (V-Ar-\V-Ur-)

مەسىلەن:

- ئۈچ - + - ار - = ئۈچار -
- ۈر - = ئۈچۈر -

كۆچ - + - ەر - = كۆچەر -

- ۈر - = كۆچۈر -

(4) يەنە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى

ئالاھىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قورق - + - ۈت - = قورقۇت -

قايت - + - ار - = قايتار - \ قايت - + - ۈر - = قايتۇر -

چىق - + - ار - = چىقار -

كۆر - + - سەت - = كۆرسەت -

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۆتۈمسىز پېئىللارغا مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى

قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ تۇردى. — مەن ئۇنى تۇرغۇزدۇم.

b. بالا قورقتى. — ئۇ بالىنى قورقۇتتى.

c. ئۇ كۈلدى. — ئۇنى كۈلدۈردۈم.

(2) ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە

كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆتۈملۈك خاراكتېرى ئۆزگەرمەيدۇ.

بۇ چاغدا ھەرىكەت ئىگىسى زۆرۈر بولمىسا كۆرسىتىلمەيدۇ،

ئەگەر كۆرسىتىشكە توغرا كەلسە يۆنىلىش كېلىش ياكى چۈشۈم

كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ چاچ ئالدۇرغىلى كەتتى. (لوگىكىلىق ئىگە

كۆرسىتىلمىگەن)

b. مۇئەللىمگە ناخشا ئېيتقۇزدۇق. = مۇئەللىمنى ناخشا

ئېيتقۇزدۇق. (مۇئەللىم ناخشا ئېيتتى).

c. ئۇ مېنى خەنزۇچە سۆزلەتتى. (مەن خەنزۇچە سۆزلىدىم).

(3) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىۋاسىتە

ئىجرا قىلغۇچىسى ئادەتتە كۆرسىتىلمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن

جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى ئۆزى

بېجىرىمىگەنلىكى، باشقىلارغا بېجىرگۈزگەنلىكى ياكى ئىش -

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلىشىگە يول قويغانلىقى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.
مەسىلەن:

a. مۇئەللىم ھەممىمىزنى چاقىرتتى.

b. بۇ پەلتونى ئالدىڭىزمۇ، تىككۈزدىڭىزمۇ؟

c. مەن ئىلتىماسىمغا قول قويدۇردۇم.

4) ئىككى ياكى ئۈچ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قاتلىنىپ كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنى ئىگە A، B، C غا، B بولسا C غا بۇيرۇپ بېجىرگۈزگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا A باش كېلىش شەكلىدە، B يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، C كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئۆيىنى ئاقارتتىم.

b. مەن ئۆيىنى ئاقارتقۇزدۇم.

c. مەن سائىتىمنى ياساتتىم.

d. مەن سائىتىمنى ياساتقۇزدۇم.

5) ئوخشاش بىر ئۆزەككە ئوخشىمىغان مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلسە، مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ مەنىسىدە پەرق كۆرۈلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاساسەن V-Dur- ۋە V-Guz- قوشۇمچىلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئادەتتە بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا « - دۈر - \ - دۈر - \ - تۈر - \ - تۈر - » قوشۇمچىلىرى جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنى باشقا بىر شەخسكە مەجبۇرىي ئورۇنلاشقانلىقىنى ياكى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: « - غۈز - \ - قۇز - \ - گۈز - \ - كۈز - » قوشۇمچىلىرى جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا يول قويغانلىقىنى ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. مەن ئۇنىڭغا بىر قەلەم ئالدۇردۇم.

b. مەن ئۇنىڭغا بىر قەلەم ئالغۇزدۇم.

c. ئۇ مېنى مۇشۇ ئىشقا ئون قېتىم ماڭدۇردى.

d. ئۇ مېنى ئاسانلا ماڭدۇرۇۋەتتى.

e. مۇئەللىم بۇ خەتنى بىزگە ئىككى قېتىم يازدۇردى.

f. مۇئەللىم بۇ خەتنى ماڭا يازغۇزدى.

a، c ۋە e جۈملىلەردىكى «ئال -»، «ماڭ -»، «ياز -» پېئىللىرى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى «مەن»، «ئۇ»، «مۇئەللىم» قاتارلىقلار تەرىپىدىن مەجبۇرىي يوسۇندا (سۈببېكتىنىڭ خالاش - خالىماسلىقىدىن قەتئىينەزەر) بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ b، d ۋە f جۈملىلەردىكى «ئال -»، «ماڭ -»، «ياز -» پېئىللىرى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى «مەن»، «ئۇ»، «مۇئەللىم» قاتارلىقلار تەرىپىدىن سۈببېكتىنىڭ خالاشى، رازىلىقى ۋە تەلىپى بىلەن يول قويغان، رۇخسەت بەرگەن ئاساستا بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) ئۆملۈك دەرىجە

مەنىسى: جۈملىنىڭ گرامماتىكىلىق ئىگىسى ھەرىكەتنىڭ ئىجرا قىلغۇچىسى، بۇ ھەرىكەتنى ئىجرا قىلغۇچى ئىككىدىن ئارتۇق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ياسىلىشى: «- ش - \ - ش - \ - ش - \ - ۋ - \ - ۋ - \ - ۋ - \ - (V-(X)S-)

سۆزلە - + - ش - = سۆزلەش -

ياز - < يېز - + - ش - = يېزىش -

ئۇر - + - ۋ - ش - = ئۇرۇش -

كۆر - + - ۋ - ش - = كۆرۈش -

ئىشلىتىلىشى:

(1) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى ئىككى تەرەپ تەڭ بېجىرگەنلىكىنى ئىپادىلەشتە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

a. ئۇلار ئۇزاق سۆزلەشتى.

b. ئاستا سۆزلىشىڭلار، قىزىرىشىپ قالماڭلار.

c. بولدى ئۇرۇشماڭلار.

(2) ئىككى تەرەپ ئورتاق بىر ئىش - ھەرىكەتنى تەڭ بېجىرىشكە توغرا كەلگەندە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ چاغدا گىرامماتىكىلىق ئىگە ئىش - ھەرىكەتنى بىر - بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بارغان بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپ «بىلەن» تىركەلمىسى تىركىلىپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن تۇرسۇن بىلەن سۆزلەشتىم.

b. تۇرسۇن غەخمەت بىلەن شاھماتتا بەسلەشتى.

c. مەن تۇرسۇن بىلەن يۈگۈرۈشتۈم.

(3) ئىش - ھەرىكەتنى ئىككى تەرەپ تەڭ بېجىرگەندە بىر تەرەپ ئاساسلىق بېجىرگۈچى، يەنە بىر تەرەپ ياردەملەشكۈچى ئورنىدا بولغاندىمۇ پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئانامغا كىر بۇيۇشۇپ بەردىم.

b. ئۇلار بىزنىڭ ئۆيىمىزنى كۆچۈشۈپ بەردى.

c. مەن ساڭا سىنىپنى تازىلىشىپ بېرەي.

(4) ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گىرامماتىكىلىق ئىگە تەرىپىدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرگەندە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار خۇشال ھالدا مەكتەپكە مېڭىشتى.

b. باغدا قۇشلار يېقىملىق سايىرىشىپ تۇراتتى.

c. ئۇ توپ - توپ بولۇپ يىغىلىشىپ، بىرنەرسىلەرنى دېيىشىپ تۇراتتى.

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى يەنە شەخس شەكىللىرىنى

ياساشقا قاتنىشىدۇ:

(1) ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى پېئىللارنىڭ 2 - شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ 2 - شەخس سەتلىمە تۈرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(سەنلەر) نەگە بېرىشتىڭ؟

(سەنلەر) يوقىلىش!

(سەنلەر) تۇرۇشمامسەن، نېمە ئولتۇرۇشسەن؟

(2) ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى پېئىللارنىڭ 2 - شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ 2 - شەخس ھۆرمەت كۆپلۈك تۈرىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(ھەرقايسىلىرى) ئىچكىرى كىرىشىلسە.

(ھەرقايسىلىرى) نەگە بېرىشىدىلا؟

(ھەرقايسىلىرى) نەدىن كېلىشتىلە؟

بەزى پېئىللار قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىگە ئوخشايدۇ ۋە مەنىسىمۇ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ياردەملەش -»، «سۆھبەتلەش -»، «پاراڭلاش -»، «مۇسابىقىلەش -»، «پىكىرلەش -»، «ياردەملەش -»، «مۇنازىرىلەش -» قاتارلىقلار. بۇ پېئىللار ئەسلىي دەرىجە ئاساسىغا ئۆملۈك دەرىجە شەكلى قوشۇپ ياسالغان بولماستىن، بەلكى ئىسىملارغا بىۋاسىتە « - لاش - \ - لەش -» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان. شۇڭا بۇلارنى ئۆملۈك دەرىجە ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

(6) دەرىجە قوشۇمچىلىرىغا ئائىت بىرقانچە مەسىلە

(1) دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساش رولى

پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ^⑤. پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى دەرىجە ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلغاندىن تاشقىرى يەنە لېكسىكىلىق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىرلىك سۈپىتىدە لۇغەتلىرىمىزدىن ئورۇن ئېلىپ ھەرقايسى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنى جارى قىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ياسا - : ياساز - ، ياسال - ، ياسات - ، ياساش -
كۆر - : كۆرۈن - ، كۆرۈل - ، كۆرسەت - ، كۆرۈش -
ئوقۇ - : ئوقۇل - ، ئوقۇت -

پېئىل دەرىجىلىرىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار پېئىل يىلتىزى ياكى پېئىلنىڭ ياسالما ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، پېئىل دەرىجىلىرىگە خاس ئىككىلەمچى ياكى ئۈچلەمچى ئۆزەك ياسايدۇ. پېئىل دەرىجىلىرىگە ئىگە بولغان پېئىلنىڭ رايلىق تۈرلىنىشىگە كىرىدىغان قىسمى ھەرقاچان پېئىل دەرىجىلىرى قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنى، پېئىل دەرىجىسىنى ھاسىل قىلغان ئۆزەكلەردىن كېيىن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىپ كېلىش ئەھۋالى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بىر گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەگە تەۋە قوشۇمچىلارنىڭ قاتلىنىشى، يەنە كېلىپ ئوخشاش بىر قوشۇمچىنىڭ ئۆزەككە تەكرار ئۆلىنىشى (مەسىلەن، مەجبۇرىي دەرىجە + مەجبۇرىي دەرىجە) سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش دائىرىسىدە ئۇچرىمايدۇ، پەقەتلا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا ئۇچرايدۇ (مەسىلەن، چىراي + لىق + لىق).

(2) دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىپادىلىنىش بىلەن قالماي، قاتلانغان ھالەتتە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىپ كېلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

- ئۆزلۈك - مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:
مەن بالىلارنى كىيىندۈردۈم. (كىي - + - ن - + - دۈر -)
- ئۆملۈك - مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

گرامماتىكا

بىز ئۇلارنى كۆرۈشتۈردۇق. (كۆر - + - ۈش - + - تۈر -)

● مەجبۇرىي - مەجھۇل دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

يىغىندا مۇنداق كۆرسىتىلدى. (كۆر - + - سەت - + - سە -)

● مەجبۇرىي - مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

مەن ئۆيىنى ئاقارتقۇزدۇم. (ئاقار - + - ت - + - قۇز -)

● مەجبۇرىي - ئۆملۈك دەرىجە شەكلى. مەسىلەن:

ئۇلار ئۆي ئاقارتتى. (ئاقار - + - ت - + - ش -)

ئۆملۈك - مەجبۇرىي - مەجھۇل دەرىجە شەكلى.

مەسىلەن:

بىزنىڭ ئەھۋالىمىز تونۇشتۇرۇلدى. (تونۇ - + - ش - + - تۈر -)

(- ۈ - ۈ -)

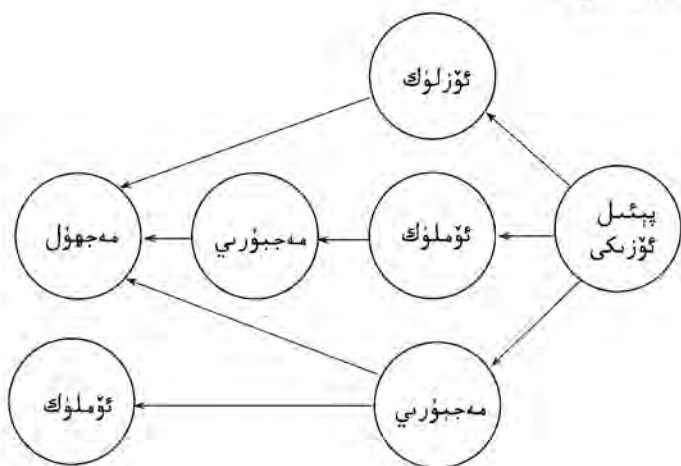
پېئىللارنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

ئومۇميۈزلۈك ھادىسە ئەمەس، بەزى نۇسخىلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ،

ئەمما بەزى نۇسخىلار پەقەت بىرقانچەلا پېئىلدا كۆرۈلىدۇ.

پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشىنى كۆرسىتىش

ئىسكىمىسى:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

(3) دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ چاستوتىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدىغان بىر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دىكى 34553 دانە سۆزنىڭ تەركىبىدە پېئىللار 8801 (دەرىجە شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). مانا مۇشۇ 8801 دانە پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىش ئۇچۇرلىرى تۆۋەندىكىدەك^⑥:

قوشۇمچىلار	نەسبىتى (%)	سانى	دەرىجە شەكلى	
φ	37.06	3262	ئەسلى	1
-DUr, GUz, -t, -Ar, -Ur-	25.5	2244	مەجبۇرىي	2
-(X)š-	20.2	1778	ئۆملۈك	3
-(X)l-, -(X)n-	15.73	1384	مەجھۇل	4
-(X)n-, -(X)l-	1.26	111	ئۆزلۈك	5
	100	8801		جەمئىي

بۇ ئىستاتىستىكىدىن قارىغاندا پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىنىڭ كۆرۈلۈش چاستوتىسى بىردەك ئەمەس، ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللار نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پېئىل دەرىجىلىرى ئۆتۈملۈك پېئىللاردا بىرقەدەر سىستېمىلىق بولغان، ئۆتۈمسىز پېئىللاردا سىستېمىلىق بولمىغان. بۇنداق بولۇشى پېئىللارنىڭ ئۆزىدە ئىپادىلەنگەن مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، بەزى پېئىللارنىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە دائىرىسىدە ئۇنى ئۆزلۈك دەرىجىدە ياكى مەجھۇل دەرىجىدە تۈرلىگىلى بولمايدۇ. سۆز ياساش نۇقتىسىدىن بەزى پېئىللار دەرىجە قوشۇمچىلىرىدىن يېڭى پېئىل ياساشقا ئىمكان بەرمەيدۇ. مەسىلەن، پىسخىك پائالىيەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئاساسەن

گرامماتىكا

ئۆزلۈك دەرىجە		مەجھۇل دەرىجە		ئۆملۈك دەرىجە		مەجبۇرىي دەرىجە		پېئىلنىڭ ئومۇمىي سانى			
%	سانى		سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى		
1.37	39	10.27	293	11.39	325	10.65	304	11.84	338	vt	تۈپ پېئىل
0.32	9	1.68	48	7.08	202	10.48	299	12.16	347	vi	
1.02	29	17.83	509	17.97	513	16.47	470	23.51	671	vt	تۇرغۇن سۆز
0.39	11	1.47	42	6.76	193	27.15	775	35.77	1021	vi	
0	0	0.18	5	0.46	13	0.42	12	0.49	14	vt	تەقلىد ياسالما پېئىل
0.04	1	0.07	2	10.97	313	12.86	367	15.07	430	vi	
0.04	1	0.25	7	0.21	6	0.21	6	0.25	7	vt	پېئىل
0.04	1	0.04	1	0.46	13	0.46	13	0.63	18	vi	
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	vt	ئۈندەش
0	0	0	0	0.07	2	0.11	3	0.28	8	vi	
2.42	69	28.53	814	30.03	857	27.75	792	1.36	1030	vt	ئومۇمىي پېئىل
0.77	22	3.26	93	25.34	723	51.05	1457	36.9	1824	vi	
3.2	91	31.79	907	55.37	1580	78.8	2249	100	2854		جەمئىي

مەجھۇل دەرىجە ۋە ئۆزلۈك دەرىجىدە كەلمەيدۇ؛ ئىككى ئادەم بىللە بېجىرىش مۇمكىنچىلىكى يوق پېئىللار (مەسىلەن، ئىنجىقلا - ، يىرگەن - قاتارلىقلار) ئۆملۈك دەرىجىدە كەلمەيدۇ ۋە باشقىلار. يۇقىرىقى ئىستاتىستىكىدىن باشقا 2813 پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن كېلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندە ئەھۋال مۇنداق بولغان ⑦:

2813 پېئىل ئىچىدە مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان

پېئىل 2051، ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 1462، مەجھۇل دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 835، ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 87، بەش خىل دەرىجە شەكلىدە كېلەلەيدىغان پېئىل 37، بۇ 37 پېئىلنىڭ ھەممىسى ئۆتۈملۈك پېئىل.

يەنە بىر تۈرلۈك ئىستاتىستىكىدىن قارىغاندا «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى (قىسقارتىلمىسى)»دىكى ئەسلىي دەرىجىدە كەلگەن (دىيالېكتقا خاس بولغان پېئىللار ۋە كۆپ قوللىنىلمايدىغان پېئىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) 2854 دانە پېئىلنىڭ دەرىجە بىلەن تۈرلىنىش ئەھۋالى مۇنداق بولغان④:

ئىككى خىل ئىستاتىستىكىنىڭ نەتىجىسى ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ھەممىسىلا دەرىجە كاتېگورىيەسى قوشۇمچىلىرى بىلەن خۇددى بارلىق ئىسىملار سان ياكى كېلىش كاتېگورىيەسى بىلەن تۈرلەنگەندەك تۈرلەنمەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە نىسپىي جەھەتتە مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى كۆپرەك پېئىللارغا قوشۇلالىغان.

84. پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

جۈملىنىڭ ئىگىسى ياكى ئىگە بولۇپ كەلگەن تەركىب (ئادەم ياكى نەرسە) نىڭ قايسى تەرەپ ئىكەنلىكىنى، بىر ياكى كۆپ سانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان مەنىلەرنىڭ يىغىندىسى ۋە شەكىللەرنىڭ سىستېمىسى پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخس ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ: بىرىنچى شەخس — سۆزلىگۈچى، ئىككىنچى شەخس — تىڭشىغۇچى، ئۈچىنچى شەخس — سۆزلىگۈچى ۋە تىڭشىغۇچى بولمىغان تەرەپ.

مەسىلەن:

a. مەن باردىم. (بىرىنچى شەخس بىرلىك)

b. بىز بارىمىز. (بىرىنچى شەخس كۆپلۈك)

ئۇيغۇر تىلىدا شەخس كاتېگورىيەسىنى ئىسھملاشتۇرساق مۇنداق بولىدۇ ⑨:

2. ئىپادىلىنىشى

پېئىللارنىڭ شەخس مەنىسى شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا شەخس قوشۇمچىسى ئۈچ يۈرۈش بولىدۇ. بۇنىڭ ئىككىسى زامان كاتېگورىيەسى بىلەن، بىرى بۇيرۇق راي بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ⑩ ئۇيغۇر تىلىدا شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ زامان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىسى شەكىل جەھەتتىن ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك ۋە شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ شەكىللىرى بىلەن ئاساسەن بىردەك. بىز بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنى پېئىللارنىڭ 1 - ۋە 2 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى دەپ ئاتايمىز.

پېئىللارنىڭ 1 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى:

پېئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بىرىنچى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

كۆپلۈك	بىرلىك	شەخس	
ق \ ك \ ۇق (باردۇق، بارساق، كەلسەك)	م - \ مە - \ ۇم - \ ۇم (باردەم، بارسام)	1 - شەخس	
ئۇلار \ ئىلار \ ۇلار \ ۇلار - ۇلار (باردىلار، بارساڭلار)	ك \ كە \ كە \ ۇك \ ۇك (باردىڭ، بارساڭ)	ئاددىي	2 - شەخس
ئىزلار \ ئىزلار \ ۇزىلار (باردىڭىز، بارسىڭىز)	ئىز \ ئىز \ ۇزىز (باردىڭىز، بارسىڭىز)	سىياھ	
ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + تىلا \ تىلا \ تىلا (بېرىشتىلا) ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + سىلا \ سىلا \ سىلا (بېرىشتىلا)	لا \ مەلا \ مەلا (باردىلا، بارسىلا)	ھۆرمەت	
ئىشتىك \ ئىشتىك (بېرىشتىك، بېرىشتىك)	∅	سەتىمە	
∅ \ ى - (باردى، بارسا)		3 - شەخس	

شەخس كۆپلۈك شەكلىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلاردا ئىككى يۈرۈش قوشۇمچە بىلەن يەنى، ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن ئوخشاش « - مىز » شەكلى ۋە « - ۇق \ - ۇك » شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ھازىر ئىستېمالىمىزدا « - ۇق » شەكلىدە قوللىنىلىۋاتقان پىئىللارنىڭ بىرىنچى يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلى ئەسلىدە « - ق \ - ك \ - ۇق \ - ۇك » بولۇپ، تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا لەۋلەشكەن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىپ كېلىدىغان « - ۇك » شەكلى ئىستېمالدىن قالغان. « - ۇك » شەكلى تارىخىي يادىكارلىقلاردا ۋە دىيالېكت شېۋىلەردە (بولۇپمۇ

خوتەن دىيالېكتىدا ۋە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىسىدە) قوللىنىلىدۇ. ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى تۈرىدە زامان قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « - ش \ - مش \ - ۋش \ - ۋش » قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كەينىگە بىرلىك ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى « - بلا \ - بلە » قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ؛ سەتلىمە تۈرىدە زامان قوشۇمچىسىدىن بۇرۇن ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى « - ش \ - مش \ - ۋش \ - ۋش » قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسىنىڭ بىرلىك، كۆپلۈك شەكلى ئوخشاش؛ شەرت رايى قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا ئۈچىنچى شەخستە نۆل شەكلىدە كېلىدۇ.

بۇ قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەردە ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدىن ئاجرىتىلماي كەلگەن. لېتىپ توختى ئەپەندىمۇ پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىنىڭ «D-perI-» شەكلىدە تۈزۈلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ - يۇ، «چاغداش تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بۇ قوشۇمچىنى پارچىلاشقا بولمايدۇ» دەپ ئەسكەرتىدۇ^①. بىزنىڭچە تارىخىي نۇقتىدىنمۇ ۋە ھازىرقى نۇقتىدىنمۇ بۇ قوشۇمچىنى پارچىلاپ ئۆزىنىڭكىنى ئۆزىگە «قايتۇرۇپ بېرىش»نىڭ ئەھمىيىتى چوڭ. بۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

(1) بۇ قوشۇمچىلارنىڭ شەخس ۋە زامان قوشۇمچىلىرىنى ئاجرىتىش تىل ئوقۇتۇشىدا بۇ ھەقتىكى مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈشكە ئاسانلىق يارىتىدۇ؛

(2) «ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى < - دى \ - تى > غا شەخس قوشۇمچىلىرى (- م، - ك...) قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ»^② دېگەندەك چۈشەندۈرۈشلەردە بىرىنچى شەخس كۆپلۈك، ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك ۋە ئۈچىنچى شەخس شەكىللىرىدىكى « - دۇق، - دۇڭ \ - دۇڭ، - دۇڭلار \ -

دوڭلار، - دى \ - تى» شەكىللىرىنى چۈشەندۈرۈشتە \ ۋ \ ، \ ۋ \ ، \ ى \ تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرۈش تەسكە توختايدۇ.

(3) زامان ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى ئاجرىتىلغاندىن كېيىن بىز شەرت رايونىنىڭ قوشۇمچىلىرىنىمۇ چۈشەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز.

(4) بۇ بىر يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى ئاجرىتىلغاندىن كېيىن ھازىرقى - كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر سىستېما ھاسىل قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى بايانلارنى ئىلمىيلىككە ئىگە قىلىدۇ.

(5) بۇ قوشۇمچە تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا يۇغۇرۇلۇپ ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكىنى يوق. ھازىرمۇ بۇنى ئاجرىتىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. شۇڭا، ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى « - د - \ - ت - »، ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىدىغان شەخس قوشۇمچىسىنى پېئىللارنىڭ 1 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى دەپ ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم ⑬ .

پېئىللارنىڭ 2 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى:
بۇ بىر يۈرۈش قوشۇمچە شەخسلىك ئالماشلاردىن كېلىپ چىققانلىقى ھازىرمۇ ناھايىتى ئېنىق.

پېئىللارنىڭ 1 - ، 2 - يۈرۈش قوشۇمچىسى ھەرقاچان زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىگە ئۆلىنىدۇ. ھېچقاچان پېئىل ئۆزىگە بىۋاسىتە ئۇلانمايدۇ.

پېئىللارنىڭ 3 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى:
پېئىللارنىڭ 3 - يۈرۈش قوشۇمچىسى بۇيرۇق راي قوشۇمچىلىرىدۇر. بۇيرۇق راي قوشۇمچىسىدا 2 - شەخس ئاددىي تۈرنىڭ ئىككى خىل ئىپادىلىنىش شەكلى بار. بىرى، پېئىلنىڭ ئۆزىكى ھېچقانداق قوشۇمچە قوشۇلمىغان شەكلى، يەنى نۆل شەكلى، يەنە بىرى، پېئىل ئۆزىگە « - غىن \ - قىن \ -

گرامماتىكا

كۆپلۈك	بىرلىك	شەخس	
- سىز (ئوقۇمىز)	- مەن (ئوقۇمەن)	1 - شەخس	
- سىلەر (ئوقۇسىلەر)	- سەن (ئوقۇسەن)	ئاددىي	2 - شەخس
- سىزىلەر (ئوقۇسىزىلەر)	- سىز (ئوقۇسىز)	سىپايە	
ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + سەن (ئوقۇشىسەن)	- دىلا (ئوقۇيدىلا)	ھۆرمەت	
ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى + سەن (ئوقۇشىسەن)	∅	سەنئەت	
- دۇ (ئوقۇيدۇ)		3 - شەخس	

گىن \ - كىن» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ تەييارلانغان شەكلى. بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، نۆل شەكلى بىۋاسىتە ئېنىق بۇيرۇقنى ئىپادىلەيدۇ، «- غىن» لىق شەكلى سىپايىلىك، يول قويۇش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

3. ئىشلىتىلىشى

پېئىللارنىڭ 1 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى ئۆتكەن زامان، شەرت راي قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن ئىشلىتىلىدۇ؛
پېئىللارنىڭ 2 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى غەيرىي ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدىن كېيىن ئىشلىتىلىدۇ؛
پېئىللارنىڭ 3 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى بۇيرۇق راي مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.
پېئىلنىڭ ھەرقانداق شەخس شەكلى جۈملىگە كىرگەندە ئىگە بىلەن بىر دەكلىكىنى ساقلايدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

كۆپلۈك	بىرلىك	سۆز ئاخىرى - دىكى ئاۋۇش	شەخس
- يىلى (ئوقۇيلى)	- ي (ئوقۇي)	سوزۇق	1 - شەخس
- ايلى \ - يىلى (بارايلى، كۈلەيلى)	- اي \ - لاي	سوزۇق	
- ئىللار (ئوقۇڭلار)	∅ - غىن \ - قىن \ - گىن \ - كىن (بارغىن، ياتقىن، كەل- گىن، كەتكىن)	سوزۇق	ئاددىي
- ئىللار \ - ۇڭلار \ - ۇڭلار (بېرىڭلار، تۇرۇڭلار، كۈ- لۇڭلار)		ئۈزۈك	
- ئىنلار (ئوقۇڭىنلار)	- نىڭ (ئوقۇڭ)	سوزۇق	2 - شەخس
- ئىنلار (بېرىڭىنلار)	- نىڭ \ - ۇڭ \ - ۇڭ (بېرىڭ، تۇرۇڭ، كۈ- لۇڭ)	ئۈزۈك	
- ئىسىلا \ - ئىسىلە (ئوقۇشىلا، ئىشلەشىلە)	- سىلا \ - سىلە (ئوقۇسىلا، ئىشلىسىلە- لە)	سوزۇق	
- ئىسىلە \ - ئىسىلە (بېرىشىلا، كېلىشىلە)	- سىلا \ - سىلە (بارسىلا، كەلسىلە)	ئۈزۈك	ھۆرمەت
ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى - (سى ئوقۇش)	∅	سوزۇق	سەتلىمە
ئۆملۈك دەرىجە قوشۇمچىسى (بېرىش)	∅	ئۈزۈك	
- سۇن (ئوقۇسۇن، بارسۇن، كەلسۇن)		سوزۇق ئۈزۈك	3 - شەخس

§5. راي كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

راي كاتېگورىيەسى پېئىلنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەت، ھالەتكە بولغان سۈبېيېكتىپ پوزىتسىيەسىنى كۆرسىتىدۇ^⑭. باشقىچە ئېيتساق، پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلۈپ جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە^⑮.

پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسى مۇستەقىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، ئۇنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق شەكىللەرگە ئىگە بولغانلىقىدا.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى پىسخولوگىيە نۇقتىسىدىنمۇ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: تونۇش پىسخولوگىيەسىنىڭ قارىشىچە ئادەمنىڭ كاللىسىدا «ھەقىقىي دۇنيا» ۋە «مەۋھۇم دۇنيا» پەرقى بولىدۇ. كىشىلەر كۆز ئالدىدا يۈز بەرگەن ھەممە ئىشنى ھەقىقىي دەپ تونۇيدۇ؛ ئىلگىرى ئۆزى كۆرگەن ئىشلارنىمۇ ھەقىقىي دەپ قارايدۇ؛ ئۆزى قىلماقچى بولغان ۋە ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئېشىشىغا ئىشەنگەن ئىشلارنى ھەقىقىي ۋە مەۋھۇملۇقنىڭ چېگراسىدا تونۇيدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا ھەممە ئىشنى مەۋھۇم دەپ تونۇيدۇ^⑯. كىشىلەرنىڭ «ھەقىقىي دۇنيا» ياكى «مەۋھۇم دۇنيا» غا بولغان تونۇشى كىشىلەرنىڭ ئىش - ھەرىكەت ۋە ھالەتتىكى ئىپادە قىلىشىدىكى پوزىتسىيەسىنىڭ پىسخىك ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. تىل رېئال دۇنيانىڭ ئىنكاسى. تىل ماتېرىياللىرىنىڭ تاللىنىشى كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىكى «ھەقىقىي دۇنيا» ياكى «مەۋھۇم دۇنيا» غا بولغان پەرقلىق تونۇش

بىلەن مۇناسىۋەتلىك. رېئال دۇنيادىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشىمۇ شۇ جۈملىدىن. ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە كىشىلەر «ھەقىقىي» دەپ قارىغان ئىش - ۋەقەلەرنى مەلۇم تىل ماتېرىياللىرى بىلەن، «مەۋھۇم» دەپ قارىغان ئىش - ۋەقەلەرنى يەنە مەلۇم تىل ماتېرىياللىرى بىلەن ئىپادە قىلىدۇ. مەلۇم شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، لوگىكىلىق ۋاقىتنىڭ ھەقىقىي ياكى مەۋھۇملۇقى پېئىلنىڭ راي كاتېگورىيەسىنىڭ تونۇش ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ۋاقىت ئۇقۇمىنى تىلدا ئىپادىلىگەندە كىشىلەر «ھەقىقىي» دەپ قارىغان ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىۋاسىتە بايان رايى، ئارزۇ رايى قاتارلىق شەكىللەر بىلەن، «مەۋھۇم» دەپ قارىغان ۋاقىت ئۇقۇمىنى ۋاسىتىلىك بايان رايى، ئاڭلاتما بايان رايى، ئېنىقسىز بايان رايى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

تۆۋەندە بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسىنىڭ تۈرلىرى، ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

2. راي كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى بايانلار

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەرگە قارايدىغان بولساق راي كاتېگورىيەسى ھەققىدە تېخى بىردەكلىك يوقلۇقىنى كۆرىمىز. تۆۋەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بىرقانچە ئەسەردىكى راي كاتېگورىيەسىگە ئائىت بايانلارنى كۆرۈپ باقايلى:

1) قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ قارىشى (17):

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ كولىبېكتىپ ئەمگىكى سۈپىتىدە 1966 - يىلى ئالماتادا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (1 - قىسىم لېكسىكا، فونېتىكا؛ 2 - قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) نەشر

گرامماتىكا

قىلىندى. بۇ ئەسەر 1983 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا كۆچۈرۈپ بېسىلدى. ئەسەر رۇس تىلشۇناسلىقىنىڭ ئەڭ يېڭى نەتىجىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان ھالدا ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل پاكىتلىرىنى خېلى سىستېمىلىق بايان قىلغان كاتتا ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ھازىرغىچە قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئەسەرنىڭ 298 - ، 308 - بەتلەرى راي كاتېگورىيەسى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان. ئەسەردە راي كاتېگورىيەسى ئالتە تۈرگە ئايرىلغان. ئەسەردە «مەيىل» ئاتالغۇسى قوللىنىلغان:

(1) بۇيرۇق مەيىل: ئالە - ، ئېلىڭلار، ئالغىن، ئالسۇن، قاراي، تۇراي، بېرەي؛

(2) ئېنىق مەيىل: دەسلەپكى ياكى نۆللۈك فورما؛

(3) خالاش مەيىل: « - غۇ \ - قۇ \ - گۇ \ - كۇ + كەل \ بار \ يوق » (ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ، كەتكۇڭ يوق، ئېيتقۇسى بار)؛ « - غاي \ - قاي \ - گەي \ - كەي + - ىد - » (ئالغىدىم، بارغىدىڭ، كەتكىدىڭلار)؛ « - سا \ - سە + - ىد - » (ئالسىدىم، بارسىدىڭ، كۆرسىدى)؛

(4) شەرت مەيىل: « - سا \ - سە » (ئالسا، يېغىۋەتسە، بولسا)؛

(5) گۇمان مەيىل: « - ار \ - ەر »، « - ماس \ - مەس » (بارار، ئورارسەن، بۇزۇلماس، ئۆتكۈزمەس)؛ « - غان \ - قان \ - گەن \ - كەن + - دۇ » (بارغاندۇ، قالمىغاندىمەن)؛

(6) مەقسەت مەيىل: « - غىلى \ - قىلى \ - گىلى \ - كىلى » (كۆرگىلى، كەتكىلى، كەتكىلىۋاتىدۇ)؛ « - ماچقى \ - مەكچى » (ماڭماقچىمەن، كەتمەكچى ئەمەسمەن).

ئەسەردە تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر تىلىدىكى راي شەكىللىرى ھەققىدە ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزۈلگەن. راي ھەققىدىكى بايانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغىنى تۇنجى قېتىم

(كېيىنچە بەزى ئەسەرلەردە قوبۇل كۆرۈلمىگەن بولسىمۇ) «مەقسەت راي» شەكلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەمما « - غىلى \ - قىلى \ - گىلى \ - كىلى» شەكلىنىڭ مەقسەت رايغا كىرگۈزۈلگىنى توغرا بولمىغان. چۈنكى بۇ شەكىل رەۋىشداشنىڭ بىر تۈرى بولۇپ جۈملىدە مەقسەت مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. « - ماقچى \ - مەكچى» شەكلىنىڭ «مەقسەت مەيىل» دەپ ئېلىنغانلىقى توغرا بولغان. ئەسەردە يەنە ئېنىق مەيىل - نۆللۈك فورما ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە بۇ شەكلىنىڭ «خۇددى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسىدە ئەسلىي دەرىجە شەكلى بولغانغا ئوخشاش»¹⁸ دەپ چۈشەندۈرگەن. بىزنىڭچە بۇنداق ئايرىشنىڭ، يەنى باشقا راي شەكىللىرىگە قارشى ئېنىق ياكى ئەسلىي رايىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ ئەمەس. ئەسەردە ئۇيغۇر تىلىدا راي مەنىسى بار گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئەمما نام بېرىش ۋە بايان قىلىش جەھەتلەردە نۇقتىلار ساقلانغان. مەسىلەن، «گۇمان مەيىل» دېگەن نامدا بېرىلگەن ئىككى خىل شەكىلدىن « - ار \ - ەر»، « - ماس \ - مەس» شەكلى گۇماننى ئەمەس ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرۈشى گەۋدىلىككە؛ « - غان \ - قان \ - گەن \ - كەن + - دو» شەكلى بولسا مۆلچەر رايىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە « - غۇ \ - قۇ \ - گۇ \ - كۇ + - كەل - \ بار \ يوق» شەكىللىرى مورفولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن سىنتاكسىسلىق بىرلىك. خەمەت تۆمۈر ۋە لېتىپ توختىلار بۇ شەكىلنىڭ مۇكەممەل بىر جۈملە ئىكەنلىكىنى، مورفولوگىيە دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ¹⁹. شۇڭا ئۇنى راي كاتېگورىيەسىگە قويۇش توغرا بولمىغان. ئەمما بۇ ئەسەرنىڭ « - ماقچى \ - مەكچى» شەكىللىرىنى راي كاتېگورىيەسى دائىرىسىگە ئەكىرىشى ئەھمىيەتلىك بىر ئىش دەپ ھېسابلايمىز.

(2) تۈردى ئەخمەت قاتارلىقلارنىڭ قارىشى²⁰:

1985 - يىلى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىدىن تۈردى

گرامماتىكا

ئەخمەت، ئەنسەرىدىن مۇسا ۋە نەسرۇللا يولبۇلدىلار يازغان، ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق ئەسەرنىڭ 267 - ، 269 - بەتلەرى راي كاتېگورىيەسى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان. ئەسەردە راي كاتېگورىيەسى ئۈچكە ئايرىلغان:

(1) بۇيرۇق راي:

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 - شەخس	ي - \ - ياي - \ - يەي	يلى - \ - يىلى - \ - يىلى
2 - شەخس	ئۆزەك غىن - \ - قىن - \ - گىن - \ - كىن	ئىلار - \ - مىلار - \ - وڭىلار \ - وڭىلار
	ئىك - \ - ئىكك - \ - ئۆك	
	سىلا - \ - سىلە	
3 - شەخس	سۈن؛ - غاي - \ - قاي - \ - گەي - \ - كەي	

(2) شەرت راي: «سا \ سە»

(3) بايان راي: بۇ ئەسەرە بايان راي دېگەن تېمىدا ھازىرقى زامان، ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ خىل زامان شەكلى بايان قىلىنغان.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەسەردە ئۇيغۇر تىلىدىكى راي شەكىللىرى تولۇق ئەكس ئەتكۈزۈلمىگەن. ئەڭ مۇھىم ۋە تىپىك ئۈچ خىل راي شەكلى بىلەنلا چەكلەنگەن.

(3) خەمىت تۆمۈرنىڭ قارىشى⁽²⁾:

ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىدىكى راي كاتېگورىيەسى ھەققىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلىرىگە ئوخشاشلا ئەڭ ئىلمىي ۋە ئەڭ سىستېمىلىق بايان بەرگەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تىلشۇناس خەمەت تۆمۈردۇر. خەمەت تۆمۈر ئۇزاق يىللىق ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى داۋامىدا توپلىغان ئەمەلىي تىل پاكىتلىرى، چوڭقۇر تىلشۇناسلىق بىلىمى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن تىل پاكىتلىرىنى ئۇيغۇر تىلى نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ تەتقىق قىلدى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا دەۋر بۆلگۈچ بىر ئەسەر — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)» نى مەيدانغا كەلتۈردى. ئەسەرنىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە 20 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ھازىرمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتمىغان ئۆرنەك ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان نۇرغۇن قاراشلار ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئاساسەن قوبۇل قىلىندى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسەر، ماقالىلەرگە كىرگۈزۈلدى. خەمەت تۆمۈرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئەمەلىيەتتە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن ئىلگىرىلا شەكىللەنگەن. ئۇ 1982 - يىلى ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بايان مەيلى» ناملىق ماقالىسىدە ۋە شۇ ئاساستا سىستېمىلاشتۇرغان پىكىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)» ناملىق ئەسىرىدە راي كاتېگورىيەسىنى تولمۇ مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئىنچىكە تۈرلەرگە ئايرىغان. ئۇ راي كاتېگورىيەسىنىڭ 13 خىل شەكىلىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە «مەيلى» ئاتالغۇسىنى قوللىنىدۇ:

- (1) ۋاستىسىز بايان مەيلى: (بەردىڭ);
- (2) ۋاستىلىك بايان مەيلى: (بېرىپتىمەن، يازدىكەن، سېلىنغانىكەن، بارماقچىكەن);
- (3) ئاڭلاتما بايان مەيلى: (پىزىپتۈدەك، يازارمىش، يازارىكەنمىش، دەپمەيمىش، بولماسمىش، كېتىپتىمىش);
- (4) سۈبېپكىتىپ مۆلچەر بايان مەيلى: (يازدىغۇ دەيمەن، سېلىنغانغۇ دەيمەن);

گرامماتىكا

(5) ئوبېكتىپ مۆلچەر بايان مەيلى: (يازغان ئوخشايدۇ، سېلىنغان بولسا كېرەك، ئېچىۋاتسا كېرەك، بارماقچى ئوخشايسەن)؛

(6) بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى: (قاراي، قارايلى، قارا، قاراڭ، قارىسلا، قاراڭلار، قاراشسلا، قاراش، قارىسۇن)؛

(7) پەرەز - قارشىلىق مەيلى: (يازسام)؛

(8) ئارزۇ - تەكلىپ مەيلى: (يازسام ئىكەن)؛

(9) ئارمان مەيلى: (كۆرۈشسەم ئىدى)؛

(10) ئەپسۇس مەيلى: (ئاڭلىسام بوپتىكەن، ئاڭلىسامچۇ، كەلسىڭىز بولغانىكەن)؛

(11) يالۋۇرۇش مەيلى: (يازايچۇ، كەلچۇ، سۆزلەڭچۇ)؛

(12) ئەنسىرەش مەيلى: (بۇزۇپ قويىمىغىدىڭ)؛

(13) زۆرۈرىيەت مەيلى: (تۇرسا بولىدۇ).

خەمىت تۆمۈرنىڭ راي كاتېگورىيەسىنى ناھايىتى ئىنچىكە بۆلگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ سىنتېتىك شەكىللەردىن باشقا ئانالىتىك شەكىللەرنىمۇ راي كاتېگورىيەسىگە ئېلىپ كىرگەن. خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ قارشىچە بىرقانچە خىل گرامماتىكىلىق شەكىل بىر خىل راي مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. (مەسىلەن، ۋاستىلىك بايان رايى: بېرىپتىمەن، يازىدىكەن، سېلىنغانىكەن، بارماقچىكەن) بۇ قاراش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن. ئەمما، خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بەزى قاراشلىرى ھەققىدە ئويلىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. يەنى بىزنىڭچە شەرت رايى قوشۇمچىدىن كېيىن كەلگەن تەركىبلەرنىڭ مەنىسى شەرت رايى ئاساسىدا تۈرلىنىپ چىققان، «بۇيرۇق رايى + يۈكلىمە» شەكىلىدىكى قۇرۇلمىلارنى راي كاتېگورىيەسى دائىرىسىگە قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى، مۇشۇنداق قىلىش توغرا كەلسە، «چۇ»دىن باشقا يۈكلىمىلەر — «غۇ، دە، لا، - ا» قاتارلىقلارنىمۇ راي كاتېگورىيەسىگە ئېلىپ كىرىشكە توغرا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

كېلىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ يەردە رول ئويناۋاتقىنى، يەنى يالۋۇرۇش مەنىسى بېرىۋاتقىنى باشقا نەرسە ئەمەس، دەل « - چۇ» يۈكلىمىسى. دېمەك يالۋۇرۇش مەنىسىنى يۈكلىمىلەر بايدا بايان قىلىش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا خەمت تۆمۈر ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ كەڭ قوللىنىلىپ كېلىنگەن « - غاي» ۋە « - ماقچى \ - مەكچى» شەكلىنى راي تەركىبىگە كىرگۈزمىگەن.

4) پۇ چۈەنلەرنىڭ قارىشى ②:

پۇ چۈەن ۋە ۋۇ جىجوڭلار تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىي گىرامماتىكىسى» دا راي كاتېگورىيەسى بەش تۈرگە ئايرىلغان:

(1) بايان راي: ئۆز ئىچىدىن ۋاستىسىز بايان راي (قوشۇمچىسى يوق: يازمەن، باردىڭ، سېلىنغان)، ۋاستىلىك بايان راي (ئويلىماپتىمەن)، ئاڭلاتما بايان راي (بوپتۇدەك، يازغاندەك، يازغانمىش)، تەخمىن راي (بارغانغۇ دەيمەن، بارارمىز، بارسا كېرەك، كېلىشى مۇمكىن، ئۆگەنگەندىمەن) قاتارلىق كىچىك تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 - شەخس	- ي - \ - اي - \ - ەي	- ىلى - \ - اىلى - \ - ەيلى
2 - شەخس	ئۆزەك - غىن - \ - قىن - \ - گىن - \ - كىن؛ - سا - \ - سە + شەخس + چۇ	- ڭلار - \ - لىڭلار - \ - ۇڭلار - \ - - ۇڭلار -
	- ىڭ - \ - مىڭ - \ - ۇڭ - \ - ۇڭ	
	- سىلا - \ - سىلە	
3 - شەخس	- سۇن؛ - غاي - \ - قاي - \ - گەي - \ - كەي	

(2) بۇيرۇق راي:

(3) شەرت راي: « - سا \ - سە »

(4) ئىمكان راي: « - الا - \ - ەلە - \ - يالا - \ - يەلە - »

(5) مەقسەت راي: « - ماقچى \ - مەكچى »

بۇ ئەسەردە « - ماقچى \ - مەكچى » شەكلىنىڭ راي كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈلگىنى توغرا بولغان. ئەمما « - لا »، « - چۇ » قاتارلىق يۈكلىمىلەرمۇ راي دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگىنى توغرا بولمىغان. يەنە « - الا - \ - ەلە - \ - يالا - \ - يەلە - » شەكلىدە ئىپادىلىنىۋاتقىنى راي ئەمەس تۇس.

(5) چېڭ شىلياڭلارنىڭ قارىشى ²³:

چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابتا راي كاتېگورىيەسى خېلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان. ئەسەردە راي كاتېگورىيەسى تۆت تۈرگە ئايرىلغان:

(1) بايان رايى: ۋاستىسىز بايان رايى (كەلدىم، بەرگەن، كىرىۋىدى، كۆرمەيتتى، يۇيۇۋاتاتتىڭىز، ئۇخلاۋاتىدۇ، گۈللەندۈرمەكتىمىز، ماڭغىلىۋاتىدۇ، بارىدۇ، بارماقچى)، ۋاستىلىك بايان رايى (كۆرۈپتىمەن، باشلايدىكەن، ئىشلەۋاتىدىكەن، يېزىۋېتىپسەن)، گۇمان بايان رايى (سۆزلەپتۈدەكمەن، كۆرگۈدەك، يازار ئىشمەن، ياساۋاتقۇدەك)، مۆلچەر بايان رايى (يازغاندىكەن، بارغان بولغىدىم، كېلىدىغاندىمىز، كېتەرمەن، ئالسام كېرەك، ئوقۇۋاتقاندىمەن)؛

(2) بۇيرۇق رايى: (باشلاي، كۆرەيلى، ئوقۇڭ، ئوقۇڭا، ياسىغىن، ياسىغىنا، بارە، چىقە، ئوقۇسۇن)؛

(3) ئارزۇ رايى: (بارسام، كەلسەڭچۇ، ياغمىسا ئىدى، بولغايمەن)؛

(4) شەرت رايى: (ئالسام).

بۇ ئەسەردىكى بايانلار ئاساسەن خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ

بايانلىرىغا ئوخشايدۇ. ئەمما، قىسمەن پەرقلەرمۇ بار. بۇ پەرقلەر بەزى راي شەكىللىرىنىڭ ناملىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ۋە خەمەت تۆمۈر راي دەپ قارىمىغان بەزى شەكىللىرىنىڭ راي كاتېگورىيەسىگە كىرگۈزۈلگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئەسەردە ھەقىقىي مەنىدىكى راي شەكىللىرى بىلەن ئۇلارغا يۈكلىمىلەر قوشۇلغان شەكىللەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ۋاستىسىز بايان رايىغا بېرىلگەن «كۆرۈپتىمىز» بىلەن «ئىشلەۋاتىدىكەن، كېلىۋېتىپتۇ» قاتارلىق شەكىللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زامان ياكى رايىدا ئەمەس ھالدا كۆرۈلىدۇ. «- پتۈدەك»، «- غۈدەك» شەكلى «گۇمان رايى» دەپ ناملانغان. ئەمەلىيەتتە بۇ شەكىلنىڭ ئاساسىي مەنىسى گۇمان ئەمەس، بەلكى خەمەت تۆمۈر ئوتتۇرىغا قويغاندەك «باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغان» ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ.

(6) يى كۈنشىۋولارنىڭ قارىشى ②:

يى كۈنشىۋو، گاۋ شىجىيېلارنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدە راي كاتېگورىيەسى ئۈچكە ئايرىلغان:

(1) بايان رايى: ۋاستىسىز بايان رايى (باردەم)، ۋاستىلىك بايان رايى (يېزىلىپتۇ، سۆزلەيدىكەن)، ئاڭلاتما بايان رايى (كېلەرمىش، قىلىۋاتقۇدەك، قىپتىمىشسەن)، مۆلچەر رايى (كەلمىگەندۇ)؛

(2) بۇيرۇق رايى: يازاي، كۆرەيلىم بار، كۆرۈڭ، بارسىلام قىلىڭلار، بېرىش، بارسۇن؛

(3) پەرەز رايى: بارسام.

بۇ ئەسەردىكى بايانلار خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بايانلىرىدىن پايدىلانغان ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنداقىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى راي شەكىللىرى تولۇق تىلغا ئېلىنمىغان.

7) كۈرەش مەھمۇتجانلارنىڭ قارشى ۋە:

كۈرەش مەھمۇتجان باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابتا راي كاتېگورىيەسى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئۇچلا تۈرگە ئايرىلغان:

(1) بۇيرۇق راي: (يازاي، يازايلى، يازغىن، يېزىڭ، كېلە، يازسىلا، يېزىڭلار، يازسۇن، يازغاي، بېرىۋالغىدى)؛
(2) شەرت راي: (قىلساڭ)؛

(3) بايان راي: ھازىرقى زامان بايان رايى (ئىشلەۋاتىمەن، يېزىۋاتماقتا، يازماقتا)، ئۆتكەن زامان بايان رايى (بارمىدى، كۆرەتتىم، يېزىۋاتتۇم، كۈلۈۋىدى، ئوقۇپتۇم، ئوقۇپتىكەنمەن، ئۇخلاۋېتىپسەن، بەرگەنمەن)، كەلگۈسى بايان رايى (تۇرىدۇ، بارامەن).

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، راي كاتېگورىيەسىنىڭ ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بۇ ئەسەردە ئاددىيلا ئۈچ تۈرگە يىغىنچاقلانغان. ئەڭ مۇھىمى رايىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللەر تولۇق كىرگۈزۈلمىگەن.

3. راي كاتېگورىيەسىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى

يۇقىرىقى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى راي كاتېگورىيەسىنى تۆۋەندىكىدەك ئالتە تۈرگە ئايرىشنى توغرا تاپتۇق:

تۆۋەندە بۇ شەكىللەرنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرىمىز:

1) بايان رايى

مەنىسى: بايان رايى سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەت ۋە مەلۇم ھالەت توغرىسىدىكى ھۆكۈمىنى بىلدۈرىدىغان يېنىل شەكىللىرى.

ئىپادىلىنىشى: بايان رايى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مىسال	قوشۇمچىلار	راي
كەلدى، كەلگەن	∅	ۋاستىسىز بايان رايى
كەپتۇ، بارغانىكەن، بېرىۋىكەن	-پتۇ؛ -كەن	ۋاستىلىك بايان رايى
بېرىپتۇدەك بېرىپتۇمىش	-پتۇدەك؛ -مىش	ئاڭلاتما بايان رايى
بارغاندۇ يازدىغۇ دەيمەن	-دۇ \ -دى -غۇ دەيمەن	ئۆيىپكىتىپ مۆلچەر بايان رايى
يازغان ئوخشايدۇ دېگەن بولسام كېرەك	ئوخشا - شەخس بولسا-شەخس + كېرەك	سۆيىپكىتىپ مۆلچەر بايان رايى
بارغاي، تۇتقاي	-غاي \ -قاي \ -گەي \ -كەي	ئارزۇ رايى
بارغۇلۇق، تۇتقۇلۇق	-غۇلۇق \ -قۇلۇق \ -گۈلۈك \ -كۈلۈك	زۆرۈرىيەت رايى
بارماقچى، كەلمەكچى	-ماقچى \ -مەكچى	مەقسەت رايى
باراي، بارغىن، بېرىك، پارسۇن	شەخسلەر بويىچە ھەرخىل	بۇيرۇق رايى
بارسا، كەلسە	-سا \ -سە	شەرت رايى

تۈرلەرنىڭ ياسىلىشى ئوخشىمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بايان رايى خەمىت تۆمۈر ئېيتقاندا «ئۆزىگە خاس ھەر خىل زامان شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان كۆپ خىللىق گىرامماتىكىلىق ھادىسە»²⁶. بايان رايىنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ھال - زامان كاتېگورىيەسىدە كۆنكرېتلىشىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە پەقەت ئومۇمىي جەھەتتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

(1) ۋاستىسىز بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: بۇ راي شەكىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قوشۇمچىسى يوق. ئۆتكەن زامان شەكلى، ھازىرقى - كەلگۈسى زامان شەكلى

ۋاستىسىز بايان راي مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

قۇرۇلمىسى: V - D - per I ; V - i - du - per II

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى بىۋاسىتە بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن خوتەنگە كەتتى.

b. تۇرسۇن خەتنى چىرايلىق يازىدۇ.

c. مەن ئۈرۈمچىگە 1988 - يىلى كەلگەن.

d. تۇرسۇن ئۇخلاۋاتىدۇ.

e. بىز كەلگەندە تۇرسۇن ئۇخلاۋاتاتتى.

f. دادام گەپ سورىغانىدى، تۇرسۇن جاۋاب بەرمىدى.

g. تۇرسۇنمۇ بۇ لۇغەتنى ئالماقچىدى، پۇلى يەتمەي

ئالالمىدى.

(2) ۋاستىلىك بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: ۋاستىلىك بايان رايىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلى پېئىل ئۆزىگە ياكى تۈسلۈك شەكىللىرىگە « - پ » لىق رەۋىشداشقا «تۈر - » پېئىلىنىڭ پۈتمىگەن سۈپەتداش شەكلى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «تۈرۈر» شەكلىنىڭ قىسقۇرتىشىدىن ھاسىل بولغان « - تۇ > تۈر > تۈرۈر» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. ئىككىنچى خىل شەكلى غەيرىي ئۆتكەن زامان شەكلى، « - غان» لىق ئۆتكەن زامان شەكلى، « - ماقچى» لىق كەلگۈسى زامان شەكىللىرىنىڭ كەينىگە «ئەر - » پېئىلىنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش شەكلى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «ئەركەن» شەكلىنىڭ قىسقۇرتىشىدىن ھاسىل بولغان « - كەن > ئەكەن > ئەپكەن > ئەپركەن > ئەركەن» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە بۇ ئىككى خىل شەكىل قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋال مۇ بار.

قۇرۇلمىسى: V-ptu; V-i-du-kän; V-mAKci-kän; V-GAn-kän

مەنىسى: سۆزلىگۈچى جۈملىدىكى ئىشنى ۋاستىلىك بىلگەن

(مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن خوتەنگە كېتىپتۇ.

b. تۇرسۇن خەتنى چىرايلىق يازدىكەن.

c. تۇرسۇن ئۈرۈمچىگە 1988 - يىلى كەلگەنكەن.

d. تۇرسۇن ئۇخلاۋېرىپتۇ.

e. بىز كەلگەندە تۇرسۇن ئۇخلاۋېتىپكەن.

f. دادام گەپ سورىغانكەن، ئوكام جاۋاب بەرمەپتۇ.

g. ئۇلار ئەتە يولغا چىقماقچىكەن.

h. تۇرسۇنمۇ بۇ لۇغەتنى ئالماقچىكەن، پۇلى يەتمەي

ئالماپتۇ.

(3) ئاڭلاتما بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: بۇ راي شەكلى ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ، بىرىنچى خىل شەكلى ۋاستىسىز بايان رايى شەكلىنىڭ كەينىگە (بەزىدە « - پ » لىق رەۋىشداشنىڭ كەينىگە)، « - غو » لۇق ئىسمىداشلارنىڭ كەينىگە ۋە مەقسەت راي شەكلىنىڭ كەينىگە « - دەك \ - تەك » قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكلى پېئىللارنىڭ سۈپەتداش شەكلىنىڭ كەينىگە « ئەر - » پېئىلنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى « - مىش » قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن « ئەرمىش » شەكلىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان « - مىش > ئىممىش > ئېممىش > ئېرمىش > ئەرمىش » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە بۇ ئىككى يۈرۈش قوشۇمچە « - دەكمىش » شەكلىدە قاتلىنىپ ئىشلىتىلىدۇ.

قۇرۇلمىسى: V-ptu-däk ; V-ptäk V-GU-däk ; V-mAKci-däk ;

V-ptu-miš; V-GAn-miš; V-Ar-miš; V-mAKci-miš;

V-ptu-däk-miš; V-GU-däk-miš;

مەنىسى: بۇ راي شەكلى ئۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:
A. جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئىش
سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن خوتەنگە كېتىپتۇدەك.

b. تۇرسۇن خەتنى چىرايلىق يازارمىش.

c. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قېتىم تاشقى موڭغۇل
ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشتىن باش تارتقانمىش.

d. تارانچىلار مۇختەر باينىڭ يوقلۇقىدىن بويىنىنى قىسىپ
قايتىدەك.

e. تۇرسۇن ھەر كۈنى چۈشكىچە ئۇخلىغۇدەك.

f. ئابدۇكېرىم ئابباسوفمۇ نەنجىڭدا ئاكتىپ رول

ئوينىۋېتىپتەك!

B. بۇ خىل شەكىل بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ ئىش -
ھەرىكەتنى قوشۇلمىغان ياكى تەنە قىلغان تەرزىدە بايان
قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شىنجاڭ سىڭنى ھاجى بىلەن بىرلىكتە سورىغۇدەكمىش

تېخى، خى - خى - خى.

b. مۇشۇنداق قاچاق، كەلگۈندى، ئاققانچىلارزە ھۆكۈمەت

بولۇپ، يۇرت سورىغۇدەكمىش تېخى!

C. كۆرگەن چۈشنى باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە كۆپىنچە
ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. چۈشىدە ئۇ دېڭىزدا پاراخوت پالۇبىسىدا كېتىۋاتقاندا،

تاغدەك بىر دولقۇن تۇيۇقسىزلا دېڭىزدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇنىڭ
ئۈستىگە چۈشۈۋاتقۇدەك...

b. بىردەملىك ئۇيقۇدا شۇ قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە مەردانىلىك

بىلەن قۇربان بولغان راجى بالىنى چۈشەپ قالدى: باش - كۆزى

بېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغۇدەك،

چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ئۇنى سوراق قىلىپ ھارغاندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ ئوردا بەگلىرىدىن پولاتاي كۆز قېزىبەگ غوجىغا ئىشۋىرلاپ بىرىنچىلەر دېگۈدەك، ئاندىن قېزىبەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۈچبېگى راجى بالىنىڭ كۆكرىكىگە خەنجەر سېلىپ ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىۋاتقۇدەك، بېغىشىدىن ئۈزۈۋېلىنغان قىپقىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇرغاندا، كۆكرىكى يىرتىق تۇرغان راجى بالا ناخشا ئېيتىۋاتقۇدەك.

باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشنى ۋاستىلىك بايان رايىدا ياكى ئاڭلاتما بايان رايىدا ئىپادىلەشكە بولىدۇ. ئەمما، ئىككىسىدە پەرق بار: ئاڭلاتما بايان رايى شەكلىدە باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكىتلىنىدۇ، ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىدە بولسا، باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكىتلەنمەيدۇ، پەقەت ۋاستىلىك ئوقۇلغان بىر ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ.

(4) سۈبېكتىپ بايان رايى

ئىپادىلىنىشى: بۇ راي شەكلى سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك شەكلىدە ياسىلىدۇ. سىنتېتىك شەكلى پېئىلنىڭ سۈپەتدەش شەكلىنىڭ كەينىگە «تۇر -» پېئىلنىڭ پۈتمىگەن سۈپەتدەش شەكلى قوشۇلۇپ شەكىللەنگەن «تۇرۇر» شەكلىنىڭ قىسقۇرىشىدىن ھاسىل بولغان «- دۇ - تۇ > تۇر > تۇرۇر» قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئانالىتىك شەكلى سوئال يۈكلىمىسى «- غۇ» بىلەن «دە -» پېئىلنىڭ غەيرىي ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس بىرلىك شەكلى «دەيمەن» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قۇرۇلمىسى: V-GAn-du;

V-D-per I -gu dāymän; V-idu-per II -gu dāymän

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۈبېكتىپ تونۇش بويىچە مۆلچەرلەپ بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. بۇ چاغقىچە ئۇلار قايتىپ كەلگەندۇ.
b. خاتالاشمىسام، سىز قومۇل ياقىتىن كەلدىڭىزغۇ دەيمەن.
c. ئەخمەتجان ئۇلارنىڭ زۇۋاننىمۇ بىلىدۇغۇ دەيمەن!
d. سۈت بىلەن يۈز يۇيۇپ، ھەسەل بىلەن ئېغىز چايقايدىغۇ دەيمەن!

(5) ئوبېيكتىپ بايان رايى

قۇرۇلمىسى: بۇ راي شەكلى ئاساسەن ئانالىتىك شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى خىل شەكلى بار. بىر خىلى «ئوخشا -» پېئىلىغا 2 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكلى پېئىلنىڭ سۈپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر خىلى، شەرت رايى قوشۇمچىسىدىن كېيىن 1 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ كەينىگە «كېرەك» سۆزى قوشۇلغان شەكلى پېئىلنىڭ سۈپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ

قۇرۇلمىسى: V-GAn-oxša-y-per II ; V-sA-per I keräk

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ئەكبەر باتۇرنىڭ قازاق پالۋانلىرى يۈزگە، سېپىتنىڭ قىرغاققا يەتكەن ئوخشايدۇ.

b. ئوقىز ئۇنىڭ يۈرىكىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ھاياتى شۇ قىزنىڭ ھاياتى بىلەن چىڭ باغلانغان ئوخشايدۇ.

c. قاسىمجان قەمبىرى، سىزنىڭمۇ ئويۇڭىز قاچقان ئوخشايدۇ - دە؟

d. سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭمۇ ئويۇڭۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم كۆرگەن كىشىسى سىز بولسىڭىز كېرەك.

e. كاڭدا ياتقان ئانا ھەممىنى سېزىپ ياتسا كېرەك، ھېلىدىن - ھېلىغا «ئۆھ» تارتاتتى.

(2) ئارزۇ رايى

مىسال	قوشۇمچە	ئاخىرقى بوغۇمدى - كى سوزۇق تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدى - كى ئۈزۈك تاۋۇش
تۈر - + غاي	- غاي	تىل كەينى	جاراڭلىق
پات - + - غاي	- قاي		جاراڭسىز
كۆر - + - گەي	- گەي	تىل ئالدى	جاراڭلىق
كەت - + - كەي	- كەي		جاراڭسىز

ئىپادىلىنىشى: « - غاي \ - قاي \ - گەي \ - كەي » (perl - V-GAY)

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارزۇ - تىلەك تەرزىدە ئېيتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئىشلىتىلىشى:

(1) ئارزۇ، تەكلىپ، تەلەپ مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. خوجىنىياز تېخى ياش، نەگە بېرىپ بولسىمۇ جېنىنى ساقلىغاي، بىز ئۇنىڭدىن رازى.

b. ئۇنىڭ پېيىگە چۈشكەن ئەسكەرلەرنى ئىلاھىم يەر يۇتقاي.

c. — خۇدا ئۆمرىڭىزنى قۇت ئاتقۇزغاي، ئاتا - ئانىڭىزنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشتۈرگەي...

d. ئەتىگەن قوپار بولغاي، تۇڭلۇك ئاچار بولغاي، ئېغىلدا كالىلىق بولغاي، قوتاندا قويلۇق بولغاي، ئۈچى ئۇزارغاي، تۇۋى يېيىلغاي، توققۇز ئوغۇل بىر قىزلىق بولغاي!

(2) بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كەلگۈسى زامان مەنىسىدە قوللىنىلاتتى. شۇڭا، بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسىغا ئائىت ئەسەرلەردە «ئارزۇ كەلگۈسى زامان»²⁷ ياكى «زۆرۈرىيەت كەلگۈسى زامان»²⁸ دېگەن نام بىلەن بايان

قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرى بۇ شەكىلنىڭ كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن^②. بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت ئەدەبىي ئەسەرلەردە كەلگۈسى زامان مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىلنىڭ بۇنداق قوللىنىلىشىنى ۋە مەنىسىنى «پېئىلنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى» بابىدا بايان قىلىمىز.

(4) ياردەمچى پېئىل «ئىد - » بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ يۈز بېرىشىنى ئارزۇ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا « V-GAy-id-per I » شەكلى قىسقىراپ « V-Gid-perl » شەكلىگە كېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. مەكتەپ تەلپىمگە قوشۇلۇپ قالغىدى.

b. يامغۇر چۈشكۈچە ئۆيگە بېرىۋالغىدۇق.

c. ئۇلار گېپىڭنى ئاڭلىغىدى.

d. دادام كەلگۈچە ئۇخلىمىغىدىڭ.

(5) سۈپەتداش شەكىللىرىدىن كېيىن «بول - » پېئىلىغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىد - » قوشۇلۇپ ياسالغان شەكلى ھال - زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ («ھال - زامان كاتېگورىيەسى» گە قاراڭ).

(6) پېئىللارنىڭ بولۇشىسىز شەكىلنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ ئۇنىڭ ئاخىرىغا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئىد - » قوشۇلۇپ ياسالغان شەكلى جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەنسىرەش تەرزىدە ئېيتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

a. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھاجىنىڭ كەيپى بۇزۇلغان مۇشۇنداق پەيتتە، توخنىياز زور بىرەر قاتتىق گەپ قىلىپ قويمىغىدى دەپ ئەنسىرەپ كېتىشتى.

b. ئىشنى گەپ بىلەن بىر تەرەپ قىلىمىز دېگەن ئۈمىدىمىز يوققا چىقمىغىدى، دەپ ئەندىشە قىلىۋاتمەن.

c. زىياۋۇدۇن چىرايلىق ئايالنىڭ سۈتەك ئاق قوللىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئۆزىنىڭ ئوتلەنگەن كالا پايچىقىدەك قوللىرىغا تېگىپ كەتمىگىدى دەپ ئەنسىرەپ ئەندىكىتى، ئۇ ئۆمرىدە بۇنداق ئەندىكىپ باقمىغانىدى.

d. ۋاي ئىست، سوغۇق ئورۇۋەتمىگىدى.

(3) زۆرۈرىيەت رايى

مىسال	قوشۇمچە	ئاخىرقى بوغۇمدى - كى سوزۇق تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدى - كى ئۈزۈك تاۋۇش
تۈر - + غۇلۇق	- غۇلۇق	تىل كەينى	جاراڭلىق
يات - + - قۇلۇق	- قۇلۇق		جاراڭسىز
كۆر - + - گۈلۈك	- گۈلۈك	تىل ئالدى	جاراڭلىق
كەت - + - كۈلۈك	- كۈلۈك		جاراڭسىز

ئىپادىلىنىشى: بىرىنچى خىلى: « - غۇلۇق \ - قۇلۇق \ -
گۈلۈك \ - كۈلۈك » (V - GUIUK)

ئىككىنچى خىلى: « - بىدىغان » لىق سۈپەتداش ئارقىلىق
ئىپادىلىنىدۇ. (V - i/y - diğan)

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ شۇ ئىشنى بېجىرگۈچىنىڭ
بۇرچى ئىكەنلىكى، بېجىرىشى زۆرۈر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.
ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىلنىڭ 1 - خىلى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كەڭ
ئۇچرايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خوتەن شېۋىسىدە
ساقلىنىپ قالغان. ئەدەبىي تىلدىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمدى مۇنداق ئىشلارغا ھەرگىز يول قويمىغۇلۇق.

b. خوش، ھاجى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟

c. دەيدىغانى دېگۈلۈك، يەيدىغانى يېگۈلۈك، ئىككىلىنىپ

ئولتۇرغاننىڭ پايدىسى يوق.

ئىككىنچى خىل شەكلى كۆپىنچە چوڭلار كىچىكلەرنىڭ

مەلۇم نامۇۋاپىق ھەرىكىتىنى كۆرۈپ ئۇلارغا نەسىھەت قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئادەتتە ياردەمچى سۆز رولىدىكى «دېگەن» سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ياخشى بالا دېگەن گەپ ئاڭلايدىغان.
- b. مۇئەللىم دېگەن سەۋرچان بولىدىغان.
- c. قىز بالا دېگەن ئەدەپلىك بولىدىغان.

(4) مەقسەت رايى

قۇرۇلمىسى: «- ماقچى \ - مەكچى» (V-mAKci)

مەنىسى: سۈببىيكتىنڭ جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش نىيىتىدە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ شەكىل ھازىرغىچە «مەقسەت پېئىلى» دېگەن نام بىلەن بايان قىلىنىۋاتقان، جايىنى تاپالمىغان بىر شەكىل. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى بۇ شەكىلنى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى قاتارىغا قويۇپ بايان قىلىدۇ. بىزنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس. بۇ شەكىل ھەققىدە گۈلنار گەزىز بۇ شەكىلنىڭ رولى ۋە ئىقتىدارى جەھەتتىن سۈپەتداشلارغا ئوخشايدىغانلىقى، شۇڭا بۇ شەكىلنى «مەقسەت سۈپەتتىشى» دەپ ئاتاشنى ئوتتۇرىغا قويدۇ ۋە ئۇنىڭ سۈپەتداشلارغا ئوخشايدىغان تەرەپلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىدۇ: ⁽³⁰⁾

(1) «- ماقچى \ - مەكچى» سۈپەتتىشى «- غان \ - قان \ - گەن \ - كەن» سۈپەتتىشى، «- دىغان» سۈپەتتىشى ۋە «- ر \ - ار \ - ەر» سۈپەتتىشىغا ئوخشاشلا «- بول» ياردەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەسەت بۇ ماشىنىنى سېتىۋالماقچى بولدى.

b. ئۇلار بۈگۈن كىنو كۆرمەكچى بولدى.

(2) «- ماقچى \ - مەكچى» سۈپەتتىشى «ئىد - ، ئىكەن،

ئىمىش، ئەمەس» ياردەمچى پېئىللىرىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ يەنە يۇقىرىقى ئۈچ خىل سۈپەتداشقا تامامەن

ئوخشايدۇ.

a. بۈگۈن ئەركىنمۇ كەلمەكچىكەن.

b. سائادەت ئەتە سەن بىلەن كۆرۈشمەكچىمىش.

(3) ياسىلىشى جەھەتتىن ئالغاندا ئۇ « - غۇ \ - قۇ »

ئىسىمداشلىرىدىن كېيىن « - چى » قوشۇمچىسى كەلگەندەك،

« - ماق \ - مەك » ئىسىمداشتىن كېيىن « - چى » قوشۇلۇپ

ياسىلىدۇ. ئالدىنقىسىنىڭ بولۇشىسىزلىق فورمىسى

بولمىغىنىدەك، كېيىنكىسىنىڭمۇ بولۇشىسىزلىق فورمىسى يوق.

(4) سوراق قوشۇمچىسى « - مۇ » سۈپەتداشلاردىن كېيىن

كەلگەندەك، بۇنىڭدىمۇ كېيىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مەكتەپكە يېتىپ بارغانىدۇ؟

b. ئۇ بۈگۈن ئۆيگە كەلمەكچىمىكەن؟

(5) تەكىت يۈكلىمىسى « - غۇ » « - غان \ - قان »

سۈپەتدەشقا قوشۇلغاندەك بۇنىڭدىمۇ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. سەن ئۇ سايىھەت رايونىغا بارغانغۇ؟

b. سەن كورلىغا بارماقچىغۇ؟

(6) جۈملىدە « - غان \ - قان \ - گەن \ - كەن » سۈپەتدەشى

خەۋەر بولغىنىدەك، بۇمۇ خەۋەرلىك رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۈرۈمچىگە بارغان \ بارماقچى.

جاڭ دىڭجياڭ ئەپەندىمۇ قازاق تىلىدىكى مۇشۇ خىل

قۇرۇلمىنى «مەقسەت سۈپەتدەشى» دېگەن نامدا بايان قىلىدۇ.^①

بىزنىڭچە، بۇ شەكىلنىڭ «مەقسەت پېئىلى» دېگەن نامنى ئېلىشى

خاتا ئەمەس، ئەمما بۇ شەكىلنىڭ ئىسىمداش، سۈپەتدەش،

رەۋىشداشلار بىلەن تەڭداش تۇرۇشى توغرا بولمىغان. بىز گۈلنار

ئەزىز ۋە جاڭ دىڭجياڭلارنىڭ بۇ شەكىلنى سۈپەتدەش قاتارىغا

قويۇشىغىمۇ قوشۇلمايمىز. سەۋەبى:

بىرىنچىدىن، بۇ شەكىل سۈپەتداشلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك

ئەڭ مۇھىم شەرت ئىسىم ياكى ئىسىم خاراكتېرلىك

بىرىكمىلەرنى ئېنىقلاپ كېلىش شەرتىنى ھازىرلىمىغان.
ئىككىنچىدىن، بۇ شەكىل باشقا سۈپەتداشلاردەك
ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا كېلەلمەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، گۈلنار ئەزىز يۇقىرىدا كەلتۈرگەن
ئورتاقلىقلار ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىك ئەمەس، ئەگەر شۇ
ئورتاقلىقلارغا ئاساسلىنىپ مەلۇم گرامماتىكىلىق شەكىلنىڭ
سۈپەتداش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا توغرا كەلسە، « - غۇچى \ -
قۇچى \ - گۇچى \ - كۇچى » شەكىللىرىنى ۋە بىر قىسىم
رەۋىشداشلارنىمۇ سۈپەتداش ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز بۇ شەكىلنىڭ رولى، شەكلى، قۇرۇلمىسى، باشقا
تەركىبلەر بىرىكىش ئىقتىدارى قاتارلىق تەرەپلەردىن
تەكشۈرگىنىمىزدە بۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىۋاتقىنى ئارزۇ رايى ۋە
شەرت رايىغا ئوخشاش بىر راي مەنىسىنى يەنى، مەقسەت رايىنى
ئىپادىلەۋاتقىنى مەلۇم بولىدۇ.
ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ئاساسەن مەقسەت قىلىنغان، يېقىن كەلگۈسىدە
بېجىرىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
فورمۇلاسى: V-mAKči

a. تۇرسۇن بىر كۈن تۇرۇپلا كەتمەكچى بوپتۇ.

b. شۇ كىتابتىن مەنمۇ ئالماقچىمەن.

c. سەن نېمە قىلماقچى؟

(2) ياردەمچى پېئىل «بول - » بىلەن بىللە كېلىپ، ياكى « - چى »
قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلدە يالغۇز ياكى ياردەمچى پېئىل
«بول - » بىلەن بىللە كېلىپ شۇ شەكىل ئىپادىلىگەن
ھەرىكەتنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە بېجىرىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK bol-/mAKči bol-

a. ئۇلار شۇ كۈنىلا كەتمەكچى بولدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

b. ياك زىڭشىن غۇنى كۆزىدىن يوقاتماقچى بولىدۇ.
 c. مەڭلىك نىياز بىلەن باشقا يىگىتلەر بۇنى كۆرۈپ، ئۇلارنى قوغلىماقچى بولدى.
 (5) بۇيرۇق رايى

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 - شەخس	ي - \ - اي - \ - ەي	يلى - \ - ايلي - \ - لەيلى
2 - شەخس	ئۆزەك شەكلى -غىن - \ - قىن - \ - گىن - \	-ڭلار - \ - ىڭلار - \ - ۇڭلار - \
	-كىن	-ۇڭلار
	ك - \ - ىك - \ - ۇك - \ - ۇك	-ىڭلار - \ - ىڭلار
	-سىلا - \ - سىلە	-شىسىلا - \ - شىسىلە -شىسىلا - \ - شىسىلا -ۇشىسىلا - \ - ۇشىسىلە
3 - شەخس	-ش - \ - ىش - \ - ۇش - \ - ۇش	-سۇن

ئىپادىلىنىشى:

مەنىسى: جۈملىدىكى ئىشنىڭ تەلپ قىلىش، بۇيرۇش، قوشۇلۇش، دەۋەت قىلىش، تىلەكداشلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.
 ئىشلىتىلىشى:

(1) سۆزلىگۈچىنىڭ قارشى تەرەپكە ئۆزى بېجىرىۋاتقان ھەرىكەت ھەققىدە ئۆتۈنۈش، ئۈمىد، تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، 1 - شەخس بىرلىك شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىل جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:
 a. قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا.

b. مەن نەيزىنىڭ ئۇچى بولۇپ، قايسى تەرەپكە ئىشلىتىشىڭىز،
شۇ يەرگە بېرىپ سانجىلاي.

c. مەن سىزنى شۇ كىشى بىلەن ئۇچراشتۇراي، ئەپەندىم.

(2) سۆزلىگۈچى قارشى تەرەپنى مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى
بىللە ئورۇنلاش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەندە ياكى ئۇنى چاقىرىق
قىلغاندا، 1 - شەخس كۆپلۈك شەكلى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىل
تەكلىپ، چاقىرىق مەنىسىدىن باشقا، شوئار، تەشۋىقات
مەنىسىدەمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۇرايلى، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتەيلى! — دەپ ئارقىراشتى
ئەسەپىلەر.

b. قېنى خەلىپىتىم، ھېكايىڭىزنى ئاڭلايلى.

c. يەرلىكلەرنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر
ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتەيلى، سوۋغا - سالامنى ئايمايلى.

بۇ شەكىل بەزىدە يەنە ئۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

بەزىدە 1 - شەخس كۆپلۈك شەكلى 2 - شەخس بىرلىك ياكى
كۆپلۈك ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇ چاغدا يېقىنلىق، تەكەللۈپ
مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە قېنى، قەغەزنى كىرلەشتۈرۈۋەتمەيلى، قېرىنداشنى
سۇندۇرۇپ قويمايلى.

b. قېنى قىزىم، چىراغنى بۇرۇنراق يېقىۋېتەيلى.

(1) سۆزلىگۈچى قارشى تەرەپنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنى
ئورۇنلىشىنى بىۋاسىتە بۇيرۇق قىلغان، تەلەپ قىلغان ۋاقىتتا
2 - شەخس شەكلىنى ئىشلىتىدۇ. 2 - شەخس شەكلى بىرقانچە
خىل شەكىلگە ئىگە، بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئاز - تولا پەرق بار. 2 -
شەخس ئاددىي تۈرنىڭ ئۆزەك شەكلى ئادەتتىكى بۇيرۇق،
تەلەپنى، يەنى ئالاھىدە ھۆرمەت تەلەپ قىلىنمايدىغان (قارشى
تەرەپ سۆزلىگۈچىدىن ئورۇن، ياش، دەرىجە قاتارلىق تەرەپلەردە
تۆۋەن تۇرىدىغان بولسا) ئەھۋالدا ياكى مۇناسىۋىتى بەكمۇ يېقىن

بولغان، تەكەللۇپ تەلەپ قىلمايدىغان ئەھۋالدا، يەنە ماقال - تەمسىللەردە ئىشلىتىلىدۇ؛ « - غىن \ - قىن \ - گىن \ - كىن » شەكلى تەكەللۇپ، يېقىنلىق مەنىلىرى قوشۇلغان ھالدا يېقىن كىشىلەر ئارىسىدا ئىشلىتىلىدۇ؛ سىياپە ياكى ھۆرمەت تۈرى سۆزلىگۈچىنىڭ سىلىق، غېھتىياتچان پوزىتسىيەدە ئۆزىدىن ئورۇن، ياش، دەرىجە قاتارلىق تەرەپلەردە يۇقىرى تۇرىدىغان ئوبيېكتلارغا ئىشلىتىلىدۇ؛ سەتلىمە تۈرى ناھايىتى قوپال، سەت تەلەپپۇزدا ئۆزى ياقىتۇرمايدىغان ئوبيېكتلارغا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

V-ø: V-Gin; V-(X)ŋ; V-silA; V-(X)ŋlar; فورمۇلاسى:
V-(X)s-silA; V-(X)š

- a. مالڭ، چاپسان بېرىپ، ئاتنى ئېگەرلەپ كەل.
b. — قوپ شەيخ مامۇتخان، سەن بىردەم ئۇخلىمىۋالغىن،
ئۆزۈڭنى تۈگەشتۈرۈۋەتمە، ئۇنداق قىلمىغىن...
c. — بېگىم، بىزنى ئەپۇ قىلسىلا، يۇرتنى تاشلىمىسىلا!...
d. ئىككىڭلار مەسئۇل بولۇپ ماناس دەرياسىنىڭ كۆۈرۈكىنى
كۆيدۈرۈۋېتىڭلار.

- e. ھەممىلىرىگە ئەلۋىدا، مەندىن رازى بولۇشىسىلا.
f. نېرى تۇرۇش، بولمىسا ئوق چىقىرىمەن.
(4) بۇيرۇق رايىنىڭ 3 - شەخس شەكلىنىڭ بىرلىك، كۆپلۈك پەرقى يوق، ئەمما ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرىدا خېلىلا پەرق بار:
A. سۆزلىگۈچىنىڭ قارشى تەرەپ ئارقىلىق 3 - بىر كىشىگە ئارزۇ، بۇيرۇق، تەلەپلىرىنى يەتكۈزۈپ قويۇشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇ شېڭ دۈبەنگە غېيتسۇن، يولسىزلىقنى چەكلىسۇن.
b. قاراڭغۇ چۈشكۈچە يولغا چىقسۇن، بۇ يەردە كەچ قالسا يول
ئەنسىز، ھاۋا سوغۇق.

گرامماتىكا

c. — ھە، مانڭ جۇڭگو، شەمسىكاڭغا ئېيت، ئۇ قاتتىن مۇختەر باي ئېزىپ كېلىپ قايتىكەن، بىر پاقىلان بەرسۇن دەيدۇ دە!
d. ئۇ قانچە دەپتەرگە ئېتىلسۇن، ئېسىلسۇن، كۆمۈلسۇن دېگەندەك ئىمزالارنى قويۇپ، قانچىلىغان رەھىمدىل ئادەملەرنى ئازابلىمىدى؟

B. قارشى تەرەپكە ياكى 3 - تەرەپكە بولغان تىلەكلىرىنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ياراتقان ئىگىسى ئامانچىلىق بەرسۇن، يېرىمىزگە كۆز تەگمىسۇن!

b. — ئامىن، ئاللا قۇت نېسىپ قىلسۇن، — ھەممە قازىنىڭ باشچىلىقىدا دۇئا قىلدى.

c. قوللار يەنە ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، «ئامىن، ئامىن!» دېگەن سۆزلەر بىلەن «ياشىسۇن غازى خوجىنىياز ھاجى ئاتمىز، ياشىسۇن!»، «ياشىسۇن قەھرىمان پىدا ئىلىرىمىز، ياشىسۇن!» دېگەن ياڭراق شوئار سادالىرى كۆككە ئۇلاشتى.

C. قايتۇرما سوراق جۈملىدە، ئىشلىتىلىپ، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن سېلىشتۇرما ھالدا سۆزلىگۈچىنىڭ ئىچ ئاغرىتقان، ئەمما ئامالى بولمىغان سۈيىپىكتىكى (1 - شەخس شەكىللىرى بۇ مەنىدە قىسمەن ئىشلىتىلىدۇ) ئىپادە قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. قېرىغىنىدا ئوغلىدىن مەھرۇم بولۇشتەك قورقۇنچلۇق تەقدىرنى ئۇ قانداقمۇ كۆتۈرەلسۇن!

b. ئۇ يەنىلا بەش پەرزەنتىنىڭ ئانىسى ئىدى، مۇبادا تايانچ ئۆرۈلسە، بۇ تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللار دەردىنى كىمگە ئېيتسۇن!؟

c. قاراپ تۇرۇپ ئۆيىنىڭ بۇ تايانچى ئۆرۈلسە ئۇ قانداقمۇ چىدىيالىمىسۇن.

D. «مەيلى» باغلىغۇچىسى بىلەن بىللە ئالدىنقى تارماق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

جۈملىدە كۆرۈلۈپ ياكى «مەيلى...مەيلى»، «مەيلى...ياكى»، «خاھى...خاھى» شەكلىدە كۆرۈلۈپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملە قۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى كىم كەلسۇن، قانداق ۋاقىتتا كەلسۇن، باشقىلارنى توسۇشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى.

b. تۈزۈم نېمە بولسا بولسۇن، خەلق زۇلۇم تارتىمىسلا، راھەت ياشىمىسلا بولاتتى!

c. ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى دۈبەننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىلدىم دېگىنى مەيلى راست، مەيلى يالغان بولسۇن، مېنىڭ ئۇيقۇمنى ئېچىپ قويدى.

(6 شەرت رايى)

ئىپادىلىنىشى : (V-sA-perI)

مەنىسى: جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ئىش - ھەرىكەت ئۈچۈن شەرت ياكى پەرز قىلىنغان ئىش

شەخس	بىرلىك	كۆپلۈك
1 - شەخس	-سام \ -سەم	-ساق \ -سەك
2 - شەخس	-سالىق \ -سەك	-ساڭلار \ -سەڭلار
	-سىڭىز	-سىڭىزلار
2 - شەخس	-سىلا \ -سىلە	-شىسلا \ -شىسىلا
		-شىسلا \ -شىسىلا
		-ۇشىسلا \ -ۇشىسىلەر
		-ئىسالىق \ -ئىسەك
		-ئىسالىق \ -ئىسەك
3 - شەخس		-ۇشسالىق \ -ۇشسەك
		-سا \ -سە

ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىشلىتىلىشى:

شەرت رايىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى خىلمۇخىل، شۇنداقلا ئۇ باشقا شەكىللەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

شەرت رايى ئومۇمەن تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) جۈملىدىكى ئىشنىڭ يەنە بىر ئىش ئۈچۈن شەرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — لايغا بىرلا ئېغىنئۆلسا، ئوقمۇ ئۆتمەيدۇ جۇمۇ!

b. مۇشۇنداق ئادەمگىمۇ يالغان ئېيتسا، خۇدا راۋا كۆرەمدۇ؟

c. ئۇ يادىغا يەتسىلا، ئۇجۇدى قۇيۇنغا يولۇققان قورايىدەك سىلكىنىدۇ، ئانا - ئانىسى يادىغا يەتسىلا، كۆزلىرىگە ياش كېلىدۇ، ئۆكۈلىرىنى ئويلىسا، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدۇ.

(2) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى

ئىشنىڭ پەرەز تەرىقىسىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

a. تورپاق سالغۇ يىگىرمە يىلنى توشقۇزسا، ئۆزىنىڭ يۇرتىغا قايتالىشى مۇمكىن.

b. ئۆلگۈسى كەلگەن بولسا، تاغقا چىقسۇن.

c. ھايات بولغان بولسا، ئۇ كىشىمۇ شۇنداق تەۋسىيەدە بولار

غىدى.

(3) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ،

جۈملىدىكى ئىشنىڭ بىر ئىش ياكى ھالەت بىلەن قارىمۇقارشى ھالەتتە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

a. ئىزدەپ كەلسەم، يوق ئىكەنەن.

b. مەن سورىسام، بەرمىدى.

(4) تەڭداش جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى بولۇپ، بىر ۋاقىتتا

ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇنداق چاغلاردا مەھەللىدە خورازلار جىمجىتلىقنى

مەدھىيەلەشكەندەك بەس - بەس بىلەن چىلاشسا، تېرەكلەرنىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تۈپ شاخلىرىنى ئېگىپ قونۇۋالغان قاغىلار گويا ئومۇمىي خور ئورۇندىشىۋاتقانداك قاقلىدىشىپ پەسىل گۈزەللىكىگە ھۆسن قوشىدۇ.

b. كىم خەلقىنى ساتسا، ئۇنىڭ ئوشۇقى ئالچۇ؛ كىم ھەق گەپ قىلسا، ئۇنىڭ تىلى كېسىلىدۇ؛ كىم رەزىللىكنى كۆرۈپ قالسا، ئۇنىڭ كۆزى ئويۇلىدۇ...

c. ھېلى ئۇنى دېسەڭ، ھېلى بۇنى دېسەڭ، قانداق قىلساق بولىدۇ؟

(5) «مۇ - مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، داۋاملىشىۋېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. خوراز چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ.

b. ھېلىغۇ سەنكەنسەن، داداڭ كەلسىمۇ كارىم يوق.

c. ھېلىغۇ ئاشۇ بايلىقىڭنى بېرىدىكەنسەن، توپىلاڭچى

قاچقۇنلارنىڭ بەش تۈلۈم ئالتۇننى بەرسەڭمۇ نىيىتىمدىن يانمايمەن.

d. ئۆلتۈرسەڭمۇ ئىچمەيمەن يارىم ئەتمىگەن ئاشنى!

(6) ئارزۇنى بىلدۈرىدۇ.

a. ياز بولسا قىش بولمىسا، ئاش بولسا ئىش بولمىسا.

b. ئىش قىلماي ئاق نان يېسەم، قوي باقماي پاقلان يېسەم.

c. ئەتە قېشىمغا بىر كەلسىڭىز.

(7) «ئىكەن» ياردەمچى پېئىلى بىلەن بىرىكىپ ئارزۇ،

تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىمۇزە، تۆمۈر خەلىپىدەك يەنە بىر گەر چىقىسكەن دەپ

خۇدايىمدىن تىلەيمەن.

b. بىز سىزنى بۇ مەسىلنى ھەل قىلىپ بەرسىكەن دەپ

ئۈمىد قىلىۋاتىمىز.

c. بۇ يەردە سۆھبەت باشلانغاندا، ماڭىمۇ مەخپىي يوليورۇق بەرسىكەن دەپ تىلەيمەن.

(8) ياردەمچى پېئىل «ئىد -» بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارمان تەرىقىسىدە ئىپادىلەنگەنلىكىنى ياكى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ شەرتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىلاھىم ئىككىسى سوقۇشىدى.

b. — ئىلاھىم بۇ شېئى دېگەنگە زاۋاللىق كېلىپ، خەلىق كۈنىنىڭ سېرىقىنى كۆرسىدى.

c. بۇنداق چاغدا رۇسۇلوف ياكى رەخمىجان بولغان بولسىدى، ئۇنىڭغا ياخشى مەسلىھەت بەرگەن بولاتتى.

d. چورۇق ھېكىم تىرىلىسىدى، پارخور ئەمەلدارلارنى دەررىگە بېسىپ راسا ساۋىسا بولاتتى.

e. ئەمەل تۇتقانلىكى ئادەم دېھقاننى ئويلىسىدى، بۇ دۇنيادا ئادالەت، پاراغەت راۋاج تاپالىغان بولاتتى.

(9) ياردەمچى پېئىل «بول -» غا قوشۇلغان جۈملىلەردە تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەردىكى «بول -» چۈشۈپ قالسىمۇ جۈملە مەنىسىگە تەسىر يەتمەيدۇ.

a. ما جۇڭيىڭنىڭ يالاڭباشتاق بىر قۇر كۆڭلەك - تامىيال بىلەنلا قالغان چېرىكلىرى بولسا، دەل - دەرەخسىز قاراڭغۇ ئايدالدا پاناھلانغۇدەك جاي تاپالماي تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

b. پادىشاھ ۋە بايلار بولسا، ئۆزىنىڭ ئوردا - سارىيىدا گۈزەل خېنىملىرى بىلەن شامپان ئىچىپ، تانسى ئويناپ ھۇزۇر قىلىۋېرىدۇ.

c. ھېلىقى ئايال بولسا، تېخىچىلا ھوشىغا كېلەلمەي، بالىسىنى قۇچاقلاپ مۇردىدەك قېتىپ تۇراتتى.

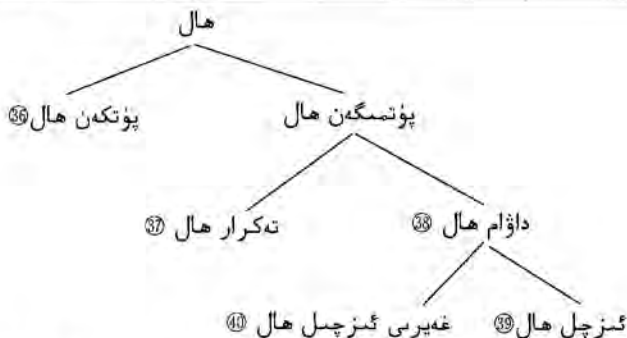
d. يان نەرەپتىن بولسا، قاتتىق شامال ئۇرۇپ تۇراتتى.

§ 6. ھال كاتېگورىيەسى

1. مەنىسى

ھال كاتېگورىيەسى پېئىللارنىڭ مۇھىم بىر گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەسى بولغان زامان كاتېگورىيەسى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ۋاقىت ئۇچۇرىنى يەتكۈزىدىغان كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ.

ھال كاتېگورىيەسى دېگىنىمىز پېئىلنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئارقىلىق پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەلۇم بولىدىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. ھال كاتېگورىيەسى - ئۇ بىر خىل ياكى بىر تۈردىكى تىل ھادىسىلىرى (گىرامماتىكىلىق شەكىللەر) ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى زور مىقداردىكى ئوخشىمىغان تىل ھادىسىلىرى ئاساسىدا تۇرغۇ-زۇلغان كاتېگورىيە. ھال كاتېگورىيەسى ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارغا ئىگە ئەمەس. ئۇ تىلدىكى مەلۇم گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەر ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادە قىلىدىغان تەۋە گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ياردىمىدە ئەمەلگە ئاشىدىغان فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيە. ھال ھەققىدە ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات قەدىمكى يۇناندا باشلانغان. مىلادىيە 4 - ئەسىردە ستوك (Stoic) ئېقىمىدىكىلەر گىربىك تىلىنى تەتقىق قىلىپ ھال كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشىنى ۋە پۈتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىككى خىل ھال - زاماننى ئايرىپ چىققان³². ئېنىقكى ئۇ زامانلاردا ھال تەتقىقاتى زامان تەتقىقاتىدىن ئايرىپ چىقىلمىغان. ھالەت تىپى³³ تەتقىقاتىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەتقىقاتلار پلاتو (Plato 427 - 347) نىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرۈلىدۇ ۋە ئارىستوتېل (Aristotele 384 - 322) نىڭ

«مېتافىزىكا» (11 - باب) ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئەنگەنئۆي قاراش بويىچە تۈس پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلىرىدە ئىپادىلىنىپ، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھاسىل قىلىدۇ دەپ قارىلىدۇ. كومرېنىڭ «ھال» ناملىق ئەسىرى ھال كاتېگورىيەسىگە بېغىشلانغان تۇنجى مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر 2005 - يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەردە ھالنىڭ تەبىرى، ئىپادىلىنىش شەكلى، تۈرلىرى ۋە زامان بىلەن ھالنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ئىنتايىن ئىلمىي ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىنغان. كومرېنىڭ قارىشىچە: «ھال ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى قوللىنىدىغان ئوخشىمىغان كۆزىتىش شەكلى. ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بولسا سۆزلەۋاتقان ۋاقىت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بولمىغان، ئىشنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئەكس ئەتكەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقىت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋاقىت «زامان»غا مۇناسىۋەتلىك... ھالنىڭ ئاساسلىق كۆزىتىش شەكىللىرىدىن پۈتكەن ھال ۋە پۈتمىگەن ھال 36 دېگەن ئىككى تۈرى بار. پۈتكەن ھال ھالەتنى سىرتتىن كۆزىتىدۇ ۋە ھالەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى پەرقلىنىدۇرمىسىمۇ بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

پۈتمىگەن ھال تەكرار ھال ⑳ ۋە داۋام ھال ㉑ دەپ بۆلۈنىدۇ؛
داۋام ھال يەنە ئىزچىل ھال ㉒ ۋە غەيرىي ئىزچىل ھال ㉓ دەپ
بۆلۈنىدۇ. ㉔»

كومرې ھال كاتېگورىيەسىنى تۆۋەندىكىچە ئىسھابلاشتۇر-
رىدۇ ㉕:

ئۇيغۇر تىلىدا ھال كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى
تۇنجى قېتىم خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ
بۇ تىل پاكىتىنى بايقىشى ۋە ئوتتۇرىغا قويۇشى ئۇيغۇر تىلى
تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر سەكرەش ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ
قارشى بىزدە تېخى ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇلمىدى. ئۇيغۇر
تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە تېخى دېگەندەك تەتبىقلانمىدى. گەرچە
خەمىت تۆمۈرنىڭ ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنكى
تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ زامان ھەققىدىكى قاراشلىرى قوبۇل قىلىنغان
ۋە ئىستېمال قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھال ھەققىدىكى
بايانلىرى دېگەندەك دىققەتكە ئېرىشەلمىدى.

ھازىرقى ئەڭ يېڭى تەتقىقاتلار پېئىللارنىڭ ھەر خىل
گرامماتىكىلىق شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىكىلىق
مەنىلەرنى يىغىنچاقلاشتا ھال بىلەن تۈس پەرقلىق ئىككى
كاتېگورىيەگە مەنسۇپ دەپ قارالماقتا ㉖㉗. ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن
ئېيتقاندا، ھال بىلەن تۈسنى ئايرىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋاقىت
سىستېمىسىنى تەسۋىرلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى گەرچە ھال كاتېگورىيەسىنى تىلغا
ئالغان ۋە ھال كاتېگورىيەسىنىڭ ئەزالىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن
بولسىمۇ ئۇنىڭ تەبىرى، ئىقتىدارى، تۈس بىلەن پەرقى قاتارلىق
مەزمۇنلارنى تىلغا ئالمىغان.

تىلشۇناسلىق لۇغەتلىرىدە بىز ئادەتتە «تۈس» دەپ ئادەتلەنگەن
گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە خەنزۇ تىلىدا «体»، ئىنگلىز
تىلىدا «aspect» دېگەن نامدا بايان قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ

يەردىكى «体» دەل ھالىنى كۆرسىتىدۇ⁴³. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ مەزمۇنلار گەرچە «ھال كاتېگورىيەسى» دېگەن نام بىلەن تەتقىق قىلىنمىغان بولسىمۇ، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولغان تۈس نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى خېلى بار⁴⁴. چەت ئەللەردە ھال كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى تەتقىقات تېخىمۇ مول. 2006 - يىلىغا قەدەر 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگىچە بىننىك (R. I. Binnick) نىڭ تور بېتىدە ھال - زامان ھەققىدىكى ئىلمىي ماقالە 8000، ئەسەر 1000 پارچىغا يەتكەن⁴⁵.

ئۇيغۇر، رۇس تىلىدىكى تۈس نۇقتىسىدىن تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلغان كىبىروف تۈركىي تىللاردا تۈس يوق دەپ خۇلاسە چىقارغان⁴⁶. بۇنىڭغا مۇناسىپ لېتىپ توختى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر ساددىچە رۇس تىلىغا ئوخشاش ياۋروپا تىللىرىدىكى پېئىللارنىڭ ئالدى قوشۇلغۇچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن تۈس مەنىسىدىن ئالتاي تىللىرىدىكى مۇناسىپ شەكىللىرىنى ئىزدىسەك، ئالتاي تىللىرىدا تۈس يوق دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز⁴⁷». ئەمما، ئالتاي تىللىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ئالتاي تىللىرىدا تۈس مەۋجۇت. بۇ تۈس شەكىللىرى فونكىسىيە جەھەتتىن ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشكە قادىر بولسىلا ئۇ ھال كاتېگورىيەسىنىڭ بىر ئەزاسى بولىدۇ.

2. ھال كاتېگورىيەسى بىلەن تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى

ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت تەتقىقاتلاردا پەقەت تۈس كاتېگورىيەسى تىلغا ئېلىندى. بۇنداق بولۇشى بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋاقىت ئۇقۇمى بىلەن زامان ئۇقۇمىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىمىزدىن، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن فونكىسىيەلىك كاتېگورىيەنى

پەرقلىنىدىغان ئىشقا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ھال كاتېگورىيەسى بىر خىل فونكسىيەلىك كاتېگورىيە. تۈس كاتېگورىيەسى بولسا گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بۇ ئىككىسى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىدەمۇ ئەمەس، ئۆز ئىچىگە ئېلىش - ئېلىنىش مۇناسىۋىتىدەمۇ ئەمەس. ھال كاتېگورىيەسى تۈس ۋە راي كاتېگورىيەسىدىكى شەكىللەرنىڭ رولى، ئىقتىدارى نۇقتىسىدىن يىغىنچاقلىغان بىر كاتېگورىيە.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر تىلىدا تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئورتاق ئېتىراپ قىلىندى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھال كاتېگورىيەسى بىلەن تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ ئەڭ تىپىك پەرقى شۇكى، تۈس كاتېگورىيەسى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتسىز، پەقەت سۆزلىگۈچىنىڭ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىش جەريانى ياكى دەرىجىسى ھەققىدىكى سۈبېيىكتىپ قارىشى ياكى قوشۇمچە سۈپەتلىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ئاساسىدىكى بىر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. ھال كاتېگورىيەسى بولسا ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەلۇم بولىدىغان ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ئاساسىدىكى بىر خىل فونكسىيەلىك كاتېگورىيە. دېمەك، تۈس ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ھال بولسا ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك كاتېگورىيە. تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، تۈس كاتېگورىيەسىنىڭ ئەزالىرى ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرىنى يەتكۈزۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسا، بۇ شەكىللەر فونكسىيە نۇقتىسىدىن ھال كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3. زامان كاتېگورىيەسى بىلەن «ھال» كاتېگورىيەسىنىڭ مۇناسىۋىتى

زامان كاتېگورىيەسى بىلەن ھال ئوخشىمىغان ئىككى خىل كاتېگورىيە. ئادەتتە جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرى زامان، ھال، راي كاتېگورىيەلىرىنىڭ كونكرېت گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە بۇلار ئوخشاشلا خەۋەر پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ۋاقىت ئۇچۇرىنى بىلدۈرىشىمۇ، ئەمما بۇلارنىڭ كۆزىتىش نۇقتىسى ئوخشىمايدۇ. زاماننىڭ تەسۋىرلەيدىغىنى ھەرىكەت يۈز بەرگەن ۋاقىت، ھالنىڭ چۈشەندۈرىدىغىنى ھەرىكەت ئىجرا بولۇش جەريانىدا قانداق باسقۇچ ياكى ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقى. شۇڭا، زامان بىلەن ھالنىڭ چېگراسىنى ئاجرىتىۋالغىلى بولىدۇ. ھەرىكەتنىڭ قايسى ۋاقىتتا يۈز بەرگەنلىكىنى تەكىتلەشتە، زامان شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدا زامان بىلەن ھال دائىم ئارىلىشىپ كېلىدۇ. شۇڭا، بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيەسىنى «ھال - زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن نامدا تەتقىق قىلىدۇ.⁴⁸

زامان بىلەن ھالنىڭ پەرقى ئەڭ ئاۋۋال ئۇ ئىككىسىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بايىي (Baybee) ۋە ئۇنگېرېر (Ungerer)، شىمىد (Schmid) قاتارلىقلار زامان ۋە ھال بەلگىلىرىنىڭ پېئىل ئۆزىكىدىكى ئوخشاش ئورۇنلۇق⁴⁹ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىپ ئوخشاشلىق⁵⁰ نەزەرىيەسى بىلەن ئەنئەنىۋى گرامماتىكا دىققەت قىلمىغان بىر مەسىلىنى چۈشەندۈردى. ئۇلارنىڭ بايقىشىچە، نۇرغۇن تىللاردا ھال بەلگىلىرى زامان قوشۇمچىلىرىغا قارىغاندا پېئىل ئۆزىكىگە يېقىنراق تۇرىدىكەن، زامان بەلگىلىرى بولسا، تۈس بەلگىلىرىگە قارىغاندا پېئىل ئۆزىكىگە يېقىنراق تۇرىدىكەن. مەسىلەن:

- a . She was working at that time .
- b . She worked a lot at that time .
- c . She could swim when she was thre .
- d . She swim-could when she was there .*

a جۈملىدە ھال بەلگىسى -ing زامان بەلگىسى be نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى was قا قارىغاندا پېئىل ئۆزىكى work قا يېقىن تۇرغان؛ ھال بەلگىسى بولمىغان ئەھۋالدا b جۈملىدىكى زامان بەلگىسى ed - ئۆزەككە يېقىنلىشىلغان، تۈس ياردەمچىسى زامان بەلگىسى ed - گە قارىغاندا ئۆزەكتىن يىراق تۇرىدۇ. شۇڭا، b جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن جۈملە ھېسابلىنىدۇ، d جۈملىدە تۈس ياردەمچىسى could ئۆزەككە بەك يېقىن تۇرۇۋالغان، شۇڭا بۇ جۈملە قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەھۋال ئاساسەن ئىنگلىز تىلىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ:

a . مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن .

b . مەن ماقالە يېزىپ بولىدۇم .

c . مەن ماقالە يازدىم .

a جۈملىدە ھال بەلگىسى [-iwat-] ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-d-} غا قارىغاندا ئۆزەك «ياز -» غا تېخىمۇ يېقىن تۇرغان، b جۈملىدىكى ھال بەلگىسى [-p bol-] ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-d-} غا قارىغاندا ئۆزەك «ياز -» غا تېخىمۇ يېقىن تۇرالىغان، c جۈملىدە ھال بەلگىسى كۆرۈلمىگەن شارائىتتا ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-d-} غا قارىغاندا ئۆزەك «ياز -» دىن كېيىنلا كېلەلگەن.

يۇقىرىقى مىساللاردىن قارىغاندا، زامان بىلەن ھال بەلگىلىرىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئوخشىمايدۇ. زامان بىلەن ھال ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلىگۈچى گىرامماتىكىلىق ۋاسىتە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇنىڭ رولى ۋە فونكسىيەسىدىمۇ پەرق بار. كومپىيۇتىرنىڭ كۆرسىتىشىچە، زامان ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز

بېرىشى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتنىڭ ئىلگىر - كېيىنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە؛ ھال سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك نۇقتىدىن ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنىڭ داۋاملىشىشىنى كۆزەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان فونكسىيەلىك كاتېگورىيە. شۇڭا، ئىككىلىسى ۋاقىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ۋە خېلى زور دەرىجىدە سۈبېپىكتىپلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. لېكىن، زامان ھالەت (ئىش) نىڭ تاشقى ۋاقىتىنى سۈبېپىكتلاشتۇرىدۇ، ھال بولسا ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى سۈبېپىكتىپ جەھەتتىن پارچىلايدۇ ۋە تونۇيدۇ. زامان بولسا ئىش ۋاقتى بىلەن سۆزلەش ۋاقتىنى بىرلەشتۈرىدۇ، شۇڭا زامان بىر خىل كۆرسىتىش⁵⁴ كاتېگورىيەسى دەپ؛ ھال بولسا غەيرىي كۆرسىتىش كاتېگورىيەسى دەپ قارىلىدۇ⁵⁵. كېلپىننىڭ قارىشىچە، زامان بىلەن ھال ئوخشاشلا ۋاقىتنى كۆرسىتىش ۋاسىتىسى، زاماننىڭ ئەكس ئەتكۈزگىنى سۆز ۋاقتى بىلەن سۆز تېمىسى ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ھالنىڭ ئەكس ئەتكۈزىدىغىنى بولسا ھالەت ۋاقتى بىلەن سۆز تېمىسى ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت⁵⁶. رېشېنباخ (Reichenbach) ئوتتۇرىغا قويغان ئىش ۋاقتى⁵⁷ (ET)، سۆز ۋاقتى⁵⁸ (ST) ۋە بەلگە ۋاقتى⁵⁹ (RT) قا نىسبەتەن ئېيتقاندا، سۆز تېمىسى ۋاقتى دېگىنى ئىش ۋاقتىغا، ھالەت ۋاقتى دېگىنى بەلگە ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزنىڭ تاشقى ۋاقتى بىلەن ئىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت زامان بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تاشقى مۇناسىۋەتكە كىرىدۇ؛ ھال ئىپادىلەيدىغىنى ئىش ۋاقتىنىڭ ئىچكى ۋاقتى قۇرۇلمىسىنىڭ ئىپادىلىنىشى، ئىچكى ۋاقتى قۇرۇلمىسى سۆزنىڭ تاشقى ۋاقتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولمىغان، ئىشنىڭ ئۆزىنىڭ راۋاجلىنىش جەريانىدا ئىپادىلەنگەن ۋاقتى قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ھالنىڭ ئىپادىلەيدىغىنى

ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، بىر خىل ھەرۋاقت داۋاملىشالايدىغان ئىچكى جەريان، يەنى ئىشنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئىپادىلەنگەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن، پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال دېگەندەك. شۇڭا، بەلگە ۋاقت بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە مۇناسىۋەت بولمايدۇ. ئىككىسىنى ئىش ۋاقتى باغلاپ تۇرىدۇ.

كېلىپىنىڭ كۆرسىتىشىچە بەلگە ۋاقت سۆزنىڭ چەكلىمىسىز بۆلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سۆزنىڭ چەكلىمىسىز بۆلىكى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدىن چەكلىمىلىك قىسمى (مەسىلەن، زامان بەلگىلىرى) نى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قېلىپ قالغان قىسمى. بەلگە ۋاقت سۆزنىڭ چەكلىمىسىز قىسمىنى تەسۋىرلەيدىغان ئىشنىڭ مەۋجۇت ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، بەلگە ۋاقت بىلەن زاماننىڭ مۇناسىۋىتى يوق. يەنى بەلگە ۋاقتىنى زامان ئىپادىلىمەيدۇ. تۆۋەندىكى مىسالغا قاراڭ:

a. تۇرسۇن مەكتەپكە بارغانىدى.

b. تۇرسۇن مەكتەپكە باراتتى.

كېلىپىنىڭ قاراشلىرى بىلەن لېتىپ توختىنىڭ تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە INFL (زامان ۋە شەخس) ھەققىدىكى بايانلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ، يەنى INFL نى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلەنگەن ۋاقت دەل بەلگە ۋاقتى بولىدۇ، ئۇ ئىش ياكى ھالەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋاقتىنى، ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقت قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ (مەسىلەن، - ر - \ - ار - \ - ەر، - غان - \ - قان - \ - گەن - \ - كەن) ئۆزىدە ئېنىق ھال مەنىسى بار، شۇڭا ئېنىق بەلگە ۋاقت بولمىغان ئەھۋالدا ھال بەلگىسى بولغان تۇرغۇن سۆز

گىرامماتىكا

تەركىبلىرى ئىپادىلىگەن ۋاقىت بەلگە ۋاقىت بولىدۇ، ئۇ زامان ئىپادىلىگەن سۆز ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، پەقەت ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقت قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، ئەگەر جۈملىدە باشقا بىر بەلگە ۋاقىت بولسا (مەسىلەن، تۈنۈگۈن)، ھال بەلگىسى ئىشنىڭ مۇشۇ بەلگە ۋاقتتىكى پۈتكەن، پۈتمىگەن، داۋام، ئىزچىل، مەقسەت قاتارلىق ئۇچۇرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

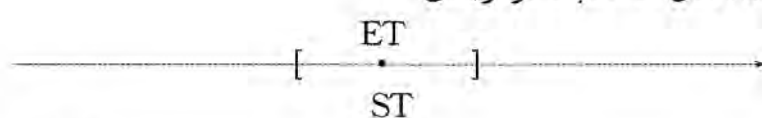
تۈنۈگۈن بىز بازارغا بارغان (غەدۇق).

بۇ جۈملىدە ھال بەلگىسى [- غان] ئىشنىڭ بەلگە ۋاقت «تۈنۈگۈن» دىن ئىبارەت بىر ۋاقت بۆلىكىدە پۈتكەن ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇنىڭ زامان بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. زامان ئىپادىلىگەن ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇ جۈملىدىكى زامان بەلگىسى « - ئىدى - » ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز زاماندىن ئىبارەت بۇ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەنىڭ بەلگە ۋاقت بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەمەس، بەلكى ئىش ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

a. مەن مەكتەپكە باردىم.

b. مەن مەكتەپتە ئوقۇيمەن.

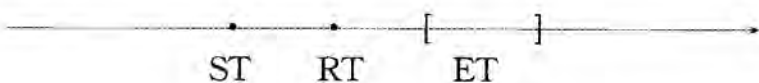
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بەلگە ۋاقىت بىلەن ئىش ۋاقتى ۋاقىت ئوقىدىكى ۋاقىت نۇقتىسى ياكى ۋاقىت بۆلىكىدۇر. شۇڭا، ئىككى ۋاقىت بۆلىكىدە بىرى يەنە بىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ياكى بىرى يەنە بىرىنى قىسمەن ياكى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ ئىككى ۋاقىت بۆلىكى بىلەن زاماننىڭ مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەش مۇمكىن:

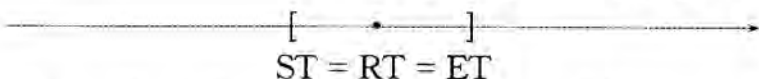
a. مەن بارغاندا تۇرسۇن كېتىپ قاپتۇ.

b. تۇرسۇن كەلگەندە قايتىمەن.

c. مەن مۇزىكا ئاڭلاۋاتىمەن.

ئىسھېمىدا كۆرسىتىلگەندەك، a جۈملىدە ئىش ۋاقتى ھال بەلگىسى « - غان » ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى « بارغاندا » نىڭ ئالدىدا كەلگەن، يەنى بەلگە ۋاقتىنىڭ ئالدىدا ئىش (ھەرىكەت) يۈز بېرىپ بولغان. b جۈملىدە ئىش ۋاقتى ھال بەلگىسى « - غان » ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى « بارغاندا » نىڭ كەينىدە كەلگەن، يەنى ئىش (ھەرىكەت) بەلگە ۋاقتىنىڭ كەينىدە يۈز بېرىدۇ؛ c جۈملىدە غەيرىي ئۆتكەن زامان بەلگىسى [-i] ئىپادىلىگەن سۆز ۋاقتى بىلەن [-vat] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى ئىش ۋاقتىنىڭ ئىچىگە ئېلىنىپ كەتكەن. بۇ جۈملىدە بەلگە ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ۋاقتى ئوقىنىڭ بىر نۇقتىسىدا

كۆرۈلگەن. بۇ ۋاقىتتا بەلگە ۋاقتى سۆز ۋاقتىغا تەڭ بولۇپ قالغان. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدا [-vat-] ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقتى (ھازىرقى ۋاقت بۆلىكىدىكى مەلۇم بىر نۇقتا) خاتا ھالدا زاماننىڭ بەلگىسى دەپ قارالغان. بۇنىڭ بىلەن بەلگە ۋاقتى، ئىش ۋاقتى ۋە سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قالايمىقانلىشىپ كەتكەن.

دېمەك، زامان سۆز ۋاقتى مۇقىم ۋاقت نۇقتىسىدىن ھەرىكەت ياكى ھالەتنى تونۇشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ سۆز ۋاقتى بىلەن ئىش ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ؛ ھال بولسا مۇقىم بولمىغان بىر ۋاقت نۇقتىسىدىن ھەرىكەت ياكى ھالەتنى تونۇشنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ قانداق راۋاجلانغان ياكى راۋاجلانمىغان، راۋاجلىنىۋاتقان ياكى توختىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇ ئىش ۋاقتى بىلەن بەلگە ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا ۋاقت ئۆچۈرىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما، ئۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىدىن قارىغاندا، زامان مۇتلەق ۋاقتىنى، ھال نىسپىي ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ.

4. ھال كاتېگورىيەسىنىڭ ۋاقت ئىپادىلەش ئىقتىدارى

ئۇيغۇر تىلىدا ھالنى ئىپادىلەيدىغان تەركىبلەر بىرقەدەر كۆپ ۋە مۇرەككەپ، ۋاقت ئۇقۇمى «زامان» ۋە «ھال» قاتارلىق ۋاقت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر كاتېگورىيە.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، «ۋاقتنى ئىپادىلەش» بىلەن زامان كاتېگورىيەسى روشەن پەرقلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن زامان ۋاقتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر كاتېگورىيە، يەنە بىر تەرەپتىن زامان ئىش (ھەرىكەت) نىڭ يۈز بېرىشى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى

ئىپادىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە: «ۋاقىت ئىپادىلەش» بولسا مەلۇم گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەنىڭ قوشۇمچە فۇنكسىيەسى بولۇپ، فۇنكسىيەلىك كاتېگورىيەگە تەۋە. زامان ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ سۆز ۋاقتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان دېگەن ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ مۇتلەق ۋاقىتنى ئىپادىلەيدۇ؛ ھال بولسا ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدىغان، نىسپىي ۋاقىتنى ئىپادىلەيدىغان بىر كاتېگورىيە. ۋاقىتنى ئىپادىلەش ھال بەلگىلىرىنىڭ قوشۇمچە فۇنكسىيەسى. شۇڭا، ۋاقىتنى ئىپادىلەش «زاماندىن باشقا گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەرنىڭ ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە فۇنكسىيەسى» دەپ تەبىر بەرسەك بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ھال بەلگىلىرى ۋە راي بەلگىلىرىنىڭ بىر قىسمى ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە. تۆۋەندە ھال بەلگىلىرىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

دال (Dahl) مۇنداق دەيدۇ: «ھال روشەن ھالدا ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك». ②۰ ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تىلدا بىر خىل كۈچلۈك ئېغىش بولىدۇ. بۇ پۈتكەن ھالنى ئۆتكەن ۋاقىتنى ئىپادىلەشكە قىستايدۇ.» ②۱ لىتىپ ئوخشىمىغان مۇنداق دەيدۇ: «پۈتكەن ھال بىلەن ئۆتكەن زامان زىچ باغلانغان بولىدۇ، ئۇلار تەبىئىيلا ئۆتكەن زاماننى ئىپادىلەيدۇ.» ②۲

ئۇيغۇر تىلىدا ھال كاتېگورىيەسى تۆۋەندىكى بىر قانچە خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ:

- (1) پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى: [-GAn]، [- (X)r]، [-GU-]، [- (X)p-]
- (2) تۇس قوشۇمچىلىرى: [-yat-]، [-oltur-]، [-tur-]، [- (X)vat-]، [-A/-yt-]، [-yür-]

(3) راي قوشۇمچىلىرى: [-mAKçi], [-Gay].

بۇ شەكىللەر بىۋاسىتە ياكى زامان شەكىللىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا ھال - زامان كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىپ، ھال - زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ.

مانا مۇشۇ گىرامماتىكىلىق شەكىللەر ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە. بۇ شەكىللەر ھال مەنىسىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر خىل ۋاقىت ئۇچۇرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى مۇشۇ ھال بەلگىلىرى زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز ھالدا ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە.

ناھايىتى ئېنىقكى، يۇقىرىقى ھال بەلگىلىرى زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئۇلار ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان شەكىللىرىدە قوللىنىلىدۇ. ئۆمەر جان قۇربان بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ^⑥ يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھال بەلگىلىرى ئىشنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا ئىپادىلىنىدىغان پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال، تەكرار ھال قاتارلىق ئۇچۇرلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا، بەلگە ۋاقىت ۋاقىت ئوقىنىڭ خالىغان بىر يېرىدە كۆرۈلەلەيدۇ، ئۇ بىر ۋاقىت نۇقتىسى بولۇشىمۇ، بىر ۋاقىت بۆلىكى بولۇشىمۇ مۇمكىن.

رېشېنباخ (Reichenbach) تىلىنىڭ ئىپادىلەش سىستېمىسىدا زامان بىلەن سۆز ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىش ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، بەلگە ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان:

ھازىرقى زامان $RT = ST$

ئۆتكەن زامان $RT > ST$

كەلگۈسى زامان $RT < ST$

ئۇ يەنە تىلىنىڭ ئىپادىلەش سىستېمىسىدا ھال بەلگە ۋاقىت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىلەن ۋە ئىش ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، سۆز ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ ئوتتۇرىغا قويغان:

پۈتكەن ھال $ET = RT$:

ئىزچىل ھال $ET > RT$:

تۆۋەندە ھال كاتېگورىيەسىنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە بۇ شەكىللەرنىڭ ۋاقت ئىپادىلەش ئىقتىدارى ھەققىدە توختىلىمىز:

(1) $[-(X)_r]$

بۇ شەكىل پۈتمىگەن ھالنى ئىپادىلەيدۇ. كونكرېت جۈملىدە بەلگە ۋاقت بولمىسا، كەلگۈسى ۋاقت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى ئىپادىلەيدۇ، ئەگەر بەلگە ۋاقت بولسا (نېسپىي زامان بىلەن بىللە كەلسە) بەلگە ۋاقتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ۋە كونتېكىستقا قاراپ ئۆتكەن ياكى كەلگۈسى ۋاقت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتا، ياكى ۋاقت بۆلىكىدە يۈز بەرگەن، ياكى يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ.

تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

a. مەن ئەتە ماڭارمەن.

b. خەۋەر قىلساق، تۇرسۇنمۇ كېلەر غىدى.

a جۈملىدە پۈتمىگەن ھال « - ار » كەلگۈسى مەلۇم ۋاقت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش (ھەرىكەت) نى بىلدۈرۈپ، كەلگۈسى زامان مەنىسىدە كەلگەن. b جۈملىدە پۈتمىگەن ھال « - ار » ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرگەن. بۇ مەنە كونتېكىستتىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

a

[-GAn] (2)

بۇ شەكىل [- (X)r] بىلەن قارىمۇقارشى يىرلىك تەشكىل قىلىدۇ. بۇ شەكىل پۈتكەن ھالىنى ئىپادە قىلىدۇ، جۈملىدىمۇ ئاساسەن ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىشنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بۇ شەكىلدىن بۇرۇن پۈتمىگەن ھالىنى ئىپادە قىلىدىغان [-di-] قوشۇمچىسى كەلسە، بۇ چاغدا مۇناسىپ ھالدا كەلگۈسى زامان ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم نۇقتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر بۇ شەكىلدىن بۇرۇن پۈتمىگەن ھالىنى ئىپادە قىلىدىغان [- (X)vat-] قوشۇمچىسى كەلسە، جۈملە مۇناسىپ ھالدا ھازىرقى زامان ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم نۇقتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

b. مەن بۇ كىنونى كۆرگەن.

c. ئۇ ئەتە قايتىدۇ.

d. ئىشلىگەن چىشلەيدۇ.

e. سەن كەلگەندە مەن قايتىمەن.

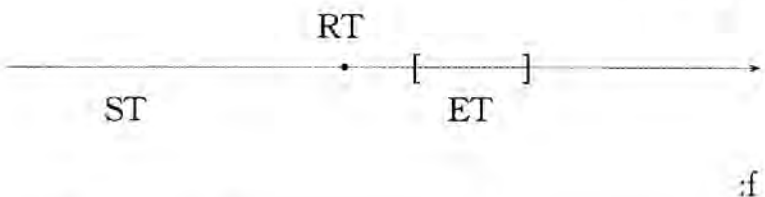
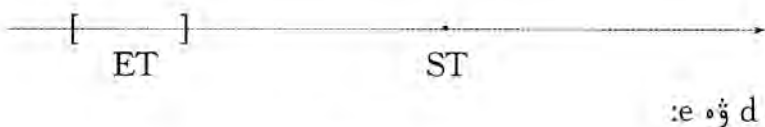
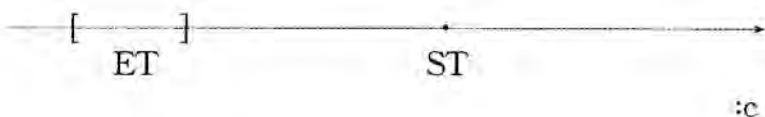
f. ئۇ چاغدا دادام ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقانمەن.

a ۋە b جۈملە ھەرىكەت مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە پۈتكەن ھالەتنى ئىپادىلىگەن؛ c جۈملىدە بۇ شەكىلدىن بۇرۇن پۈتمىگەن ھالىنى ئىپادىلەيدىغان [-dur<turur- <-du<] شەكلى كۆرۈلگەن. شۇڭا، كەلگۈسى ۋاقىتنى بىلدۈرگەن، d ۋە e جۈملىدە بولسا، پۈتكەن ھالنىڭ بەلگىسى بولغان «- گەن» ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت «ئىشلىگەن»،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

«كەلگەن» ئۆتكەن زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئۇلار ئىپادىلىگەن كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسى ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلىگەن. بۇ چاغدا ئۇلار ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقىت ۋە ئىش ۋاقتى ئوخشاشلا كەلگۈسى ۋاقتىنى ئىپادىلىگەن، ئەمما ئىش (ھەرىكەت) بەلگە ۋاقتىدىن كېيىن يۈز بېرىدۇ. f جۈملىدە ئىزچىل ھال [- (X)vat-] قوشۇمچىسى كەلگەن، شۇڭا بۇ جۈملە مۇناسىپ ھالدا ھازىرقى زامان ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم نۇقتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى بىلدۈرگەن. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەش مۇمكىن:

a ۋە b:

(3) [- (X)p-]

بۇ شەكىل پۈتكەن ھالنى بىلدۈرىدۇ، جۈملىدە ئۆزى يالغۇز كۆرۈلمەيدۇ، كۆپىنچە ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىنىڭ ۋە بىر

قىسىم قوشما تەركىبلىك ھال شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن كەپتۇ.

b. تۇرسۇن كەپتۈدەك.

c. تۇرسۇن كەپتىكەن.

d. تۇرسۇن كەپتۈمىش.

e. تۇرسۇن كېلىۋېتىپتۇ.

f. تۇرسۇن كېلىۋېتىپتىمىش.

a ۋە b جۈملىسىدە كۆرۈلگەن $\{-(X)ptu\}$ ۋە $\{-(X)däk\}$

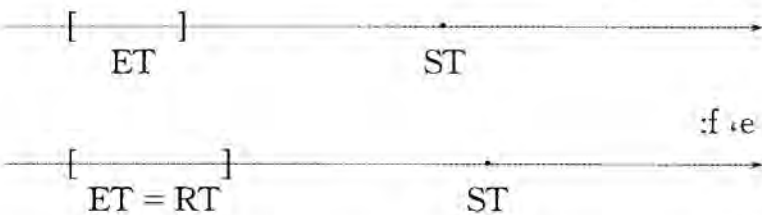
قۇرۇلمىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا ئايرىم - ئايرىم ھالدا، « - پ » لىق رەۋىشىداشقا «تۇر - » پېئىلىنىڭ پۈتمىگەن ھالىنى بىلدۈرىدىغان « - ر » لىق سۈپەتداش قوشۇلغان شەكلى قوشۇلۇپ ۋە « - پ » لىق رەۋىشىداشقا ئاڭلاتما بايان رايى قوشۇمچىسى « - دەك » قوشۇلۇپ ياسالغان. ئالدىنقى تەركىبىتىكى « - ر » لىق سۈپەتداش پۈتمىگەن تۈسنى ئىپادىلىگەنلىكى، بۇ شەكىلمۇ مۇناسىپ ھالدا كەلگۈسى زامان مەنىسىنى ئىپادىلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، بۇ شەكىل ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ئىپادە قىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟

بۇ شەكىل ئىككى خىل ھال بەلگىسىدىن تەركىب تاپقان: بىرى پۈتكەن ھال بەلگىسى [- پ -]، يەنە بىرى پۈتمىگەن ھال « - ر »، بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇر تىلىدا زامان بەلگىلىرى قاتلىنىپ كېلىپلەيدۇ، ئەمما ھال بەلگىلىرى قاتلىنىپ كېلىپلەيدۇ. بۇ ئىككى بەلگىدىن «تۇر - » پېئىلىغا پۈتمىگەن ھال « - ر » قوشۇلۇپ مەيدانغا كەلگەن «تۇرۇر» شەكلى تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىخچاملىنىپ « - تۇ » شەكلىگە كەلگەن ۋە ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ پۈتمىگەن ھاللىق خاراكتېرىنى يوقىتىپ «ۋاستىلىك بايان» دىن ئىبارەت يېڭى مەنىسى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن. ئەمما، پېئىل ئاساسىغا يېقىن تۇرغان پۈتكەن ھال بەلگىسى [- پ -]

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

پۈتكەن ھاللىق مەنىسىنى ساقلاپ قالغان. شۇڭا، بۇ بەلگىدە پۈتكەن ھال ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىپ، ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ئىپادە قىلىشقا ئاساس بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا $(X)ptu$ - شەكلى ئۆتكەن زامان مەنىسىنى ئىپادىلەش فونكسىيەسىگە ئىگە بولغان. ئەمما، بۇ شەكىلدىن مەيدانغا كەلگەن مۇرەككەپ قۇرۇلمىلاردا ئۇنىڭدىن راي مەنىسىنى بىلدۈرگەن تەركىبىنىڭ ۋاقت مەنىسىنى بىلدۈرۈش رولى بولمىغاچقا ھال بەلگىسىنىڭ ۋاقت ئىپادە قىلىش فونكسىيەسى جارى قىلدۇرۇلىدۇ. راي مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان تەركىب « - تو» ۋە « - دەك» نىڭ ھېچقانداق ۋاقت مەنىسىنى بىلدۈرۈش رولى يوق، شۇنداق قىلىپ، بۇ جۈملىدە پۈتكەن ھال ۋاقت ئۆچۈرىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. c ۋە d جۈملىدىكى ئەھۋالنىمۇ خۇددى a ۋە b جۈملىدە كۆرۈلگەن ئەھۋالغا ئوخشاش چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. e ۋە f جۈملىدە پۈتكەن ھالدىن بۇرۇن ئىزچىل ھال پېئىل ئاساسىغا يېقىن ئورۇندا كۆرۈلگەن. شۇڭا، ئىزچىل ھالنىڭ ۋاقت ئىپادىلەش فونكسىيەسى بەلگە ۋاقتلىق رولىنى ئويناپ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ يۈز بېرىۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن. پۈتكەن ھال يەنىلا ئۆتكەن ۋاقت ئوقىدا يۈز بەرگەن ئىشنى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭ بىلەن سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن زامان ئوقىنىڭ مەلۇم نوقتىسىدا داۋاملىشىۋاتقان بىر ئىش بايان قىلىنغان. بۇ جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەش مۇمكىن:

:d, c, b, a

(4) [-GU-]

لېتىپ توختى بۇ شەكىلنى «مۇقەررە تۇس» دەپ ئاتىغان. ⑥
 بۇ شەكىلمۇ ئۆزى مۇستەقىل خەۋەرلىك شەكىل ھاسىل قىلالمايدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگىچە ئۇنىڭ مۇستەقىل خەۋەرلىك شەكىل ھاسىل قىلىش ئىقتىدارى بار ئىدى، يەنى بىۋاسىتە شەخس شەكىللىرىنى ئېلىپ كېلىپ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت 3 - شەخس قوشۇمچىسىنىلا ئېلىپ كېلەلەيدۇ ۋە بۇنداق شەكىل ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ شەكىل سۆز ۋاقتىدىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى مەلۇم بىر ۋاقت بۆلىكىدە مۇقەررە يۈز بېرىدىغان ئىشنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئىشنى مۇشۇ بويىچە ئەپلىسەك قوش مەقسەت ئەلھازا مۇستاپا ھاسىل بولغۇسى.

b. ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىدىغان بىر يول بولۇپ قالغۇسى!

بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن:
 :b, a

(5) [- (X)vat-]

بۇ شەكىل ئىزچىل ھالنىڭ بەلگىسى بولۇپ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ئىشنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا پۈتكەن ھالنى ئىپادە قىلىدىغان « - پ » لىق رەۋىشداشقا قاتلام مەنىسى ئىزچىل ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان «يات - » پېئىلىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇ شەكىل باشقا تۈركىي تىللاردىمۇ ئۇچرايدۇ، يەنى ئۆزبېك تىلىدا {ayat-

شەكلىدە، قازاق تىلىدا {i}p jatir} ۋە {-i}p yür} شەكلىدە، قىرغىز تىلىدا {-i}yat} شەكلىدە، نوغاي تىلىدا {-a}yatir} شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. ⑥ بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپتە 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ھال مەنىسىدە ھازىرقى ۋاقىتنى ئىپادە قىلىدىغان مەنىدە كۆرۈلىدۇ. بىز ھازىرغىچە كۆرگەن ماتېرىياللار ئىچىدە 1936 - يىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە بۇ شەكىلنىڭ تېخى سىنتېتىك شەكىلگە كىرىشكە ئۈلگۈرمىگەن ئانالىتىك شەكىلنى ئۇچرىتىمىز ⑥:

a. مەھكىمەنى شەرئەدە قازى بولۇپ كېلىپ ياتادۇر.

b. شول مەقسەت بىلەن ئىشلەپ ياتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇر.

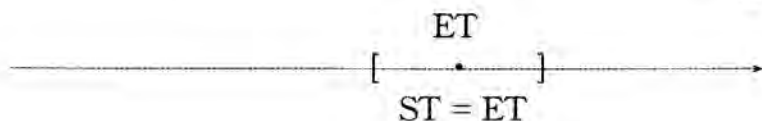
ئىزچىل ھالنىڭ بەلگىسى بولغان « - ۋات - \ - ۋات - \ - ۋات - \ - ۋات - \ » ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى - كەلگۈسى زامان مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا بۇ شەكىل ئىپادە قىلغان ئىش (ھەرىكەت) ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ياكى ھازىرقى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ئىزچىل ھالەتتە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن كىتاب ئوقۇۋاتىمەن.

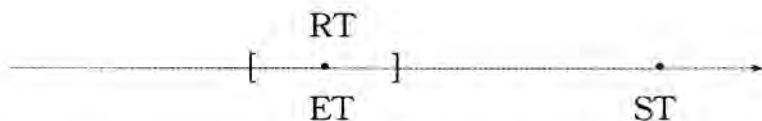
b. بىز بارغاندا ئۇ ئۇخلاۋاتاتتى.

a جۈملىدە ھالنىڭ بەلگىسى « - ۋات - \ » ھازىرقى بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ئەگەر جۈملىدە ئالاھىدە بەلگە ۋاقىت بولمىسا، سۆز ۋاقتى بەلگە ۋاقتى دەپ تونۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ جۈملىنىڭ بەلگە ۋاقتى بىلەن سۆز ۋاقتى ئوخشاش بىر ۋاقىت نۇقتىدا كۆرۈلىدۇ، ئىككىسى بىر ۋاقىت ئىچىگە ئېلىنىدۇ. b جۈملىدىكى « - ۋات - \ » ئىش (ھەرىكەت) نى ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا يۈز بېرىۋاتقان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

a:

b:

(6) [-A/_yt-]

تەكرار ھالەتنىڭ بەلگىسى بولغان « - ات - \ - ە - \ - يت - »
ئومۇمەن ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكىدە تەكرار يۈز
بېرىدىغان ئىش (ھەرىكەت) نى ئىپادىلەپ، ئۆتكەن زامان
مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالنى كۆرەيلى:

a. ئۇ كىچىك ۋاقتىدا دائىم يىغلايتتى.

b. ئۇ بىكار بولسىلا كومپيۇتېر ئوينىتتى.

بۇ ئىككى جۈملىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

a, b:

(7) [yür-], [yat-], [oltur-]

بۇ ياردەمچى پېئىللار مەنە قاتلىمى نۇقتىسىدىن ئىزچىل
ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن
باشقا تۈس شەكىللىرىدىن پەرقلىق ھالدا زامان ئۇقۇمىنى
ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىگە ئىگە بولغان. بۇ شەكىللەر ئادەتتە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

پۈتكەن ھال مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان « - پ - » لىق رەۋىشداش بىلەن بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مەشنىڭ يېنىدا يېشىنىپ ئولتۇرۇپ خوتۇنىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى، ھەربىر قىلىقى ۋە چىرايىنىڭ ئۇچۇر - بۇجۇرلىرىغا قاراپ ئولتۇراتتى.

b. قانلىق خەنجەر ھېلىقى ئۇخلاپ ياتقان چېرىكىنىمۇ تۇيدۇرماستىن ئۇ ئالەمگە ئوزاتتى.

c. يولۋاسچۇ، ئۇ نېمە قىلىپ يۈرىدۇ؟

بۇ جۈملىلەرنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسىنى ئىزچىل ھال « - ۋات - » بىلەن ئوخشاش چۈشەندۈرۈش ۋە شۇ خىل شەكىلدە ئىسخېملاشتۇرۇش مۇمكىن.

[-GAy] (8)

بۇ شەكىل ئارزۇ رايى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئارزۇ قىلىنغان ئىش ھامان كەلگۈسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بەلگە ۋاقتى بولمىغان جۈملىلەردە بۇ شەكىل كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. دۇنيالىقتا تىكەندەك بىر تال بالىسىنىڭ دەردىنى قانداق ئۈنتۈغاي؟!

b. چەت ئەل جاسۇسلىرى تۇرماق، دۈشمەن ئۇنسۇرلارنىڭ ھەر قاندىقى قېچىپ قۇتۇلالماي.

بۇ ئىككى جۈملىنىڭ ئەھۋالىنى پۈتمىگەن ھال [-(X)r]- نىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش چۈشەندۈرگىلى ۋە شۇ جۈملىلەرگە ئوخشاش ئىسخېملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

[-mAKçi] (9)

بۇ شەكىل مەقسەت رايىنى ئىپادىلەيدۇ. مەنە قاتلىمى نۇقتىسىدىن مەقسەت قىلىنغان ئىش ھامان كەلگۈسىگە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتمىگەن ھالدىكى

گرامماتىكىلىق شەكىللەرگە ئوخشاشلا بەلگە ۋاقتى بولمىغان جۈملىلەردە بۇ شەكىل كەلگۈسى ۋاقت ئوقىدىكى مەلۇم بىر نۇقتىدا ياكى ۋاقت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. دادام ئۇ قىزنى ئالمۇتىدا ئوقۇتماقچى!

b. ئۇ ئەمدى ھەربىي مەكتەپكىمۇ قول تىتماقچى.

بۇ ئىككى جۈملىنىڭ ئەھۋالىنى پۈتمىگەن ھال $[-(X)_T]$ نىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش چۈشەندۈرگىلى ۋە شۇ جۈملىلەرگە ئوخشاش ئىسھىملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا ھال بەلگىلىرى ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىچكى ۋاقت قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇ ئىپادىلىگەن ۋاقت پەقەت ئىشنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، زامان بىلەن مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا، ئۇ ئىپادىلىگەن بەلگە ۋاقت ۋاقت ئوقىنىڭ ھەرقانداق بىر نۇقتىسىدا كۆرۈلەلەيدۇ، ئۇ بىر نۇقتا بولۇشىمۇ، ۋاقت بۆلىكى بولۇشىمۇ مۇمكىن. شۇڭا، ھال بەلگىسى ئۆتكەن ۋاقتنىمۇ، غەيرىي ئۆتكەن ۋاقتنىمۇ كۆرسىتەلەيدۇ، ئۇنىڭ ۋاقت ئىپادىلەش فۇنكسىيەسى ئىختىيارىي بولىدۇ.

§7. زامان كاتېگورىيەسى

1. «ۋاقت» ۋە «زامان»

پەلسەپە مەنىسىدىكى ۋاقت چەكسىزلىككە ئىگە. ماھىيىتىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ ماھىيىتى ئىنساننىڭ ماھىيىتى ۋە ئالەمنىڭ ماھىيىتى بىلەن سىرلىق بىردەكلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. پەلسەپە مەنىسىدىكى ۋاقت قۇرۇلما جەھەتتىن «ئۆتمۈش» ← «ھازىر» ← «كەلگۈسى» دېگەن تەرتىپتە بولىدۇ. ھەربىر

ھالقىنىڭ رولى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ۋاقىت ئادەمنىڭ ئېڭىغا باغلىق بولمىغان ھالدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولىدۇ، ئەمما كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ۋاقىتنى ئۆلچىگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا ۋاقىت مەلۇم تەرتىپتە شەكىلسىز مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپىدە پەرق بولىدۇ، يەنى ۋاقىت «ئۆتمۈش» - ھازىر - «كەلگۈسى» دېگەن تەرتىپتە ئىپادىلىنىدۇ. كىشىلەر ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان ۋاقىت «ھازىر»، بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بولغان ۋاقىت «ئۆتمۈش»، بېشىدىن ئۆتكۈزۈلمىگەن ۋاقىت «كەلگۈسى» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ۋاقىت ئىنسانىيەتكە ئورتاق، تىلدىن ھالقىغان بىر ئۇقۇم؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئىنساننىڭ ۋاقىت ئۇقۇمى تىل - يېزىق شەكلىدە ئەكس ئېتىدۇ. شۇڭا، ۋاقىت تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان مۇھىم مەزمۇننى تەشكىل قىلىپ، تىلنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىغا ئايلانىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ داڭلىق تىلشۇناسى ۋاللى ئەپەندى «ۋاقىتنى ئىپادىلەش كۆپلىگەن تىللاردا مەۋجۇت، ئەمما ھەر بىر مىللىي تىلنىڭ ۋاقىتقا بولغان قارشى ئوخشاش كەتمەيدۇ» دەيدۇ.⁵⁵ ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ ۋاقىتنى ئىپادە قىلىش جەريانى ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ. ۋاقىتنى ھېسابلاش تۇقتىسىمۇ ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا «تىل ۋاقتى» ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ھەممىلا تىلدا «ھازىر»، «ئۆتكەن»، «كەلگۈسى» دېگەن ئاساسلىق «ۋاقىت» مەۋجۇت. زامان بولسا تىل سىستېمىسىدا مەۋجۇت بولغان بىر گىرامماتىكىلىق بالا سىستېما بولۇپ، ئۇ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەنى تەشكىل قىلىدۇ. تىلغا نىسبەتەن «ئۈچ زامان» ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە لېكسىكىلىق ۋاسىتە قوللىنىشىمۇ، گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنى قوللىنىشىمۇ مۇمكىن. ئەگەر «ئۈچ زامان» ئۇقۇمى

گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەنسە، گرامماتىكىدىكى زامان كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

2. «زامان» نىڭ تەبىرى

تىلدا ئىپادىلىنىدىغان «گرامماتىكىلىق زامان» گرامماتىكىدا دېيىلىۋاتقان «زامان»⁶⁶ دىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى زامان ئاساسلىقى ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ياكى ھالىتىنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋاقتىنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. نۇرغۇن تىللارغا نىسبەتەن زامان كاتېگورىيەسى پېئىلنىڭ ناھايىتى مۇھىم كاتېگورىيەسى ھېسابلىنىدۇ، ئوخشىمىغان گرامماتىكا سىستېمىلىرىدا زامان كاتېگورىيەسىگە بولغان تونۇش ۋە تۈرلەرگە ئايرىشتا پەرق مەۋجۇت. ئەنئەنىۋى گرامماتىكىدا ۋاقىت سىستېمىسى «ئۆتكەن»، «ھازىر»، «كەلگۈسى» دەپ ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. باياننىڭ بەلگە ۋاقتى ئۇنىڭ ئىچىدىكى خالىغان بىر بۆلەك بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئۇنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىۋالغان بەلگە ۋاقتىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. غەرب تىلشۇناسلىقىدا زامان ھەققىدە ئەڭ ۋەكىللىك قاراشنىڭ ئىگىسى كومرى (B. Comrie) ھېسابلىنىدۇ. ئۇ مۇنداق قارايدۇ: «زامان بولسا ئۇنىڭ ۋاقتتىكى ئورنىنىڭ گرامماتىكىلاشقان ھالدا ئىپادە قىلىنىشى»⁶⁷.

دېمەك، زامان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، ئۇنىڭ ئېنىق گرامماتىكىلىق بەلگىسى بار، ئۇ ئىش⁶⁸ نىڭ يۈز بېرىشىنىڭ سۆز ۋاقتىغا نىسبەتەن ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھەرقايسى مىللەتلەر تىلىدىكى ئۈچ تەبىئىي ۋاقىت «ئۆتكەن»، «ھازىر»، «كەلگۈسى» تىلغا نىسبەتەن «ئۈچ خىل ۋاقىت» ئۇقۇمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنى ئىپادىلەشتە

لېكسىكىلىق ئۇسۇل قوللىنىلىشىمۇ، گىرامماتىكىلىق شەكىللەر قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. ئەنئەنىۋى گىرامماتىكىدىكى زاماننى ئۈچكە بۆلۈش ئۇسۇلى مۇشۇنىڭدىن كەلگەن ۋە بۇ ئۇسۇل «زامان» بىلەن «ۋاقىت» ئۇقۇملىرىنى بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. جېسپېرسېن (Jespersen . O) «تەبئىي ۋاقىت بىلەن گىرامماتىكىدىكى زامان ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم، بۇ ئىككىسى ھەم باغلىنىشلىق، ھەم پەرقلىق» دەپ قارايدۇ⁶⁵. «زامان» بولسا «ۋاقىت» نىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى، «ۋاقىت» بولسا «زامان» نىڭ ئىپادىلەش مەزمۇنى. «ۋاقىت» ئۇقۇمى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق، ئۇ تىلدىن ھالقىغان بولىدۇ. ئوخشىمىغان تىللارنى ئىشلەتكۈچى كىشىلەر سۆزلەش ۋاقتىنى بەلگە قىلىپ ۋاقتىنى «ئۆتكەن - ھازىر - كەلگۈسى» دەپ بۆلىدۇ ۋە بايان قىلىنىۋاتقان ئىشنىڭ ۋاقتى ئوقنىڭ قايسى نۇقتىسىدا ياكى قايسى بۆلىكىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۈپىتىدىكى «زامان» نىڭ ھەرقايسى تىللاردىكى ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشاپ كەتمەيدۇ. شۇڭا «ۋاقىت» بىلەن «زامان» ئادەتتە مۇناسىپ كېلىۋەرمەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ماقالە يازدىم.

b. تۇرسۇن مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

c. ئالىم تۇرپاندا ئىشلەيدۇ.

d. بىز تەبىئەت ئۆيىگە قايتىمىز.

e. ھەممەيلىن يىغىنغا قاتنىشىدۇ.

a ناھايىتى ئېنىق ھالدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ b ۋە c ئادەت خاراكتېرلىك ياكى دائىملىق بىر ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ھازىرقى ۋاقىت بۆلىكىدىكى بىر ھەرىكەت ياكى ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ d ۋە e كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى

ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، بىز ئېنىق ۋاقىت رەۋىشلىرى بولمىغان ياكى كونتېكىست ئېنىق بولمىغان ئەھۋالدا ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى - كەلگۈسى زامان ھازىرقى ۋاقىتنى ھەم كەلگۈسى ۋاقىتنى ئىپادە قىلىدۇ.

يۇقىرىقى مىسالدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاشلا ئۈچ خىل ۋاقىت ئۇقۇمى («ئۆتكەن - ھازىر - كەلگۈسى») مەۋجۇت. ئەمما، بۇ ئۈچ خىل ۋاقىت ئۇقۇمى ئىككى خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە، ئىككى خىل زامان شەكلىدە (ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى - كەلگۈسى زامان) ئىپادە قىلىنىدۇ.

ئادەتتە نۇتۇقتا سۆزلەۋاتقان ۋاقىت (سۆز قىلىنىۋاتقان شۇ پەيت) بەلگە ۋاقتى قىلىنىدۇ. ئەگەر ئىش - ھەرىكەت سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتتە يۈز بەرگەن بولسا، ھازىرقى زامان؛ سۆز قىلىشتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولسا، ئۆتكەن زامان؛ سۆز قىلىنىشتىن كېيىن يۈز بەرىدىغان بولسا، كەلگۈسى زامان بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر تىلىدا ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشى

ئۇيغۇر تىلىدا زامان كاتېگورىيەسى مەۋجۇت ۋە بۇ كاتېگورىيە مۇستەقىل رەۋىشتە ۋاقىت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت. ئەمما ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا «ئۈچ زامان» ۋە «ئىككى زامان» ئىختىلاپى مەۋجۇت، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۈپىتىدە ئۈچ زامان «ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان، كەلگۈسى زامان» مەۋجۇتتۇ ياكى ئىككى زامان («ئۆتكەن زامان، ھازىرقى - كەلگۈسى زامان ياكى ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان») مەۋجۇتتۇ دېگەن تالاش - تارتىش مەۋجۇت. خەمىت تۆمۈر، لىتىپ توختى، يى كۈنشىيۇ، قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى زامان مەۋجۇتلۇقىنى، ئۈچ زامان مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قويدۇ؛ خەمىت تۆمۈر ۋە يى كۈنشىۋلار ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان كاتېگورىيەسىنى «ئۆتكەن زامان» ۋە «ھازىرقى زامان» دېگەن ئىككىلا تۈرگە بۆلىدۇ؛ لىتىپ توختىمۇ ئىككى زاماننى ئوتتۇرىغا قويدۇ، ئەمما «ئۆتكەن زامان» ۋە «غەيرىي ئۆتكەن زامان»⁷¹ دەپ نام بېرىدۇ. تېنىشىق، تۇردى ئەخمەت، نەسرۇللا، ئابدۇكېرىم باقى، كۆرەش مەھمۇتجان قاتارلىقلار «ئۆتكەن زامان»، «ھازىرقى زامان»، «كەلگۈسى زامان» دېگەن ئۈچ زامان قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ؛ چېڭ شىلياڭ باشقىچە يول تۇتۇپ زامان شەكىللىرىنى «ئۆتكەن زامان»، «ھازىرقى زامان»، «ھازىرقى زامان»، «ھازىرقى - كەلگۈسى زامان» دېگەن شەكىلدە تۈرگە ئايرىدۇ.

ئەمەلىيەتتە تۈركىي تىللاردا پەقەتلا ئۆتكەن زامان ۋە غەيرىي ئۆتكەن زامان مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ھەربىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنىلا بېرىمەن»⁷² دەيدۇ ۋە پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىنى «باردى» شەكلىدە، كەلگۈسى زامان شەكلىنى «بارار» شەكلىدە بېرىدۇ. «- ار»لىق شەكلىنى گابائىن خانىم «ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان» دەپ، كونونوف، ناسىلوف، بروكېلمان، مەجدۇتئوغلۇ، ئەخمەت ئەرجىلاسۇن، گېڭ شىمىن، جاك تېپشەن، جاۋ مىڭمىڭ قاتارلىقلار «ھازىرقى - كەلگۈسى زامان» دەپ ئاتايدۇ. يۇقىرىقى تۈركولوگىلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تۈركچىسىدە ئىككىلا زامان شەكلى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆرسىتىشىچە ئۆتكەن زاماننىڭ بەلگىسى $\{-DX-\}$ ، ھازىرقى - كەلگۈسى زاماننىڭ بەلگىسى $\{- (yX) r-\}$.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقىي مەنىدىكى ئىككى زامان قارىشىنى خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ گىرامماتىكىلىق شەكىل نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زامان بىلەن ھازىرقى زاماننىڭ قارىمۇقارشىلىقى مەۋجۇتلۇقىنى

ئوتتۇرىغا قويغان. لىتىپ توختى ئەپەندى ئۇيغۇر تىلىنىڭ پېئىل سىستېمىسىدا پەقەت «ئۆتكەن زامان» ۋە «غەيرىي ئۆتكەن زامان» نىڭ قارمۇقارشىلىقى مەۋجۇت دەپ قارايدۇ.⁷²

بىزنىڭچىمۇ زامان كاتېگورىيەسىنى «ئۆتكەن زامان» ۋە «ھازىرقى - كەلگۈسى زامان» دەپ ئىككىلا تۈرگە ئايرىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل پاكىتلىرىغا، تىل ئەمەلىيىتىگە ۋە تارىخىي تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن. ئۆتكەن زاماننىڭ بەلگىسى $\{-i/-y\}$ ۋە غەيرىي ئۆتكەن زاماننىڭ بەلگىسى $\{-i/-y(du)\}$.

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتكەن زاماننىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇنىڭ بەلگىسى توغرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى يوق. ئەمما، ئۆتكەن زاماننىڭ قارشىلىقى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زامان شەكلىنىڭ نامى ۋە ئۇنى تەسۋىرلەش جەھەتتە پەرقلىق قاراشلار بار. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى $\{-i/-y(du)\}$ شەكلىنى «ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان» دەپ؛ چېن شىمىن، رازاق مەتنىيازىلار «كەلگۈسى زامان ۋاسىتىسىز بايان رايى» دەپ؛ چېڭ شىلياخىلار «ھازىرقى - كەلگۈسى زامان» دەپ؛ تۇردى ئەخمەتلەر «ئېنىق كەلگۈسى زامان بايان رايى» دەپ ئاتايدۇ. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى يازغان كىتابتا تۇنجى قېتىم «زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلغان ۋە يۇقىرىقى گرامماتىكىلىق شەكلىنى «ھازىرقى زامان» ۋە «ئېنىق كەلگۈسى زامان» دەپ ئاتىغان.⁷³

$\{-i/-y(du)\}$ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ھەم ھازىرقى زاماننى، ھەم كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەيدۇ. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرەيلى:

a. بۇ نەرسە ئاسان پارتلايدۇ.

b. ئۇ ئۆلىدۇ.

c. تۇرسۇن مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

d. تۇرسۇن پۈتۈل ئوينىيدۇ.

e. ئۇ ھازىر مېنىڭ كارىۋىتىمدا ياتىدۇ.

f. ماشىناغا ئولتۇر، ئوينىتىپ كېلىمەن.

g. بىز شەھەرگە كىرىپ كېتىپ بارىمىز.

a، b جۈملىلەردىكى «پارتلا -»، «ئۆل -» نىڭ قاتلىمى ⁷⁴ دىن

قارىغاندا بۇ پېئىللار تۇيۇقسىز ھەرىكەتنى (كۆزنى يۇمۇپ -

ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدىغان ھەرىكەتنى) ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، بۇ

جۈملە پەقەت كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ c بىلەن d

جۈملىدىكى «ئوقۇ -»، «ئوينا -» دېگەن پېئىللار داۋاملىشىدىغان

ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا بۇ جۈملە ھازىرقى زاماننىمۇ،

ئۆتكەن زاماننىمۇ، كەلگۈسى زاماننىمۇ ئىپادىلەش مۇمكىن ⁷⁵،

شۇڭا بۇ جۈملىنىڭ زامان مەنىسى ئېنىقسىز بولىدۇ؛ e جۈملىدە

«ھازىر» دېگەن ۋاقىت رەۋىشى «ياتىدۇ» دېگەن پېئىل ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ ھازىرقى زاماندا يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەت

ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ f جۈملىدە قوشما پېئىل «ئويناپ كەل -»

كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەپ كەلگەن، شۇڭا

بۇ جۈملە كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەيدۇ؛ g جۈملىدىكى «كېتىپ

بار -» ھازىر يۈز بېرىۋاتقان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن،

دېمەك بۇ جۈملە تەبىئىيلا ھازىرقى زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

دېمەك {i/-y(du)} شەكلى ئىپادىلەۋاتقان زامان مەنىلىرى

ئۈنچىۋالا ئاددىي ئەمەس. ئۇ ھازىرقى زاماننى، كەلگۈسى زاماننى،

ھازىرقى - كەلگۈسى زاماننى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ، شۇڭا بۇ

شەكىلنى «ھازىرقى زامان» ياكى «كەلگۈسى زامان» ۋە ياكى

«ھازىرقى - كەلگۈسى زامان» دەپ ئاتاش بۇ شەكىل ئىپادىلىگەن

گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى تولۇق يورۇتۇپ بېرەلمەيدۇ. شۇڭا،

بۇ شەكىلنى لىتىپ توختى ئەپەندى ئوتتۇرىغا

قويغاندەك «غەيرىي ئۆتكەن زامان» دەپ ئاتاش بۇ شەكىلنىڭ

ماھىيىتىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

4. مۇتلەق زامان ۋە نىسپىي زامان⁷⁶

مۇتلەق زامان ۋە نىسپىي زامان ئوقۇمىنى كومرې ئوتتۇرىغا قويغان. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك سۆز قىلغاندا ھامان مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكى بەلگە ۋاقىت قىلىنىدۇ. ئەگەر ئىش سۆز ۋاقتى بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولسا، بۇ ھازىرقى زامان؛ ئەگەر سۆز ۋاقتىدىن بۇرۇن يۈز بەرگەن بولسا، ئۆتكەن زامان؛ سۆز ۋاقتىدىن كېيىن يۈز بەرىدىغان بولسا، كەلگۈسى زامان بولىدۇ. كومرې سۆز ۋاقتى بەلگە ۋاقىت قىلىنغان زامانىنى مۇتلەق زامان دەپ ئاتىغان. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرەيلى:

a. I want to get up early tomorrow

(مەن ئەتە سەھەر تۇرۇشۇم كېرەك)

b. What are you doing now?

(سىز ھازىر نېمە ئىش قىلىسىز)

c. 我要写日记。

(مەن خاتىرە يازمەن)

d. 明天早上我陪爷爷去公园打太极拳。

(ئەتە ئەتىگەندە مەن بوۋامغا ھەمراھ بولۇپ باغچىدا تەيجى

گۈمپىسى ئويناي مەن.)

e. تۇرسۇن ئەتە كېلىدۇ.

f. مەن تۈنۈگۈن كەلدىم.

بۇ جۈملىلەردىكى «tomorrow»، «now»، «要»، «明天大早上»،

«ئەتە»، تۈنۈگۈن» دېگەن سۆزلەر بىۋاسىتە بەلگە ۋاقتى بولۇپ

ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى كۆنكرېتلاشتۇرغان، بۇ جۈملىدە

لەردە ئىپادىلەنگەن زامان مۇتلەق زامان بولىدۇ.

بەزىدە بايان قىلىنىدىغان ئىش بىرلا بولمايدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ

ئىچىدىكى بىر ئىش (ئىش A) سۆز ۋاقتى بىلەن ئەمەس يەنە بىر

ئىش (ئىش B) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىش A

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

نىڭ زامانى پەقەت بەلگە ۋاقت ئىش B نىڭ زامانى بىلەن ئېنىقلىشىدۇ. كومرې مانا مۇشۇنداق بىر ئىشنىڭ يۈز بېرىش ۋاقتىنى بەلگە ۋاقتى قىلغان زامانى نىسپىي زامان دەپ ئاتىغان. تۆۋەندىكى مىساللارنى كۆرەيلى:

a. 做完功课(事件A), 我写了日记(事件B)。

(دەرىسىنى تەكرارلاپ بولۇپ، خاتىرە يازمەن)

when something occurred which attracted my attention .

b. I felt somewhat disappointed and was about to leave,

(مەن ئۈمىدسىزلىنىپ كەتمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، مېنىڭ

دىققىتىمنى تارتىدىغان ئىشلار يۈز بەردى.)

c. ئۇ ئۇخلاپ قېلىۋىدى مەن قايتىپ كەلدىم.

c جۈملىدە ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى كۆرسىتىدىغان

ۋاقت رەۋىشلىرى يوق. «قايتىپ كەل -» پەقەتلا «ئۇخلاپ قال -» نىڭ يۈز بېرىشىگە باغلىق. شۇڭا، بۇ نىسپىي زامان، ئالدىنقى ئىككى جۈملىمۇ شۇنداق.

زامان ۋە ھال كاتېگورىيەسىنىڭ زامان مەنىسىنى ئىپادىلەش

ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

(1) ئۇيغۇر تىلىدا زامان كاتېگورىيەسىنىڭ شەكىللىرى

گرامماتىكىلىق ۋاسىتە سۈپىتىدە پېئىل شەكىللىرىنىڭ

ئۆزگىرىشىنى چەكلەپ تۇرىدۇ، زامان تەركىبى يوق بۇيرۇق

جۈملە، شەرت جۈملە، يىغىق جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملىلەردىن

باشقا ھەرقانداق بىر جۈملىنىڭ خەۋەر پېئىلى زامان

تەركىبلىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان

ھەرقانداق بىر جۈملىنى چەكلەش ئىقتىدارى بار، جۈملىدە

ئۆتكەن زامان ياكى غەيرىي ئۆتكەن زامان ئىشلىتىلگەن ھامان

DX - { ياكى { -i/y-(du) جۈملىنىڭ مەجبۇرىي

بەلگىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن تۇرسۇنغا پۇل بەردىم.

b. بىز بازارغا باردۇق.

c. ئۇ كىتاب ئوقۇيدۇ.

d. بىز قەشقەرگە بارمايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلامچى پېئىللار بىلەن ئادەتتىكى پېئىللار تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدە تۇرىدۇ. ئادەتتىكى پېئىللار خەۋەر بولغاندا، ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-DX-} ياكى غەيرىي ئۆتكەن زامان بەلگىسى {-i/y-(du)} مەجبۇرىي ھالدا جۈملىنىڭ بەلگىسى بولىدۇ ۋە باغلامچى پېئىللارنى چەكلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن مەكتەپتە ئىشلەيمەن.

b. مەن مەكتەپتە ئىشلە - ي - مەن - دۇر. ❖

c. ئۇ تاماق قىلدى.

d. ئۇ تاماق قىل - دى - دى. ❖

تۇرغۇن سۆزلۈك تەركىبلەردىن تۈزۈلگەن بۆلەكتە زامان تەركىبى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ كەينىدىن باغلامچى پېئىللار كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

e. بىز مەكتەپتە ئوقۇ - غاز - دۇر - مىز.

f. بىز مەكتەپتە ئوقۇ - غاز - د - دۇق.

ئەمەلىيەتتە b, d جۈملىلەردە باغلامچى پېئىللارنىڭ كۆرۈلەلمەسلىكىدىكى ئاساسلىق سەۋەب لىتىپ توختى ئېيتقاندا «ھال بەلگىلىرىنى قاتلاپ ئىشلىتىش مۇمكىن، ئەمما زامان بەلگىلىرى قاتلانمايدۇ»^⑦ غانلىقىدىندۇر. باغلامچى پېئىل «- دۇر» ئەسلىدە «تۇر -» پېئىلىنىڭ غەيرىي ئۆتكەن زامان شەكلى «تۇرۇر» نىڭ قىسقارغان شەكلى. ئۇنىڭدا ئاللىقاچان بىر زامان مەنىسى كۆرۈلۈپ بولغان؛ «ئىدۇق» تەركىبىدىمۇ ئۆتكەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

زامان بەلگىسى بولغان $\{ - DX - \}$ كۆرۈلۈپ بولغان. f, e جۈملىلەردە « - غان» لىق سۈپەتداش پۈتكەن ھالنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇ جۈملىلەردە تېخى زامان بەلگىسى كۆرۈلمىگەن، شۇڭا زامان بەلگىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان « - دۈر» ۋە « - دد - » لار كۆرۈلەلەيدۇ.

ھال ئىشنىڭ ئىچكى ۋاقىت قۇرۇلمىسىنى سۈبىيېكتىپ جەھەتتىن پارچىلايدىغان ۋە بېكىتىدىغان بولغاچقا، ئۇ خېلى زور دەرىجىدە سۈبىيېكتىپچانلىققا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، ھال تەركىبلىرى جۈملىدە ئىركىن تۇرىدۇ، زامان بەلگىلىرىدەك جۈملىگە نىسبەتەن چەكلەش رولى ئوينىمايدۇ. جۈملىدە ھال بەلگىلىرى كۆرۈلمىمۇ، كۆرۈلمىسىمۇ جۈملى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ.

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى زامان مۇستەقىللىققا ئىگە، شۇڭا جۈملىگە مۇستەقىل قاتنىشالايدۇ. ئەمما، ھال مۇستەقىللىققا ئىگە ئەمەس، ئۆزى مۇستەقىل جۈملىنى كۈچكە ئىگە قىلالمايدۇ. مەسىلەن:

a. مەن كېلەر يىلى ئوقۇش پۈتكۈز - مەن.

b. ئۇ بىر رومان ياز - دى.

c. مەن مۇزىكا ئاڭلا - ۋات. ※

a, b جۈملىلەر توغرا جۈملە، a جۈملە ھازىرقى - كەلگۈسى زامان بەلگىسى $[- i -]$ نى، b جۈملە ئۆتكەن زامان بەلگىسى $\{ - di - \}$ نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. c جۈملە ئىزچىل ھالنىڭ بەلگىسى $\{ - vat - \}$ بىلەن ئاخىرلاشقان. بۇ جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان نورمال جۈملە ئەمەس. چۈنكى، بۇ جۈملىدە نورمال جۈملىلەردە چوقۇم بولۇشقا تېگىشلىك زامان بەلگىلىرى كۆرۈلمىگەن. جۈملىنى گىرامماتىكا قائىدىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم يەنە پىششىقلاش كېرەك، يەنى

زامان بەلگىلىرىنى قوشۇش كېرەك.

مەن مۇزىكا ئاڭلا - ۋات - م - مەن.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، زاماننىڭ ئېتىبار بېرىدىغىنى ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى، ئۇنىڭ ئىچكى جەريانى ئەمەس. ئۇ ھەرىكەت، ھالەت ۋە ئۆزگىرىشنىڭ تاشقى دۇنيادىكى ۋاقىت ئېقىمى جەريانىدىكى يىر ئىش ياكى ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ، مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ، ئۇ پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ھال ئىشنىڭ تەرەققىياتىنىڭ جەريانىغا ئېتىبار قىلىدۇ. ئىشنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىغا چېتىلمايدۇ. ئۇ ھەرىكەت، ھالەت ۋە ئۆزگىرىشنىڭ خالىغان چاغدا داۋاملىشالايدىغان ئىچكى قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ جۈملىگە نىسبەتەن تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە، ئەمما مۇستەقىل پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقت ئۇچۇرىنى ئىپادىلەلمەيدۇ.

جۈملىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ھال بەلگىلىرى چۈشۈپ قالسا بولىدۇ، ئەمما زامان بەلگىسى چۈشۈپ قالسا بولمايدۇ. مەسىلەن:

a. مەن كىتابنى ئوقۇ - [- پ بول -] - دۇم.

b. مەن مۇزىكا ئاڭلا - [- ۋات -] - مەن.

c. مەن كىتابنى ئوقۇپ بولىدۇم.

d. مەن مۇزىكا ئاڭلاۋاتىمەن.

ھال بەلگىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ھال بەلگىلىرى بەزىدە مۇتلەق ۋاقتنى تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىشى مۇمكىن، ئەمما مۇتلەق كۆپ قىسىم چاغلاردا نىسپىي زاماننى تەشكىل قىلىشتا ئاكتىپىراق تۇرىدۇ. مۇتلەق زاماننىڭ قۇرۇلۇشىغا زامان كاتېگورىيەسى ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ۋە ھەر ۋاقىت مۇتلەق زاماننى تەشكىل قىلىدۇ.

§ 8. ھال - زامان كاتېگورىيەسى

«ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق لۇغىتى» دە زامانغا مۇنداق تەبىر بېرىلگەن:

«زامان پېئىل ئىپادە قىلغان بىر گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە (ھال ۋە راي بىلەن بىللە)، ئۇ ئاساسلىقى پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت يۈز بەرگەن ۋاقىتنىڭ گىرامماتىكىلىق بەلگىسى.»^⑧

بۇ تەبىردىن مەلۇمكى، كەڭ مەنىدىكى زامان كاتېگورىيەسى ھال ۋە راي شەكىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، قاتتىق ئۆلچەم بويىچە بولغاندا، زامان كاتېگورىيەسى مۇستەقىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە نۇقتىسىدىن ئىككىلا زامانى، يەنى ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى - كەلگۈسى زامانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دېگەنلىك ئۇيغۇر تىلىدا پەلسەپەدىكى ھازىرقى زامان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدا رېئاللىقتىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە مەلۇم بىر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيەگە ئېغىش بولىدۇ. قايسى كاتېگورىيەگە ئاغقان بولسا، شۇ كاتېگورىيەگە ۋەدىلىنىدۇ. بەزى تىللار پەلسەپەدىكى ئۈچ خىل ۋاقىتنى ئىپادىلەشتە ھال كاتېگورىيەسىگە بەكرەك تايىنىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن ھال كاتېگورىيەسىگە ۋەدىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى مەزگىللەردىكى تەتقىقاتلاردا خەنزۇ تىلىنى مانا مۇشۇنداق ۋاقىت ئۇقۇمىنى ھال شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلىدىغان تىل دېگەن قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. ئۇيغۇر تىلىنى ئالسا، گەرچە ئۇيغۇر تىلىدا زامان كاتېگورىيەسى مەۋجۇت ھەم ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشتە زامان

گرامماتىكا

كاتېگورىيەسىگە بەكرەك تايىنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما رېئاللىقتىكى ۋاقىت ئۇقۇمىنى تامامەن زامان كاتېگورىيەسى ئىچىدە تولۇق ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللاردا ئەھۋال شۇنداق. مەسىلەن، ئىنگلىز تىلىدىمۇ ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زاماندىن ئىبارەت ئىككىلا زامان شەكلى مەۋجۇت، كەلگۈسى زامان ۋە باشقا كونكرېت زامان شەكىللىرى باشقا تىل تەركىبلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ پەلسەپەدىكى ھازىرقى زامان ئۇقۇمى ۋە ھەر خىل كونكرېت ۋاقىت ئۇقۇملىرى (سۆز ۋاقتىدىن بۇرۇنقى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە ئىزچىل يۈز بېرىدىغان، تەكرار يۈز بېرىدىغان ئىشلار)نى ئىپادىلەشتە، زامان كاتېگورىيەسى ئامال قىلالمايدۇ. بۇ چاغدا زامان كاتېگورىيەسىدىن باشقا كاتېگورىيەلەر قوشۇمچە ۋاقىت ئىپادىلەش ئىقتىدارى بىلەن ۋاقىت ئۇقۇملىرىنىڭ تىلدا توغرا ئىپادىلىنىپ، ئالاقە راۋانلىقى ئۈچۈن كاپالەت ھازىرلايدۇ. مانا مۇشۇنداق پەلسەپەدىكى ئۈچ زامان ئۇقۇمىنى ئۇيغۇر تىلىدا ئېنىق، توغرا ئىپادىلەشتە تۆۋەندىكى شەكىللەر قوللىنىلىدۇ:

1. {i/-y-di-kän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرى، كونكرېتراق ئېيتقاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{i<A/-y-d<dur<durur-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v i /_y.di.kän.perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v.mA.y.di.kän.perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{v.m(A).di.kän.perII} سوئال شەكلى: ⑦9

{v.mAm.di.kän.perII}

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇيدىكەنمەن، بارىدىكەنمەن، كېلىدىكەنمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيدىكەنمىز، بارىدىكەنمىز، كېلىدىكەنمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىكەنمەن، بارىدىكەنمەن، كېلىدىكەنمەن ئوقۇيدىكەنسىز، بارىدىكەنسىز، كېلىدىكەنسىز ئوقۇيدىكەنلا، بارىدىكەنلا، كېلىدىكەنلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيدىكەنسىلەر، بارىدىكەنسىلەر، كېلىدىكەنسىلەر ئوقۇيدىكەنسىزلەر، بارىدىكەنسىزلەر، كېلىدىكەنسىزلەر ئوقۇشىدىكەنلا، بېرىشىدىكەنلا، كېلىشىدىكەنلا ئوقۇشىدىكەنمەن، بېرىشىدىكەنمەن، كېلىشىدىكەنمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىكەن، بارىدىكەن، كېلىدىكەن		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھېس قىلغان، بايقىغان ھەقىقەت، چۈشەنچىلەرنى بايان قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. نېمىلا دېگەن بىلەن ئۆز يۇرتىنىڭ مېھرى باشقىچە بولىدىكەن.

b. بۇ بالا ھېسابتا ھېچكىمنى ئالدىغا ئۆتكۈزمەيدىكەن، شېئىر يازالايدىكەن، رەسىم سىزالايدىكەن، دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتالايدىكەن.

c. ماۋۇ ئادەم بەگلىرىدىن ئوخشايدۇ، ئۆتۈكىگە قارا، ئەينەكتەك پارقىرايدىكەن.

2) بېجىرىلىشى پىلانلانغان ياكى كېيىن بېجىرىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆزلىرىنى بۇ يەردىن كېتىدىكەن دەپ ئاڭلاپ، كورلا، بۈگۈر تەرەپلەردىن نۇرغۇن يىگىتلەر كېلىپ بىزگە قوشۇلدى.

گىرامماتىكا

b. يېقىن كېلەچەكتە ھەممە ھوقۇق بىزنىڭ بولىدىكەن.
3) ئەمەلگە ئاشمىغان، بۇ ھەرىكەتتىن بۇرۇن تىلغا
ئېلىنغان، شەرت رايىدا تۈرلەنگەن ھەرىكەت ئەمەلگە ئاشقاندا
ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىنلىكى پەرەز قىلىنغان ئىش -
ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆلكە پۇلى بولسا، ئۇ مال بار بولىدىكەن، بىز چىقارغان
قەغەز پۇل بولۇپ قالسا، ئۇ مال يوق بولۇپ قالىدىكەن .
b. سىز دېمىسىڭىز بىز ئۇنتۇپ قالىدىكەنمىز.
4) باش جۈملىدە شەرت مەنىسىدە كېلىپ شەرت بېقىندى
جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. پەقەت تېنىم سالامەتلا بولىدىكەن، بىر كۈن ئارتۇق
ياشىسام پارتىيە ئۈچۈن بىر كۈن خىزمەت قىلىپ، خەلق ئۈچۈن
ئازراق بولسىمۇ ئەمەلىي ئىش قىلىپ بېرىشىم كېرەك .
b. ئۇلارنىڭ قولىدا ھەربىي كۈچ ساقلىنىپ تۇرىدىكەن،
خوجىنىيازدىن خاتىرجەم بولغىلى بولمايدۇ، — دېدى.
c. نەدىن تاپقاندۇ، شۇ ئاتلا بولىدىكەن، ئوتتۇرغىنىمىز
ئوتتۇرغان.

5) ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلىپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدۇ.
مەسىلەن:

a. ئۇ ئۆزىگە ۋە ھەدىسى شەرۋانەمنىڭ يالغۇز ئوغلىغا
ئىستىقبال غىز دەپ ئاخىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەركەنت
شەھىرىگە كېتىدىكەن.
b. ئۇ كېيىن نەمەنگانغا بېرىپ باشلانغۇچ مەكتەپ
ئوقۇتقۇچىسى بولىدىكەن، ياخشى ئىشلەپ ئىناۋەت تېپىپ
ساگودا، كېيىن موسكۋادا ئوقۇيدىكەن...

{-i/-y-di-kän-miš-}. 2

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن . ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق :

{-A/y-t<dur<turur-i<är-kän-miš}

قۇرۇلمىسى:

{v-i/-y-di-kän-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-di-kän-mis&-perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-mA-y-di-kän-miš-perII-mu} سۇئال شەكلى:

{v-mA-y-di-kan-miš-perII-mu}

ئوقۇيدىكەنمىشمەن، بارىدىكەنمىشمەن، كېلىدىكەنمىشمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيدىكەنمىشىمىز، بارىدىكەنمىشىمىز، كېلىدىكەنمىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىكەنمىشىسەن، بارىدىكەنمىشىسەن، كېلىدىكەنمىشىسەن	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيدىكەنمىشىشىمىز، بارىدىكەنمىشىشىمىز، كېلىدىكەنمىشىشىمىز		
ئوقۇيدىكەنمىشىسەنلا، بارىدىكەنمىشىسەنلا، كېلىدىكەنمىشىسەنلا	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىكەنمىشىشىمىزلا، بارىدىكەنمىشىشىمىزلا، كېلىدىكەنمىشىشىمىزلا		
ئوقۇيدىكەنمىشىمىز، بارىدىكەنمىشىمىز، كېلىدىكەنمىشىمىز		3 - شەخس

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان

ئىشلىتىلىشى:

باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىرمۇنچە تالىپلار مەدرىسىدە ئوقۇيدىكەنمىش⁽¹⁾.

b. بۆلبۈل ھەر كۈنى سەھەردە ئۇخلاپ قالىدىكەنمىش.

3. {-A/y-t-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل خاقانىيە تۈركچىسى دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-A/y-ti<dur<turur-∅<är-ti<Di-}

قۇرۇلمىسى:

{v-A/y-ti-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-ti-perI} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-A/y-ti-perI-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-ti-perI-mu}

شەخس 1 -	بىرلىك	ئوقۇيتتىم، باراتتىم، كېلەتتىم
	كۆپلۈك	ئوقۇيتتۇق، باراتتۇق، كېلەتتۇق
	بىرلىك	ئوقۇيتتىڭ، باراتتىڭ، كېلەتتىڭ ئوقۇيتتىڭىز، باراتتىڭىز، كېلەتتىڭىز ئوقۇيتتىڭلا، باراتتىڭلا، كېلەتتىڭلا
شەخس 2 -	كۆپلۈك	ئوقۇيتتىڭلار، باراتتىڭلار، كېلەتتىڭلار ئوقۇيتتىڭىزلار، باراتتىڭىزلار، كېلەتتىڭىزلار ئوقۇشاتتىڭلا، بېرىشاتتىڭلا، كېلىشەتتىڭلا ئوقۇشاتتىڭ، بېرىشاتتىڭ، كېلىشەتتىڭ
شەخس 3 -		ئوقۇيتتى، باراتتى، كېلەتتى

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل بەزىدە {-A)ridi-} بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مۇشۇ شەكىلدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكى مۆلچەرلىنىدۇ. باسكاكوف ۋە ناسىلوفلار {-A/ytt-} دېگەن شەكىلنىڭ {-A)ridi-} دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى

ئوتتۇرىغا قويدۇ. ⁸⁴ روبرت شاۋ (Robert Shaw)، راکوۋېت (Raquette)، ئەمىر نەجىپ (Emir Nejjip)، كامىل مېلىيېف (Kamil Meliyev) قاتارلىقلارمۇ بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ ⁸⁵

ھەقىقەتەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئىككى شەكىلنىڭ بىلدۈرىدىغان قىسمەن مەنىسى، يەنى شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، شەرت بېقىندى جۈملىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان مەنىسى ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇ مەنىدە بۇ ئىككى شەكىلنىڭ ئوخشاپ قېلىشى ئىككى خىل شەكىلنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىخچاملانغان شەكىلنىڭ ئوخشاپ قالغانلىقى ۋە {-A}rdi- شەكىلنىڭ جانلىق تىلدا {-A/ ytt-} شەكىلدە تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن بولغان. ئەمما، بۇ ئىككى خىل شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىسى پەرقلىق. بۇ پەرقنى لىتىپ توختى بايقىغان ۋە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ {-A/ ytt-} شەكىلنىڭ قەدىمكى بىر شەكىل {-A/ -y- turur är- Di-} دىن كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ ⁸⁶.

دېمىسىمۇ يۇقىرىقى ئىككى شەكىلنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك. {-A/ ytt-} نىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە ئېنىقراقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان «قۇرئان تەپسىرى»، «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (لوندون نۇسخىسى) قاتارلىق ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدىن تارتىپ كەڭرى قوللىنىلىشقا باشلىغان.

Sağ qolında kökkä tägincä yıldırayu turur ärdi ⁸⁴

ئوڭ قولى كۆككە يېتىپ يالتىراپ تۇراتتى.

Yılqılar kütäyä turur ärdi atlarğa minä turur ärdi ⁸⁵

يىلقىلارنى كۈتەتتى، ئاتلارغا مینەتتى.

Bu sözlärni qarun işitip turur ärdi ⁸⁶

بۇ سۆزلەرنى قارۇن ئاڭلاپ تۇراتتى.

Anča täxsändaz körülmäyduŗ ärdi ⑦

ئانچە ئۇستا زەمبىرەكچى كۆرۈنمەيتتى.

kün suni ŋ yaqaşi ŋ da yigitlär birlän oynay turur irdi ⑧

Bir

بىر كۈنى سۇ بويىدا يىگىتلەر بىلەن ئويناپ تۇراتتى.

دېمەك بىزنىڭچە بۇ شەكىل {-A/-y t< turur- Ø<är-t<-Di}

شەكىلىدىن تەرەققىي قىلىپ قىسقىراپ بۇ شەكىلگە كەلگەن.

بۇنداق دېيىشتىكى ئاساسىمىز تۆۋەندىكىچە:

ئەگەر {-A/yt-ti-} شەكىلىنى {-(yX)r är-Di-} دىن كەلدى دەپ

پەرەز قىلساق، بۇ شەكىلدىكى بىرىنچى -t- نى چۈشەندۈرۈشكە

ئامالسىز قالسىمىز؛

بۇ شەكىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى مۇنداق:

körättim<kör- ä- t< turur Ø<är- ti<-Di- m

oquytti ŋ < oqu- y- t< turur Ø<är- ti<-Di- ŋ

yazatti< yaz- a- t< turur -Ø<är- ti<-Di- i

شەخس ئۆتكەن زامان كېسىم پېئىل ياردەمچى پېئىل رەۋىشداش ئۆزەك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىشلىتىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1) سۆز قىلىنىۋاتقاندىن بۇرۇنقى ئۆتكەن زامان ئوقىنىڭ

مەلۇم بىر ۋاقىت بۆلىكىدە تەكرار يۈز بەرگەن ئىش -

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يەنە بىر ھەپتە ياتقان بولساق ئۆلۈپ كېتەتتۇق!

b. كەچتە ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە چارچاپ كەتكەنلىكىمدىن

پۇتلىرىمنى يۆتكىيەلمەي، كاڭخىمۇ چىقالماي قالاتتىم، ئەتىگىنى

ئورنۇمدىن تۇرسام پۇتلىرىم ئىششىپ كەتكەنلىكتىن،

ئاپخىمىنىمۇ كىيەلمەيتتىم.

2) شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، شەرت بېقىندى

جۈملىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ دانىشمەنلىكى بولمىغان بولسا، مەن ئۆز ماكانىمغا كېچىكىپ كەلگەن بولاتتىم.

b. بىر جېنىم بىلەن ئەمەس، مېڭ جېنىم بولسا پىدا قىلاتتىم.

3) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق، ھاجىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى.

b. پاكىر ھەدەپ ئېگىزنىڭ پوتىسىغا قول سۇناتتى، ئېگىز ئۇنى مۇرىسىدىن ئىتتىرىپ يېقىن كەلتۈرمەيتتى.

c. ئۇنىڭ قولىغا ھېچكىمنىڭ گېپى كىرمەيتتى، كۆزىگە ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى.

4) بەلگە ۋاقىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، بەلگە ۋاقىت بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ چاغدا مەن ئۆيىنىڭ غېمىدە يۈرەتتىم.

b. ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا، بىز مۇشۇ بىنادا تۇراتتۇق.

c. سىز تېلېفون قىلغاندا، بىز ماڭايلى دەپ تۇراتتۇق.

5) «بولاتتى» شەكىلدە شەرت رايىدىكى پېئىل بىلەن قوشۇلۇپ ئارزۇ، تەلەپ، ئىلتىماس قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «- غان» لىق سۈپەتداش بىلەن ياكى «- غىلى» لىق رەۋىشداش بىرىكىپ، ئالدىنقى شەرت جۈملىدە تىلغا ئېلىنغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىلەرمۇ ئىتتىپاقسىزلىق نەتىجىسىدە، شۇنداق

پاچىئەلىك ئاقىۋەتكە قالمىساڭلار بولاتتى.

گرامماتىكا

- b. بىزگە بېرىدىغىنىنى بېرىپ، دەيدىغىنىنى دەپ قويۇۋەتسە بولاتتى.
- c. ئۇلار سېنى ئىزدەپ سەھراغا چىقىپ داداڭغا يەنە بىر پالاكەتچىلىك يەتكۈزمەسە بولاتتى.
- d. بالىلىرىم سالامەت قايتىپ كەلسە بولاتتى.
- e. زىياۋۇدۇن تۇتۇلمىغان بولسا، بۇ ھويلىدا پاجىئە بولمىغان بولاتتى.
- f. ئوسمان دېگەننى ئۆز يېغىدا قورۇغىلى، جانىمقان، ئەلەن، خادىۋاڭلارنىڭ قولى بىلەن جايلىغىلى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم دېگەنلەرنىمۇ شۇنداق قىلغىلى بولاتتى.
- g. دالىيەندىن پويىزغا ئولتۇرسا مۇدەنجياغا بارغىلى بولاتتى.
- h. پەقەت يەرنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىلا، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق قوزغاتقىلى بولاتتى.

4. {-A/yt-ti-perI-kän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يۇقىرىقى شەكىلگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان شەكىل بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-A/-y-t<-tur<turur-ti<ärdi-perI-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-A/yt-ti-perI-kän} شەكلى

{v-mA-yt-ti-perI-kän} شەكلى

سوئال شەكلى: {v-mA-yt-ti-perI-kän-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن تەكرار يۈز بېرىدىغان

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇيتتىمكەن، باراتتىمكەن، كېلەتتىمكەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيتتۇقكەن، باراتتۇقكەن، كېلەتتۇقكەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيتتىڭكەن، باراتتىڭكەن، كېلەتتىڭكەن ئوقۇيتتىڭىزكەن، باراتتىڭىزكەن، كېلەتتىڭىزكەن ئوقۇيتتىڭىزلاڭكەن، باراتتىڭىزلاڭكەن، كېلەتتىڭىزلاڭكەن	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيتتىڭىزلاڭكەن، باراتتىڭىزلاڭكەن، كېلەتتىڭىزلاڭكەن ئوقۇيتتىڭىزلاڭىزلاڭكەن، باراتتىڭىزلاڭىزلاڭكەن، كېلەتتىڭىزلاڭىزلاڭكەن ئوقۇشاتتىڭىزلاڭكەن، بېرىشاتتىڭىزلاڭكەن، كېلىشەتتىڭىزلاڭكەن ئوقۇشاتتىڭىزلاڭىزلاڭكەن، بېرىشاتتىڭىزلاڭىزلاڭكەن، كېلىشەتتىڭىزلاڭىزلاڭكەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيتتىكەن، باراتتىكەن، كېلەتتىكەن		3 - شەخس

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ شۇ چۆچەكلەرنىڭ سىرلىق ۋەقەلىرىنى ئاڭلاپ يېتىپ كۆڭلۈك قالاتتىكەن.

b. دادىسى ئادىر مەھمۇت ياخشى سازچىكەن، ياغاچچىلىق، موزدۇزلۇق، كېسكىچىلىك قىلالايتتىكەن.

2) باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشلارنى ياكى كونا ئىشلارنى ھېكايە قىلىپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەر كۈنى ئۇخلاش ئالدىدا دادىسىنىڭ بويىغا ئوڭ قولىنى سېلىپ ئوڭ پۇتىنى دادىسىنىڭ قورسىقىغا ئارتىۋېلىپ: «ھېكايە ئېيتىپ بېرە ئەمدى» دەيتتىكەن.

b. ئۇ چاغدا بىچارە ئىلى دېھقانلىرى سېپىلغا، ئۆستەڭگە، ۋاللى خولۇ ئالۋىنىغا بىر يىلدا ئىككى يۈز كۈندەك ئىشلەپ، ئۆزىگە ئارانلا بىر يۈز ئاتمىش كۈن ئىشلەيتتىكەن.

3) مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن كېيىن بىلگەن، بۇرۇن تەكرار يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ھازىر بىلدى: ئۇ غېنى باتۇرنى سۆيەتتىكەن .
 b. ھەتتەڭ، قارىگىر مەشەدە ئۆلسىچۇ، بۇلارغا سوقۇم بولاتتىكەن - دە!

5. $\{-(A)r\}$

كېلىپ چىقىشى:

بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىل ئەسلى كۆپ ۋارىيانتلىق شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ « - يۈر\ - يۈر\ - ۈر\ - ۈر\ - ار\ - ەر » قاتارلىق شەكىللىرى بار ئىدى ۋە ھەربىر ۋارىيانتنىڭ قوشۇلۇش شەرتلىرى خېلىلا قاتتىق ئىدى، يەنى ۋارىيانتلار پېئىل ئۆزىكىنىڭ قانداق تاۋۇش (ئۈزۈك تاۋۇشلار جەھەتتىنمۇ شەرتلىرى بار) ئاخىرلاشقانلىقىغا قاراپ تاللاپ قوشۇلاتتى ^⑧. تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۇنىڭ باشقا شەكىللىرى ئىخچاملىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

$\{-(A)r\} \leftarrow \{-(yX)r\}$

قۇرۇلمىسى:

$\{-(A)r\text{-perII}\}$: بولۇشلۇق شەكلى:

$\{v\text{-mAs-perII}\}$: بولۇشىمىز شەكلى:

$\{-(A)r\text{-perII-mu}\}$: سوئال شەكلى:

$\{v\text{-mAs-perII-mu}\}$

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان راي

ئىشلىتىلىشى:

گابائىن خانىم بۇ شەكىلنى ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا ھازىرقى زامان ياكى كەلگۈسى زامان مەنىسىدە كېلىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ^⑨ بۇ شەكىل تا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغىچە ئۆتكەن زامان شەكلى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇرمەن، بارامەن، كېلەرمەن، بولارمەن، چۈشەرمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇرمىز، بارارمىز، كېلەرمىز، بولارمىز، چۈشەرمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇرسەن، بارارسەن، كېلەرسەن، بولارسەن، چۈشەرسەن ئوقۇرسىز، بارارسىز، كېلەرسىز، بولارسىز، چۈشەرسىز ئوقۇرالا، بارارالا، كېلەرالا، بولارالا، چۈشەرالا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇرسىلەر، بارارسىلەر، كېلەرسىلەر، بولارسىلەر، چۈشەرسىلەر ئوقۇرسىزلەر، بارارسىزلەر، كېلەرسىزلەر، بولارسىزلەر، چۈشەرسىزلەر ئوقۇشارالا، بېرىشارالا، كېلىشەرالا، بولۇشارالا، چۈشۈشەرالا	كۆپلۈك	
ئوقۇشارسەن، بېرىشارسەن، كېلىشەرسەن، بولۇشارسەن، چۈشۈشەرسەن		
ئوقۇر، بارار، كېلەر، بولار، چۈشەر		

1- DX -|گە قارشى ھازىرقى - كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۆتكەن زامانغا تەۋە بولمىغان ھەرقانداق ئىش - ھەرىكەت مۇشۇ شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن. كونتېكىستقا ۋە پېئىلنىڭ مەنە قاتلىمىغا ئاساسەن ئۇنىڭ قايسى ۋاقىت ئوقۇمىنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

1) مۆلچەر مەنىسىدە، ئېنىقسىز تەلەپپۇزدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقۇمىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەلگۈسىدە يەنە سۆزلىشىش نېسىپ بولار!

b. ئاكا، سىلەر قاچانمۇ كېلەرسىلەر.

2) ئېنىق تەلەپپۇزدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل شەكىل كۆپرەك ئەدەبىي ئەسەرلەردە، يېزىق تىلىدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنىڭدىن كېيىن، پەلەك چاقىنىڭ بۇ زېمىن ئۈستىدە يەنە قانداق ئويۇنلارنى كۆرسىتىپ، كىملىرىنى يىغلىتىپ، كىملىرىنى كۈلدۈرگەنلىكىنى كىتابنىڭ ئىككىنچى قىسمىدىن ئوقۇرسىز.

b. چۆكۈپ كەتسە بىر كېمە، قالغىنى كېتىۋېرەر، قۇرۇپ قالسا بىر دەرەخ، ئورمانلار كۆكلەۋېرەر.

c. ئايدىڭ كېچىلەردە بولسا، مۇڭلىنىپ ئېيتقان قوشاقلارنىڭ خۇددى قاناتلانغان قۇشلاردەك ئۇچۇپ بېرىپ ئالەمنى قاپلار، ئۇزاقلاردا تۇرۇپ، بۇ مۇڭلۇق قوشاقلارنىڭ ئاڭلىغان كىشىنىڭ يۈرەك - باغرى خۇددى سىمابىتەك تىترەر، ئۇ ئۆزىنى ئۇنتار؛ يېقىن كەلگەنسېرى ھېچ تاقىتى قالماستىن، چىداپ تۇرالماستىن، مۇڭلىرىغا قوشۇلۇپ تاش ئاققان جىلغىلىرىغا كۆز ياشلىرى بىلەن ئاققۇسى كېلەر ...

3) مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەھشەر كۈنى ئۇلارنىڭ قىزىل تىرنىقى كىمىنىڭ بويىدا بولار؟

b. خوپ ھاجى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق دەپ، بىزمۇ ھەممە گەپنى داموللامغا يەتكۈزەرمىز.

4) ماقال - تەمسىللەردە ئومۇمىي ھەقىقەت، قائىدىلەرنى چۈشەندۈرگەندە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بالا كەلسە قوشلاپ كېلەر، ئامەت كەلسە قوشلاپ كېلەر.

b. سۇ ئوخلانسا ئۇخلار، دۈشمەن ئوخلانسا.

c. دوست يىغلىتىپ غېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ.

5) شەرت رايىدا تۈرلەنگەن پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ، شۇ پېئىل ئوتتۇرىغا قويغان شەرت ھازىرلانغاندا ئاندىن ئەمەلگە ئېشىشى پەرەز قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاغدىن خەۋەر كەلسە، ئاندىن بىرنېمە دېيىشەرمىز.

6) تىلەك، قارغىش قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ خوتۇن ئاغزى غېچىلسىلا باشقا گەپ قىلماي «ئۆلەرسەن»، «كېسەل بولۇپ قالارسەن» دېگەن گەپنى قېلىپ يۈردى.

b. — يە، تازا يە، قارىنىڭ يېرىلىپ كېتەر خۇدايىم!

6. {-(A)r-ikän-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-(A)r<(yU)r-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-(A)r-ikän-perII}: بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAs-ikän-perII}: بولۇشسىز شەكلى:

{-(A)r-ikän-perII-mu}: سوئال شەكلى:

{v-mAs-ikän-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، پەرەز بىلەن ئېيتىلغان شەرت ئورۇنلانغاندا ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن بولغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گرامماتىكا

ئوقۇر كەنمەن، بارار كەنمەن، كېلەر كەنمەن، بولار كەنمەن، چۈشەر كەنمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇر كەنمىز، بارار كەنمىز، كېلەر كەنمىز، بولار كەنمىز، چۈشەر كەنمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇر كەنمەن، بارار كەنمەن، كېلەر كەنمەن، بولار كەنمەن، چۈشەر كەنمەن	بىرلىك	
ئوقۇر كەنسىز، بارار كەنسىز، كېلەر كەنسىز، بولار كەنسىز، چۈشەر كەنسىز		
ئوقۇر كەنلا، بارار كەنلا، كېلەر كەنلا، بولار كەنلا، چۈشەر كەنلا	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇر كەنسىلەر، بارار كەنسىلەر، كېلەر كەنسىلەر، بولار كەنسىلەر، چۈشەر كەنسىلەر		
ئوقۇر كەنسىزلەر، بارار كەنسىزلەر، كېلەر كەنسىزلەر، بولار كەنسىزلەر، چۈشەر كەنسىزلەر	كۆپلۈك	
ئوقۇشار كەنلا، بېرىشار كەنلا، كېلىشىر كەنلا، بولۇشار كەنلا، چۈشۈشەر كەنلا		
ئوقۇشار كەنمەن، بېرىشار كەنمەن، كېلىشىر كەنمەن، بولۇشار كەنمەن، چۈشۈشەر كەنمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇر كەن، بارار كەن، كېلەر كەن، بولار كەن، چۈشەر كەن		
		3 - شەخس

a. مۇبادا، بىزنىڭ مەخپىي تېلېگراف شىفىرلىرىنى يېشىش تېخنىكىمىز تۆۋەن بولغان بولسا، بۇ مۇھىم سىردىن مەھرۇم قىلىنمىز.

b. سىز بولمىسىڭىز بىز ھېچنېمە قىلالماس ئىكەنمىز.
 2) سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىش مۇمكىنلىكى پەرەز قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 a. ئەمما، ۋاقتى كەلگەندە ئۇلارنى قانداق يىغىشتۇرار كەنسىز دەپ خاۋاتىرلىنىۋاتمەن.

7. {-rmiš(A)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ ئۇنىڭ كېلىپ

چىقىشى مۇنداق:

{-(A)r<(yU)r-miš<ärmiš}

قۇرۇلمىسى:

{v-(A)r-miš&-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAs-miš-perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{-(A)r-miš&-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mAs-miš-perII-mu}

ئوقۇرمىشەن، بارارمىشەن، كېلەرمىشەن، بولارمىشەن، چۈشەرمىشەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇرمىشىمىز، بارارمىشىمىز، كېلەرمىشىمىز، بولارمىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇرمىشىشەن، بارارمىشىشەن، كېلەرمىشىشەن، بولارمىشىشەن، چۈشەرمىشىشەن ئوقۇرمىشىشىز، بارارمىشىشىز، كېلەرمىشىشىز، بولارمىشىشىز، چۈشەرمىشىشىز ئوقۇرمىشىشلا، بارارمىشىشلا، كېلەرمىشىشلا، چۈشەرمىشىشلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇرمىشىشىلەر، بارارمىشىشىلەر، كېلەرمىشىشىلەر، بولارمىشىشىلەر، چۈشەرمىشىشىلەر ئوقۇرمىشىشىزلەر، بارارمىشىشىزلەر، كېلەرمىشىشىزلەر، بولارمىشىشىزلەر، چۈشەرمىشىشىزلەر ئوقۇشارمىشىشلا، بېرىشارمىشىشلا، كېلىشەرمىشىشلا، بولۇشارمىشىشلا، چۈشۈشەرمىشىشلا	كۆپلۈك	
ئوقۇرمىش، بارارمىش، كېلەرمىش، بولارمىش، چۈشەرمىش		3 - شەخس

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى

گرامماتىكا

كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىلنىڭ $\{-i/-y-di-k\ddot{a}n-mi\}$ دىن پەرقى، بۇ شەكىل سۆزلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېنىقسىز ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىش - ھەرىكەتكە قارىتا ئانچە ئىشەنچ بولمىغان قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىشتا كىشىمىش پىشما سىمىش، پىشسىمۇ يېڭىلى بولماسىمىش.

b. يېقىندا تېخى چوڭلىرىنى ئەكىرەرمىش.

c. مۇختەر باينىڭ دېيىشىچە: بۇ يىل قىش تارانچى بايلىرىنىڭ مەشرىپىنى مۇختەر باينىڭ ئۆيىدىن باشلارمىش.

d. قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ دەريا باغراش كۆلىنى ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقارمىش.

2) باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى مەنىستەسلىك، ياراتماسلىق ياكى ئىشەنمەسلىك تەلەپپۇزىدا بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ ھالىغا رومان يازارمىش.

b. مەن ھېچنېمە بىلمەسلىمەن، ھەممىنى شۇلار بىلەرمىش.

8. $\{-(A)ri-di-\}$

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان شەكىل بولۇپ ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

$\{-(A)r<(yU)ri-<är-di-\}$

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(A)r idi-perI}
 بولۇشسىز شەكلى: {v-mAs idi-perI}
 سوئال شەكلى: {-(A)r idi-perI-mu}
 {v - mAs idi - perII - mu}

ئوقۇرىدىم، بارارىدىم، كېلەرىدىم، بولارىدىم، چۈشەرىدىم	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇرىدۇق، بارارىدۇق، كېلەرىدۇق، بولارىدۇق، چۈشەرىدۇق	كۆپلۈك	
ئوقۇرىدىڭ، بارارىدىڭ، كېلەرىدىڭ، بولارىدىڭ، چۈشەرىدىڭ ئوقۇرىدىڭىز، بارارىدىڭىز، كېلەرىدىڭىز، بولارىدىڭىز، چۈشەرىدىڭىز ئوقۇرالا، بارارالا، كېلەرالا، بولارالا، چۈشەرالا	بىرلىك	
ئوقۇرىدىڭلار، بارارىدىڭلار، كېلەرىدىڭلار، بولارىدىڭلار، چۈشەرىدىڭلار ئوقۇرىدىڭىزلار، بارارىدىڭىزلار، كېلەرىدىڭىزلار، بولارىدىڭىزلار، چۈشەرىدىڭىزلار ئوقۇشارىدىلە، بېرىشارىدىلە، كېلىشىرىدىلە، بولۇشارىدىلە، چۈشۈشىرىدىلە ئوقۇشارىدىڭ، بېرىشارىدىڭ، كېلىشىرىدىڭ، بولۇشارىدىڭ، چۈشۈشىرىدىڭ	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇرىدى، بارارىدى، كېلەرىدى، بولارىدى، چۈشەردى		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بەزىدە {v-A/yti} دېگەن شەكىل بۇ خىل شەكىل بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شەرت بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىپ، شەرت بېقىندى جۈملىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرت ئورۇنلانغاندا، ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن دەپ قارالغان ئىش

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىنسانلار بۇ قوراللىرىنى چۆرۈۋەتسە دۇنيا گۈزەللىككە تولارىدى.

b. سەبىخە بولغان بولسا قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەردى؟

[-(A)r-ikän-miš-].9

كېلىپ چىقىشى: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە شەكىللەنگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

[-(A)r-i-<är-kän-miš-]

قۇرۇلمىسى:

{v-(A)r-ikän-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAs-ikän-miš-perII} بولۇشىز شەكلى:

{-(A)r-ikän-miš-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mAs-ikän-miš-perII-mu}

ئوقار كەنىشىمەن، بارار كەنىشىمەن، كېلەر كەنىشىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقار كەنىشىمىز، بارار كەنىشىمىز، كېلەر كەنىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقار كەنىشىمەن، بارار كەنىشىمەن، كېلەر كەنىشىمەن ئوقار كەنىشىمىز، بارار كەنىشىمىز، كېلەر كەنىشىمىز ئوقار كەنىشىلا، بارار كەنىشىلا، كېلەر كەنىشىلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقار كەنىشىسىلەر، بارار كەنىشىسىلەر، كېلەر كەنىشىسىلەر ئوقار كەنىشىسىزىلەر، بارار كەنىشىسىزىلەر، كېلەر كەنىشىسىزىلەر ئوقىشار كەنىشىلا، بېرىشار كەنىشىلا، كېلىشەر كەنىشىلا ئوقىشار كەنىشىمەن، بېرىشار كەنىشىمەن، كېلىشەر كەنىشىمەن	كۆپلۈك	
ئوقار كەنىشىمىش، بارار كەنىشىمىش، كېلەر كەنىشىمىش		3 - شەخس

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئاساسەن باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ، بۇ شەكىل ئاساسەن 3 - شەخستە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. «تۆمۈرچى قوپۇپ ياغاچچىغا ئۇنداق قىل، مۇنداق قىل دېسە، كۈلگىگە قالمامدۇ؟» دەپ كۈلۈپ قوپار كەنمىش. ⁽²⁾

10. {-i/-ydiǵan bolǵidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە شەكىللەنگەن مۇرەككەپ شەكىل.

{i<-A/-y-di<-du<-dur<turur-ǵan bolǵi<bolǵay-∅<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

{v-i/-y-di-gan bolgi-di-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-di-gan bolgi-di-perI} بولۇشسىز شەكلى:

{v-i/-y-di=gan bolgi-mi-di-perI} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-di-gan bolgi-mi-di-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ئويىپ كىتىپ مۆلچەر رايى

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم ئويىپ كىتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە سوئال مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئىككىسى بۇرۇن تونۇشمايدىغان بولغىدى؟

b. سىز چەت ئەلگە چىقىپ باقمىغان بولغىدىڭىز؟

11. {-i/-ydiǵan oxšay(du)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

گرامماتىكا

ئوقۇيدىغان بولغىدىم، بارىدىغان بولغىدىم، كېلىدىغان بولغىدىم	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيدىغان بولغىدۇق، بارىدىغان بولغىدۇق، كېلىدىغان بولغىدۇق	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىغان بولغىدىڭ، بارىدىغان بولغىدىڭ، كېلىدىغان بولغىدىڭ ئوقۇيدىغان بولغىدىڭىز، بارىدىغان بولغىدىڭىز، كېلىدىغان بولغىدىڭىز ئوقۇيدىغان بولغىدىلا، بارىدىغان بولغىدىلا، كېلىدىغان بولغىدىلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيدىغان بولغىدىڭلار، بارىدىغان بولغىدىڭلار، كېلىدىغان بولغىدىڭلار ئوقۇيدىغان بولغىدىڭىزلار، بارىدىغان بولغىدىڭىزلار، كېلىدىغان بولغىدىڭىزلار ئوقۇشىدىغان بولغىدىلا، بېرىشىدىغان بولغىدىلا، كېلىشىدىغان بولغىدىلا ئوقۇشىدىغان بولغىدىڭ، بېرىشىدىغان بولغىدىڭ، كېلىشىدىغان بولغىدىڭ	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىغان بولغىدى، بارىدىغان بولغىدى، كېلىدىغان بولغىدى		3 - شەخس

تۆۋەندىكىچە:

{-i<-A/-y-di<-du<-dur<turur-ğan oxša-y-du-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

{v-i/-ydiğan oxša-y(du)-perII}

{v-mA-ydiğan oxša-y(du)-perII}

{v-i/-ydiğan oxša-ma-m-dildu-perII}

{v-mA-ydiğan oxša-ma-m-dildu-perII}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنسى: ئوبېيكتىپ مۆلچەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن		3 - شەخس

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم ئوبيېكتىپاكتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تەقدىر - ئىرادىنى قارىمىدىغان، ئەمدى بالىلارنىڭ ئىشى ماڭا كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىپ بېرىدىغان ئوخشايدۇ.

b. بۇ چېرىكلەرنىڭ پەيلىگە قارىغاندا، بۈگۈن تۈزلۈقىمىزنى چاققان بولسا، ئەتە بېشىمىزنى يانچىيدىغان ئوخشايدۇ.

c. — بويتاق ئادەم، ئاغىنىلىرىنىڭكىگە كەتكەن ئوخشايدۇ.

d. ئۇلارمۇ ئېلىخان تۆرىنىڭ ئاغزىغا قارايدىغان ئوخشايدۇ.

11. 12. {-i/-ydiğandu/-di-perII}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

-y-di<-du<-dur<turur-ğn-du/-di<-dur<turur perII}
{-i<-A/

قۇرۇلمىسى:

{-i<-a/-y-di<-du<-dur<turur-gan oxša-y-du-dur<turur}

{v-i/-y-diğandu/-di-perII}: بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAy-ydiğandu/-di-perII}: بولۇشسىز شەكلى:

{v-i(A)m-diğandu/-di-perII}: سوئال شەكلى:

{v-mA-m-diğandu/-di-}

ئوقۇيدىغاندىمەن، بارىدىغاندىمەن، كېلىدىغاندىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيدىغاندىمىز، بارىدىغاندىمىز، كېلىدىغاندىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىغانسەن، بارىدىغانسەن، كېلىدىغانسەن ئوقۇيدىغانسىز، بارىدىغانسىز، كېلىدىغانسىز ئوقۇيدىغانلا، بارىدىغانلا، كېلىدىغانلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيدىغانسىلەر، بارىدىغانسىلەر، كېلىدىغانسىلەر ئوقۇيدىغانسىزلەر، بارىدىغانسىزلەر، كېلىدىغانسىزلەر ئوقۇيىشىدىغانلا، بېرىشىدىغانلا، كېلىشىدىغانلا ئوقۇيىشىدىغانسەن، بېرىشىدىغانسەن، كېلىشىدىغانسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيدىغاندۇ، بارىدىغاندۇ، كېلىدىغاندۇ		3 - شەخس

راي مەنىسى: سۈببىيكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى سۈببىيكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قامچىنى ھەر كۆرگەندە، بىچارە بۆرتە ناچىنمۇ يادلىرىغا كېلىدىغاندۇ؟

b. ئوخلىسىمۇ شۇنداق قاتتىق ئوخلامدىغاندۇ؟

c. ئۆزى چوڭ ئۆلما بولغاندىن كېيىن بىرنېمىنى بىلىپ دەيدىغاندۇ، بىز قاراتۇرۇك ئادەملەر نېمىنى بىلەتتۇق.

13. {-i/-y-perII-ǵu dǎymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

{-i<-A/-perII-ǵu dǎymän}

قۇرۇلمىسى:

{v-i/y(di)-perII-ǵu dǎymän} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y(du)-perII-ǵu dǎymän} بولۇشىمىز شەكلى:

سوئال شەكلى: يوق

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇيمەنغۇ دەيمەن، بارمەنغۇ دەيمەن، كېلىمەنغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيمىزغۇ دەيمەن، بارىمىزغۇ دەيمەن، كېلىمىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك	ئوقۇيسەنغۇ دەيمەن، بارسەنغۇ دەيمەن، كېلىسەنغۇ دەيمەن ئوقۇيسىزغۇ دەيمەن، بارسىزغۇ دەيمەن، كېلىسىزغۇ دەيمەن ئوقۇيدىلاغۇ دەيمەن، بارىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇيسىلەرغۇ دەيمەن، بارىسىلەرغۇ دەيمەن، كېلىسىلەرغۇ دەيمەن ئوقۇيسىزىلەرغۇ دەيمەن، بارىسىزىلەرغۇ دەيمەن، كېلىسىزىلەرغۇ دەيمەن ئوقۇشىدىلاغۇ دەيمەن، بېرىشىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىشىدىلاغۇ دەيمەن ئوقۇشىسىنەنغۇ دەيمەن، بېرىشىسىنەنغۇ دەيمەن، كېلىشىسىنەنغۇ دەيمەن
3 - شەخس		ئوقۇيدۇغۇ دەيمەن، بارىدۇغۇ دەيمەن، كېلىدۇغۇ دەيمەن

راي مەنسى: سۇبېكتىپ مۆلچەر
ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل $\{i\langle -y\text{di}\dot{g}\text{andu}/-di\text{-perII}\}$ شەكلى بىلەن
ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ، يەنى بۇ شەكىلمۇ سۆزلەۋاتقان
ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا
ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى سۇبېكتىپ
تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ.
مەسلەن:

a. سۈت بىلەن يۈز يۇيۇپ، ھەسەل بىلەن ئېغىز چايقايدۇغۇ
دەيمەن!

b. بىر مو باغ ئون مو ئېتىزغا يارايدۇغۇ دەيمەن.

c. ئەخمەتجان ئەپەندىم مۇشۇ كىشىگە ئوخشايدۇغۇ دەيمەن.

14. $\{i/-y-(du)\}$

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ خاقانىيە
تۈركچىسىدە (پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىلا) ئۇچرايدۇ. بۇ
شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

$\{i\langle -A/-y-du\langle -dur\langle turur\}$

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: $\{v-i/-y-(du)\text{-perII}\}$

بولۇشىز شەكلى: $\{v-mA-y-(du)\text{-perII}\}$

سوئال شەكلى: $\{v-(A)m-(di)\text{-perII}\}$

$\{v-mA-m-(di)\text{-perII}\}$

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالغ)

راي مەنسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) ئوبېكتىپ ھەقىقەتنى بىلدۈرىدۇ.

a. كۈن شەرقتىن چىقىدۇ.

b. جان كۈندە چېچەكلىمەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇيمەن، بارىمەن، كېلىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيمىز، بارىمىز، كېلىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇيسەن، بارىسەن، كېلىسەن ئوقۇيسىز، بارىسىز، كېلىسىز ئوقۇيدىلا، بارىدىلا، كېلىدىلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇيسىلەر، بارىسىلەر، كېلىسىلەر ئوقۇيسىزلەر، بارىسىزلەر، كېلىسىزلەر ئوقۇشىدىلا، بېرىشىدىلا، كېلىشىدىلا ئوقۇشىسەن، بېرىشىسەن، كېلىشىسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇيدۇ، بارىدۇ، كېلىدۇ		3 - شەخس

c. بىرگە بىرنى قوشسا ئىككى بولىدۇ.

d. سۇ يۈز گىرادۇستا قاينايدۇ.

(2) بەلگىلىمە ۋە ئادەت بويىچە ئىجرا قىلىنىدىغان ئىش -

ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەچقۇرۇنلۇقى ئورما ناخشىسى باشلىنىدۇ، بۇ چاغدا ئورما ئاۋۇمايدۇ، ناخشا ئەۋجىگە چىقىدۇ.

b. خالىسا سويىدۇ، خالىسا تالايدۇ، خالىسا سولايدۇ.

c. پويىز سائەت ئىككىدە كېلىدۇ.

(3) خاراكتېر، مەجەز، ئادەت، ئىقتىدار، قابىلىيەت، خۇسۇسىيەت قاتارلىقلارنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغ قىلىمەن، مېۋە ساتمايمەن.

b. قورقساڭ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيسەن، ھامىنى بىر ئۆلۈم، ئۆلۈمدىن قورقمىساڭلا ھېچكىمدىن قورقمايسەن.

c. — ئۇلار بىزچە سۆزلىيەلەيدۇ.

d. بالىنى ئەلەي ئەتكەنسېرى قاتتىق ئۇخلايدۇ، قاتتىقراق

ۋارقىر نۆۋەتسىڭىز، ئۆزىمەن ئويغىنىپ كېتىدۇ.

4) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا باشلانغان ھەمدە سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىمۇ داۋاملىشىۋاتقان، كېيىنمۇ داۋاملىشىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ئىشلىتىلىدىغان پېئىللار بىلدۈرگەن ھەرىكەت مەنە قاتلىمى نۇقتىسىدىن ئىچكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسى يوق، نەزەرىيە جەھەتتىن چەكسىز داۋاملىشالايدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈشى كېرەك. مەسىلەن:

a. ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن، ئەقىدەمگە يىغلايمەن.

b. يەر بولمىسا باشقىلارغا مالاي بولىسەن، يېرىڭ بولسا ئۇنىڭ جاپاسىنى تارتىسەن، دەن تۆكسەن، چۆپ ئۇچى تۆلەيسەن، تۆلىسەڭمۇ تۆلىمىدىڭ دەپ سولايدۇ.

c. نۇرى بىكار بولسىلا كىتاب ئوقۇيدۇ، خىيال سۈرىدۇ، سۆزلىسە چوڭ - چوڭ، باشقىلار بىلمەيدىغان ئىشلارنى سۆزلەيدۇ.

5) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا تېخى باشلانمىغان، ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ناھايىتى يېقىن بىر نۇقتىسىدا باشلىنىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوغلاقنى شۇ يەرگە تاشلايمەن، قالغان گەپنى كېيىن ئاڭلايسەن.

b. بۇ يەردىن قاچان كېتىمىز؟

c. كەنجى ئوغۇلنىڭ خەتنە توپىنى قىلىپ بولۇپلا شەھەرگە

كۆچمىز!

6) قارار قىلىنغان، لوگىكىلىق جەھەتتىن مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. راستىنى ئېيتسام، ئۆز يۇرتۇمغا بارالمايمەن.

b. ئىنقىلاب يالقۇنىنى سەن قان بىلەن ئۆچۈرەلمەيسەن.

c. — ھەممىنى قىلىمىز، زاۋۇت - فابرىكا قۇرىمىز، خەلق باي بولالايدۇ، ئوقۇيدۇ، دۇنيادىكى ئەڭ قالتىس مىللەتلەردىن بولالايدۇ، راستمۇ نۇرى؟

d. ئاڭلاپ قويۇش خالايتتىم، كىمدىكىم گەدەنكەشلىك قىلىپ بىزگە ياندىكەن، ئۇنى باغلايمىز، ئاسمىمىز، سولايمىز، ئۇرىمىز! (7) ئارزۇ قىلىنغان، نىيەت قىلىنغان، سۆزلىگۈچى مۇقەررەر يۈز بېرىدۇ دەپ قارىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن خۇنغا خۇن ئالماي قويمايمەن.
b. مەن شەھەرگە كىرىپ مۇسابايوفلار زاۋۇتىدا ئىشلەيمەن.
c. مەن قىساس ئالماي توختىمايمەن!
d. سەن كاتتا ئادەم بولالايسەن.

(8) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان، كەسىپ، خىزمەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ياكى دائىملىق ئىش - ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئوقۇيالايمەن، لېكىن يازالمايمەن، — دېدى ئىمام مەيۈسلىنىپ، — قەغەزمۇ، قېرىنداشمۇ يوق.
b. مەن سىزنى تونۇيمەن.

c. ئۇ بىزگە ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس بېرىدۇ.
(9) سوئال جۈملىدە كۆرۈلۈپ، سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ، سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئاخىرلاشقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىقى كۈنى نېمىشقا كېتىپ قالدىڭىز؟
b. — بولدى، بىلىدىكەنەن، مېنى نېمىشقا چىلالايسەن؟
c. نېمىشقا ئورۇسلار ھېلىقى جىمىسار پۈتۈمىنى تۈزۈشكە ئالدىرايدۇ؟

d. ھاجى ئاتام بەرگەن مەنەپىنى نېمىشقا ئالمايسىز؟
(10) سەھنە ئەسەرلىرىدە بايان تىلى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. غۇنچەم ئۆيگە كىرىپ كېتىدۇ. ياغدا كاككۇك سايرايدۇ.
نۇرۇم ناخشا ئېيتىدۇ.

b. يايى نۇرۇمنى قامچىلايدۇ، ئۆيدىن غۇنچەم يۈگۈرۈپ
چىقىدۇ.

(11) مەلۇم كىشىنىڭ ھاياتى ھەققىدە ياكى مەلۇم بىر ۋەقە
ھەققىدە ھېكايە سۆزلىگەندە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ بېشىدا خوجانىياز ھاجى، مامۇت
سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۇچۇڭ داۋىنى ئارقىلىق
جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈپ كېتىدۇ.

b. توۋا دېيىشىم كېرەك، - دەپ يازىدۇ قاسىم
ئەپەندى، - مەن ئۆمۈرۈمدە مۇنداق ئادەمنى ئۇچراتماپتىمەنمەن.

c. تۆمۈر قوزىدىن پولات قوزا ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلىدۇ.
(12) ئەدەبىي ئەسەرلەردە، مەۋجۇت ئىش - ھەرىكەتلەرنى بايان
قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم كېچىدە بۇ يېزا شۇنچىلىك جىمجىت، جانلىقلار
ئۇيقۇدا، مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئۆستەڭلا
تۈگىمەس ناخشىسى بىلەن تەبىئەتنى مەدھىيەلەپ شارقىرايدۇ.
پاكار ئۆيلەر باغلارنىڭ سوقما تاملىق قورۇقلىرى ئارقىلىق بىر -
بىرىگە تۇتۇشىپ تۇرىدۇ.

15. {-X}vidi-

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن
تارتىپ قوللىنىلغان بىر شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<-(X)p-i<är-di<-Di-

قۇرۇلمىسى:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- {v-(X)vidi-perI} بولۇشلۇق شەكلى:
 {v-mi<-mA-vidi-perI} بولۇشسىز شەكلى:
 {v-(X)vidi-perI-mu}{v-(X)p-mi-di-perI} سوئال شەكلى:
 {v-mi-vidi-perI-mu}{v-mA-p-mi-di-perI}

ئوقۇۋىدىم، بېرىۋىدىم، كېلىۋىدىم	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋىدۇق، بېرىۋىدۇق، كېلىۋىدۇق	كۆپلۈك	
ئوقۇۋىدىڭ، بېرىۋىدىڭ، كېلىۋىدىڭ ئوقۇۋىدىڭىز، بېرىۋىدىڭىز، كېلىۋىدىڭىز ئوقۇۋىدىلە، بېرىۋىدىلە، كېلىۋىدىلە	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇۋىدىڭلار، بېرىۋىدىڭلار، كېلىۋىدىڭلار ئوقۇۋىدىڭىزلار، بېرىۋىدىڭىزلار، كېلىۋىدىڭىزلار ئوقۇشىۋىدىلا، بېرىشىۋىدىلا، كېلىشىۋىدىلا ئوقۇشىۋىدىڭ، بېرىشىۋىدىڭ، كېلىشىۋىدىڭ	كۆپلۈك	
ئوقۇۋىدى، بېرىۋىدى، كېلىۋىدى		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاسىتىسىز بايان.
 ئىشلىتىلىشى:

1) بۇ شەكىل ئاساسەن بەلگە ۋاقىت بولۇپ نىسپىي زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئۆزى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلەلمەيدۇ، پەقەت باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى بەلگە ۋاقىت ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان ۋە سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتتە ئاخىرلاشقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ، يەنى بۇ شەكىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت مەيدانغا كېلىشىگە ئىككىنچى بىر ھەرىكەت يۈز بېرىدۇ. بۇ شەكىل دەل مانا مۇشۇنداق ئۆزى بىلەن تەڭ مەيدانغا كېلىدىغان

ھەرىكەت ئۈچۈن بەلگە ۋاقىت بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مانا يادىغا يېتىۋىدى، زىياۋۇدۇن قەھرىتاندا تۇرۇپمۇ
مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى...

b. ئۇنىڭ ئەمدىلا كۆزى ئۇيقۇغا كېتىۋىدى، تاشقىرىقى ئۆيدە
تېلېفون جىرىڭلىدى .

c. — نەگە بارىسەن دېۋىدى، بال فېرمىغا، — دېدىم.

d. مانا مىلتىق ئېتىلىۋىدى، غول - غوللاردىن ئەكس سادا
يېنىپ تاغنى ۋەھىمە قاپلىدى.

e. ئۇ يانپىشىنى تۇتۇۋىدى، قولغا ئىسسىق قان ئۇرۇلدى.

f. ئۇ كۈلدى، كۈلۈۋىدى، ئۇنىڭ چىرايى تېخىمۇ
گۈزەللەشتى.

(2) «پ - پ»لىق رەۋىشداش، « - غىلى»لىق رەۋىشداش ياكى دەپ
سۆزى بىلەن بىللە كېلىپ، سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى
ۋاقىت ئوقنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن
ئىش - ھەرىكەتنى ياكى مەلۇم مەقسەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. بۇ
چاغدا بۇ شەكىل مەنە جەھەتتىن {v-GAn-idi-perI} قۇرۇلمىسى
بىلەن مەنىداش بولىدۇ ۋە ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ.
مەسىلەن:

a. ئۇ دادىسىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىۋىدى.

b. ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىلەرگە ئوت قويۇۋەتمەكچى بولۇۋىدى،
بۇنىڭغا ئولگۈرەلمىدى.

c. — رەيھاندىك خوتۇنلار باتۇر تۇغىدۇ، ھەي زىيەك،
خوتۇنۇڭ نېمىگە سېزىك بولۇۋىدى؟

d. — دادىسى نادىر تەمبۇر بىلەن تونۇلۇۋىدى، مانا بالىسى
ئىلىم - بىلىم، ئەقىل - پاراسەت بىلەن تونۇلدى...!

{(X)ptu} 16

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
شەكىللىنىش دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلىۋاتقان شەكىللەرنىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىرى. بۇ شەكىل «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دا $\{v-(X)p \text{ perII}\}$ شەكىلدە ⁹²، «نەھجۇل فەرادىس» تا $\{v-(X)p \text{ turur perII}\}$ شەكىلدە ⁹³ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

$\{-(X)p- \text{tu} < \text{tur} < \text{turur}\}$

قۇرۇلمىسى:

$\{v-(X)p(\text{tu})-\text{perII}\}$ بولۇشلۇق شەكلى:

$\{v-mA-p(\text{tu})-\text{perII}\}$ بولۇشىمىز شەكلى:

$\{v-(X)p(\text{tu})-\text{perII}-\text{mu}\}$ سوئال شەكلى:

$\{v-mA-p(\text{tu})-\text{perII}-\text{mu}\}$

ئوقۇپتىمەن، بېرىپتىمەن، كېلىپتىمەن (كەپتىمەن)	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇپتىمىز، بېرىپتىمىز، كېلىپتىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇپسەن، بېرىپسەن، كېلىپسەن ئوقۇپسىز، بېرىپسىز، كېلىپسىز ئوقۇپتىلا، بېرىپتىلا، كېلىپتىلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇپسىلەر، بېرىپسىلەر، كېلىپسىلەر ئوقۇپسىزلەر، بېرىپسىزلەر، كېلىپسىزلەر ئوقۇشۇپتىلا، بېرىشىپتىلا، كېلىشىپتىلا ئوقۇشۇپسەن، بېرىشىپسەن، كېلىشىپسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇپتۇ، بېرىپتۇ، كېلىپتۇ		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش - ھەرىكەتنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سەككىز يۈزدىن جىق يىگىت قۇربان بوپتۇ.

b. غېنى باتۇر ئاتمىش خوتۇن ئاپتۇ - ھە؟

c. مەن سىلەرنى بۇنچىۋالا قان تەللىزدە خەق دەپ
ئويلىماپتىمەن، مەن سىلەرنى بىلمەپتىمەن، پۇقرالىرىم يا
ھەزرەت، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايىسەن!

d. - ھە، قارىدىمۇ، قاراپتىمەن - دە!

e. ئەستاغپۇرۇللا، بۇ كىمنىڭ قىزى بولدى ئەمدى،
ئېتىنىمۇ سوراۋالماپتىمەن.

f. ساناپ باقسام يىگىرمە ئىككى كىچىك ئېرىق، ئالتە غول
ئېرىق، ئۈچ ئۆستەڭ، بىر دەريادىن سۆرەپ ئۆتۈپسەن.

g. ئاڭلىسام سەن ھەر كۈنى ئەسكەرلىرىڭنى مەشىق
قىلدۇرۇۋېتىپسەن.

h. سىزگە رەھمەت، قالتىس غوغۇل تەربىيەلەپسىز!

i. - لەۋەي، مەن ئويلىغاننى ئويلاپسىز.

2) سۆزلىگۈچى مەلۇم پاكىتقا ئاساسەن چوقۇم يۈز بېرىدۇ
دەپ قارىغان ئىش - ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ چاغدا تەنە
مەنىسىمۇ ئارىلاشقان بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمدى تۈگىشىپتىمەن.

b. بۇ يەردىمۇ ئىشلەپ بوپسەن ئەمىسە.

c. بۇ تويىنىمۇ قىلىپ بوپتۇق.

3) ھېكايە - چۆچەكلەردە ۋەقەلەرنى بايان قىلىشتا
ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىر زامانلاردا، بىر ماكاندا ياشايدىغان ئىككى يىلان

بوپتىكەن. بىرىنىڭ بېشى بىر، قۇيرۇقى مىڭ ئىكەن؛ يەنە

بىرىنىڭ بېشى مىڭ، قۇيرۇقى بىر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ

ئىككى يىلان تار بىر يولغا كىرىپ قاپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئالدى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تەرەپتىن شامالداك غۇيۇلداپ بىر كوڭكا كېلىپ قاپتۇ. ھېلىقى بېشى بىر، قۇيرۇقى مىڭ يىلان دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئاپتۇ. ھېلىقى بېشى مىڭ، قۇيرۇقى بىر يىلاننىڭ بىر بېشى ئارقىغا يېنىشىنى، بىر بېشى ئالغا مېڭىشىنى، يەنە بىر بېشى يانغا چەتلەشىنى... ئىشقىلىپ ھەر بىر بېشى ئۆز گېپىنى قىلىپ، تالاش - تارتىش بىلەن بىر پىكىرگە كېلەلمەي تۇرغاندا، كوڭكا كېلىپ ئۇنى بىراقلا مېچىپ تاشلاپتۇ.

b. توي كۈنى يىگىت كەپتۇ، قىزنى ئاپتۇ، چىرايلىق مەپىگە ساپتۇ، خالايق قاراپ قاپتۇ.

17. {-(X)vat-i}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئەڭ دەسلەپكى ئانالىتىك شەكلى 1936 - يىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئۇچرايدۇ⁹⁴. باسكاكوف بىلەن ناسلوف بىرلىكتە تۈزگەن، 1939 - يىلى نەشر قىلىنغان «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» نىڭ كەينىگە قوشۇمچە قىلىنغان «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» نىڭ زامانلارغا ئائىت قىسمىدا «كۈلۈپ ياتادۇر» دېگەن شەكىل تىلغا ئېلىنغان⁹⁵. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v-(X)p-at<yat-i<-a-du<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vat-i-(du)/perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-i(du)/perII} بولۇشىمىز شەكلى:

{v-(X)vat-am-di-perII}/ سوئال شەكلى:

{v-(X)vat-i-perII-mu}

{v-mA-y-vat-am-di-perII}/

{v-mA-y-vat-i-perII-mu}

گرامماتىكا

بىرلىك	ئوقۇۋاتىمەن، بېرىۋاتىمەن، كېلىۋاتىمەن	1 - شەخس
كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىمىز، بېرىۋاتىمىز، كېلىۋاتىمىز	
بىرلىك	ئوقۇۋاتىسەن، بېرىۋاتىسەن، كېلىۋاتىسەن ئوقۇۋاتىسىز، بېرىۋاتىسىز، كېلىۋاتىسىز ئوقۇۋاتىدىلا، بېرىۋاتىدىلا، كېلىۋاتىدىلا	2 - شەخس
كۆپلۈك	ئوقۇۋاتىسىلەر، بېرىۋاتىسىلەر، كېلىۋاتىسىلەر ئوقۇۋاتىسىزلەر، بېرىۋاتىسىزلەر، كېلىۋاتىسىزلەر ئوقۇشۇۋاتىدىلا، بېرىشۇۋاتىدىلا، كېلىشۇۋاتىدىلا ئوقۇشۇۋاتىسەن، بېرىشۇۋاتىسەن، كېلىشۇۋاتىسەن	
	ئوقۇۋاتىدۇ، بېرىۋاتىدۇ، كېلىۋاتىدۇ	3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان
ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش -
ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. ھاجى، سىلى ئەقىللىق ئادەم، ئۆز جانلىرى بىلەن، يېۋرت
بىلەن، خەلقنىڭ جېنى بىلەن ئوينىشىۋاتىدىلا...

b. ھەي قانخورلار، سەنلەرنىڭ مېنى نېمىشقا
قىناۋاتقىنىڭلارنى ئوبدان چۈشىنىۋاتىمەن.

c. توۋا، مەن قۇلاقلىرىمغا ئىشەنمەيۋاتىمەن، ئانا، نېمىلەرنى
دەۋاتىدىلا؟

d. ئۇلار ھەدەپ يەرلىك خەلقلەرنى قۇتارتىۋاتىدۇ،
قوراللاندىرۇۋاتىدۇ.

2) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرىكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ياكى سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتنىڭ مەلۇم بۆلىكىدە ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — زىيەك بالىسىنى شەھەردە ئوقۇتۇۋاتىدۇ.

b. — ئۈچ، تۆت يىلىڭ نېمىسى ھوي، مەن ھەر يىلى دەن

تۆكۈۋاتىمەن!

c. دېمىسىمۇ ئازراقلا يولى بارلار تاشكەنتكە، غىمىستانبولغا،

مىسىرغا، ھىندىستانغا ئوقۇشقا بېرىۋاتىدۇ.

18. {-(X)ptikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە

مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-t<-tu<-dur<-turur-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)p-t-ikän-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-(X)p-ti-kän-perII} بولۇشىنى شەكلى:

{v-(X)p-t-ikan-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-(X)p-ti-kän-perII-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنمەن، بېرىپتىكەنمەن، كېلىپتە- كەنمەن (كەپتىكەنمەن)
	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنمىز، بېرىپتىكەنمىز، كېلىپتىكەنمىز
	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنسىن، بېرىپتىكەنسىن، كېلىپتىكەنسىن ئوقۇپتىكەنسىز، بېرىپتىكەنسىز، كېلىپتىكەنسىز ئوقۇپتىكەنلا، بېرىپتىكەنلا، كېلىپتىكەنلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنسىلەر، بېرىپتىكەنسىلەر، كېلىپتىكەنسىلەر ئوقۇپتىكەنسىزلەر، بېرىپتىكەنسىزلەر، كېلىپتىكەنسىزلەر ئوقۇشۇپتىكەنلا، بېرىشۇپتىكەنلا، كېلىشىپتىكەنلا ئوقۇشۇپتىكەنسىن، بېرىشۇپتىكەنسىن، كېلىشىپتىكەنسىن كېلىشىپتىكەنسىن
3 - شەخس		ئوقۇپتىكەن، بېرىپتىكەن، كېلىپتىكەن

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.
ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان،
سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار
ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش - ھەرىكەتنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ بىر قىزىنى ئۇيغۇر پادىشاھقا
خانلىققا بېرىپتىكەن.

b. خۇدايىمىزە، بىز خوتۇن خەقنى تولمۇ ئاجىز
يارتىپتىكەن!

c. ل. تولستوي « تىرىلىش » ناملىق كىتابىدا «پۈتۈن
رۇسىيە بىر چوڭ تۈرمە» دەپ بېرىپتىكەن.

d. قېرىلىرىمىز ئېيتىدىغان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىز
موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپلا قېرىنداشلاردەك
ئىناق ئۆتۈپتىكەنمىز.

19. {-(X)ptikänmiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە
مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-t<-tu<-dur<turur-i<är-kän-miš}

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-(X)p-t-ikän-miš-perII}

بولۇشىسىز شەكلى: {v-mA-(X)p-ti-kän-miš-perII}

سوئال شەكلى: {v-(X)p-t-ikän-miš-perII-mu}

{v-mA-(X)p-ti-kän-miš-perII-mu}

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنمىشەن، بېرىپتىكەنمىشەن، كېلىپتىكەنمىشەن (كەپتىكەنمىشەن)
1 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنمىشىمىز، بېرىپتىكەنمىشىمىز، كېلىپتىكەنمىشىمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇپتىكەنمىشىسەن، بېرىپتىكەنمىشىسەن، كېلىپتىكەنمىشىسەن ئوقۇپتىكەنمىشىسىز، بېرىپتىكەنمىشىسىز، كېلىپتىكەنمىشىسىز ئوقۇپتىكەنمىشىلا، بېرىپتىكەنمىشىلا، كېلىپتىكەنمىشىلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇپتىكەنمىشىسىلەر، بېرىپتىكەنمىشىسىلەر، كېلىپتىكەنمىشىسىلەر ئوقۇپتىكەنمىشىسىزلەر، بېرىپتىكەنمىشىسىزلەر، كېلىپتىكەنمىشىسىزلەر ئوقۇشۇپتىكەنمىشىلا، بېرىشىپتىكەنمىشىلا، كېلىشىپتىكەنمىشىلا ئوقۇشۇپتىكەنمىشىسەن، بېرىشىپتىكەنمىشىسەن، كېلىشىپتىكەنمىشىسەن
3 - شەخس		ئوقۇپتىكەنمىش، بېرىپتىكەنمىش، كېلىپتىكەنمىش

راي مەنسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ماھمۇت دېگەن بىر سوۋېت ئادىمى خوجانىيازغا قەسەم ئىچىپ تۇرۇپ ۋەدە بېرىپتىكەنمىش.

b. تۇرسۇنمۇ كىنو كۆرگىلى بېرىپتىكەنمىش.

20. {- (X)ptimiš -}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-t<-tu<-dur<turur-i<är-miš}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)p-t-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-p-ti-miš-perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-(X)p-ti-miš-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-p-ti-miš-perII-mu}

ئوقۇپتىمىشەن، بېرىپتىمىشەن، كېلىپتىمىشەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇپتىمىشىمىز، بېرىپتىمىشىمىز، كېلىپتىمىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇپتىمىشەن، بېرىپتىمىشەن، كېلىپتىمىشەن ئوقۇپتىمىشىمىز، بېرىپتىمىشىمىز، كېلىپتىمىشىمىز ئوقۇپتىمىشلا، بېرىپتىمىشلا، كېلىپتىمىشلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇپتىمىشىشىلەر، بېرىپتىمىشىشىلەر، كېلىپتىمىشىشىلەر ئوقۇپتىمىشىشىزىلەر، بېرىپتىمىشىشىزىلەر، كېلىپتىمىشىشىزىلەر ئوقۇشۇپتىمىشلا، بېرىشۇپتىمىشلا، كېلىشۇپتىمىشلا ئوقۇشۇپتىمىشەن، بېرىشۇپتىمىشەن، كېلىشۇپتىمىشەن	كۆپلۈك	
ئوقۇپتۇمىش، بېرىپتۇمىش، كېلىپتۇمىش		3 - شەخس

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىل يەنە ئىشەنمەسلىك، تەنە قىلىش، ياراتماسلىق، مەسخىرە قىلىش مەنىلىرىنىمۇ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. باش كونسۇلنىڭ گېپىچە بولغاندا، ما جۇڭخىياڭ شۇرالار ھۆكۈمىتىدىن باشپاناھلىق تىلەپتىمىش.

b. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، يولئاس تاۋى يوق بولۇپ كېلەلمەپتىمىش.

c. تېخى مېنى خىيانەتچى، پارخور، ئەپيۇن، قورال سودىسى قىلىدۇ، دېھقانلارغا ئېغىر سېلىق سالىدۇ، ئېزىدۇ دەپ خەت يېزىپتىمىش!

d. ما جۇڭخىياڭنىڭ ئادەملىرى كېچىسى كېلىپ، پۈتۈن قورال - ياراغلارنى يىغىشتۇرۇپ كېتىپتىمىش!

21. {-(X)ptudäk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)p-tu<-dur<turur-däk}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)p-tu-däk-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-p-tu-däk-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-(X)p-tu-däk-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-p-tu-däk-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلىنىپ ئاخىرلاشقان، سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بىزنىڭ مەڭلىكىنىڭ ئېيتىشىچە، يۈسۈپ تەيچىمۇ قاننى قىرقتۇپتىلگەن قارىغىغا ئوخشىشىپ قاپتۇدەك .

گرامماتىكا

ئوقۇپتۇدە كىمەن، بېرىپتۇدە كىمەن، كېلىپتۇدە كىمەن (كەپتۇدە كىمەن)	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇپتۇدە كىمىز، بېرىپتۇدە كىمىز، كېلىپتۇدە كىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇپتۇدە كىسەن، بېرىپتۇدە كىسەن، كېلىپتۇدە كىسەن ئوقۇپتۇدە كىسىز، بېرىپتۇدە كىسىز، كېلىپتۇدە كىسىز ئوقۇپتۇدە كىلا، بېرىپتۇدە كىلا، كېلىپتۇدە كىلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇپتۇدە كىسلەر، بېرىپتۇدە كىسلەر، كېلىپتۇدە كىسلەر ئوقۇپتۇدە كىسىزلەر، بېرىپتۇدە كىسىزلەر، كېلىپتۇدە كىسىزلەر ئوقۇشۇپتۇدە كىلا، بېرىشىپتۇدە كىلا، كېلىشىپتۇدە كىلا ئوقۇشۇپتۇدە كىسەن، بېرىشىپتۇدە كىسەن، كېلىشىپتۇدە كىسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇپتۇدەك، بېرىپتۇدەك، كېلىپتۇدەك		3 - شەخس

b. چېرىكلەرنىڭ چوڭى ليۇسجاڭ دېگەن بىرنېمە غورد!
پالگانلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ياراغ - جابدۇقلارنى ئاچىقىپ
كېتىپتۇدەك، پالگان بېشى خوجىنىياز ھاجىنىڭمۇ پۈت -
قولنى چۈشەپ قويۇپتۇدەك .

بۇ شەكىل بەزىدە {X}ptäk - شەكىلدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھېلىقى سەھرائىق ئابدۇمەر مىڭبېگى ھاكىم بوپتەك!

b. — ھازىر ئۇلارنىڭ ئادەملىرى كۆپىيىپ يۈزگە يېتىپتەك!

c. غېنى باتۇرنىڭ قويى ئون قورۇغا، يىلقىسى بەش ئۈيۈرگە،
كالىسى ئەللىك - ئاتمىش توياققا يېتىپتەك، پۈتۈن قاش خەلقى
باتۇرىمىز بار دەپ يەر بېجى تۆلمەپتەك.

d. — قوماندان بوپتەك ئۇ!

e. باتۇر ئۇنىڭغا توقال خوتۇن ئېلىپ بېرىپتەك، لېكىن
زىيەك مەست بولۇپ قېلىپ ئۇ خوتۇننى كۆرمەپتەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

22. {-(X)vati-di/-perII-ǵu dāymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{(X)v<-(X)p-at<yat-i<-a-di<dur<turur/-perII-ǵudāymän}
قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vat-i-di/-perII-ǵu dāymän} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-i-di/-perII-ǵu dāymän} بولۇشىسىز شەكلى:

سوئال شەكلى: يوق

ئوقۇۋاتىمەنغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىمەنغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىمەنغۇ دەيمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋاتىمىزغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىمىزغۇ دەيمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتىمەنغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىمەنغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىمەنغۇ دەيمەن ئوقۇۋاتىمىزغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىمىزغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىمىزغۇ دەيمەن ئوقۇۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىسىلەرغۇ دەيمەن ئوقۇۋاتىسىزلىرىغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىسىزلىرىغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىسىزلىرىغۇ دەيمەن ئوقۇشۇۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، بېرىشىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، كېلىشىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن ئوقۇشۇۋاتىسەنغۇ دەيمەن، بېرىشىۋاتىسەنغۇ دەيمەن، كېلىشىۋاتىسەنغۇ دەيمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتىدۇغۇ دەيمەن، بېرىۋاتىدۇغۇ دەيمەن، كېلىۋاتىدۇغۇ دەيمەن		3 - شەخس

راي مەنسى: سۈبېپكىتىپ مۆلچەر بايان.
ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان
ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش -
ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى سۈبېپكىتىپ تونۇش
ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇن ئۇخلاۋاتىدۇغۇ دەيمەن.

b. مېنى تونۇمايۋاتىسىزغۇ دەيمەن.

c. سىلەرمۇ ئوقۇش پۈتكۈزۈش ماقالىسى يېزىۋاتىسىلەرغۇ

دەيمەن.

23. {- (X) vatqan bolğidi -}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە
مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<-(X)p-at<yat<qan bolği-<bolğay-∅-<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

{-(X) vat-qan bolğidi-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{mA-y-vat-qan bolğidi-perI} بولۇشىز شەكلى:

{(X) vat-qan bolği-mi-di-perI} سوئال شەكلى:

{mA-y-vat-qan bolği-mi-di-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنسى: سۈبېپكىتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان
ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش -
ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى سۈبېپكىتىپ تونۇش
ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بەلكىم ئۇخلاۋاتقان بولغىدىم.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولغىدىم، بېرىۋاتقان بولغىدىم، كېلىۋاتقان بولغىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولغىدۇق، بېرىۋاتقان بولغىدۇق، كېلىۋاتقان بولغىدۇق
	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولغىدىڭ، بېرىۋاتقان بولغىدىڭ، كېلىۋاتقان بولغىدىڭ ئوقۇۋاتقان بولغىدىڭىز، بېرىۋاتقان بولغىدىڭىز، كېلىۋاتقان بولغىدىڭىز ئوقۇۋاتقان بولغىدىلا، بېرىۋاتقان بولغىدىلا، كېلىۋاتقان بولغىدىلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولغىدىڭلار، بېرىۋاتقان بولغىدىڭلار، كېلىۋاتقان بولغىدىڭلار ئوقۇۋاتقان بولغىدىڭىزلار، بېرىۋاتقان بولغىدىڭىزلار، كېلىۋاتقان بولغىدىڭىزلار ئوقۇشۇۋاتقان بولغىدىلا، بېرىشۋاتقان بولغىدىلا، كېلىشىۋاتقان بولغىدىلا ئوقۇشۇۋاتقان بولغىدىڭ، بېرىشۋاتقان بولغىدىڭ، كېلىشىۋاتقان بولغىدىڭ
3 - شەخس		ئوقۇۋاتقان بولغىدى، بېرىۋاتقان بولغىدى، كېلىۋاتقان بولغىدى

b. ئۇلار شۇ چاغدا خوشال ئويناۋاتقان بولغىدى.

c. سىلەر بىزنى ساقلانغان بولغىدىڭلار.

24. {-(X)vatqan bolsa-perI keräk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan bolsa-perI keräk}

قۇرۇلمىسى:

{v-(i)vat-qan bolsa-perI keräk} شەكلى:

{v-mA-y-vat-qan bolsa-perI keräk} شەكلى:

سوئال شەكلى: يوق

گرامماتىكا

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولسام كېرەك، بېرىۋاتقان بولسام كېرەك، كېلىۋاتقان بولسام كېرەك
	بىرلىك	ئوقۇۋاتقان بولساڭ كېرەك، بېرىۋاتقان بولساڭ كېرەك، كېلىۋاتقان بولساڭ كېرەك ئوقۇۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، بېرىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك ئوقۇۋاتقان بولسىلا كېرەك، بېرىۋاتقان بولسىلا كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىلا كېرەك
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇۋاتقان بولساڭلار كېرەك، بېرىۋاتقان بولساڭلار كېرەك، كېلىۋاتقان بولساڭلار كېرەك ئوقۇۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك، بېرىۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك ئوقۇشۇۋاتقان بولسىلا كېرەك، بېرىشىۋاتقان بولسىلا كېرەك، كېلىشىۋاتقان بولسىلا كېرەك ئوقۇشۇۋاتقان بولساڭ كېرەك، بېرىشىۋاتقان بولساڭ كېرەك، كېلىشىۋاتقان بولساڭ كېرەك
3 - شەخس		ئوقۇۋاتقان بولسا كېرەك، بېرىۋاتقان بولسا كېرەك، كېلىۋاتقان بولسا كېرەك

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ تېخى ئىشلەۋاتقان بولسا كېرەك.

b. سىز بۇ ئىشلارنى تېخى چۈشەنمەيۋاتقان بولسىڭىز

كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

c. ئۇلار يەنە ئۇرۇشۇۋاتقان بولسا كېرەك.

25. {-(X)vatqan oxşay(du)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan oxşay(du)}

قۇرۇلمىسى:

{v-(i)vat-qan oxşay(du)} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-qan oxşay(du)} بولۇشىمىز شەكلى:

{v-(i)vat-qan oxşa-ma-m-(du)} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-vat-qan oxşi-<oxşa-ma-m-(du)}

ئوقۇۋاتقان ئوخشايەن، بېرىۋاتقان ئوخشايەن، كېلىۋاتقان ئوخشايەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋاتقان ئوخشايىمىز، بېرىۋاتقان ئوخشايىمىز، كېلىۋاتقان ئوخشايىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتقان ئوخشايەن، بېرىۋاتقان ئوخشايەن، كېلىۋاتقان ئوخشايەن ئوقۇۋاتقان ئوخشايىمىز، بېرىۋاتقان ئوخشايىمىز، كېلىۋاتقان ئوخشايىمىز ئوقۇۋاتقان ئوخشايدۇ، بېرىۋاتقان ئوخشايدۇ، كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇۋاتقان ئوخشايسىلەر، بېرىۋاتقان ئوخشايسىلەر، كېلىۋاتقان ئوخشايسىلەر ئوقۇۋاتقان ئوخشايسىزلىرىمىز، بېرىۋاتقان ئوخشايسىزلىرىمىز، كېلىۋاتقان ئوخشايسىزلىرىمىز ئوقۇشۇۋاتقان ئوخشايدۇ، بېرىشىۋاتقان ئوخشايدۇ، كېلىشىۋاتقان ئوخشايدۇ ئوقۇشۇۋاتقان ئوخشايسەن، بېرىشىۋاتقان ئوخشايسەن، كېلىشىۋاتقان ئوخشايسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتقان ئوخشايدۇ، بېرىۋاتقان ئوخشايدۇ، كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ		3 - شەخس

راي مەنىسى: ئوبيېكتىپ مۆلچەر بايان.
ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان
ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش -
ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى ئوبيېكتىپ
پاكتىلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ.
مەسىلەن:

a. سودىڭىز تازا ئېقىۋاتقان ئوخشىمادۇ؟

b. سىز چۈشەنمەيۋاتقان ئوخشايسىز.

c. بالىڭىز ياخشى ئوقۇمايۋاتقان ئوخشايدۇ - ھە؟

26. {-(X)vatati-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە
مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-a-t<-tur<turur-ti<-i<-är-di-}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vatati-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-yvattati-perI} بولۇشىز شەكلى:

سوئال شەكلى: {v-(X)vatati-perI-mu} /vat-am-t-perI

{vi(x)}

{v-mA-yvat-am-ti-perI} /{v-mA-yvattati-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قارالغ)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) مەلۇم بىر نىسپىي زامانىنى بەلگە ۋاقىت قىلغان ھالدا،
شۇ بەلگە ۋاقىتتىكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقىت
نۇقتىسىدا ياكى بىر ۋاقىت بۆلىمىدە داۋاملىشىۋاتقان ئىش -
ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

	ئوقۇۋاتاتتىم، بېرىۋاتاتتىم، كېلىۋاتاتتىم	بىرلىك	1 - شەخس
	ئوقۇۋاتاتتۇق، بېرىۋاتاتتۇق، كېلىۋاتاتتۇق	كۆپلۈك	
	ئوقۇۋاتاتتىڭ، بېرىۋاتاتتىڭ، كېلىۋاتاتتىڭ ئوقۇۋاتاتتىڭىز، بېرىۋاتاتتىڭىز، كېلىۋاتاتتىڭىز ئوقۇۋاتاتتىلا، بېرىۋاتاتتىلا، كېلىۋاتاتتىلا	بىرلىك	2 - شەخس
	ئوقۇۋاتاتتىڭلار، بېرىۋاتاتتىڭلار، كېلىۋاتاتتىڭلار ئوقۇۋاتاتتىڭىزلار، بېرىۋاتاتتىڭىزلار، كېلىۋاتاتتىڭىزلار ئوقۇشۇۋاتاتتىلا، بېرىشۇۋاتاتتىلا، كېلىشىۋاتاتتىلا ئوقۇشۇۋاتاتتىڭ، بېرىشۇۋاتاتتىڭ، كېلىشىۋاتاتتىڭ	كۆپلۈك	
	ئوقۇۋاتاتتى، بېرىۋاتاتتى، كېلىۋاتاتتى		3 - شەخس

a. مەڭلىك نىياز ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېھمانخانغا كىرگەندە،
ئوبدان شورپىلىنىپ، مەڭزلىرى قىزىرىپ كەتكەن مېھمانلار
ساقال - بۇرۇتلىرىنى سىلىشىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇۋاتاتتى.
b. ئۇ كىرگەندە، ئابباسوف چىراغ تۇۋىدە ئولتۇرۇپ ماۋ
زېدۇڭنىڭ ئەسىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىۋاتاتتى.
c. ئۇلار ئۆيگە كىرگەندە خەست بىلەن پەرىخە تېخچە
يىغلىشىۋاتاتتى.

2) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز
قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش -
ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. بىراق ئۇنىڭ ياشاشغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرى يۇمۇلۇپ
كېتىۋاتاتتى.

b. ئۆيدە راستلا سەبىخە ئۇخلاۋاتاتتى.
c. تازا تاتلىق چۈش كۆرۈۋاتاتتىم، ئاپلا.
d. ئىككى ئادەم ئاغزىغا كەلگەننى دەپ، قاتتىق

تىللىشىۋاتاتتى.

27. {- (X)vatqanidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan-i<ār-di-}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vat-qan-idi-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-qan-idi-perI} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-(X)vat-qan-idi-perI-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-vat-qan-idi-perI-mu}

	ئوقۇۋاتقاندىم، بېرىۋاتقاندىم، كېلىۋاتقاندىم	1 - شەخس
	ئوقۇۋاتقاندۇق، بېرىۋاتقاندۇق، كېلىۋاتقاندۇق	كۆپلۈك
	ئوقۇۋاتقاندىڭ، بېرىۋاتقاندىڭ، كېلىۋاتقاندىڭ ئوقۇۋاتقاندىڭىز، بېرىۋاتقاندىڭىز، كېلىۋاتقاندىڭىز ئوقۇۋاتقاندىلە، بېرىۋاتقاندىلە، كېلىۋاتقاندىلە	بىرلىك
	ئوقۇۋاتقاندىڭلار، بېرىۋاتقاندىڭلار، كېلىۋاتقاندىڭلار ئوقۇۋاتقاندىڭىزلار، بېرىۋاتقاندىڭىزلار، كېلىۋاتقاندىڭىزلار كېلىۋاتقاندىڭىزلار ئوقۇشۇۋاتقاندىلە، بېرىشىۋاتقاندىلە، كېلىشىۋاتقاندىلە ئوقۇشۇۋاتقاندىڭ، بېرىشىۋاتقاندىڭ، كېلىشىۋاتقاندىڭ	2 - شەخس كۆپلۈك
	ئوقۇۋاتقاندى، بېرىۋاتقاندى، كېلىۋاتقاندى	3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. چۈنكى، ئۇ يوغان ھويلىنى شىۋاق سۈپۈرگە بىلەن سۈپۈرۈۋاتقانىدى.

b. جىسا جانابلىرىغا مەلۇم، بىز پەقەت سودا بىلەن بېيىۋاتقانىدۇق، بۇنىڭ سىزگىمۇ پايدىسى تېگىۋاتاتتى.

28. {- (X)vatqandu/-di-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-qan-du<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vatqandu/-di-perII}

بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-qandu/-di-perII}

بولۇشىز شەكلى:

{v-(X)vatqandu/-di-perII-mu}

سوئال شەكلى:

{v-mA-y-vat-qandu/-di-perII-mu}

ئوقۇۋاتقاندىمەن، بېرىۋاتقاندىمەن، كېلىۋاتقاندىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋاتقاندىمىز، بېرىۋاتقاندىمىز، كېلىۋاتقاندىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتقانەن، بېرىۋاتقانەن، كېلىۋاتقانەن ئوقۇۋاتقانسىز، بېرىۋاتقانسىز، كېلىۋاتقانسىز ئوقۇۋاتقانلا، بېرىۋاتقانلا، كېلىۋاتقانلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇۋاتقانسىلەر، بېرىۋاتقانسىلەر، كېلىۋاتقانسىلەر ئوقۇۋاتقانسىزلەر، بېرىۋاتقانسىزلەر، كېلىۋاتقانسىزلەر ئوقۇشۇۋاتقانلا، بېرىشۇۋاتقانلا، كېلىشۇۋاتقانلا ئوقۇشۇۋاتقانەن، بېرىشۇۋاتقانەن، كېلىشۇۋاتقانەن	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتقاندۇ، بېرىۋاتقاندۇ، كېلىۋاتقاندۇ		3 - شەخس

راي مەنىسى: مۆلچەر بايان ⑥.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا يۈز بېرىۋاتقان ياكى داۋاملىشىۋاتقان
ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا مەلۇم ئىش -
ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى ئوبيېكتىپ
پاكتىلار ئاساسىدا ياكى سۈيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ
بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۇلار قەيەردىن كېلىۋاتقاندۇ؟ — سورىدى ھاجى سەل
جىددىيلىشىپ .

b. ئۇ بالىسىنىڭ سالامەت كېلىشىنى تۆت كۆز بىلەن
كۈتۈۋاتقاندۇ ھەرقاچان، ئانا بولماق دادا بولماقتىنمۇ تەس.

c. بەلكى شۇ تۇرقىدا ۋۇ جۇڭخىن مۇنۇ ئۇزۇن ئەمەلدارلىق
چاپىنىنى ئەتەي كىيىۋېلىپ، جۇ شاۋلياڭنىڭ ھەربىي
قوماندانلىق قابىلىتىدىن ئىچىدە كۈلۈۋاتقاندۇ، بەلكى ئۇ:
«چاغلىقكەنسەن» دەۋاتقاندۇ .

d. ئۇ بەلكى چۈشىدە يىراقتىكى ئامراق قىزى گۆھەربانۇم
بىلەن مۇڭدىشىۋاتقاندۇ.

29. {-(X)vatqanikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە
مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{(X)v<(X)p-at<yat-qan-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vat-qan-ikän-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAy-vat-qan-i kän-perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-(X)vat-qan-ikän-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mAy-vat-qan ikän-perII-mu}

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇۋاتقانكەنمەن، بېرىۋاتقانكەنمەن، كېلىۋاتقانكەنمەن ئوقۇۋاتقانكەنمىز، بېرىۋاتقانكەنمىز، كېلىۋاتقانكەنمىز	بىرلىك كۆپلۈك	1 - شەخس
بىرلىك ئوقۇۋاتقانكەنمەن، بېرىۋاتقانكەنمەن، كېلىۋاتقانكەنمەن ئوقۇۋاتقانكەنمىز، بېرىۋاتقانكەنمىز، كېلىۋاتقانكەنمىز ئوقۇۋاتقانكەنلا، بېرىۋاتقانكەنلا، كېلىۋاتقانكەنلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇۋاتقانكەنمىلەر، بېرىۋاتقانكەنمىلەر، كېلىۋاتقانكەنمىلەر ئوقۇۋاتقانكەنمىزلەر، بېرىۋاتقانكەنمىزلەر، كېلىۋاتقانكەنمىزلەر ئوقۇشۇۋاتقانكەنلا، بېرىشۇۋاتقانكەنلا، كېلىشۇۋاتقانكەنلا ئوقۇشۇۋاتقانكەنمەن، بېرىشۇۋاتقانكەنمەن، كېلىشۇۋاتقانكەنمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇۋاتقانكەن، بېرىۋاتقانكەن، كېلىۋاتقانكەن		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى: بۇ شەكىل مەنىسى ۋە رولى جەھەتتىن
 $\{-(x)vetiptikän\}$ ، $\{-(x)vetivikän\}$ ، $\{-(x)vetqanikän\}$ قاتارلىق
 شەكىللەر بىلەن ئوخشاش.

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز
 قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش -
 ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم
 پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش -
 ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. باش بوغالتىرى — تاتار كىشى بېشىنى ئۈستىگە قويۇپ
 خىيال سۈرۈۋاتقانكەن.

b. ئەخمەتنى بۇرۇنقى سىلىڭبۇدىن تاپتىم، داش قازاندا
 قورداق ئېتىۋاتقانكەن.

c. زىياۋۇدۇننىڭ چىرايلىق، غىشچان خوتۇنى قار كۈرەۋاتقانكەن .

d. نۇرى كىرگەندە، بوۋاي كىرىپىلدا ئولتۇرماي گىلەم ئۈستىگە جايىنامازنى سېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ كىتاب ئوقۇۋاتقانكەن.

e. مىڭبېگى ئىز قوغلاپ كۈزلەككە كىرسە، غېنى ئوغرى ئەمدىلا تەرنى سۈرتۈۋاتقانكەن.

{-(X)vatqudäk} 30

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(x)v<(X)p-at<yat-qu-däk}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vat-qu-däk-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-qu-däk-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-(X)vat-qu-däk-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-vat-qu-däk-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. شېئى دۇبەن يەنە «خائىن - سۈيىقەستچىلەر گۇرۇھى» دەپ يالغان دېلو ياساپ چىقىپ ھەممىلا يەردە ئادەم تۇتۇۋاتقۇدەك.

b. بايلار مىڭلاپ - مىڭلاپ ئات، قوي، ئالتۇن تەقدىم قىلىۋاتقۇدەك، تېخى ئورۇسلارنىڭ ياردىمىدە ئۇ يەر - بۇ يەردە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1 - شەخس	ئوقۇۋاتقۇدەكمەن، بېرىۋاتقۇدەكمەن، كېلىۋاتقۇدەكمەن كۆپلۈك
2 - شەخس	ئوقۇۋاتقۇدەكسەن، بېرىۋاتقۇدەكسەن، كېلىۋاتقۇدەكسەن ئوقۇۋاتقۇدەكسىز، بېرىۋاتقۇدەكسىز، كېلىۋاتقۇدەكسىز ئوقۇۋاتقۇدەكلا، بېرىۋاتقۇدەكلا، كېلىۋاتقۇدەكلا كۆپلۈك
3 - شەخس	ئوقۇۋاتقۇدەك، بېرىۋاتقۇدەك، كېلىۋاتقۇدەك

ھەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىۋاتقۇدەك.

c. بەزى خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئوسماننى ھەدەپ قوترىتىۋاتقۇدەك!

d. ئاڭلىسام، ئىشچىلىرىڭىز خالى كولاۋاتقۇدەك راستمۇ؟

e. قارىغۇدەك بولسا، تاشپاقا پەيلىنى بۇزۇۋاتقۇدەك.

2) كۆرگەن چۈشىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشتە بۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ياھ، كۆرگەن چۈشۈمنى قارا، سەپەر ئاخۇننىڭ قىپپالنىڭ جەستىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈۋاتقۇدەكمەن.

b. چۈشمە ئۇ دېڭىزدا پاراخوت پالۇبىسىدا كېتىۋاتقاندا، تاغدەك بىر دولقۇن تۇيۇقسىزلا دېڭىزدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈۋاتقۇدەك...

c. تۆمۈر ئاكام ئىشۇ ئۆيىدىن بىر دۇتارنى ئاچقىپ، ماشا كۆرسىتىۋاتقۇدەك، قارىسام دۇتارنىڭ قورسىقىدىن قىپقىزىل قان ئېقىۋاتقۇدەك، چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتىم.

31. {-(X)vetiptikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{(X)v<(X)p-et<- at < yat ip-t<-tu<-dur<turur-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vet-ip-t(u)-kän-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAy-y-vet-ip-t(u)-ikän-perII} بولۇشىمىز شەكلى:

{v-mAy-vet-ip-t(u)-ikän-perII-mu} سوئال شەكلى:

ئوقۇۋېتىپتىكەنمەن، بېرىۋېتىپتىكەنمەن، كېلىۋېتىپتىكەنمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋېتىپتىكەنمىز، بېرىۋېتىپتىكەنمىز، كېلىۋېتىپتىكەنمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇۋېتىپتىكەنمەن، بېرىۋېتىپتىكەنمەن، كېلىۋېتىپتىكەنمەن ئوقۇۋېتىپتىكەنمىز، بېرىۋېتىپتىكەنمىز، كېلىۋېتىپتىكەنمىز ئوقۇۋېتىپتىكەنلا، بېرىۋېتىپتىكەنلا، كېلىۋېتىپتىكەنلا	بىرلىك	
بېرىۋېتىپتىكەنسىلەر، بېرىۋېتىپتىكەنسىزلىرى، بېرىشىۋېتىپتىكەنلا، كېلىشىۋېتىپتىكەنلا بېرىشىۋېتىپتىكەنمەن، كېلىشىۋېتىپتىكەنمەن	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇۋېتىپتىكەن، بېرىۋېتىپتىكەن، كېلىۋېتىپتىكەن	3 - شەخس	

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

راي مەنىسى: ۋاستىلىك بايان.
ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

a. بۇنىڭدىن بۆلەك نېمە ئىلاجىم بار، خۇدايىم بىز خوتۇن خەقنى خويمۇ ئاجىز يارىتىۋېتىپتىكەن.

b. بىر ئاماللاپ ئاقسۇغا كەلگىنىمدە، ئۇرۇش بولۇۋېتىپتىكەن، غايىب ئوق تېگىپ پاقالچىقىمنى چېقىۋەتتى، غوجام!

c. غۇلجىلىق ھېيتەم ئۆزىگە ئوخشاش كېلىشكەن شوخ جەدە ئات ئۈستىدە ئىككى ياندىكى خەلق توپىغا قولىنى پۇلاڭلىتىپ، خۇشال كېلىۋېتىپتىكەن، مېنى كۆرۈپ شوخلۇق بىلەن كۆزىنى قىسىپ قويدى.

32. {-(X)vetriptu/-ti-perII}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-a-ip-tu<-tur<turur}
قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vet-ip-tu/-ti-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAy-vet-ip-tu/-ti-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-(X)ver-ip-tu/ti-perII} سوئال شەكلى:

{v-mAy-vet-ip-tu/-ti-perII - mu}

ئوقۇۋېتىپتىمەن، بېرىۋېتىپتىمەن، كېلىۋېتىپتىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋېتىپتىمىز، بېرىۋېتىپتىمىز، كېلىۋېتىپتىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇۋېتىپسەن، بېرىۋېتىپسەن، كېلىۋېتىپسەن ئوقۇۋېتىپسىز، بېرىۋېتىپسىز، كېلىۋېتىپسىز ئوقۇۋېتىپلا، بېرىۋېتىپلا، كېلىۋېتىپلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇۋېتىپسىلەر، بېرىۋېتىپسىلەر، كېلىۋېتىپسىلەر ئوقۇۋېتىپسىزلەر، بېرىۋېتىپسىزلەر، كېلىۋېتىپسىزلەر ئوقۇشۇۋېتىپلا، بېرىشۇۋېتىپلا، كېلىشۇۋېتىپلا ئوقۇشۇۋېتىپسەن، بېرىشۇۋېتىپسەن، كېلىشۇۋېتىپسەن	كۆپلۈك	
3 - شەخس ئوقۇۋېتىپتۇ، بېرىۋېتىپتۇ، كېلىۋېتىپتۇ		

راي مەنسى: ۋاستىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان ياكى مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پەرزىمىز توغرىكىدىن، باندىتلار جىڭ ناھىيەسىگە يالغان ھۇجۇم قىلىۋېتىپتۇ.

b. ۋاي قىزىم، شۇ بالىنىڭ ئۆكىلىرىنى چىرىكلەر ئېتىۋېتىپتۇمۇ؟

c. بىچارە قىز سىزنىڭ ئوغلىڭىزنىڭ ئوتىدا پۇچىلىپ، ھەر مىنۇت - ھەر سېكۇنتىنى سېغىنىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋېتىپتۇ.

d. سەبىخە خەت يېزىۋېتىپتۇ، كىچىكى ئۇخلاۋېتىپتۇ.

e. ئىسھاقبېك دېگەن قىرغىز يامان نېمىكەن، ئاڭلىساق،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

پەنجىم سايغا كېلىپ دۈشمەننى ھەيدەپ ئاچالنىڭ ئېرىسىغا
ئۆتكۈزۈۋېتىتۈ!

33. {-(X)vetiptumiš}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە
مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-a-ip-tu<-tur<turur-miš}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vet-ip-tu-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vet-ip-tu-miš-perII-mu} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-(X)vet-ip-tu-mis&-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-vet-ip-tu-miš-perII-mu}

ئوقۇۋېتىتمىشەن، بېرىۋېتىپتىمىشەن، كېلىۋېتىپتىمىشەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇۋېتىپتىمىشىمىز، بېرىۋېتىپتىمىشىمىز، كېلىۋېتىپتىمىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇۋېتىپتىمىشەن، بېرىۋېتىپتىمىشەن، كېلىۋېتىپتىمىشەن ئوقۇۋېتىپتىمىشىمىز، بېرىۋېتىپتىمىشىمىز، كېلىۋېتىپتىمىشىمىز ئوقۇۋېتىپتىمىشلا، بېرىۋېتىپتىمىشلا، كېلىۋېتىپتىمىشلا	بىرلىك	
ئوقۇۋېتىپتىمىشىسىلەر، بېرىۋېتىپتىمىشىسىلەر، كېلىۋېتىپتىمىشىسىلەر ئوقۇۋېتىپتىمىشىسىزلىر، بېرىۋېتىپتىمىشىسىزلىر، كېلىۋېتىپتىمىشىسىزلىر ئوقۇشۇۋېتىپتىمىشلا، بېرىشۇۋېتىپتىمىشلا، كېلىشۇۋېتىپتىمىشلا ئوقۇشۇۋېتىپتىمىشەن، بېرىشۇۋېتىپتىمىشەن، كېلىشۇۋېتىپتىمىشەن	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇۋېتىپتىمىش، بېرىۋېتىپتىمىش، كېلىۋېتىپتىمىش		3 - شەخس

راي مەنىسى: ئاڭلاتمان بايان.
ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن باشلانغان، سۆز قىلىۋاتقاندا يەنىلا داۋاملىشىۋاتقان ياكى تەكرارلىنىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش - ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. باغداش تەرەپكە قېچىپ چىققانلارنىڭ خېلى كۆپى ئۆز ماكانلىرىغا قايتتى. باشقا تاغلار دەمۇ شۇنداق بولۇۋېتىپتىمىش.
b. ھازىردىن باشلاپلا ماجۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم چېرىكى قۇمۇل تاغلىرىدا ھەرىكەت قىلىۋېتىپتىمىش.

c. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ھازىر گومىنداڭ پارتىزانلار ئاۋۋال ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلارمۇ، كۇچاغا ھۇجۇم قىلارمۇ دەپ تىڭتىڭلاۋېتىپتىمىش!

34. -(X)vetivid-

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-(X)v<(X)p-at<yat-vi<-ip-i<är-d-}

قۇرۇلمىسى:

{v-(X)vat-ip-i-d-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-y-vat-ip-d-perI} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-(X)vat-ip-m-i-d-perI} سوئال شەكلى:

{v-mA-y-vat-ip-m-i-d-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل ئاساسەن بەلگە ۋاقىت بولۇپ نىسپىي زامان ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئۆزى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇۋېتىۋىدىم، بېرىۋېتىۋىدىم، كېلىۋېتىۋىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇۋېتىۋىدۇق، بېرىۋېتىۋىدۇق، كېلىۋېتىۋىدۇق
	بىرلىك	ئوقۇۋېتىۋىدىڭ، بېرىۋېتىۋىدىڭ، كېلىۋېتىۋىدىڭ ئوقۇۋېتىۋىدىڭىز، بېرىۋېتىۋىدىڭىز، كېلىۋېتىۋىدىڭىز ئوقۇۋېتىۋىدىلە، بېرىۋېتىۋىدىلە، كېلىۋېتىۋىدىلە
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇۋېتىۋىدىڭلار، بېرىۋېتىۋىدىڭلار، كېلىۋېتىۋىدىڭلار ئوقۇۋېتىۋىدىڭىزلار، بېرىۋېتىۋىدىڭىزلار، كېلىۋېتىۋىدىڭىزلار ئوقۇشىۋېتىۋىدىلە، بېرىشىۋېتىۋىدىلە، كېلىشىۋېتىۋىدىلە ئوقۇشىۋېتىۋىدىڭ، بېرىشىۋېتىۋىدىڭ، كېلىشىۋېتىۋىدىڭ
3 - شەخس		ئوقۇۋېتىۋىۋىدى، بېرىۋېتىۋىۋىدى، كېلىۋېتىۋىۋىدى

پۈتۈن جۈملىنىڭ ۋاقت ئوقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلەلمەيدۇ، پەقەت باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى بەلگە ۋاقت ئوقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. سۆزلەۋاتقان ۋاقتتىن بۇرۇن باشلانغان ۋە سۆز قىلىنىۋاتقان پەيتتىمۇ داۋاملىشىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. يەنى بۇ شەكىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت مەيدانغا كېلىشىگە ئىككىنچى بىر ھەرىكەت يۈز بېرىدۇ. بۇ شەكىل دەل مانا مۇشۇنداق ئۆزى بىلەن تەڭ مەيدانغا كېلىدىغان ھەرىكەت ئۈچۈن بەلگە ۋاقت بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مەزەمزات ھېكمىم، ئابدۇرۇسۇلبېگ، ئەلاخانلار مانجۇلارتى قوغلىۋېتىۋىۋىدى، ئورۇسلار بېسىپ كىردى .

b. ئۇ بەك يالۋۇرۇپ كېتىۋىۋىدى، ماقۇل دەپتىمەن .

c. ئۇنىڭ خورىكى بەك ئۆسۈپ كېتىۋىۋىدى، ئەمدى ئوبدان

بوپتۇ .

35. {-DX-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تىپىك زامان بەلگىسىدۇر. بۇ شەكىل ئورخۇن دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە ئەينەن شەكىلدە ئىشلىتىلمەكتە.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-DX-perI}

بولۇشسىز شەكلى: {v-mA-DX-perI}

سوئال شەكلى: {v-DX-perI-mu}

{v-mA-DX-perI-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇدۇم، باردىم، كەلدىم، كۈلدۈم
	كۆپلۈك	ئوقۇدۇق، باردۇق، كەلدۇق، كۈلدۇق
	بىرلىك	ئوقۇدۇڭ، باردىڭ، كەلدىڭ، كۈلدۈڭ ئوقۇدىڭىز، باردىڭىز، كەلدىڭىز، كۈلدۈڭىز ئوقۇدىلا، باردىلا، كەلدىلا، كۈلدۈلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇدۇڭلار، باردىڭلار، كەلدىڭلار، كۈلدۈڭلار ئوقۇدىڭىزلار، باردىڭىزلار، كەلدىڭىزلار، كۈلدۈڭىزلار كۈلدۈڭىزلىرى ئوقۇشتىلا، بېرىشتىلا، كېلىشتىلا، كۈلۈشتىلا ئوقۇشتۇڭ، بېرىشتۇڭ، كېلىشتۇڭ، كۈلۈشتۇڭ
3 - شەخس		ئوقۇدى، باردى، كەلدى، كۈلدى

راي مەنىسى: ۋاسىتىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مەلۇم نۇقتىسىدا باشلانغان ۋە ئاخىرلاشقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. مەن چىدىدىم، چېنىم ئامان قالسا مال - دۇنيانىڭ كارى چاغلىق دېدىم، ئەمما لېكىن خوتۇن چىدىمدى.
b. — ئۇنىمۇ قىلدۇق، بۇنىمۇ قىلدۇق، ئۇنداقمۇ دېدۇق، بۇنداقمۇ دېدۇق، پايدا تاپمىدۇق.
c. كىمدۇر بىرى «قاچتى - قاچتى، قاتىل قاچتى» دەپ ۋارقىرىدى.

d. شىۋىرغان ھۇۋلىدى، ئۇلار تۈز دالاغا چىقتى.
(2) جانلىق تىلدا بېجىرىلىشى قارار قىلىنغان، ئەمما تېخى بېجىرىلمىگەن، پات ئارىدا بېجىرىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئەمىسە، بىز كەتتۇق.
b. ماڭدۇق ئەمىسە.
c. بېشىمغا كەلگەننى كۆرەي، بارسام باردىم.
(3) جانلىق تىلدا ياكى ماقال - تەمسىللەردە پەرەز، ئوخشىتىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇنىڭغا چېقىلما، چېقىلدىڭ قۇتۇلمايسەن،
b. بۇ يولغا كىردىڭ، ئىككىنچى قايتىپ چىقالمايسەن.
c. قار ياغدى، نان ياغدى، يامغۇر ياغدى، ماي ياغدى.
d. ئالدىڭ، پۈتتۈڭ؛ ساتتىڭ، يىتتىڭ.

36. {-DX-perI-gu dāymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

{v-DX-perI-gu dāymän} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mi<mA-DX-perI-gu dāymän} بولۇشىز شەكلى:

سوئال شەكلى: يوق

گرامماتىكا

ئوقۇدۇمغۇ دەيمەن، باردىمغۇ دەيمەن، كەلدىمغۇ دەيمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇدۇققۇ دەيمەن، باردۇققۇ دەيمەن، كەلدۇققۇ دەيمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇدۇنغۇ دەيمەن، باردىنغۇ دەيمەن، كەلدىنغۇ دەيمەن ئوقۇدىنغۇ دەيمەن، باردىنغۇ دەيمەن، كەلدىنغۇ دەيمەن ئوقۇدىلغۇ دەيمەن، باردىلغۇ دەيمەن، كەلدىلغۇ دەيمەن	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇدۇڭلارغۇ دەيمەن، باردىڭلارغۇ دەيمەن، كەلدىڭلارغۇ دەيمەن ئوقۇدىڭلارغۇ دەيمەن، باردىڭلارغۇ دەيمەن، كەلدىڭلارغۇ دەيمەن ئوقۇشتىلارغۇ دەيمەن، بېرىشتىلارغۇ دەيمەن، كېلىشتىلارغۇ دەيمەن ئوقۇشتۇڭغۇ دەيمەن، بېرىشتۇڭغۇ دەيمەن، كېلىشتۇڭغۇ دەيمەن	كۆپلۈك	
ئوقۇدىغۇ دەيمەن، باردىغۇ دەيمەن، كەلدىغۇ دەيمەن	3 - شەخس	

راي مەنسى: سۈبىيېكتىپ مۆلچەر بايان.
ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل {GAndu} شەكلى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. يەنى بۇ شەكىلمۇ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ ئۆتكەن بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى سۈبىيېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. بىرەر يىل بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن .
- b. — گۇنداقتا بۇ خەق غولجا شەھىرىدە ئاز قالدىغۇ دەيمەن .
- c. تۇرسۇنمۇ بېيجىڭدا ئوقۇدىغۇ دەيمەن .
- d. شەھەرگىمۇ كېلىپ قالدۇققۇ دەيمەن .

37. {-GAn}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپتە سۈپەتداش شەكىلدە «ئىرق بىتىك» تە كۆرۈلدى. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ شەكىلنى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ⁹⁷. ئەمما، ۋاقىت ئوقۇمىنى بىلدۈرگەن مەنىسى ئەڭ دەسلەپتە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى ئەسەرلەردىن «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، «نەھجۇل فەرادىس» ۋە «قۇرئان تەپسىرى» دە ئاساسەن 3 - شەخس شەكىلدە كۆرۈلدى⁹⁸. بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينى شەكىل ۋە مەنىدە ئىشلىتىلدى.

قۇرۇلمىسى:

{v-GAn-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-GAn-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-GAn-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-GAn-perII-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانمەن، بەرگەنمەن، كەلگەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغانمىز، بەرگەنمىز، كەلگەنمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانسەن، بەرگەنسەن، كەلگەنسەن ئوقۇغانسىز، بەرگەنسىز، كەلگەنسىز ئوقۇغانلا، بەرگەنلا، كەلگەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغانسىلەر، بەرگەنسىلەر، كەلگەنسىلەر ئوقۇغانسىزلەر، بەرگەنسىزلەر، كەلگەنسىزلەر ئوقۇشقانلا، بېرىشقانلا، كېلىشكەنلا ئوقۇشقانسەن، بېرىشقانسەن، كېلىشكەنسەن
3 - شەخس		ئوقۇغان، بەرگەن، كەلگەن

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

ۋاقىت ئوقنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن

مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە باشلانغان، نەتىجىسى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتقىچە ساقلانغان ئىش - ھەرىكەت ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شامەخسۇت دەسلەپتە ئۇنى ئوردا بېگى قىلىپ قويغان، كېيىنچە ئۇنىڭ خەنزۇچە بىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە خۇيزۇ پۇقرالار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان بازار رايونىغا باشلىق قىلىپ بەلگىلىگەن؛ شۇنىڭدىن باشلاپ، بازار رايونىدىكى پۈتۈن ئاھالىنىڭ دەۋا - دەستۇر ئىشلىرى بىلەن سودا - سېتىق باجلىرىنى بىر ياقلىق قىلىش ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالغان.

b. بەزى قەبرىلەرنىڭ بېشىغا قوتاز قۇيرۇقىدىن تۇغلار قالدۇرغان، بەزىلەرنىڭ ئۈستىگە قوچقار ياكى ئارقارلارنىڭ باش سۆڭەكلىرى قويۇلغان.

c. سادىر دەپ ئېتىم يامان، ئون بەش ياشتا ئاتالغان.

d. — ئاز ئوقۇغان، ئەمما كۆپ يۇرت كۆرگەن.

e. ھۆكۈمەت ساڭخلىرى ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇپ قالغان .

{-GAnidi} . 38

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىن باشلاپ قوللىنىلىشقا باشلىغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينى مەنىدە قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-GAn-i<ār-di}

قۇرۇلمىسى:

{v-GAnidi-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-GAn idi-perI} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-GAnidi-perI-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-GAn idi-perI-mu}

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇغانىدىم، بەرگەندىم، كەلگەندىم	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇغانىدۇق، بەرگەندۇق، كەلگەندۇق	كۆپلۈك	
ئوقۇغانىدىڭ، بەرگەندىڭ، كەلگەندىڭ ئوقۇغانىدىڭىز، بەرگەندىڭىز، كەلگەندىڭىز ئوقۇغانىدىلە، بەرگەندىلە، كەلگەندىلە	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇغانىدىڭلار، بەرگەندىڭلار، كەلگەندىڭلار ئوقۇغانىدىڭىزلار، بەرگەندىڭىزلەر، كەلگەندىڭىزلەر، كەلگەندىڭىزلەر، ئوقۇشقانىدىلە، بېرىشقانىدىلە، كېلىشكەندىلە ئوقۇشقانىدىڭ، بېرىشقانىدىڭ، كېلىشكەندىڭ	كۆپلۈك	
ئوقۇغانىدى، بەرگەندى، كەلگەندى		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.
ئىشلىتىلىشى:

- 1) بۇ ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر ھەرىكەتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. كىچىك قىزى شەرىپە خېنىم ئانىسىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلاپ ھۆڭرەپ يىغلىغىلى تۇرغانىدى، ئاتى رومال ئارتقان تېۋىپ قوشناچىم كېلىشىگە، شەرىپە خېنىمنى ئىككى ئاكىسى تارتقۇشلاپ ئانىسىدىن نېرى تارتتى.
- b. ئۇ ئادەم ئاتتىن چۈشۈپ شەيخنى قۇچاقلاپ بىرھازا تۇرۇپ كەتتى، ئاندىن ئاتنىڭ چولپۇرىنى شەيخنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ئارقىسىغا قاراپ بىر ئىسقىرتقاندى، قاراڭغۇ جىگدىلىك ئارىسىدىن بىر ئاتلىق يىگىت چىقىپ كەلدى.
- c. تۆتىنىڭ ئىككىسى جىڭ سوقۇشىغا كەتكەندى، ئۇ يەردە بىرى قازا بولدى.
- d. ۋاھالەنكى، تۈنۈگۈن زىياۋۇدۇن تۇتۇپ كېتىلگەندى، يەنە

يېڭى باتۇرلار پەيدا بولدى.

2) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە باشلانغان، نەتىجىسى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتقىچە ساقلانغان ئىش - ھەرىكەت ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ساقاللىرى ئۆسكەن، قاپىقى ئىشىشىغان، كۆزلىرى قىزارغانىدى، ئۇ كىچىك قىزنى پەشمىتىگە يۆگەپ كۆتۈرۈۋالغانىدى.

b. غوجام شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەن بولسىمۇ... تەبىئەت ئۇخلىمىغان، ھايات ئۇخلىمىغان، ئىنسان ئۇخلىمىغانىدى...

c. بەگنىڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى.

d. پەرىخە تامدەك تاتىرىپ كەتكەنىدى.

e. ئۇ سۆسەر ياقىلىق جۇۋا، قاما قۇلاقچا كىيگەنىدى.

39. {-GAn bolǵidi}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

{-GAn bolǵi <bolǵay-∅<är-di}

قۇرۇلمىسى:

{-GAn bolǵidi-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{-GAn bolǵidi-perI} بولۇشىز شەكلى:

{mi<mA-GAn bolǵidi-perI} سوئال شەكلى:

{mi<mA-GAn bolǵi-mi-di-perI}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: سۈيىپىكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ئىش -

ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن مەلۇم ئىش -

ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى سۈيىپىكتىپ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇغان بولغىدىم، بارغان بولغىدىم، كەلگەن بولغىدىم	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇغان بولغىدۇق، بارغان بولغىدۇق، كەلگەن بولغىدۇق	كۆپلۈك	
ئوقۇغان بولغىدىڭ، بارغان بولغىدىڭ، كەلگەن بولغىدىڭ	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇغان بولغىدىڭىز، بارغان بولغىدىڭىز، كەلگەن بولغىدىڭىز		
ئوقۇغان بولغىدىلا، بارغان بولغىدىلا، كەلگەن بولغىدىلا	كۆپلۈك	
ئوقۇغان بولغىدىڭلار، بارغان بولغىدىڭلار، كەلگەن بولغىدىڭلار		
ئوقۇغان بولغىدىڭىزلار، بېرىۋاتقان بولغىدىڭىزلار، كەلگەن بولغىدىڭىزلار		
ئوقۇشقان بولغىدىلا، بېرىشقان بولغىدىلا، كېلىشكەن بولغىدىلا		
ئوقۇشقان بولغىدىڭ، بېرىشقان بولغىدىڭ، كېلىشكەن بولغىدىڭ		
ئوقۇغان بولغىدى، بارغان بولغىدى، كەلگەن بولغىدى		3 - شەخس

تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. ئەنسىرەش، ئارزۇ قاتارلىق قوشۇمچە مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. ۋەتەن دېگەن ئوقۇمنى كىم ئىجاد قىلغان بولغىدى - ھە؟
 b. ئۇنىڭغا نېمە قىلىپ قويغان بولغىدىم؟
 c. تۇرسۇن مېنى كۆرمىگەن بولغىمىدى؟
 40. {-GAn bolsa-perI keräk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {-GAn bolsa-perI keräk}

بولۇشسىز شەكلى: {mi<mA-GAn bolsa-perI keräk} | سوئال شەكلى: يوق

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغان بولسام كېرەك، بارغان بولسام كېرەك، كەلگەن بولسام كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇغان بولساق كېرەك، بارغان بولساق كېرەك، كەلگەن بولساق كېرەك
	بىرلىك	ئوقۇغان بولساڭ كېرەك، بارغان بولساڭ كېرەك، كەلگەن بولساڭ كېرەك، ئوقۇغان بولسىڭىز كېرەك، بارغان بولسىڭىز كېرەك، كەلگەن بولسىڭىز كېرەك
	كۆپلۈك	ئوقۇغان بولساڭلار كېرەك، بارغان بولساڭلار كېرەك، كەلگەن بولساڭلار كېرەك، ئوقۇغان بولسىڭىزلار كېرەك، بارغان بولسىڭىزلار كېرەك، كېلىۋاتقان بولسىڭىزلار كېرەك، ئوقۇشقان بولسىلا كېرەك، بېرىشقان بولسىلا كېرەك، كېلىشكەن بولسىلا كېرەك، ئوقۇشقان بولساڭ كېرەك، بېرىشقان بولساڭ كېرەك، كېلىشكەن بولساڭ كېرەك
2 - شەخس		
3 - شەخس		ئوقۇغان بولسا كېرەك، بارغان بولسا كېرەك، كەلگەن بولسا كېرەك

راي مەنىسى: ئويىپىكتىپ مۆلچەر بايان.
ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى ئويىپىكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بايا دۇكاندا يىگىت ۋېلىباينى يېرىم پادىشاھ دەپ ئاتالغان دېيىشىدە ئەنە شۇلارنى نەزەردە تۇتقان بولسا كېرەك .

b. ياكى زىڭشىنىنى ئۇ ئالەمگە ئۇزاتساملا، ھەممە ئىش پۈتمدۇ،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك .

c. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سۇلايمان قارىي قاتىل بىلەن خېلى
ئېلىشقان ۋە قاتىلنىڭ بېلىدىن بۇ چەندازىنى ئۈزۈۋالغان بولسا
كېرەك.

d. كۆرۈنۈشىدىن قاندىدە بويىچە يان قورال ۋە تاشقى
كېيىملىرىنى سىرتتا قالدۇرغان بولسا كېرەك.

{GAndur} 41

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ يېقىنقى زامان
ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدا قوللىنىلىشقا
باشلىغان. ئەمما، بەك ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلمىغان. ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ شەكىل 1 - شەخستە {-GAndi}
شەكىلدە، 2 - شەخستە {-GAn} شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. 3 -
شەخستە بەزىدە {-GAndur} بەزىدە {-GAndur} شەكىلدە
كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-GAn-dur<durur}

قۇرۇلمىسى:

{v-GAndi/dur-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mi<mA-gandi/dur-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-GAndi/dur-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mi<mA-gandi/dur-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: سۈيىپىكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدا بۇ شەكىل
{-GAn} بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلغان، ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدىكى مۆلچەر مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
شەكىللىنىش ھارپىسىدا شەكىللەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىدا سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقنىڭ كەلگۈسى

گرامماتىكا

ئوقۇغاندىمەن، بارغاندىمەن، كەلگەندىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇغاندىمىز، بارغاندىمىز، كەلگەندىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇغانسەن، بارغانسەن، كەلگەنسەن ئوقۇغانسىز، بارغانسىز، كەلگەنسىز ئوقۇغانلا، بارغانلا، كەلگەنلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇغانسىلەر، بارغانسىلەر، كەلگەنسىلەر ئوقۇغانسىزلىرى، بارغانسىزلىرى، كەلگەنسىزلىرى ئوقۇشقانلا، بېرىشقانلا، كېلىشكەنلا ئوقۇشقانسەن، بېرىشقانسەن، كېلىشكەنسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇغاندۇ، بارغاندۇ، كەلگەندۇ		3 - شەخس

بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى سۈببىيەكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەممىنىڭ كۆزى بەگكە ساراڭ بولۇپ قالمىغاندۇ، دېگەندەك تىكىلىپ قالغانىدى.

b. ئەخمەتجان: «گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىمۇ كۈلمىدىغاندۇ؟»، «بۇ خەقنىڭمۇ چىرايى ئېچىلامدىغاندۇ؟» دەپ ئۆز - ئۆزىدىن سورىغانىدى.

c. ئۇرۇش ئەسەبىيلىكى ئادەملەرنى شۇنداق تەلۋە، شۇنداق ياۋۇز، قارا كۆڭۈل قىلىپ تاشلامدىغاندۇ؟

d. مەخسۇت مۇھىتى چاقچاق قىلىپ، «بۇ قامچىنى ھەر كۆرگەندە، بىچارە بۆرتە ناچىنىمۇ يادلىرىغا كېلىدىغاندۇ» دېدى.

42. {-GAnmiş}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- {v-GAn-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:
 {v-mA-GAn-miš-perII} بولۇشسىز شەكلى:
 {v-GAn-miš-perII-mu} سوئال شەكلى:
 {v-mA-GAn-miš-perII-mu}

ئوقۇغانمىشەن، بارغانمىشەن، كەلگەنمىشەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇغانمىشىمىز، بارغانمىشىمىز، كەلگەنمىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇغانمىشىشەن، بارغانمىشىشەن، كەلگەنمىشىشەن ئوقۇغانمىشىشىمىز، بارغانمىشىشىمىز، كەلگەنمىشىشىمىز ئوقۇغانمىشىشلا، بارغانمىشىشلا، كەلگەنمىشىشلا	بىرلىك	
ئوقۇغانمىشىشىلەر، بارغانمىشىشىلەر، كەلگەنمىشىشىلەر ئوقۇغانمىشىشىشىمىز، بارغانمىشىشىشىمىز، كەلگەنمىشىشىشىمىز كەلگەنمىشىشىشىلەر ئوقۇشقانمىشىشلا، بېرىشقانمىشىشلا، كېلىشكەنمىشىشلا ئوقۇشقانمىشىشىشەن، بېرىشقانمىشىشىشەن، كېلىشكەنمىشىشىشەن	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇغانمىش، بارغانمىش، كەلگەنمىش		3 - شەخس

راي مەنسى: ئاڭلاتما بايان

ئىشلىتىلىشى:

باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پولات يۈزبېگى خوشاللىقىدا ئۆستەڭدە ئېقىپ كۈرەگىچە بارغانمىش.

b. بۇ يىگىتنىڭ ئېيتىشىچە، ئۆزىنىڭ ئېتى قامزا بولۇپ، ئالتاي تەرەپتىن باركۆلگە تۇنغان يوقلاپ كەلگەنمىش، ئەمدى ئىشنى تۈگىتىپ ئۆز يۇرتىغا قايتقانمىش.

گرامماتىكا

c. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قېتىم تاشقى موڭغۇل ھۆكۈمىتى ياردەم بېرىشتىن باش تارتقانمىش.

d. گېپى ئاز، خىيالچان، تەمبەل يىگىت ھازىر نىلقا، كۈنەس، توققۇزتار/الاردا قېچىپ، مۆكۈنۈپ يۈرگەنمىش.

{-GANikän} 43

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{-GAN-i<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-GAN-ikän-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-GAN-ikän-perII} بولۇشىز شەكلى:

{v-GAN-ikan-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-GAN-ikän-perII-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانىكەنمەن، بارغانىكەنمەن، كەلگەننىكەنمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغانىكەنمىز، بارغانىكەنمىز، كەلگەننىكەنمىز
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغانىكەنسىن، بارغانىكەنسىن، كەلگەننىكەنسىن ئوقۇغانىكەنسىز، بارغانىكەنسىز، كەلگەننىكەنسىز ئوقۇغانىكەنلا، بارغانىكەنلا، كەلگەننىكەنلا
	كۆپلۈك	ئوقۇغانىكەنسىلەر، بارغانىكەنسىلەر، كەلگەننىكەنسىلەر ئوقۇغانىكەنسىزلىرى، بارغانىكەنسىزلىرى، كەلگەننىكەنسىزلىرى ئوقۇشقانىكەنلا، بېرىشقانىكەنلا، كېلىشكەننىكەنلا ئوقۇشقانىكەنسىن، بېرىشقانىكەنسىن، كېلىشكەننىكەنسىن
3 - شەخس		ئوقۇغانىكەن، بارغانىكەن، كەلگەننىكەن

راي مەنىسى: ۋاسىتىلىك بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى، مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ھېس قىلغان، بايقىغان ھەقىقەت، چۈشەنچىلەرنى بايان قىلىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىدا بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بولغانىكەن .

b. — مۇنداق دە، بىزنىڭ ئۈردەك ھەممىنى بىلىدىغان ئوقۇشنى ئوقۇغانىكەنسەن - دە!

c. مەن ئىككى مەدەنىيەتلىك مىللەتتىن تۇغۇلغانىكەنمەن.

d. ئەقىلىم، كۆڭلۈم تارتقان ئىشقا ياشلىغانىكەن، جاننىڭ راھىتى شۇ بولمىسا، بۇ سېسىق جاننىڭ نېمە كېرىكى .

e. شېڭ شىسەي سوپاخۇنى تەربىيەلەپ قويغانىكەن، مانا ئۇيغۇردىن ھەربىي بىلىمى بار ئادەم شۇ!

2) باش جۈملىدىكى ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاجى ئاكامنى رەئىس جۈمھۇر دەپ جاكارلىغانىكەن، رەئىس جۈمھۇرنىڭ باش ۋەكىلى مەنسەپتىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ.

b. باشقىلار قىلالغانىكەن، مەنمۇ چوقۇم قىلالايمەن!

c. بۇنداق پەن - تېخنىكا ئېڭى بولغانىكەن، بىزنىڭ پارنىك كۆكتاتچىلىق قۇرۇلۇشىمىز چوقۇم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ!

d. قۇمۇل تاشقى موڭغۇلغا چېگراداش، ئۇنداق بولغانىكەن، بىز ياردەمنى تاشقى موڭغۇلدىن ئالساق بولىدۇ .

e. بۈگۈن بىزنىڭ بېشىمىزغا كۈن چۈشكەننىكەن، بۇ بايلارنىڭ شەرتىگە كۆنمەي ئىلاجىمىز يوق .

1) مەلۇم بىر نىسپىي زاماننى بەلگە ۋاقىت قىلغان ھالدا،

گرامماتىكا

شۇ بەلگە ۋاقتتىكى ئىش - ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقتت
نۇقتىسىدا ياكى بىر ۋاقتت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ياكى يۈز
بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئاڭلىغانسەن، ئايروودۇرۇمدىكى گومىنداڭچىلار قېچىپ
پىلىچى جىلغىسىغا بارغانىكەن، بىزنىڭكىلەر ئالدىدىن توراپ،
كەينىدىن قوغلاپ ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپتۇ!

b. ئۇ بۇنىڭدىن كېيىن يېڭى بىر يولغا قەدەم قويغانىكەن، ئۇ
ھالدا بۇ يېڭى تۇرمۇشى ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىغا جاۋاب
قايتۇرىدىغان بىر سوۋغىتى بولۇپ قالسۇن!

c. ئاخشام غېنىكام تۈرمىگە كىرگەنىكەن، يالغۇز كىرگەننىگە
قاراپ ئۇنىڭ بىر ھىيلىسى بار دەپ ساقچىلارمۇ قورقۇپتۇ...

{-GAn oxšasy (du)} .44

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە
مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى
تۆۋەندىكىچە:

{-GAn oxša-y-du-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

{-GAn oxša-y (du)-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{-mi<mA-GAn oxšay (du)-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{-GAn oxša->oxši-ma-m (du)-perII} سوئال شەكلى:

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنسى: ئويىپىكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سوۋلەۋاتقان ۋاقتتىن بۇرۇنقى ۋاقتت ئوقنىڭ ئۆتكەن بىر
نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم
ئويىپىكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا
ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مېنىڭ بەختىمنى شەرقتىن غەپتىمىغان بىلەن، غەربتىن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇغان ئوخشايەن، بارىدىغان ئوخشايەن، كېلىدىغان ئوخشايەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇيدىغان ئوخشايىمىز، بارىدىغان ئوخشايىمىز، كېلىدىغان ئوخشايىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇغان ئوخشايەن، بارغان ئوخشايەن، كەلگەن ئوخشايەن ئوقۇغان ئوخشايىمىز، بارغان ئوخشايىمىز، كەلگەن ئوخشايىمىز ئوقۇغان ئوخشايدۇ، بارغان ئوخشايدۇ، كەلگەن ئوخشايدۇ	بىرلىك	
ئوقۇغان ئوخشايسىلەر، بارغان ئوخشايسىلەر، كەلگەن ئوخشايسىلەر ئوقۇغان ئوخشايسىزلەر، بارغان ئوخشايسىزلەر، كەلگەن ئوخشايسىزلەر ئوقۇشقان ئوخشايدۇ، بېرىشقان ئوخشايدۇ، كېلىشكەن ئوخشايدۇ ئوقۇشقان ئوخشايسەن، بېرىشقان ئوخشايسەن، كېلىشكەن ئوخشايسەن	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇغان ئوخشايدۇ، بارغان ئوخشايدۇ، كەلگەن ئوخشايدۇ		3 - شەخس

ئېيتقان ئوخشايدۇ.

b. ئۇقىمىز ئۇنىڭ يۈرىكىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ھاياتى شۇقىزنىڭ ھاياتى بىلەن چىڭ باغلانغان ئوخشايدۇ، ئۇرۇش بولسا بەلكى نۇرى نەلەردىدۇر قۇربان بولار، پەرىخە بىلەن بىر ئۆيدە ياشىيالماس.

c. يېڭى جاڭجۇڭنىڭ تۇتقان يولى بەگلەرنىڭ زىتىغا تېگىپ قويغان ئوخشايدۇ.

d. — ئۇلار ئاللىقاچانلا تونۇشۇۋالغان ئوخشايدۇ، بىز ئۇخلاپ يۈرۈپتىمىز جۈمۈ، دورغام.

e. ئۇنىڭ پەيمانى ئەمدى توشقان ئوخشايدۇ.

f. — ئۇستىخانلىرىمنى ئېزىۋەتكەن ئوخشايدۇ، ئەمدى بۇ جاندىن ئۈمىد يوق.

45. {-GAnǵu dǎymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

{v-GAnǵu dǎymän} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mi<mA-GAnǵu dǎymän} بولۇشسىز شەكلى:

سوئال شەكلى: يوق

بۇ شەكىل پەقەت 3 - شەخس شەكىلىدەلا ئۇچرايدۇ. رولى [GAndu -] بىلەن ئوخشاش.

راي مەنىسى: سۈيىپىكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقىنىڭ كەلگۈسى بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەتنى سۈيىپىكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمگەكمۇ قىلمىغانغۇ دەيمەن؟

b. بۇ گەپلەرنى ھاجى ئاكاممۇ ئاڭلىغانغۇ!

c. سۇن جۇڭشەنمۇ، جياڭ جىپىشمۇ شۇنداق قىلغانغۇ.

d. ئېيتە قېنى، قۇربان بۇرھانىدىنوف، سەن ئۈرۈمچىدە ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغانغۇ، نېمىشقا ئاتمايمىز، مىلىتىڭلارنى دات باسسۇنمۇ يا؟

46. {-GAy -}

كېلىپ چىقىشى: ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ ئىشلىتىلىۋاتقان شەكىل. ئۇ ئورخۇن دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە ئەينەن شەكىلدە ئىشلىتىلمەكتە. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا بۇ شەكىل

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

كۆرۈنمەيدۇ، تۇرپاندىن تېپىلغان ئورخۇن يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردا ئۇچرايدۇ⁹⁹.

قۇرۇلمىسى:

{v-GAy-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mA-GAy-perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-GAy-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA-GAy-perII-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغايىمەن، بارغايىمەن، كەلگەيمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغايىمىز، بارغايىمىز، كەلگەيمىز
	بىرلىك	ئوقۇغايىسەن، بارغايىسەن، كەلگەيسەن ئوقۇغايىسىز، بارغايىسىز، كەلگەيسىز ئوقۇغايىلا، بارغايىلا، كەلگەيىلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇغايىسىلەر، بارغايىسىلەر، كەلگەيسىلەر ئوقۇغايىسىزلەر، بارغايىسىزلەر، كەلگەيسىزلەر ئوقۇشقا، بېرىشقا، كېلىشكە، كېلىشكە ئوقۇشقا، بېرىشقا، كېلىشكە، كېلىشكە
3 - شەخس		ئوقۇغاي، بارغاي، كەلگەي

راي مەنىسى: ئارزۇ راي

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل خاس تا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگىچە كەلگۈسى زامان مەنىسىدە قوللىنىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپرەك ئارزۇ مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، ئەمما ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئارزۇ مەنىسىدىن باشقا جۈملىدە سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقنىڭ مەلۇم نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گرامماتىكا

a. شېئىر بىر گۈلدۈر مامدۇركى، ئۇنىڭ ئاۋازى جاھاننى تىترىتىپ، خامۇش كۆڭۈللەرنى ئويغاتقاي؛ كىشىنى سەگەك قىلىپ جەڭگە ئۈندىگەي؛ غەبەدىي ھاياتقا چاقىرغاي!

b. مېنى تاشلاپ كەتكىنىنى ئۈنتۈمىغايمەن،

c. ئەمدى كەلسە قېشىمغا يولاتمىغايمەن.

47. {-Gidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ قوللىنىلغان شەكىل بولۇپ، ھەر خىل مەنىلەردە قوللىنىلىپ كەلگەن. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-Gi<-GAy-Øär-di-I perI}

قۇرۇلمىسى:

{v-Gi-di-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mi<mA-Gi-di-perI} بولۇشىسىز شەكلى:

سوئال شەكلى: يوق

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغىدىم، بارغىدىم، كەلگىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇغىدۇق، بارغىدۇق، كەلگىدۇق
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغىدىڭ، بارغىدىڭ، كەلگىدىڭ ئوقۇغىدىڭىز، بارغىدىڭىز، كەلگىدىڭىز ئوقۇغىدىلە، بارغىدىلە، كەلگىدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇغىدىڭلار، بارغىدىڭلار، كەلگىدىڭلار ئوقۇغىدىڭىزلار، بارغىدىڭىزلار، كەلگىدىڭىزلەر ئوقۇغىدى، بارغىدى، كەلگىدى ئوقۇشقىدىڭ، بېرىشقىدىڭ، كېلىشكىدىڭ
3 - شەخس		ئوقۇغىدى، بارغىدى، كەلگىدى

راي مەنىسى: ئەنسىرەش مەيلى
ئىشلىتىلىشى:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. «بول -» پېئىلى بۇ شەكىلدە تۇرلىنىپ ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ شۇ شەكىللەرنىڭ سۈيپىكتىپ مۆلچەر مەنىسىدىكى شەكىللىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. باشقا مۇستەقىل پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، سۆزلىگۈچى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى مەلۇم بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىشنى ئارزۇ قىلغان، ئەندىشە قىلغان، ئەنسىرىگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆلۈكۈم چۆلدە قالمىغىدى، يەيدىغانمۇ، ئىچىدىغانمۇ توغىدى.

b. ۋاي ئىست، سوغۇق ئورۇۋەتمىگىدى.

c. زىياۋۇدۇن چىرايلىق ئايالنىڭ سۈتتەك ئاق قوللىرى ئۆزىنىڭ ئۆتلەنگەن كالا پاچىقىدەك قوللىرىغا تېگىپ كەتمىگىدى دەپ ئەنسىرەپ ئەندىكتى..

48. {-Gilivat-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{ - <yat < p-at < Gili-v }

قۇرۇلمىسى:

{v-Gili-vat-i-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل پەقەت بولۇشلۇق شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان نۇقتىسىغا يېقىن بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇ بېرىلنىنى قورشاپ ھۇجۇم باشلىغىلىۋاتىدۇ .
- b. ئەسكەرلەر ماشىنىدىن چۈشكىلىۋاتسا مەن ئوۋ مىلتىقى بىلەن بىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئاتلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتۈم .
- c. — ئورۇسلار بىزنى ئاتقىلىۋاتىدۇ!

{GU} .49

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ئەڭ دەسلەپ خاقانىيە تۈركچىسىدە بولۇشلۇق شەكىلدە ئۇچرايدۇ. ⑩ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت 3 - شەخستە بولۇشلۇق شەكىلدە قوللىنىلىدۇ.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-GU-si}

بولۇشىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل پەقەت بولۇشلۇق شەكىلدەلا قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە سۆزلىگۈچى مۇقەررەر يۈز بېرىدۇ دەپ قارىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىشىنىمىزكى بۇ ئارزۇ ھامان رېئاللىققا ئايلانغۇسى.

b. ئىشىنىمىزكى بىيولوگىيە قۇرۇلۇشى ئىنسانىيەت

تەرەققىياتىدا تېخىمۇ مۇھىم رول ئوينىغۇسى.

c. بۇلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ئۈنۈم بەردى ھەمدە داۋاملىق ياخشى ئۈنۈم بەرگۈسى.

d. دەپتۈكىم قىلساڭ ئەگەر خىزمەت ماڭا،

كۈلگۈسى دۆلەت گۈلى جەزمەن ساڭا.

{GUdäk} .50

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل مۇقەررەر ھالنىڭ بەلگىسى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بولغان GU - دېگەن شەكىلگە ئاڭلاتما بايان رايىنىڭ بەلگىسى بولغان däk قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن، بۇ شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك باسقۇچىدا 3 - شەخس شەكىلدە كۆرۈلىدۇ ⁽¹⁰⁾. بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نىسبەتەن كەڭرى قوللىنىلىدىغان ھال - زامان شەكىللىرىنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

{v-GU-däk-perII} بولۇشلۇق شەكلى:
 {v-mA>mi-Gu-däk-perII} بولۇشىسىز شەكلى:
 {v-GU-däk-perII-mu} سوئال شەكلى:
 {v-mA>mi-GU-däk-perII-mu}

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇغۇدەكمەن، بارغۇدەكمەن، كەلگۈدەكمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇغۇدەكمىز، بارغۇدەكمىز، كەلگۈدەكمىز
	بىرلىك	ئوقۇغۇدەكسەن، بارغۇدەكسەن، كەلگۈدەكسەن ئوقۇغۇدەكسىز، بارغۇدەكسىز، كەلگۈدەكسىز ئوقۇغۇدەكلا، بارغۇدەكلا، كەلگۈدەكلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇغۇدەكسىلەر، بارغۇدەكسىلەر، كەلگۈدەكسىلەر ئوقۇغۇدەكسىزلىرى، بارغۇدەكسىزلىرى، كەلگۈدەكسىزلىرى ئوقۇشقۇدەكلا، بېرىشقۇدەكلا، كېلىشكۈدەكلا ئوقۇشقۇدەكسەن، بېرىشقۇدەكسەن، كېلىشكۈدەكسەن
3 - شەخس		ئوقۇغۇدەك، بارغۇدەك، كەلگۈدەك

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش

سۈپىتىدە بايان قىلغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. — ئېلىخان تۆرەم قىرىق پارە قۇرئاننى يادقا بىلگۈدەك،

بىزچىگە ئۆرۈپ دەپ بېرەلگۈدەك دەيدۇ، راستمۇ؟

b. ئۈرۈمچىگە ئېلىپ ماڭغۇدەك دېيىشىدۇ!

c. شېڭ ئەرز يازغۇچىلارنى ساق قويىمىغۇدەك دېگەن گەپنى
ئاڭلاپ ئۈرۈمچىدىن قېچىپ كەلگەن...

(2) سۆزلىگۈچى مەلۇم ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا
كەلگۈسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ دەپ قارىغان ئىش - ھەرىكەتنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — يالغان چېچىڭنى سېلىۋالساڭ، ئاينىسا قىزدىنمۇ
قېلىشمايدىغان قىز بولغۇدەكسەن، — دەپ چاقچاق قىلدى ئۇنىڭ
تەڭتۈشلىرىدىن بىرى.

b. — نىيەتلىرى شۇ بولسا، سېسىق پاقىنى يۈتۈۋېرىپ،
يېرىلىپ ئۆلگەن يىلانغا ئوخشىشىپ قالغۇدەكلا!

c. ئىش ئۇلارنىڭ ئېھتىقنىدەكلا بولسا نۇسرەت چوقۇم
بىزنىڭ بولغۇدەك.

d. تاۋلاستايدا قوماندان بولالايمەنۇ، غۇلجىدا ئېمىشقا
بولالمىغۇدەكمەن!

e. شۇلارنى يوقاتساق، ھەممە خاپىلىق تۈگىگۈدەك.

(3) سۆزلىگۈچى ئەمەلگە ئاشمايدۇ دەپ قارىغان، سۆزلىگۈچى
ئەمەلگە ئېشىشىغا گۇمان قىلغان ياكى ئىشەنمىگەن ئىش -
ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — تېخى بىزنى تۇتۇپ تۈرمىگە سالغۇدەك.

b. — تېخى مىنىستىر بولغۇدەك، بولغىنىنى كۆرەيچۇ!

(4) سۆزلىگۈچى توغرا تاپقان، بېجىرىلىشى قائىدىگە ئۇيغۇن
دەپ قارىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — نېمىدەپ ئارىلاشمىغۇدەكمەن، ئەر مېنىڭ، ئۆي

مېنىڭ، چېقىن - چاقماقمۇ تېرەكنىڭ بېشىنى ئوزىدۇ .

b. — بىزنى تاشلاپ نەگە بارغۇدەك ؟

c. — نېمىشقا خاتا بولغۇدەك ! ئايرىلغىنىمىز ئايرىلغان .

d. كىرمىسەم بولمىغۇدەك .

e. — ئۇنداق بولسا، ئاۋۋال سېنىڭ ئۇنتۇغاقلىق كېسىلىڭنى

ساقايتساق بولغۇدەك، — دېدى سوراقچى ئورنىدىن دەس قويۇپ .

(5) ھېكايە - چۆچەكلەردە كۆپىنچە مۇشۇ شەكىل

قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆلگۈدەك قورقۇپ كەتكەن چاشقان دەرھال ئۆزىنىڭ

تۆشۈكى تەرەپكە قاچماقچى بولۇپ قارىسا، ئۇ يەردە يوغان بىر

ئاغمىخان ئۇنى ماراپ ياتقۇدەك، چەتكە قاچاي دېسە، تېرەك

بېشىدا يوغان بىر قاغا قانتىنى رۇسلاپ قاراپ تۇرغۇدەك.

b. تۇغۇت ئانىسى ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ قارىسا، ھەر

ئىككى ئاللىقىنىدا ئۇيۇپ قالغان قان پارچىسى تۇرغۇدەك.

c. بېرىپ قارىسا، سۇ چىقىدىغان غارنىڭ ئاغزىنى يوغان بىر

ئەجدىھا توسۇپ ياتقۇدەك.

(6) سۆزلىگۈچى چۈشىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشتىمۇ

مۇشۇ شەكىل ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۆمۈر ئاكام ماڭا كۈلۈمسىرەپ، يۈر ئۇكام، بىللە ماڭايلى

دەپ كۆك بوز ئاتنى بىرلا دېۋىتىش بىلەن بۇلۇتلار ئارىسىدا

ئۈچۈپ كېتىۋاتقۇدەك، مېنىڭ جەدە قاشقام تۇرغان ئىزىدا

قىمىرلىماي تۇرۇۋالغۇدەك .

b. — چۈشۈمدە قوراي تاغلىرىدا ئوۋ قىلىپ

يۈرگۈدەكمەن، — دېدى ئەنسارى .

c. لېكىننە، ئۇنىڭ قېشىغا زادى يېتەلمىگۈدەكمەن .

{-GUdäkmiš-} .51

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە

مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ

چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{v-GU-däk-miš-}

قۇرۇلمىسى:

{v-GU-däk-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mi < -mA-GU-däk-miš-perII} بولۇشىز شەكلى:

{v-GU-däk-miš-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mA>mi-GU-däk-miš-perII-mu}

ئوقۇغۇدە كىشىمەن، بارغۇدە كىشىمەن، كەلگۇدە كىشىمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇغۇدە كىشىمىز، بارغۇدە كىشىمىز، كەلگۇدە كىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇغۇدە كىشىمەن، بارغۇدە كىشىمەن، كەلگۇدە كىشىمەن، ئوقۇغۇدە كىشىشىز، بارغۇدە كىشىشىز، كەلگۇدە كىشىشىز ئوقۇغۇدە كىشىشلا، بارغۇدە كىشىشلا، كەلگۇدە كىشىشلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇغۇدە كىشىشىلەر، بارغۇدە كىشىشىلەر، كەلگۇدە كىشىشىلەر ئوقۇغۇدە كىشىشىز لەر، بارغۇدە كىشىشىز لەر، كەلگۇدە كىشىشىز لەر ئوقۇشقۇدە كىشىشلا، بېرىشقۇدە كىشىشلا، كېلىشكۇدە كىشىشلا ئوقۇشقۇدە كىشىشەن، بېرىشقۇدە كىشىشەن، كېلىشكۇدە كىشىشەن	كۆپلۈك	
ئوقۇغۇدە كىشىش، بارغۇدە كىشىش، كەلگۇدە كىشىش		

راي مەنىسى: ئاڭلاتما بايان.

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ بىر ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئەپسۇسكى، مېنىڭ تەلپىمگە يامبۇ بېرىدىغان شامەخسۇتنىڭ بېشىدا ئەزرائىلنىڭ سايىسى ئەگىپ يۈرگۈدەكمىش، ئۇنى قوللايدىغان ياكى چاڭجۇڭمۇ جەھەننەمگە كېتىپ قالدى، — دېدى ھەيدەر ئەپەندى .

b. ئەلچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سالى دورغا ماقۇل بولسا، چاڭجۇڭ جىسا بۇ جەرىماننى يۇرت ئۈستىدىن كۆتۈرۈۋېتىشكە كاپالەت بەرگۈدەكمىش .

52. {mAKči}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىدا شەكىللەنگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. « - ماق » لىق ئىسمىداشقا « - چى » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، مەقسەت ھالىنى تەشكىل قىلغان ھالدا ئىشلىتىلىدۇ .

قۇرۇلمىسى:

{v-mAKči-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAKči ämäs-perII} بولۇشىز شەكلى:

{v-mAKči-perII mu-} سوئال شەكلى:

{v-mAKči-ämäs-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان .

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن:

a. ئەمدى بىزمۇ شۇ لەقەم بويىچە ئۇنى « قارا چىچەك » دەپ

ئاتماقچىمىز .

b. گومىنداڭ خەلقىنىڭ كۈچىنى مۇشۇ يەردە سىناپ

گىرامماتىكا

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىمەن، بارماقچىمەن، كەلمەكچىمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىمىز، بارماقچىمىز، كەلمەكچىمىز.
2 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىسەن، بارماقچىسەن، كەلمەكچىسەن ئوقۇماقچىسىز، بارماقچىسىز، كەلمەكچىسىز ئوقۇماقچىدىلە، بارماقچىدىلە، كەلمەكچىدىلە
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىسىلەر، بارماقچىسىلەر، كەلمەكچىسىلەر ئوقۇشماقچىدىلە، بېرىشماقچىدىلە، كېلىشمەكچىدىلە ئوقۇشماقچىسەن، بېرىشماقچىسەن، كېلىشمەكچىسەن
3 - شەخس		ئوقۇماقچى، بارماقچى، كەلمەكچى

باقماقچى.

c. مەن سىلنى سىناپ باقماقچىدىم.

d. ئۇ بىزنى ئاخىرقى بىر چىشلەم نېنىمىزدىنمۇ مەھرۇم

قىلماقچى، بىزنى مىللەت سۈپىتىدە يوقاتماقچى...

e. ئۇنى ئۆلتۈرمەي بىرەر مەنەپكە قويماقچى دېمەكچىمۇسىز؟

f. گومىنداڭ پىرقىسى شېڭ دۈبەننىڭ يېتەكچىلىكىدە

تۈرمىلەرنى تەكشۈرمەكچى، گۇناھسىز قامالغانلارنى

قويۇۋەتمەكچى.

53. {-mAKčid -}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ

چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-mAKči-ø<i<är-d-}

قۇرۇلمىسى:

{v-mAKči-di-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

بولۇشىسىز شەكلى: {v-mAkči ämäs-ti-perI}

سوئال شەكلى: {v-mAkči-mi-di-perI}

{v-mAkči-ämäs-mi-di-perI}

ئوقۇماقچىدىم، بارماقچىدىم، كەلمەكچىدىم	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇماقچىدۇق، بارماقچىدۇق، كەلمەكچىدۇق.	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچىدىڭ، بارماقچىدىڭ، كەلمەكچىدىڭ ئوقۇماقچىدىڭىز، بارماقچىدىڭىز، كەلمەكچىدىڭىز ئوقۇماقچىدىلە، بارماقچىدىلە، كەلمەكچىدىلە	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇماقچىدىڭلار، بارماقچىدىڭلار، كەلمەكچىدىڭلار ئوقۇماقچىدىڭىزلار، بارماقچىدىڭىزلار، كەلمەكچىدىڭىزلار ئوقۇشماقچىدىلە، بېرىشماقچىدىلە، كېلىشەكچىدىلە ئوقۇشماقچىدىڭ، بېرىشماقچىدىڭ، كېلىشەكچىدىڭ	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچىدى، بارماقچىدى، كەلمەكچىدى		3 - شەخس

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان

ئىشلىتىلىشى:

سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنقى ئۆتكەن ۋاقىت ئوقىدىكى مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدا ياكى ۋاقىت بۆلىكىدە يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — غوجام، مەنمۇ شۇنى دېمەكچىدىم .

b. ئابباسوفلاردىن خەۋەرچى كەلمەكچىدى، تېخى كەلمىدى!

c. — د/د، سىز نۇرمەھەممەتكە نېمە سوۋغا بەرمەكچىدىڭىز؟

d. ئۇلار شۇ يەردە قاراشەھەردىن كېلىدىغان قوشۇننى كۈتۈپ تۇرماقچى ۋە ئۇلار كەلگەندە، ئاندىن بىرلىشىپ تۇرۇپ پىچانغا ھۇجۇم قىلماقچىدى.

e. رەيھان جىمىپ قالدى ۋە گەپ يۆتكەپ: — ھە راست، بىر باغلام شىۋاق سۇپۇرگە تېرىۋالماقچىدىم، توختىسىڭىز! قىزىمنى غېلىۋالاي، — دېدى.

54. {-mAKčidu(r)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-mAKčī-du(r)<turur}

قۇرۇلمىسى:

{v-mAKčī-du(r)-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAKčī ämäs-tu(r)-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-mAKčī-du(r)-perII-mu} سوئال شەكلى:

{v-mAKčī ämäs-tu(r)-perII-mu}

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنسى: سۇبېيكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى ۋاقىت ئوقنىڭ كەلگۈسى بىر نوقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى سۇبېيكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. بەلكى ئۇ نۇرىنى قورال قىلىپ بىرەر مەقسەتكە

يەتمەكچىدۇر.

b. ئۇ نېمە قىلماقچىدۇر، بۇ يەردىن كۆچۈپ

كەتمەكچىمىدۇر؟

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچىدۇرمەن، بارماقچىدۇرمەن، كەلمەكچىدۇرمەن
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىدۇرمىز، بارماقچىدۇرمىز، كەلمەكچىدۇرمىز.
	بىرلىك	ئوقۇماقچىدۇرسەن، بارماقچىدۇرسەن، كەلمەكچىدۇرسەن ئوقۇماقچىدۇرسىز، بارماقچىدۇرسىز، كەلمەكچىدۇرسىز ئوقۇماقچىدۇرلا، بارماقچىدۇرلا، كەلمەكچىدۇرلا
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇماقچىدۇرسىلەر، بارماقچىدۇرسىلەر، كەلمەكچىدۇرسىلەر ئوقۇماقچىدۇرسىزلەر، بارماقچىدۇرسىزلەر، كەلمەكچىدۇرسىزلەر ئوقۇشماقچىدۇرلا، بېرىشماقچىدۇرلا، كېلىشمەكچىدۇرلا ئوقۇشماقچىدۇرسەن، بېرىشماقچىدۇرسەن، كېلىشمەكچىدۇرسەن
3 - شەخس		ئوقۇماقچىدۇر، بارماقچىدۇر، كەلمەكچىدۇر

55. {mAKčikän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يۇقىرىقى شەكىلگە ۋاسىتىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان شەكىل بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

{mAKči-ø<är-kän}

قۇرۇلمىسى:

{v-mAKči-kän-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAKči ämäs-kän-perII} بولۇشىسىز شەكلى:

{v-mAKči -ka.n-perII-mu} سوئال شەكلى:

گرامماتىكا

ئوقۇماقچىكەنمەن، بارماقچىكەنمەن، كەلمەكچىكەنمەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇماقچىكەنمىز، بارماقچىكەنمىز، كەلمەكچىكەنمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچىكەنمەن، بارماقچىكەنمەن، كەلمەكچىكەنمەن ئوقۇماقچىكەنسىز، بارماقچىكەنسىز، كەلمەكچىكەنسىز ئوقۇماقچىكەنلا، بارماقچىكەنلا، كەلمەكچىكەنلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇماقچىكەنسىلەر، بارماقچىكەنسىلەر، كەلمەكچىكەنسىلەر ئوقۇماقچىكەنسىزلەر، بارماقچىكەنسىزلەر، كەلمەكچىكەنسىزلەر ئوقۇشماقچىكەنلا، بېرىشماقچىكەنلا، كېلىشمەكچىكەنلا ئوقۇشماقچىكەنمەن، بېرىشماقچىكەنمەن، كېلىشمەكچىكەنمەن	كۆپلۈك	
3 - شەخس ئوقۇماقچىكەن، بارماقچىكەن، كەلمەكچىكەن		

{v-mAKçi ämäs-kän-perII-mu}

راي مەنىسى: ۋاسىتىلىك بايان

ئىشلىتىلىشى:

ئالدىنلا مەقسەت قىلىنغان، سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىشىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىجاڭ جانابلىرى، ئۆزلەنڭ نېمە دەۋاتقانلىرىنى بىلمەكچىكەن.

b. رەپىقىڭىزنىڭ بىر نەۋرە ئاچىسى سىز بىلەن كۆرۈشمەكچىكەن.

c. ما بۇفانڭ دېگەن تۇڭگاننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىمۇ كىرمەكچىكەن.

d. — ئاتامدىن قورقمىسا، ئۇ سىزنى دۇمبالماقچىكەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

e. ئۈكىشى سېنى ياردەمچى ھۆكۈمەت كاتىپى قىلماقچىكەن.

56. {mAKčimış}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل يۇقىرىقى شەكىلگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى miš- قوشۇلۇپ ياسالغان شەكىل بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن.

قۇرۇلمىسى:

{v-mAKčī-miš-perII} بولۇشلۇق شەكلى:

{v-mAKčī ämäs-miš-perII} بولۇشسىز شەكلى:

{v-mAKčī-miš-perII-mu} سوئال شەكلى:

ئوقۇماقچىمىشەن، بارماقچىمىشەن، كەلمەكچىمىشەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇماقچىمىشىمىز، بارماقچىمىشىمىز، كەلمەكچىمىشىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچىمىشىشەن، بارماقچىمىشىشەن، كەلمەكچىمىشىشەن ئوقۇماقچىمىشىشىمىز، بارماقچىمىشىشىمىز، كەلمەكچىمىشىشىمىز ئوقۇماقچىمىشىشلا، بارماقچىمىشىشلا، كەلمەكچىمىشىشلا	بىرلىك	
ئوقۇماقچىمىشىشىلەر، بارماقچىمىشىشىلەر، كەلمەكچىمىشىشىلەر ئوقۇماقچىمىشىشىلەر، بارماقچىمىشىشىلەر، كەلمەكچىمىشىشىلەر ئوقۇشماقچىمىشىشلا، بېرىشماقچىمىشىشلا، كېلىشمەكچىمىشىشلا ئوقۇشماقچىمىشىشىشەن، بېرىشماقچىمىشىشىشەن، كېلىشمەكچىمىشىشىشەن	كۆپلۈك	2 - شەخس
ئوقۇماقچىمىش، بارماقچىمىش، كەلمەكچىمىش		3 - شەخس

{v-mAKčī ämäs-mis&-perII-mu}

راي مەنسى: ئاڭلاتما بايان

ئىشلىتىلىشى:

باشقىلاردىن ئاڭلىغان، بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن كېيىنكى كەلگۈسى ۋاقىت ئوقىنىڭ مەلۇم بىر نۇقتىسىدا ياكى بۆلىكىدە يۈز بېرىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. ئەمەلىي ئىستېمالدا ئاساسەن {mAKčikän} شەكلى بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار سىز بىلەن توي توغرىلىق سۆزلەشمەكچىمىش.

b. ئۇ بالىسىنى دوختۇر قىلماقچىمىش.

c. مەن ئۇنىڭ ئۆلىشىنى كولاۋېتىپتىمىشەن.

57. {-mAKčī bolğidi-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە شەكىللەنگەن مۇرەككەپ شەكىللەرنىڭ بىرى.

{mAKčī bolğī<bolgay-∅<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

{-mAKčī bolğī-di - perI}

بولۇشلۇق شەكلى: يوق

بولۇشىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنسى: ئوبىيكتىپ مۆلچەر رايى

ئىشلىتىلىشى:

يۈز بېرىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى مەلۇم ئوبىيكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە سوئال مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇرسۇنمۇ قاتناشماقچى بولغىدى؟

b. تەتلىدە قايتماقچى بولغىدىڭلار؟

c. سەنمۇ ئالماقچى بولغىدىڭ؟

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1 - شەخس	بىرلىك	ئوقۇماقچى بولغىدىم، بارماقچى بولغىدىم، كەلمەكچى بولغىدىم
	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى بولغىدۇق، بارماقچى بولغىدۇق، كەلمەكچى بولغىدۇق
	بىرلىك	ئوقۇماقچى بولغىدىڭىز، بارماقچى بولغىدىڭىز، كەلمەكچى بولغىدىڭىز، ئوقۇماقچى بولغىدىڭىز، بارماقچى بولغىدىڭىز، كەلمەكچى بولغىدىڭىز
2 - شەخس	كۆپلۈك	ئوقۇماقچى بولغىدىڭىز، بارماقچى بولغىدىڭىز، كەلمەكچى بولغىدىڭىز، ئوقۇماقچى بولغىدىڭىز، بارماقچى بولغىدىڭىز، كەلمەكچى بولغىدىڭىز، ئوقۇشماقچى بولغىدىڭىز، بېرىشماقچى بولغىدىڭىز، كېلىشمەكچى بولغىدىڭىز، ئوقۇشماقچى بولغىدىڭىز، بېرىشماقچى بولغىدىڭىز، كېلىشمەكچى بولغىدىڭىز
3 - شەخس		ئوقۇماقچى بولغىدى، بارماقچى بولغىدى، كەلمەكچى بولغىدى

58. {mAKči bolsa-perI keräk}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

{mAKči bolsa-perI keräk} بولۇشلۇق شەكلى:

بولۇشسىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

(كېيىنكى بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ)

راي مەنسى: ئويىپىكتىپ مۆلچەر بايان.

ئىشلىتىلىشى:

گرامماتىكا

ئوقۇماقچى بولسام كېرەك، بارماقچى بولسام كېرەك، كەلمەكچى بولسام كېرەك	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇماقچى بولساق كېرەك، بارماقچى بولساق كېرەك، كەلمەكچى بولساق كېرەك	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچى بولساڭ كېرەك، بارماقچى بولساڭ كېرەك، كەلمەكچى بولساڭ كېرەك ئوقۇماقچى بولسىڭىز كېرەك، بارماقچى بولسىڭىز كېرەك، كەلمەكچى بولسىڭىز كېرەك ئوقۇماقچى بولسىلا كېرەك، بارماقچى بولسىلا كېرەك، كەلمەكچى بولسىلا كېرەك	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇماقچى بولساڭلار كېرەك، بارماقچى بولساڭلار كېرەك، كەلمەكچى بولساڭلار كېرەك ئوقۇماقچى بولسىڭىزلار كېرەك، بارماقچى بولسىڭىزلار كېرەك، كەلمەكچى بولسىڭىزلار كېرەك ئوقۇشماقچى بولسىلا كېرەك، بېرىشماقچى بولسىلا كېرەك، كېلىشمەكچى بولسىلا كېرەك ئوقۇشماقچى بولساڭ كېرەك، بېرىش بېرىشماقچى بولساڭ كېرەك، كېلىشمەكچى بولساڭ كېرەك	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچى بولسا كېرەك، بارماقچى بولسا كېرەك، كەلمەكچى بولسا كېرەك	3 - شەخس	

بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى، ھالەتنى ئوبىيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ سىزگە بىر نەرسە بەرمەكچى بولسا كېرەك.

b. ئۇمۇ مۇشۇ كىتابنى ئالماقچى بولسا كېرەك.

c. سىلەر مۇ سودا قىلماقچى بولساڭلار كېرەك.

59 -{mAKçi oxşay(du)-}

كېلىپ چىقىشى: بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-mAKči oxša-y-du<-dur<turur}

قۇرۇلمىسى:

{v -mAKči oxša - y - (perII)}

بولۇشلۇق شەكلى: يوق

بولۇشىسىز شەكلى: يوق

ئوقۇماقچى ئوخشايەن، بارماقچى ئوخشايەن، كەلمەكچى ئوخشايەن	بىرلىك	1 - شەخس
ئوقۇماقچى ئوخشايىمىز، بارماقچى ئوخشايىمىز، كەلمەكچى ئوخشايىمىز	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچى ئوخشاپسەن، بارماقچى ئوخشاپسەن، كەلمەكچى ئوخشاپسەن ئوقۇماقچى ئوخشاپسىز، بارماقچى ئوخشاپسىز، كەلمەكچى ئوخشاپسىز ئوقۇماقچى ئوخشايسلا، بارماقچى ئوخشايسلا، كەلمەكچى ئوخشايسلا	بىرلىك	2 - شەخس
ئوقۇماقچى ئوخشايسىلەر، بارماقچى ئوخشايسىلەر، كەلمەكچى ئوخشايسىلەر ئوقۇماقچى ئوخشايسىزلەر، بارماقچى ئوخشايسىزلەر، كەلمەكچى ئوخشايسىزلەر ئوقۇشماقچى ئوخشايسلا، بېرىشماقچى ئوخشايسلا، كېلىشمەكچى ئوخشايسلا ئوقۇشماقچى ئوخشايسەن، بېرىشماقچى ئوخشايسەن، كېلىشمەكچى ئوخشايسەن	كۆپلۈك	
ئوقۇماقچى ئوخشايدۇ، بارماقچى ئوخشايدۇ، كەلمەكچى ئوخشايدۇ		3 - شەخس

راي مەنسى: ئوبىيېكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان دەپ قارالغان ۋە مەلۇم

ئوبىيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدا مۆلچەرلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى

بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ئۇ سېنى ئۆلتۈرمەكچى ئوخشايدۇ.
 b. مېنى ئالدىماقچى ئوخشايسەن - ھە؟
 c. ئۇلار كۆچمەكچى ئوخشايدۇ.

60. {mAkčigü däymän}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىلمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKčigü däymän}

بولۇشىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: سۈبېكتىپ مۆلچەر

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل ئاساسەن جانلىق تىلدا 3 - شەخس شەكىلدە بېجىرىلىشى مەقسەت قىلىنغان دەپ قارالغان ئىش - ھەرىكەتنى سۈبېكتىپ تونۇش ئاساسىدا مۆلچەرلەپ بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. سىلەر مېنى ئالداپ كەتكۈزۈۋەتمەكچىغۇ دەيمەن.
 b. تۇرسۇن سىلەردىن يۇل ئۈندۈرۈۋالماقچىغۇ دەيمەن.
 c. ئۇلار مۇشۇ شەھەردە تۇرۇپ قالماقچىغۇ دەيمەن.

61. {mAKtA}

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل « - ماق» لىق ئىسمىداشقا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىل ئاساسەن 3 - شەخستە بولۇشلۇق شەكىلدە ئىشلىتىلىدۇ.

قۇرۇلمىسى:

بولۇشلۇق شەكلى: {v-mAKtA-perII}

بولۇشىز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: بىۋاسىتە بايان.

ئىشلىتىلىشى:

1) ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان بۆلىكىدە داۋاملىشىۋاتقان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. قېلىن كۆرىپ، لۆم - لۆم سىم كارىۋات ئۇنىڭ بەدىنىگە پاتماقتا، ئېسىل مامۇق ياستۇقلار ئۇنىڭغا تاشتەك قاتتىق بېلىنمەكتە.

b. ئۇنىڭ كۆپ ۋاقتى خىيال دۇنياسىدا، ئاز ۋاقتى رېئال دۇنياسىدا ئۆتۈۋاتىدۇ، ئۇ مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئازابلانماقتا، غەزەپلەنمەكتە.

c. سولدا دەريا شارقىراپ ئاقماقتا.

d. گويىا بۇ بۈك قارىغايلىق چوققىلار بىر - بىرى بىلەن بوي تالاشماقتا، گۈزەللىك تالاشماقتا.

2) ئەدەبىي ئەسەرلەردە ۋەقەلىكنىڭ تەپسىلاتىنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

a. نەدىدۇر بۇغا ھۆركىرمەكتە، ئايغىر كىشىنمەكتە، چارۋا ئىگىلىرىنىڭ ئەڭ راھەتلىك كۈنلىرىنى ھايات خاتىرىسىگە ناخشىلىرى بىلەن قالدۇرماقچى بولۇشقاندەك مالچىلار تېخىمۇ قىزىپ ئۆلەڭ ئېيتىشماقتا، كۆيۈۋاتقان قارىغايىلار چاراسلىماقتا، مەزىزلىك قوي گۆشى پۇراق چاچماقتا، ئىشتىھاسى ئېچىلغان ئەدەملەر توختىماي يېمەكتە، ئىچمەكتە، كۈيلىمەكتە، كۈلمەكتە ئىدى.

b. ئۇنىڭ كۆز يېشى، يۈرەك پىغانى بىلەن نۇرىنىڭ ھېچ ئىشى بولمىسىمۇ، ئۇ بارغانسېرى ئۇنى سېغىنماقتا، بارغانسېرى ئۇنى بىر كۆرۈش ئىستىكى قىيىنماقتا، يۈرەكلىرىنى ئەزمەكتە، ئەمدى ئۇنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

c. بوران گۈركىرمەكتە، قارلار ئوچماقتا، دەرەخلەر قار

چاڭگىلىرىدىن قوتۇلۇش ئۈچۈن قاتتىق سىلكىنمەكتە، زاۋۇتلار ھۇۋلاشماقتا، قوراللانغان ساقچىلار، ئەسكەرلەر ھىم يېپىق دەرۋازىلارنى ئەسەبىيلىشىپ قاقماقتا.

{-mAKtA idi} .62

كېلىپ چىقىشى: بۇ شەكىل « - ماق» لىق ئىسمىداشقا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن شەكىللەرنىڭ بىرى. بۇ شەكىل ئاساسەن 3 - شەخستە بولۇشلۇق شەكىلدە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ شەكىلنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە:

{-mAK-tA-i<är-di-}

قۇرۇلمىسى:

{v-mAKtA idi-perI} بولۇشلۇق شەكلى:

بولۇشىسز شەكلى: يوق

سوئال شەكلى: يوق

راي مەنىسى: ۋاستىسىز بايان.

ئىشلىتىلىشى:

ۋاقىت ئوقىنىڭ سۆز قىلىنىۋاتقان بۆلىكىدە داۋاملىشىۋاتقان

نەتىجىسى ساقلانغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئولاستاي پارتىزانلىرى چىشىنى چىڭ چىشلەپ قانغا قان، جانغا جان ئېلىپ دۈشمەندىن غالىپ كېلىشىنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ياش قاتۇرۇشماقتا ئىدى.

b. شەھەرگە كىرەلمەي كەينىگە يانغان ئاچ، ھارغىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئات، گۆش، نان - مايلىرىنى بۆلىمەقتا، قارشىلىق قىلغانلارنى ئاتماقتا ئىدى.

c. ئىككى باشلىق مەزىزلىك چاي ئىچكەچ، جىمجىت ئولتۇرۇشۇۋېلىپ ئۆز - ئۆزى بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندا، ھەرەمباغدا قورشاۋدا قالغان ساۋرۇلنىڭ ئۇلارنى ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىماقتا ئىدى.

d. لېكىن زىياۋۇدۇننىڭ ئۆيىدە شادلىق ئورنىغا يىغا - زار بولماقتا ئىدى .

§9. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۇرغۇن سۆزلەر (ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش) ئىقتىدارغا ئېرىشىپ، جۈملىدە تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. پېئىلنىڭ مانا مۇشۇنداق شەكىللىرىنى تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز (102). پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرى (يازماق، يېزىش، يازغۇ - ، يازغانلىق)، سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرى (يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان، يازار)، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرى (يېزىپ، يازا، يازغۇچە، يازغىلى، يازغاچقا) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقىغا قاراپلا ئۇلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆزلەردىن ياسالغان پېئىللار ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. بۇ پەرقلەرنى خەمەت تۆمۈر ئەپەندى مۇنداق يىغىنچاقلايدۇ:

1. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى گەرچە تۇرغۇن سۆزلەر خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشىپ، تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىشىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويمايدۇ. ئۇلار پېئىلنىڭ دەرىجە، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، تۇس قاتارلىق جەھەتلەردىن پەرقلەنەلەيدۇ (مەسىلەن: يازغان - يېزىلغان / يازدۇرغان /

يېزىشقان / يازمىغان / يازغۇچە / يازمىغۇچە - يېزىلغۇچە - يازدۇرغۇچە - يېزىش - يازدۇرۇش - يېزىشش - يازماسلىق - يېزىۋېرىپ - يېزىۋەتكەچكە - يازماقچى - يېزىپ بولغۇچە...)، پېئىلغا بېقىنىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. (مەسىلەن: بۇ خەتنى يازغان، ئۈرۈمچىگە خەت يازدىغان، خەتنى چىرايلىق يازدىغان، ئۇنىڭ بىلەن نەچچە يىل خەت يېزىشىپ....) پېئىلدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر بولسا، پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، تامامەن تۇرغۇن سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن، «كىر - چىق» ، «چىق - ئاچ» ، «ئاچ - قۇي» ، «قۇي - ئوۋ» ، «ئوۋ - ئەسلە» ، «قاچ - سىنا» ، «سنا - قاتارلىق پېئىللاردىن ياسالغان «كىرىم» ، «چىقىم» ، «ئاچقۇ» ، «قۇيماق» ، «ئوتىغۇچ» ، «ئەسلىمە» ، «قاچقۇن» ، «سىناق» ، «ھاردۇق» قاتارلىق سۆزلەر پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن. «قۇرۇ - كۆچ» ، «يېپىش - ماختان - چېچىل - قاتارلىق پېئىللاردىن ياسالغان «قۇرۇق» ، «كۆچمە» ، «يېپىشقاق» ، «ماختانچاق» ، «چېچىلاڭغۇ» قاتارلىق سۆزلەر پۈتۈنلەي سۈپەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ ئۇلاردا ھېچقانداق پېئىللىق خۇسۇسىيەت قالمىغان.

2. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يۈكسەك دەرىجىدە ئابىستىراكتلاشقان بولۇپ، پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قوشۇلالايدۇ. مەسىلەن: «غان - قان - گەن - كەن» قوشۇمچىسىنى ھەرقانداق پېئىلغا قوشۇلۇپ «غان» لىق سۈپەتداش ياساش مۇمكىن، لېكىن پېئىلدىن تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئابىستىراكتلىق دەرىجىسى ئۇنداق يۇقىرى ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى پەقەت بىر قىسىم پېئىللارغالا قوشقىلى بولىدۇ. مەسىلەن: پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە «م - \ م - \ م - \ م» قوشۇمچىسىنى «كىر -

«چىق -»، «ئۆز -»، «ئاق -»، «سايلا -»، «بىل -»، «بۆل -»، «ئۆل -» قاتارلىق ئازلا بىر قىسىم پېئىللارغا قوشقىلى بولىدۇ، «ماڭ -»، «ئوخلا -»، «ئوقۇ -» قاتارلىق كۆپ قىسىم پېئىللارغا قوشقىلى بولمايدۇ. پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى « - ق \ - ك \ - مق \ - مەك \ - وق \ - وك» قوشۇمچىسىنىمۇ پەقەت «ئاغرى -»، «ياپ -»، «سۈز -»، «ئەت -»، «چىر -»، «قۇرۇ -»، «ئۆل -»، «تىز -» قاتارلىق ئازلا بىر قىسىم پېئىللارغا قوشقىلى بولىدۇ.

3. پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىدە پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ، مەسىلەن، «ياز -» پېئىلنىڭ «يازغان»، «يازىدىغان»، «يېزىۋاتقان»، «يېزىپ»، «يازغۇچە»، «يازغىلى»، «يازغۇ»، «يېزىش» قاتارلىق تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىرلا بولۇپ، ھەممىسى بىر سۆز ھېسابلىنىدۇ، لېكىن پېئىلدىن ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەردە ئەسلىي پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، «ياز -» دېگەن پېئىل يېزىش ھەرىكىتىنى بىلدۈرسە، ئۇنىڭدىن ياسالغان «يېزىق» سۆزى يېزىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈرۈش بەلگىنى بىلدۈرىدۇ⁽¹⁾.

دېمەك، پېئىللارنىڭ بەلگىلىك گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمىدە تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە بولۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارغا خاس بىر ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

1. ئىسىمداشلار

مەنىسى: پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق ئىسىمغا خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئېرىشىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى. مەسىلەن:

بار - + - مەش = بېرىش، ياز - + - ماق = يازماق،
ياز - + - غۇ = يازغۇ، ياز - + - غانلىق = يازغانلىق.

گرامماتىكا

ئىسىمداش ئۆزىنىڭ پېئىللىق مەنىسىنى ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغاندىن سىرت ئىسىمنىڭ بارلىق گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق جۈملىدە ئىسىم رولىدا قوللىنىلىپ، جۈملىنىڭ ھەرخىل بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

- a. سېنى ياخشى كۆرۈشۈم سېنىڭ ئوبدانلىقىڭدىن.
 - b. سىلەرگە سۆزلەپ بەرگۈدەك نېمە ھېكايە بولسۇن.
- ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىمداشلار تۆت تۈرلۈك بولىدۇ:

(1) «ش» لىق ئىسىمداش

مەنىسى: پېئىلغا ئالاھىدە تۈس مەنىسى بەرمەيدىغان ئىسىمداش شەكلى. بۇ خىل ئىسىمداشلار جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. مەسىلەن:

- a. كۆپ ئۇخلاش سالامەتلىككە زىيانلىق. (ئىگە)
- b. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى سېنى ئوبدان كۈتۈش. (خەۋەر)
- c. مەن مۇقام ئاڭلاشنى ياخشى كۆرىمەن. (تولدۇرغۇچى)
- d. كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى نېمە؟ (ئېنىقلىغۇچى)
- e. مەن سېنىڭ مۇشۇنداق دېيىشىڭدىن قورقىمەن. (ئورۇن كېلىشتىكى ھالەت)

f. ئۇ مېيىپ بولغىنى بىلەن كىيىم كىيىشتىن تاماق يېيىشكە ھەممىنى ئۆزى قىلىدۇ. (ئورۇن كېلىش، چەك كېلىشتىكى ھالەت)

ئىپادىلىنىشى:

بولۇشلۇق شەكلى: «ش \ - مش \ - ۋش \ - ۋش» (V-(X)š)

بولۇشىز شەكلى: «- ماسلىق \ - مەسلىك» (V-mAsliK)

ئىشلىتىلىشى:

(1) خەۋىرى «كېرەك»، «لازىم»، «زۆرۈر»، «شەرت»، «مۇمكىن» قاتارلىق ئالاھىدە سۈپەتلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ كېلىدۇ. «كېرەك»، «لازىم»،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

«زۆرۈر»، «شەرت» قاتارلىق سۈپەتلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا قويۇلغان تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. «مۈمكىن» سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەر ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى مۆلچەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى ئىسىمداش ئۆز سۈپىپكىتى بىلەن كەلسە، سۈبىپكىتنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن ئىسىمداشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىگىلىك

مىسال		قوشۇمچە	ئالاھىدىلىكى
		ش	يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەردە
بىل - ش	ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەش - مىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن - تۈزۈلگەن	ش	ئوچۇق بوغۇملۇق سۆزلەردە
تۈر - ۋش	ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن - تۈزۈلگەن	ش	
كۆر - ۋش	ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن - تۈزۈلگەن	ش	

مىسال	قوشۇمچە	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش
تۈر - قىل - ماسلىق	- ماسلىق	تىل كەينى
كۆر - كەل - مەسلىك	- مەسلىك	تىل ئالدى

گرامماتىكا

مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىسىمداش ئۆز سۈبىيىكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىدە كېلىدۇ، لېكىن سۈبىيىكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى:

V-(X)š-perI lazim/keräk/zörür/šärt/mumkin

V-mAsliK-perI lazim/keräk/zörür/šärt/mumkin

a. چاقىرغان يەرگە بېرىش كېرەك.

b. بىز ئۇلارنى تارتىۋېلىشىمىز كېرەك!

c. سالامەتلىككە زىيانلىق ئىشلارنى قىلماسلىق لازىم.

d. بۈگۈنكى يىغىنغا ھەممىسى قاتنىشىشى شەرت.

e. ئۇنىڭ كېلىشى تولىمۇ زۆرۈر.

f. بىز بۈگۈن قايتالماسلىقىمىز مۇمكىن.

g. بۇگەپ ئەتىلا ئۇرۇمچىگە تارىلىپ كېتىشى مۇمكىن.

(2) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «توغرا كەل -» قۇرۇلمىسى

بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ

ئورۇنلىنىش زۆرۈرىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىگىسىز جۈملىلەرنى

ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەردە ئىسىمداش تەۋەلىك

قوشۇمچىلىرىنى ئېلىپ كېلىشىمۇ، كەلمەسلىكىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-perI-GA toğra käl-

a. ئۆيگە قايتىشىمىغا توغرا كەلدى.

b. يەنە بىر كۈن قاتتىق ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدىغاندەك

تۇرىدۇ.

c. قانداقلا بولمىسۇن، دوختۇرغا بىر بېرىشىڭغا توغرا

كېلىدۇ.

(3) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ياكى «بىلەن» تىركەلمىسى

بىلەن بىرىكىپ، ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئىسىمداش

ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ (ئىككى خىل قۇرۇلمىنىڭ ئاساسەن پەرقى يوق. ئەگەر پەرقى بار دېيىلسە بۇ مەنە كۆپرەك «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن قۇرۇلغان جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭ ئورنىنى يۆنىلىش كېلىشتە كەلگەن ئىسمىداش ئالالمايدۇ). مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-perI-GA/bilän

a. ئۆيگە كىرىشىمىزگە (كىرىشىمىز بىلەن) تالادا يامغۇر قۇيۇۋەتتى.

b. مۇشۇ خەت تېگىشىگە (تېگىشى بىلەن) يولغا چىق.

c. ئايگۈلنىڭ ئوقۇشى يۈتۈشىگە (يۈتۈشى بىلەن) توي قىلىمىز.

d. باشلىق كېلىشىگە (كېلىشى بىلەن) يىغىننى باشلىدۇق.

e. سېنى كۆرۈش بىلەن كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالدى.

(4) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە تەۋەلىك شەكلىگە كىرمەي بىر قىسىم پېئىللارغا (ئاساسەن يۆنىلىش پېئىللىرىغا) قوشۇلۇپ مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئالاھىدە سۈپەتلەردىن «ئامراق» بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ياكى «بول -» پېئىلىنىڭ ھالىتى بولۇپ، ئىجازات قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-GA V/amraq

V-(X)š- GA bol-

a. ئوقۇغۇچىلار دوكلات ئاڭلاشقا كەتتى.

b. ماڭا ماۋۇ قوينى تۇتۇشقا ياردەملەش.

c. مەن مۇقام ئاڭلاشقا ئامراق.

d. بۇ يەردە تاماكا چېكىشكە بولامدۇ؟

d. دەرس ۋاقتىدا ئۇخلاشقا بولمايدۇ.

(3) چىقىش كېلىش شەكلىدە «مەقسەت» سۆزىگە

ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مەزمۇن بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-Din māqsāt

- a. بۇ گەپنى ساڭا دېيىشتىن مەقسەت، سېنى ئاگاھلاندۇرۇش.
b. بۇ ماقالىنى يېزىشتىن مەقسەت، كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغاش.

(4) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ھالىتى ھەرقانداق پېئىلغا بېقىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š ücün

- a. كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن يانچە تۇرۇۋالدى.
b. ئانامنى خاپا قىلماسلىق ئۈچۈنلا ئىسكىرىپكا ئۆگەندىم.
c. شۇلاردىن ھال سوراپ كېلىش ئۈچۈن تاغقا ئەۋەتتى.
(5) ئورۇن كېلىش بىلەن بىرىكىپ جۈملىدە ئىپادە قىلىنغان ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-DA

- a. ئەمدى گەپ، ئۇنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقىدا.
b. تەقدىرنىڭ ئالىي مەكتەپكە ئۆتۈش - ئۆتەلمەسلىكتە گەمەس.

(6) «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، يەنە بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن مەشغۇل بولۇش مەنىسىنى ياكى مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ۋاسىتىسى قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. يەنە بەزىدە بولۇشىز خەۋەرلەرگە باغلىنىپ، رول ئوينىيالمايدىغان ۋاسىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š bilän

- a. كۈنلىرىمنى سېنى ياد ئېتىش، خاتىرە يېزىش، كىتاب

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتىمەن.

b. سەن تېرىغان ئىشلارنى يىغىشتۇرۇش بىلەن ئاۋازىمەن.

c. ئەلا نەتىجە يارىتىش بىلەن يېڭى يىلنى كۈتۈۋالايلى.

d. يىغلاش بىلەن ئەركىنلىكنى قولغا ئالغىلى بولمايدۇ.

e. ئىككى تۆت تال قوشاق يېزىپ قويۇش بىلەن شائىر

ئانالىغىلى بولمايدۇ.

f. ۋارقىراش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

بۇ شەكىل يەنە «قالماي» دېگەن بولۇشىمىز رەۋىشىداش بىلەن

بىرىكىپ، سۈببىكتىن ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن

چەكلەنمەي، يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئۇ ئېغىزىدا دېيىش بىلەنلا قالماي، ئەمەلىيەتتە

كۆرسەتتى.

b. ئۇ دەرسنى ياخشى ئۆتۈش بىلەنلا قالماي، تەتقىقاتىمۇ

چىڭ تۇتتى.

(7) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا شۇ

پېئىلنىڭ ھەرخىل ھال - زامان شەكىللىرىنىڭ ئالدىدا

كېلىپ، ئۇنى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ، بەزىدە

چۈشۈم كېلىشتىن كېيىن « - غۇ» يۈكلىمىسى كېلىشىمۇ

مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)š-ni(-ǵu)V

a. بېرىشنى بارىمەن، ئەمما ھازىر بارمايمەن.

b. كېلىشنى كەلدى، ئەمما كىتابنى ئۇنتۇپتۇ.

c. ساقىيىشىنىڭ ساقايدىم، ئەمما ماغدۇرۇم يوق.

d. يېزىشىنىڭ يازمەن، ئەمما تازا ئىشەنچىم يوق.

(8) «بىل -»، «ئۇق -»، «ئېيت -»، «بايقا -»، «قارا -»، «ھېس

قىل -» قاتارلىق پېئىللارغا قوشۇلۇپ، مۇناسىپ تەۋەلىك

شەكىللىرىنى ئېلىپ ۋە ئاخىرىغا « - چە» قوشۇمچىسى

قوشۇلۇپ، «... كە ئاساسلانغاندا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)šlAr-

a. بىلىشمەچە، سىز بېيجىڭ ئۈنۋېرسىتېتىدا ئوقۇغانغۇ دەيمەن؟

b. ئۇقۇشۇمچە، بۇ يىل تەتىل ئۇزاق بولغۇدەك.

c. بوۋامنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ چاغلاردا بۇ يەرلەر جاڭگاللىقكەن.

d. سېنىڭ قارىشىڭچە، بۇ ماقالە قانداقراقكەن؟

e. ھېس قىلىشمەچە، ئۇ سېنى ياخشى كۆرمەيدىكەن.

(9) بەزىدە كۆپلۈك شەكىلدە كېلىدۇ. بۇ خىل ئىسىمداشنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئاساسەن شۇ ھەرىكەتنىڭ كۆپ جايدا بولغانلىقى، كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقى ياكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)šlAr-

a. يارىمنىڭ مېڭىشلارى، ماڭسا قول سېلىشلارى.

ھېچ كىشىگە ئوخشىماس، قايرىلىپ قاراشلارى.

b. مۇھەببەتلىك بېقىشلار، ھاياجانلىق پىچىرلاشلار ئۇنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالاتتى.

c. دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا گۈمبۈرلەپ ئۇرۇلغان ناغرا، قۇلاقنى پاك قىلغۇدەك چېلىنىۋاتقان سۇناي، ھۇيقۇتۇشلار، مەدەتلەپ ۋارقىراشلار، دوست تارتىشلار، ساما قايناپ كەتتى.

(2) «- ماق»لىق ئىسىمداش

مەنىسى: پېئىلغا ئالاھىدە تۈس مەنىسى بەرمەيدىغان ئىسىمداش شەكلى. بۇ خىل ئىسىمداشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى جۈملىنىڭ سىرتىدا (لۇغەتلەردە) پېئىلغا ۋەكىللىك قىلىشتۇر. مەنە جەھەتتىن «- ش»لىق شەكىلگە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوخشايدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل ئىسىمداش ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- ماق - مەك» (V-mak)

ئالاھىدىلىكى	قوشۇمچە	مىسال
ئاخىرقى بوغۇم تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- ماق	ياز - + - ماق قىل - + - ماق
ئاخىرقى بوغۇم تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- مەك	كەل - + - مەك كۆر - + - مەك

ئىشلىتىلىشى:

(1) ماقال - تەمسىل، تۇراقلىق قۇرۇلمىلاردا، شېئىرلاردا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە «- ش» لىق شەكىلگە ئوخشاش مەنە ۋە رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK

a. ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىتماقنىڭ چۈشمىكى (بار).

b. ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشى تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرمەك.

c. بىر مۇساپىر مۇسۇلماننى كۇپارلىشىپ كەتمەكتىن قونۇلدۇرماقنىڭ ساۋابى ھەج تاۋابىدىنمۇ ئۇلۇغراق تۇر.

d. كەلگۈسى توغرىسىدا ھۆكۈم قىلماق تەس.

e. ئۇلۇغ ئىش ئۈچۈن قەدەم باسماق نېمانچە قىيىن.

f. ئۇ زاتنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلماق - ئىتتىپاقلىقنى بۇزماق دېمەكتۇر؛ ئىتتىپاقلىقنى بۇزماق - دۈشمەننىڭ تۈگمىنىگە سۇ قۇيماقلىق دېمەكتۇر.

(2) «تۈر -» پېئىلىگە قوشۇلۇپ «تۇرماق» پېئىلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ شەكىل جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنلاشنىڭ تەسلىكىنى سېلىشتۇرما قىلىپ كۆرسىتىشتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: N turmaq NV

a. بەختكە قارشى، قىزنىڭ ئۆزى تۇرماق، سايسىمۇ كۆرۈنمىدى.

b. ھازىر سادىق ھاجى تۇرماق، ئۆزىمىزگە بەرگۈدەكمۇ مەنسەپ يوق.

c. شەھەر كوچىلىرىدا ئادەم تۇرماق، ئىتلارمۇ قالمايدى.

d. ئونىڭ مېڭىش تۇرماق، گەپ قىلغۇدەك ماجالى يوق ئىدى.
(3) ئورۇن كېلىش شەكلىدە ئىزچىل ھال مەتىسىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ بەزى ھال - زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. (بۇ شەكىلنىڭ ھال - زامان مەنىسى توغرىسىدا پېئىللارنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى قىسمىدا توختالدۇق.) مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK-tA

a. ئىككى ئوغلى بىر خورازنى تالىشىپ ئارقىراشماقتا، كىچىك ئوغلى بويۇنچاق بىلەن باغلانغان موزايىنى ئېمىشىدۇر چىنۇق بىلەن ئۇرماقتا ئىدى.

b. ئارانلا يىگىرمە - ئوتتۇز مىڭ ئەسكىرى بار شېڭ شىسەي ئۈچ مىليون بەش يۈز مىڭ ئادەمنى قوينى باشقۇرغاندەك باشقۇرماقتا.

c. ئۇلارمۇ نۇرغا ئوخشاشلا ئازاب ئىچىدە ياشىماقتا.

d. ئاشخانىدىن قويۇق ھور چىقماقتا، ھور بىلەن لەززەتلىك تاماقنىڭمۇ پۇرتى تارقالمىقتا ئىدى.

(4) ياردەمچى پېئىل «بول - » بىلەن بىرىكىپ، مەقسەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAK bol-

a. بىر گېنېرال ئۆزىنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى سىنىماق بولۇپ، بىر كۈنى ئۇلارنى ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپتۇ.

b. پاتخ بىلەن ناۋان ئۇنىڭ قوللىرىنى قايرىپ باغلىدى ۋە ئۇنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىتتىرىپ - تارتىپ ماشىنىغا چىقارماق بولۇۋىدى، غېنى: — قويۇۋەت! — دېدى.

(5) « - چى » قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ مەقسەت رايى ھاسىل قىلىدۇ. (بۇ شەكىلنىڭ قوللىنىلىشىنى راي قاتارىدا بايان قىلدۇق).

(3) « - غۇ » لۇق ئىسىمداش

مەنىسى: بۇ شەكىل مۇقەررەر تۇس مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمداش⁽⁹⁾ « - غۇ » لۇق شەكىل يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا V-GU-perI شەكىلدە ئىشلىتىلەتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل ئىشلىتىلىش شەكلى ئىستېمالدىن قالغان. ئىپادىلىنىشى: « - غۇ \ - قۇ \ - گۇ \ - كۇ » (V-GU-) ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۆز سۈبېپكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ، سۈبېپكىتنىڭ ئارزۇسىنى، خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ھەر زامان «بار»، «يوق»، «كەل - » سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-perI bar/yoq/käl-

a. مېنىڭ تەختتىن — خان تاجىدىن ۋاز كەچكۈم بارما؟

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۆزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
چاراڭلىق	تىل كەينى	- غۇ	تۈر - + - غۇ
چاراڭسىز		- قۇ	يات - + - قۇ
چاراڭلىق	تىل ئالدى	- گۇ	كۆر - + - گۇ
چاراڭسىز		- كۇ	كەت - + - كۇ

b. گېنېرال، سىز بىلەن تالاشقۇم يوق.

c. كەچۈرمىشلىرىمنى يېزىپ قويغۇم كېلىۋاتىدۇ.

(2) ئوخشاشما كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان سۈپىتى، مىقدارى ياكى دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-Däk

a. ياماق، يىرتىق بولسىمۇ شامالغا دالدا بولغۇدەك كېگىز ئۆيۈم بار.

b. ئۇ مۇھەببەتنىڭ ئاشۇ كۈچىگە تاقابىل تۇرالغۇدەك ئىرادە تەييارلىيالمىغان.

c. مۇساپىرلارنىڭ تويغۇدەك تاماق، ئىللىغۇدەك كىيىم، ياپقۇدەك ئۆي ۋە جان باققۇدەك ئىشقا ئىگە بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

d. ئۇيغۇم قېچىپ ئەنسىرەپ تۇرسام، ئورۇسنىڭ ئايروپىلانلىرى ئۆگزىنى تېشىۋەتكۈدەك ۋارقىراپ ئۇچۇپ يىراقلىدى.

(3) ئاڭلاتما بايان رايىنىڭ قوشۇمچىسى « - دەك» بىلەن بىرىكىپ، كەلگۈسى زامان شەكلىنى ياسايدۇ. (بۇ شەكلىنىڭ ھال - زامان مەنىسى توغرىسىدا «پېئىللارنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى قىسمىدا توختالدۇق). مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-Däk

a. ئۇ ئەمدى ستالىنغا، ماۋ زېدۇڭغا قارشى چىققۇدەك، جىياڭ كەيشىگە يۆلەنگۈدەك!

b. بايلار مىڭلاپ - مىڭلاپ ئات، قوي، ئالتۇن تەقدىم قىلىۋاتقۇدەك، تېخى ئورۇسلارنىڭ ياردىمىدە ئۇيەر - بۇيەردە ھەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىۋاتقۇدەك.

c. كەچتە «پەرھاد - شېرىن» دىراممىسىنى قويغۇدەك،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئابدۇۋەلى جارۇللا پەرھادنىڭ رولىغا چىققۇدەك.

(4) « - غۇچى» لىق ئىسمىداش

مەنىسى: ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈبىيىكتىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - غۇچى \ - قۇچى \ - گۇچى \ - كۇچى»
(V-GUči)

ئىشلىتىلىشى:

(1) « - چى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈبىيىكتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. يەنە بەزىدە بۇ ئىسمىداش شەكلى ئەدەبىي تەسۋىرلەردە پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئوخشاش ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇ بۇ چاغدا پەقەت ئۆزىنىڭ سۈبىيىكتىنىلا ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-či

a. ئۇ چىن مۇھەببەتنى قەدىرلىگۈچىمۇ، خارلىغۇچىمۇ؟

b. مەن بولمىغاندا ئالدىڭىزغا نېمە ئەكېلىشىمىسۇن ۋەياكى نېمىگە كۆڭلىڭىز تارتمىسۇن يېمەڭ، ئىچمەڭ، چىرايلىق گەپلەر بىلەن زورلاپ تۇرۇۋالسىمۇ يېگۈچى، ئىچكۈچى بولماڭ.

c. يىغىنغا كىرگۈچىلەر قاتتىق تەكشۈرۈلسۇن.

d. مۇسابايوفلار غۇلجىغا يېتىشلىق ئەكەلگۈچى، ئۇيغۇر ھاياتىغا دۇنيا يېتىشلىقلىرىنى ئېلىپ كىرگۈچىلەر.

e. تەبىئەتنىڭ كىشىنى سېھىرلىگۈچى ئاجايىپ جامالىغا زوقلىنىپ قارايتتى.

f. مەن يايلاقنىڭ يۈرەكنى ياشارتقۇچى ھاۋاسىدىن تويۇپ نەپەس ئالدىم.

(2) ياردەمچى پېئىل «بول -» نىڭ بۇيرۇق ياكى تىلەك رايىنىڭ بولۇشى بىلەن بىرىكىپ، بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ 2 - شەخس شەكلىدە قوللىنىلىپ، ئىسمىداش

ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق توغرىسىدىكى ئاگاھلاندۇرۇش ياكى نەسەت خاراكتېرلىك بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-čī bol-

a. ئەمما، ھېلىقى خوجىنىياز دېگەنگە كۆسەينىڭ ئوچىنىمۇ ئوتقۇزغۇچى بولماڭ!

b. ئەمما، خوجىنىيازنىڭ ئۆزى مېنىڭ كۆزۈمگە كۆرۈنگۈچى بولمىغاي!

c. بۈگۈندىن باشلاپ بىر تال بۇغدايىنىمۇ ساتقۇچى بولما.

(3) «- لىق \ - لىك \ - لۇق \ - لۈك» قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، سۈببىيكتىنىڭ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىمكانىيىتىنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈببىيكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈببىيكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ چاغدا كۆپرەك «بار»، «يوق» قاتارلىق سۈپەتلەر ۋە ياردەمچى پېئىل «قال -» بىلەن بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GU-čī-lik-perI bar/yoq/qa-

a. قىزنىڭ ئاشىق بولغۇچىلىكى بار ئىدى.

b. ئەمما، مېنىڭ يۇرت سورىغۇچىلىكىم يوق.

c. جېنىم تېنىمدە بولسا خەقنىڭ مال - چارۋىسىنى يۇرتۇمدىكى بىساتىم بىلەن ياندۇرغۇچىلىكىم بار.

d. خەلقنىڭ ئەمدى چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

(5) «- غان» لىق ئىسمىداش

مەنىسى: پۈتكەن ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىسمىداش. بۇ شەكىل سۈپەتداشنىڭ شۇ خىل شەكلىنىڭ ئىسمىداشقا كۆچۈشىنىڭ مەھسۇلى. (خۇددى سۈپەتلەر ئىسىملاشقانداك)

ئىپادىلىنىشى: «- غان \ - قان \ - گەن \ - كەن» (V-GAn)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مىسال	قوشۇمچە	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش
غان - + - غان	غان -	تىل كەينى	جاراڭلىق
قان - + - قان	قان -		جاراڭسىز
گەن - + - گەن	گەن -	تىل ئالدى	جاراڭلىق
كەن - + - كەن	كەن -		جاراڭسىز

ئىشلىتىلىشى:

(1) بارلىققا كەلگەن ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم گۇرۇپپىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئەگەر ئۆزىنىڭ سۈببىيكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن كەلسە ئومۇمەن ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI+NK

a. ئۇلارنىڭ يېمىرىلگىنى بىزنىڭ تۈگەشكىنىمىز.

b. قالغىنىنى قىزىڭدىن سورا!!

c. ئۇنىڭغا تېمىلەر يوشۇرۇنغىنىنى بىلمەك قىيىن.

d. ئۇ نېمە ئۈچۈن جازالانغىنىنى بىلمەيدۇ.

e. مەن سېنىڭ بۇيرۇققا بويسۇنمىغىنىڭنى تۆرەمگە

گېيتىمەن.

f. سەن نېمە ئۈچۈن بۇ يولنى ئاللىئالغىنىمنى

چۈشىنەلمەيسەن.

(2) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى

بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈببىيكتىنىڭ شەخس

بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ، لېكىن سۈببىيكتىنى

بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ.

مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI ücün

a. مېنىڭ ئاستىمدىكى سەندەلمۇ تۆمۈر، بېشىمغا تېگىدىغان بازغانمۇ تۆمۈر، ئۆزۈممۇ تۆمۈر بولغىنىم ئۈچۈن، ئاغرىق زەخمىتى جېنىمدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

b. ۋەزىپەمنى ئادا قىلالمىغىنىم ئۈچۈن ماڭا تېگىشلىك جازا بېرىلىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

c. ئەمما، بىر ئىككىمىز قىيامەتلىك دوستلاردىن بولغىنىمىز ئۈچۈن ھەرقانداق گەپنى قىلسام، خاپا بولمايدىغانلىرىغا ئىمانىم كامىل.

(3) «بىلەن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان نەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perI) bilän

a. دېھقان بولغىنىم بىلەن ئىش قىلمايتتىم، دېدىڭغۇ.

b. سەن تۆھمەت دېگىنىڭ بىلەن شېرىكلىرىڭ ئىقرار قىلدى.

c. مۇئاۋىن رەئىسى بولغىنىم بىلەن، ساناقتا يوق ئادەم بولۇپ قالدىم.

d. ئېتىزنىڭ ئىشى ئېغىر بولغىنى بىلەن ئۆزى گۈزەل. بەزىدە «بىلەن» نىڭ ئاخىرىغا «- مۇ» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ توسقۇنسىز قارشىلىق مەنىسى تېخىمۇ كۈچىيىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. تاتلىغان بىلەنمۇ بىكار ئىدى.

b. شوئارنى ھەرقانچە توۋلىغان بىلەنمۇ سادىق ئەمەلدار بولغىلى بولمايدۇ.

c. دورغا بىلەن ئىككىڭىزىلەر مىڭ تېپىرلىغان يىلەنمۇ بىر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

غىش چىقىدىغاندەك ئەمەس.

(4) « - چە » قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاستە ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە سۈببىكتىن ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھەلەتتە يەنە بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈببىكتىن شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perI)-čä

- a. يۈز - كۆزى قاسماق بىر ئادەم مۈكچە يىگىنچە ئۆزىنى كاپاتلاپ كەتتى.
- b. دۆڭنىڭ كەينىدىن ھېلىمخان ئاتنى يېتىلەپ ھىجايغىنچە چىقىپ كەلدى.
- c. نۇرى مىلتىقىنى تۇتقىنىچە ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى.
- d. ئەيسا بەگنىڭ كۆزى چوغدەك ئۇنىڭغا تىكلگىنىچە يۆتكەلمىدى.

(5) « - چە » قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سۈببىكتىن شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئۆز ئىمكانىيىتى يار بەرگەن دەرىجىدە ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى باشقا بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت قانچىلىك دەرىجىدە ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسا، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ شۇ دەرىجىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش سۈببىكتىن شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perI)-čä V

- a. غۇلجا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلىمىزنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قولىدىن كەلگىنىچە ياردەملىشىشكە تەيىن قىلماقچىمىز.

b. كىم بولمىسۇن، كۈچلۈك، غالىب بولىدىكەن، ئۇنىڭ باشقىلارنى خالىغىنىچە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى بولىدۇ.
c. بىلگىنىمچە سۆزلەپ بېرەي.

(6) چىقىش كېلىش شەكلىدە «كېيىن» رەۋىشى بىلەن بىرىكىپ، ئاساس ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئېيتىلغان پىكىرنىڭ بارلىققا كەلگەن ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش بەزىدە سۈبىيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۈبىيېكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۈبىيېكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۈبىيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. جانلىق تىلدا « - غاندىكىن \ - قاندىكىن \ - گەندىكىن \ - كەندىكىن » شەكلىدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-din keyin

a. ئۇ ئارىلاشمىسىمۇ، يۇرت بولغاندىن كېيىن، بىرنېمە قىلۇرمىز.

b. ئۇ سورىغاندىن كېيىن (سورىغاندىكىن) نېمىشقا جاۋاب بەرمەيسەن؟

c. سەن ئوغۇل بالا بولغاندىن كېيىن (بولغاندىكىن) كۆڭلۈڭنى كەڭرەك تۇت.

d. يازمەن دېگەندىن كېيىن (دېگەندىكىن) ياز.

e. تۇنىڭ قىسقىلىقىدا بەك كەچ ياتقاندىن كېيىن سەھەر قوپالمايدىكەن كىشى.

(7) چىقىش كېلىش شەكلىدە «كېيىن»، «بېرى»، «بۇيان»، «تارتىپ» سۆزلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە ئۆلىنىپلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش بەزىدە سۈبىيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۈبىيېكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۈبىيېكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۈبىيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە

خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-din keyin/beri/buyan/tartip

- a. بۇنى ساتقاندىن كېيىن، ئاندىن بىرنەمە ئالسام ئالارمەن.
- b. يېشى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، تەرەققىيات ئارقىلىق پارتىيەمىز سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى تونۇشنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇردى.
- c. رەيھانگۈل ئون بەش يېشىدا زىياۋدۇنغا ياتلىق بولغاندىن بېرى غەم - قايغۇ، كۆز يېشىدىن باشقا نېمە كۆردى.
- d. ئۇلار يارالغىنىدىن تارتىپ ئاشۇ قاۋۇل بىلەن بىرلىكلىرىدىن باشقا ھېچكىمگە تايانمىغان.

(8) چىقىش كېلىش شەكلىدە كېلىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن يەنە بىر ھەرىكەتنى سېلىشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-din

- a. مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا.
- b. سەن كەلگەندىن مېنىڭ بارغىنىم ئوڭراق.
- c. ئۇيغۇردىن بىر ھەربىي گېنېرال چىققاندىن بىر كاتتا ئالىم چىققىنى ياخشى ئىدى.

(9) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، ئىنكار قىلىنغان ياكى ئەرزىمەس دەپ قارالغان سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ رولىدىكى ئىسىمداش بەزىدە سۈبىيېكتىسىز كېلىدۇ، بەزىدە سۈبىيېكت بىلەن كېلىدۇ، سۈبىيېكت بىلەن كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ، ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-GA

- a. ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن، ئەقىدەمگە يىغلايمەن.

- b. خاپا بولغانغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.
c. چاقچاق قىلىپ قويغانغا نېمە خاپا بولسىن.
d. مەن يۇرت ئاتىسى، باشقا يۇرتتىن بىر خوتۇن ئالغانغا مېنى ناپاك، ھارام دەمىسلەر؟
- (10) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «قەدەر» سۆزلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت يۈز بېرىشتىن بۇرۇن يۈز بەرگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش بەزىدە سۈبىيىكتىن كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۈبىيىكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۈبىيىكتى بىلەن كەلگەندە، ئۇنىڭ سۈبىيىكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-GA qädär

- a. شىنجاڭدا ئۇرۇش تۈگىگەنگە قەدەر، مەزكۇر قوشۇننىڭ كەم قورال - يارىغى بىلەن ئوق - دورىلىرىنى ئۇرۇمچى تەرەپ تەمىنلەيدۇ.
b. ئۇ زېرىكمەي بىر - بىرلەپ چۈشەندۈرۈپ، پۈتۈنلەي چۈشەنگەنگە قەدەر سۆزلىدى.
c. سىردىشىش تاكى قىزى ئىشنىڭ يولىنى بىلىپ دادىسىنى چۈشەنگەنگە قەدەر داۋاملاشتى.

(11) ئوخشاشما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تەمىل قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش سۈبىيىكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. ئەگەر ئىككى يېنىلىنىڭ ئىگىسى بىر بولسا، ئىگە بىرلا قېتىم كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-Däk

- a. ئۇلار دۈشمەنلىرىنى ئۆلتۈرۈشنىڭ خۇددى توشقان تۇتۇۋالغاندەك، ئوغلاق ئەپچاقاندەك كۆڭۈللۈك ۋە خۇشاللىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەكتە.

- b. خۇددى توخۇلار بالىلىرىنى قاننى بىلەن ياپقاندىك،
قانچۇق كۈچۈكلەرگە ئىۋىپ يېتىپ سۈت بەرگەندەك، كالا
موزىيىنى مېھرى بىلەن يالاپ قۇرۇتقاندىك...
c. تاماشا كۆرۈپ تۇرغان ئالامان خۇددى يولۋاستىن
قاچقاندىك، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى.
d. پەرىخە سىرتقا قاراپ ئۇچقاندىك يۈگۈردى.

(12) خەۋىرى «بار»، «يوق» قاتارلىق ئالاھىدە سۈپەتلەر بىلەن
ئىپادىلەنگەن جۈملىلەردە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا
ئىسمىداش ئۆز سۈببىكىتى بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋەتتە
بىرىكىدۇ، بىراق سۈببىكىتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە بەزىدە
ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل
جۈملىلەرنىڭ «بار» سۆزى بىلەن كەلگىنى ئىسمىداش
ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىرلا قېتىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتە
ياكى بىر مۇ قېتىم بولمىغانلىقىنى سوئال تەرىقىسىدە
ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ؛ «يوق» سۆزى بىلەن كەلگىنى
ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقىنى تەكىتلەشتە قوللىنىلىدۇ.
مەسلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI bar/yoq

- a. مەن قولۇمغا خېنە يېقىۋالغىنىم يوق.
b. قازاق دەپ ئاتىلىغىنىم بىلەن كۆرگىنىم يوق ئىدى.
c. تولا گەپ قىلما، رۇسلاردىن قورقۇۋاتقىنىم يوق.
d. ئۇنى ئۈرۈمچىدە بىر قېتىم كۆرگىنىم بار.
e. سېنىڭ بىرەر مۇچەن بېرىپ قويغىنىڭ بارمۇ؟

(13) تەۋەلىك شەكلىدە شۇ پېئىلنىڭ «-غان» لىق سۈپەتداش
شەكلى بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەت نەتىجىسىنىڭ
ئۆزگەرمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ ياكى
تەۋەلىك شەكلىدە شۇ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى
بىلەن بىرىكىپ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قەتئىي

ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-perI - KV-GAn

V-GAn-perI-k V-DX-perI

a. كىم پۇقراغا زۇلۇم قىلسا، ئۇنىڭ جېنىغا زىخ بولغىنىم

بولغان.

b. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاكتىزنىڭ دېگىنى دېگەن بوپتىكەن - دە!

c. بېرىپ كۆرۈپ كەل، كۆرۈۋالغىنىڭ كۆرۈۋالغان.

d. ئويۇڭنىڭ ئارقىسى پاتقاق، ئېتىڭنىڭ پاتقىنى پاتقان.

e. مېنىڭدىن ئايرىلىپ قالساڭ، بېشىڭنىڭ قاتقىنى قاتقان.

e. بىز يەيدىغىنىمىزنى يېدۇق، كىيىدىغىنىمىزنى كىيدۇق،

ئەمدى پېشانىمىزغا پۈتۈلگەننى كۆرەرمىز.

f. كۆرىدىغاننى كۆردۇق، ئالىدىغاننى ئالدۇق، ئەمدى

قايتايلى.

(6) « - غانلىق » لىق ئىسمىداش

ئىسمىداشنىڭ « - غانلىق » لىق شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا

كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم

ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇ جۈملىدە ئۆز سۈبىيىكىتىنى

بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن بىللە كەلگەندە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى

مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، بەزىدە

ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن.

(1) بارلىققا كەلگەن بەزى ھەرىكەتلەرنى بارلىققا كەلگەن

ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلىشىمۇ، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا

كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىت سۈپىتىدە بايان قىلىشىمۇ

بولۇپرىدۇ، شۇڭا مۇنداق ئەھۋالدا « - لىق » لىق شەكلى بىلەن

« - غانلىق » شەكلى بىر - بىرىگە ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAnliK-perI

a. مېنىڭ توي قىلغانلىقىمنى | توي قىلغىنىمنى كىمدىن

ئاڭلىدىڭ؟

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

b. ماڭا خەت يازغانلىقىڭىزغا \ يازغىنىڭىزغا رەھمەت.

c. ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىنى \ قالغىنىنى

ئاڭلىدىڭلارمۇ؟

ئىسمىداشنىڭ « - غانلىق» لىق شەكلىنىڭ مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAnliK-tin

a. ھەر ئىككى قولىدىكى ماۋزۇرنىڭ ئوقى قالمىغانلىقتىن

دۈشمەنلىرىنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالدى.

b. ئات ناھايىتى كۈچەپ چاپقانلىقتىن ئېغىر خارتىلداپ،

بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ كەتتى.

c. بۇ ھەرگىز ماجۇڭيىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ

كېلەلمىگەنلىكتىن بولۇۋاتقان ئىش ئەمەس ئىدى.

(2) سۈبىيېكتى كۆرسىتىلمىگەن مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بارلىققا

كېلىشى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش بىلەن باراۋەر

ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتە جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ

مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە جۈملىنىڭ ئىگىسى

ئىسمىداشنىڭ « - ش» لىق شەكلىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن.

مەسىلەن:

فورمۇلاسى:

V- GanliK..... V- GanliK/V-(X)š V- GanliK

a. زامانىمىزدىكى جۇڭگودا جۇڭگوچە سوتسىيالىزم نەزەرىيە

سىستېمىسىدا چىڭ تۇرغانلىق ماركسىزمدا ھەقىقىي چىڭ

تۇرغانلىق ھېسابلىنىدۇ.

b. بىر جۇڭگو پىرىنسىپىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا

گرامماتىكا

ئۇرۇنغانلىق مىللىي ھەققانىيەت ۋە دۆلەتنىڭ يادرو مەنپەئەتىگە خىرىس قىلغانلىق بولدى، داغدام كېتىۋاتقان تارىخىي ئېقىم بىلەن قارشىلاشقانلىق بولدى.

c. ئۇلارنى كېسىۋېتىش تەبىئەتنىڭ كىيىمىنى يىرتىۋەتكەنلىك، تەبىئەتنىڭ تېنىنى قانغا بويىغانلىق.

d. ئۇلارنىڭ گەپنى بالدۇر دېيىشى ماڭا مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرغانلىق ئىدى.

(3) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسمىداش ئۆز سۈببىكتىن شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈببىكتىن بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAnliK-perI ücün

a. ساۋاقداشلار ئۇنىڭغا كۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن «گوركىي» دەپ لەقەم قويۇۋالغان ئەمەسمىدى، ئۇمۇ كۈلىدىكەنغۇ؟

b. جەندە كىيىگەنلىكىڭ ئۈچۈن قۇل بولۇشقا زورلىسىچۇ، بالام؟

c. قاباسلار گومىنداڭ بىلەن ئالاقىلىشىپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن تۇتۇلدى.

(7) «- ۋاتقانلىق» لىق ئىسمىداش

مەنىسى: ئىزچىل ھالىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسمىداش. بۇ شەكىل ئىزچىل سۈپەتداشقا «- لىق» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە سۈپەتداشنىڭ ئىزچىل ھالىلىق شەكلى («- ۋاتقان \ - مۇاتقان \ - ۋۇاتقان \ - ۋۇاتقان» نىڭ بىۋاسىتە ئىسمىداشقا كۆچۈشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. (خۇددى سۈپەتلەر ئىسىملاشقانداك).

ئىپادىلىنىشى: «- ۋاتقانلىق \ - مۇاتقانلىق \ - ۋۇاتقانلىق \

- ۋاتقانلىق (V-(X)vatqanliq) «

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېپكىتى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. بۇ مەنىدە ئىزچىل سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلى ۋە « - ۋاتقانلىق» لىق شەكلى ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vatqan-perI/V-(X)vatqanliq-perI

a. مەلۇم جەھەتلەردە خۇپيانە ھەرىكەتتە بولۇۋاتقىنى ئۇنىڭ بەدىئىيەتلىكى ئەمەسمۇ؟

b. سەن ھازىر مامۇت شەيخكە گەپ قىلىۋاتقىنىڭنى ئۇنتۇپ قالدىڭ بولغاي.

c. بىزنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى كىمدىن ئۇقتۇڭلار؟

d. ئۇنىڭ يا خاپا بولۇۋاتقىنىنى ياكى قىلىپ قويغان ئىشىغا پۇشايمان يەۋاتقىنىنى بىلگىلى بولمايتتى.

e. گېپىڭىزگە قوشۇق سېلىۋاتقانلىقىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرۈڭ.

f. نېپىز لەۋلىرىنىڭ تىترەۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

(2) «ئۈچۈن» تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېپكىتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبېپكىتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ مەنىدە ئىزچىل سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلى ۋە « - ۋاتقانلىق» لىق شەكلى ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى:

V-(X)vatqan-perI üçün/V-(X)vatqanlik-perI üçün

a. ماڭا بەخت، ئامەتنىڭ مۇنداق قوشلاپ كېلىشىگە سەۋەبچى

گرامماتىكا

بولۇۋاتقىنىڭىز ئۈچۈن، سىز ئامبالغا ئىرىزىگۈدەك رەھمەت
ئېيتىسام بولغۇدەك.

b. يالغان ئېيتىۋاتقىنى ئۈچۈن شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى،
c. مىللىي پۇرىقى ناھايىتى قويۇق بولغان مەشرەپنى تۇنجى
قېتىم كۆرۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن بىر ئورۇندا خېلى ئۇزاققىچە
مىختەك قىمىرلىماي ئولتۇرۇپ پۇتى ئاغرىپ كەتتى بولغاي،
بىر ئاز ھەرىكەتلىنىۋېلىش ئۈچۈن شىنىلىنى يېپىنچاقلاپ
سىرتقا چىقتى.

(3) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ.
بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈببىكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان
تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. لېكىن،
سۈببىكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى
قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vatqanliq-tin

a. جۇڭگونىڭ دۇنيادىكى تەسىرى بارغانسېرى
چوڭىيىۋاتقانلىقتىن، دۇنيا جۇڭگوغا يۈكسەك نەزەر سالماقتا.
b. ئۇ سەن ئۇخلاۋاتقانلىقتىن، ھېچنېمىنى تۇپمىدىڭ.
c. بىز دەرس ئوقۇۋاتقانلىقتىن، كۆرگەزمىگە بارالمىدۇق.

(8) « - دىغانلىق» لىق ئىسىمداش

مەنىسى: پۈتمىگەن ھالىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىمداش. بۇ
شەكىل پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا « - لىق» قوشۇمچىسىنىڭ
قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بەزىدە سۈپەتداشنىڭ ئىزچىل
ھاللىق شەكلى « - ۋاتقان \ - ۋاتقان \ - ۋاتقان \ -
ۋاتقان» نىڭ بىۋاسىتە ئىسىمداشقا كۆچۈشى بىلەنمۇ
ئىپادىلىنىدۇ. (خۇددى سۈپەتلەر ئىسىملاشقاندەك.)

ئىپادىلىنىشى: « - يىدىغانلىق - دىدىغانلىق» (V-(i)diganliq)
ئىشلىتىلىشى:

(1) دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېپىكتى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. بۇ مەنىدە پۈتمىگەن سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلى ۋە « - دىغانلىق» لىق شەكلى ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: /-lAr/NK || V-y/idiğanliq-perI/-lAr/NK
V-y/idiğan-perI

a. گەپ ساتالايدىغانلار كۆپ، مىلىتىق ئاتالايدىغانلار ئاز.
b. ئىچى ئېچىشىدىغانلارمۇ، كۆزى قىزىرىدىغانلارمۇ بار ئىدى.

c. زاغرا بىلەن سوغۇق سۇ ئۆمۈر بويى يەيدىغىنى، ياتىدىغىنى داۋا پەر، كىيىدىغىنى ئۆمۈر بويى ماتا - شاتاۋار.

d. ئۇلارنىڭ رۇسچە بىلىدىغىنىنى نەدىن بىلىسىز؟
e. مەرۈل مەرگەن ئۇلارنىڭ قۇمۇلغا نېمە ئۈچۈن مۇنداق ئاز ئادەم بىلەن ئالدىراش كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتسا تىرىك قالىدىغانلىقىنى، بولمىسا مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلىنىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

(2) «ئۈچۈن» تىرىكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېپىكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبېپىكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ مەنىدە كۆپرەك « - دىغانلىق» شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)diğanliq-perI ücün

a. ھاجى ئەتە يولغا چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزرە سورىدى.
b. بۇلغانغان يېمەكلىكنى ئىستېمال قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ساغلاملىقى ئېغىر تەھدىتكە ئۇچرايدۇ.

(9) « - ار» لىق ئىسىمداش

گرامماتىكا

مەنىسى: ئادەت خاراكتېرلىك ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ار» لىق سۈپەتداشنىڭ ياسىلىشى بىلەن ئوخشاش.

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ ئىسىمداش شۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللىرىنىڭ بىۋاسىتە ئىسىملىشىشنىڭ مەھسۇلى. بۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشلار ئىسىملاشقاندىن كېيىن، ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ ۋە جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar-perI/-lAr-NK; V-mAs-perI/-lAr/-NK

a. بۇ ئوغرىدىن ئاڭلىۋالغانلىرىم بولمىسا، نەلەردە تېنەپ يۈرەتتىم.

b. تىت - تىت بولغانلىرىم، بىئارام بولغانلىرىم، غەزەپلەنگەنلىرىم ئاقمىدى، مەغلۇبىيەتنى كۈتۈپ تۇرماسلىق ئۈچۈن باشقا چارىلەرنى تېپىش كېرەك ئىدى.

c. قەدىر بىلمەسلەر غەمىسىز بولىدۇ، غوجام.

(10) ئىسىمداشلار بىلەن ئىسىملارنىڭ پەرقى

ئىسىمداش قوشۇمچىلىرى بولۇپمۇ « - ش» لىق، « - ماق» لىق ئىسىمداشلار ۋە « - غۇ» لۇق ئىسىمداشقا « - چى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىمداشلار تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن ئەھۋاللار كۆپ. شۇڭا، بۇنداق ئىسىمداش بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

(1) « - ش» لىق شەكىلدىكى ئىسىمداشلار بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ پەرقى:

ئەگەر بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر بىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

سۈپىتىدە ئىپادىلىسە، ئىسمىداش؛ ئەگەر شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرسە، ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن:

a. چېپىن تەنچىيۇ، لىن جىلۇ، چىڭ شىۋيىڭلار كەينى - كەينىدىن قىيىناش - ئۇرۇش، مىخلاش بىلەن سوراق قىلىندى.
b. بۇ پەقەت چار پادىشاھنىڭ، ئاندىن قالسا، چوڭ بايلارنىڭ پايدىسى ئۈچۈن بولۇۋاتقان ئۇرۇش.

c. نۇرىمۇ سورىمدى، گەرچە ئۇنىڭ بىلىش، ھەتتا قاتنىشىش ئارزۇسى بولسىمۇ.

d. بىلىش ھېسسىي بىلىش ۋە ئەقلىي بىلىش دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

a ۋە c جۈملىلەردىكى «ئۇرۇش، بىلىش» سۆزلىرى ئىسمىداش؛ b ۋە d جۈملىلەردىكى «ئۇرۇش، بىلىش» سۆزلىرى ئىسىم.

(2) «- ماق» لىق ئىسمىداشلار بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ پەرقى:

ئەگەر بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر پىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلىسە، ئىسمىداش؛ ئەگەر شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى ۋاسىتىسىنى بىلدۈرسە، ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشى تۆشۈك قازانغا سۇ قويماق.

b. ئاپام قويماق سالىدى.

c. ھەر نەرسىدىن تويغۇدەك يېمەك، قانغۇدەك ئىچمەك گۇناھ. ئەمەس، ئىسراپ قىلىش گۇناھ.

d. ھازىر زامان ئويدان، يېمەك - ئىچمەكتىن غەم قىلىدىغان زامان ئەمەس.

a ۋە c جۈملىلەردىكى «قويماق، يېمەك، ئىچمەك» سۆزلىرى ئىسمىداش؛ b ۋە d جۈملىلەردىكى «قويماق، يېمەك، ئىچمەك» سۆزلىرى ئىسىم.

گرامماتىكا

(3) « - غۇچى » شەكىلىدىكى ئىسىمداشلار بىلەن بۇ شەكىلدىكى ئىسىملارنىڭ پەرقى:

ئەگەر بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر شۇ ھەرىكەتنىڭ سۈبېكتىنى بىلدۈرۈپ كەلسە، ئىسىمداش. ئەگەر شۇ ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرسە، ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن:

a. نەمەت خەلىپەت خاتىرە يازغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى.

b. ئۇنىڭ ئۆيىدە گوگۈلدىن تارتىپ فادىيېف، شولوخوفلارغىچە بولغان رۇس يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممە كىتابلىرى بار.

c. بۇ خەتنى ئوقۇغۇچى بۇ خەتنى دەرھال ئون نۇسخا كۆپەيتىپ تارقىتىشى كېرەك.

d. ئۇ سىنىپمىزدىكى ئەڭ ياخشى ئوقۇغۇچى.

a ۋە c جۈملىلەردىكى «يازغۇچى، ئوقۇغۇچى» سۆزلىرى ئىسىمداش؛ b ۋە d جۈملىلەردىكى «يازغۇچى، ئوقۇغۇچى» سۆزلىرى ئىسىم.

2. سۈپەتداشلار

مەنىسى: پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق سۈپەتكە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئېرىشىپ، جۈملىدە سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى. مەسىلەن:

بار - + - غان = بارغان، ياز - + - نۇتقان = يېزىۋاتقان،

ياز - + - يدىغان = يازىدىغان، ياز - + - ار = يازار.

سۈپەتداشلارنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) سۈپەتداش ئۆزىنىڭ پېئىللىق مەنىسىنى ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغاندىن سىرت سۈپەتنىڭ بارلىق گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق جۈملىدە سۈپەت رولىدا قوللىنىلىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- a. سۆزلىيەلمىگەن ئېغىزدىن، چاپاق باسقان كۆز ياخشى.
- b. ئۆگەنگەن خوي ئۆلگۈچە قالماس.
- c. تاشلاپ قاچىدىغان قىز بار، ئېلىپ قاچىدىغان جۇۋان بار.
- (2) سۈپەتداشلار ئىسىملىشىدۇ ۋە ئىسمىنىڭ كاتېگورىيەلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. («ئىسمىداشلار» دېگەن مەزمۇنغا قاراڭ).
- (3) جۈملىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەندە ئىسمىنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:
- a. چىشىمدىن ئايرىلسام ئايرىلارمەن، نومۇسۇمدىن ئايرىلمايمەن.
- b. توغرا كەلگەن بىر يۇرتتا تاغۇدەشتىلەرنى ماكان قىلىپ، كۈنۈمنى ئالارمەن.
- c. سازىنى، ناخشىسىنى ئاڭلىغانمەن، چوڭ خانلەيلۈننى قالتىس ئېيتاتتى.
- d. بۇ قورۇنى چوڭ ئوغلۇم ھەببۇللا غوجامغا قالدۇرغانمەن.
- (4) سۈپەتداشنىڭ «- ار» لىق شەكلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولۇشىنىز شەكلى بولغاندىن سىرت باشقا شەكىللەرنىڭ بولۇشىنىز شەكلى «ئەمەس» سۆزى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، بەزىدە «يوق» دېگەن سۈپەت ئارقىلىقمۇ بولۇشىنىزلىق شەكلى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
- a. بايلار پەرىدىن، كەمبەغەللەر شەيتاندىن تۇغۇلغان ئەمەس.
- b. ياراشمايدۇ دېگەنلىكىم ئەمەس.
- c. مۈشۈكلەر جىنىسىدىن ھېچكىم تېخى چاشقانغا بويۇن ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەن ئەمەس ئىدى.
- سۈپەتداشلار شەكلىگە ۋە رولىغا قاراپ «- غان» لىق سۈپەتداش، «- ۋاتقان» لىق سۈپەتداش، «- دىغان» لىق سۈپەتداش، «- ار» لىق سۈپەتداش دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
- (1) «- غان» لىق سۈپەتداش مەنىسى: ئۆزى ئىپادە قىلغان پۈتكەن ھەرىكەتنى ۋە

ھەرىكەتنىڭ جەرياننى بەلگە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- غان \ - قان \ - گەن \ - كەن» (V-GAn) ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئىنىڭ مۇناسىپ ھەرىكەت ياكى ھالەتنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn

a. نېرىراقتىكى ئوچاقلارغا ئېسىلغان مىس قازانلاردا يېڭى سويۇلغان پاقان گۆشلىرى قايناپ تۇراتتى.

b. قاننى سۇنغان قۇشتەك بولۇپ قالدىم دەۋاتمەن، سىلەر ئوقۇغان ئادەملەر يۈچۈن بولىدىكەنسىلەر.

c. جىمجىت جاھان گۈمبۈرلىگەن، ئۆتىلىدىغان، چىۋىلىدىغان، گۈركىرىگەن، ۋاڭ - چۈڭ، تاراق - تۇرۇق، گۈمياڭ - گۈم... ئەڭ قورقۇنچىلۇق، ئەڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازلار بىلەن تولدى.

d. مېنىڭ كۆڭلۈم خۇددى ئىگىسىز قالغان تاشلاندىق ئۆيگە ئوخشايدۇ.

(2) ئۆزى يالغۇز ياكى باشقا تەركىبلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھالدا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بۇ چاغدا ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-(perII)

a. بۇ ئويۇمنى خۇددىن باشقىسىغا ئېيتىمىغانمەن.

b. قانداقمۇ ئاپئاننىڭ بۇ زەي ئۆيىنى تاپالىغانسەن، مېنىڭ تىلىقىدا ئىكەنلىكىمنى قانداقمۇ بىلگەنسىن.

c. ھۆكۈمەت بىلەن بىر قېتىم ئالتە ماددىلىق كېلىشىم تۈزۈپ ياراتقان بولدى.

(3) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بەرگەندە» دېگەن مەنىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAn-DA

a. ئۇلار لەڭزە بېشىغا بۇرۇلغاندا بىر قىزنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

b. لېكىن، ئامال بولمىغاندا ئادەم باتۇر بولۇپ قالىدىكەن.

c. غېنى باتۇر گەپ قىلغاندا ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈۋېتەلمەيدۇ.

(4) ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەرخىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. (« - غان، لىق ئىسىمداش» قارالغۇ).

(5) بولۇشلۇق شەكلىدە ياردەمچى پېئىل «بول -» بىلەن بىرىكىپ سۈببېكتىنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت توغرىسىدىكى ئادەتتىكى باياننى ئىپادىلەيدۇ. ياردەمچى پېئىل «بول -» نىڭ شەرت رايىدىكى شەكلى بىلەن كەلگەن بولسا، سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شەرتىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ياردەمچى پېئىل «بول -» ياكى يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە «سال -» بىلەن كېلىپ (شەرت رايى شەكلىدىن باشقا شەكىللەردە) «يالغاندىن مەلۇم قىياپەتكە كىرىۋېلىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(mi)-GAn bol-/sal-

a. ئۈمۈم بىر كۈن ئىشلىگەن بولدى.

b. بۇنداق چاغدا رۇسۇلوف ياكى رەخمىجان بولغان بولسىدى،

ئۇنىڭغا ياخشى مەسلىھەت بەرگەن بولاتتى.

c. ئۇ ئاخشام باشلىقلار مەسلىھەت قىلىشقاندا، ھەممە گەپنى

تاش يېنىدا يالغان ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ تولۇق ئاڭلىدى.

d. كۆزۈم كۆرمىگەن بولسا تەڭكۈزەلمەيتتىم.

e. ئۇ بىزنى كۆرمىگەنگە سېلىپ ئۆتۈپ كەتتى.

(2) « - ۋاتقان » لىق سۈپەتداش

مەنىسى: ئۆزى ئىپادە قىلغان ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ياكى شۇ ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: پېئىل ئۆزىكىگە « - ۋات \ - مۋات \ - ۋۋات \ - ۋۋۋۋۋ » ياكى « يات - »، « تۈر - »، « ئولتۇر - »، « يۈر - » قاتارلىق تۈس ياردەمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارغا « - قان » قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. (-yat/-tur/-oltur/-yür) (V-(X)vatqan/yat

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋە كىلىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئەنىڭ داۋاملىشىۋاتقان مۇناسىپ ھەرىكەت ياكى ھالەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vat-qan

a. شۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقان مۇزدەك شامال يۈز - كۆزۈمگە نەشتەردەك سانجىلماقتا.

b. ئاچچىق خاتىرىلەرنى - كۆيۈۋاتقان ئۆپلەر، ئىس - تۈتەك باسقان مەھەللىلەر، كېسىلىۋاتقان باشلار، دەريا - دەريا ئاققان قانلارنى يادىغا سالدى بولغاي، ئۆينىڭ ئىچى غەلىتە بىر خىل سۈكۈناتقا چۆمدى.

(2) ئۆزى يالغۇز ياكى باشقا تەركىبلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھالدا خەۋەر ۋە زىچىسىدە كېلىدۇ، بۇ چاغدا ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vat-qan(perII)

a. سەن سەبىخە شۇ تۇرقىدا بەلكى يۇمشاق كارىۋاتتا شېرىن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئالاھىدىلىكى	قوشۇمچە	مىسال	
يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەردە	- ۋاتقان	ئوقۇ- + - ۋاتقان	
ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- ۋاتقان	بىل - + - ۋاتقان	
ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- ۋاتقان	تۈر - + - ۋاتقان	ئوچۇق بوغۇملۇق سۆزلەردە
ئاخىرقى بوغۇم لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- ۋاتقان	كۆر - + - ۋاتقان	

چۈش كۆرۈۋاتقانسەن - ھە؟

b. يالغان ئېيتمايۋاتقانسەن؟

d. بىر يىللىق پىلانى ۋە كەلگۈسى توغرىسىدا پاراخلىشىۋاتقاندۇ.

e. مەن بەلكى ئۆلۈمگە تەييارلىنىۋاتقاندەن.

(3) ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. («- ۋاتقان، لىق ئىسىمداش» قا قاراڭ).

(4) ياردەمچى پېئىل «بول -» نىڭ شەرت رايىدىكى شەكلى بىلەن كەلگەن بولسا، سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شەرتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-(mA)-y/-ivatqan$ bolsa

a. بولدى، ئۇخلاۋاتقان بولسا چاقىرماڭ.

b. دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا ئوبدان بوپتۇ.

c. يىغلاۋاتقان بولسا، كارىڭ بولمىسۇن، بىردەم ئىچىنى بوشتىنىۋالسۇن.

(5) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۈپەتداش

گرامماتىكا

ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بەرگەندە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-(X)vat-qan-da

a. ئۇ قازان شەھىرىدە تاتار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقاندا، ھازىرقى سەبىخەدەك تازا چىرايلىق، ھېسسىياتچان ئەمەسمىدى؟

b. تۇنجىسى ئۇنىڭغا سەرەڭگە چېقىپ بېرىۋاتقاندا، قاسم پالۋان گەپ باشلىدى.

c. ئۇلار دۆڭدىن ھالقىپ پەسكە چۈشۈۋاتقاندا شەيخنىڭ ئېتى مۇدۈرۈپ كەتتى.

(3) « - دىغان» لىق سۈپەتداش

مەنىسى: دائىم ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ياكى كېيىن ئىپادىلىنىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - يدىغان \ - دىغان» (V-y/-idigan) ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلاغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئەنىڭ مۇناسىپ ھەرىكەت ياكى ھالەت بىلەن خاراكتېرلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-y/-idigan

a. ئۇ جىم تۇرمايدىغان، قولىدىن ھېچ ئىش قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان ئادەم ئىدى.

b. بۇ يەردە ساڭا كۆيۈنىدىغان ئاناڭ، پەپىلەيدىغان داداڭ يوق، ھەممە ئىشتا ئۆزۈڭگە تايىنمىسەن.

c. ئوينايدىغان بالا بارمۇ؟

(2) «بول -»، «ئوخشا -» قاتارلىق تەركىبلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھالدا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە ھەر خىل ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-i/-y digan-(perII) bol-/oxša-

a. مېنىڭ ئىقبال يۇلتۇزۇم چۆل - جەزىرە دەپ تونۇلۇپ كېلىۋاتقان يىراقتىكى شىنجاڭ ئاسمىنىدا كۈلىدىغان ئوخشايدۇ.
b. بۇ توغرىدا مەخسۇس قوشۇمچە ھۆججەت ئىشلىنىدىغان بولدى!

(3) ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينىيدۇ. (« - دىغان، لىق ئىسىمداش» قا قاراڭ).
(4) ياردەمچى پېئىل «بول -» نىڭ شەرت رايىدىكى شەكلى بىلەن كەلگەن بولسا، سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شەرتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-(mA)-y/-idigan\ bolsa$

a. پادىشاھ سايلايدىغان بولسا بىز ئۇنى سايلايمىز.
b. شۇنداق بولسىغۇ بىر نۆرى، بولمايدىغان بولسا ئۇنى مەشرەپتىلا قارىغا ئارا تىقىپ ئۆلتۈرمەيدىغان بولساق، ياتنىڭ قولغا قالمىز.
c. مۇشۇنداق تۆۋەنلەپ كېتىۋېرىدىغان بولسا، تەرخەمەكلەر ئۇششۇپ تۈگەيدۇ.

(5) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بەرگەندە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-y/-idigan-da$

a. ئۇ يولغا چىقىدىغاندا ئايالى بۇ سۆزنى قايتا - قايتا تاپىلىغان.

b. ئۇ بۇ ياققا كېلىدىغاندا ئاكاڭىزنى كۆرۈپتۇ.
c. بۇ دورىنى ھەر كۈنى ياتىدىغاندا بىر تال ئىچىڭ.
(4) « - ار» لىق سۈپەتداش

مەنىسى: ئادەت خاراكتېرلىك ھەرىكەت ياكى ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشلار بىلەن « - دىغان» لىق

سۈپەتداشنىڭ پەرقلىرى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:
 (1) « - دىغان» لىق سۈپەتداش يۈكسەك دەرىجىدە
 ئابستراكتلاشقان، ئەمما « - ار» لىق سۈپەتداش ئۇنداق ئەمەس، بۇ
 قوشۇمچە چەكلىك پېئىللارغا قوشۇلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇچىدىغان گىلەم	ئۇچار گىلەم
ياندىغان تاغ	يانار تاغ
ئاقىدىغان سۇ	ئاقار سۇ
يۇيىدىغان گىلەم	يۇيار گىلەم ※
ئوقۇيدىغان كىتاب	ئوقار كىتاب ※
ئالىدىغان پۇل	ئالار پۇل ※

(2) « - دىغان» لىق سۈپەتداش ئۆز سۈيىپكىتى بىلەن
 بىرىككەندە سۈپەتداش ئورۇنلاشقا تېگىشلىك ھەرىكەتنى ياكى
 يېقىن كەلگۈسىدە ئەمەلگە ئاشىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ؛ « - ار»
 لىق سۈپەتداش ئاساسەن ئۆز سۈيىپكىتىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى،
 خاراكتېرىنى كۆپرەك ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇچىدىغان گىلەم	ئۇچار گىلەم
ياندىغان تاغ	يانار تاغ
ئاقىدىغان سۇ	ئاقار سۇ

ئىپادىلىنىشى: بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشلۇق شەكلى پېئىل
 ئۆزىكىگە « - ار - ەر» قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن، بولۇشىسىز
 شەكلى پېئىللارنىڭ بولۇشىسىز ئۆزىكىگە « - س» قوشۇمچىسىنى
 قوشۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. (V-Ar; v-mA-s)

ئالاھىدىلىكى	قوشۇمچە	مىسال
ئاخىرقى بوغۇمى تىل كەينى سوزۇق ئاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- ار	بار - + - ار
ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق ئاۋۇشتىن تۈزۈلگەن	- ەر	كۆر - + - ەر

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىسىملارنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. ئېنىقلانغۇچى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ۋەكىللىك قىلغان ئادەم ۋە شەيئىنىڭ دائىملىق ياكى ۋاقىتلىق خاراكتېرگە ئىگە ھەرىكەت ياكى ھالەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar; V-mA-s

a. زىناخور، خىيانەتچى، چېقىمچى، غەيۋەتخور، يالاقچىنىڭ

ياتار يېرى دوزاخ!

b. دۈشمەنلەر پارتىزانلارنىڭ تۇرار جايىنى تېخى

بىلمەيدىكەن.

c. ئاسمان ئۇچار ئوتلار بىلەن تولدى.

d. قۇچاق يەتمەس قارىغايلىر تاغنىڭ كۆركى ئىدى.

(2) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسىنىڭ قوشۇمچىلىرى

بىلەن تۈرلىنىپ كېلىپ جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ

چاغدا ياكى كەلگۈسىدە بېجىرىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتنى ياكى

سۈبېيىكتىنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنى

ئورۇنلاشقا چامىسى يەتمەيدىغانلىقىنى تەنە شەكىلدە قارشى

تەرەپكە يەتكۈزىدۇ ياكى ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى

سىپايىلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar-perII; V-mA-s-perII

a. مەن سېنى قاچانمۇ ئۇنتۇپ كېتەرمەن، سەن قاچانغىچە

مېنىڭ روھىمغا ئارىلىشىپ شېرىن خىياللىرىمغا دەخلى

قىلارسەن.

b. سەن بۇ ئىشلارنى بەلكىم بىلمەسەن، بىلسەڭمۇ ئىچىڭگە

ئېلىپ كەتمەسەن.

c. قالغان دانىشمەنلىكىڭنى ئاسمان خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا

بېرىپ ئىشلىتەرسىز.

d. گەپنى بەك مۇتلەقەشتۈرۈۋەتتىڭىز، كېيىن ئۇلارنىڭ

ئۆيىگە قانداق كىرەرسىز؟

(3) ماقال - تەمسىللەردە ۋە نەتىجىسى مۇقەررەر جۈملىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. كۆپرەك جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Ar; V-mA-s

- a. تاما - تاما كۆل بولار.
- b. ياخشى خوتۇن يامان ئەرنى ئەر قىلار، يامان خوتۇن ياخشى ئەرنى يەر قىلار.
- c. ئاستا يۈرگەن تاغ ئاشار، يۈگۈرگەن باغ ئاشار.
- d. ئوزۇقلۇق ئات ھارماس.
- e. مۇساپىر بولمىغۇچە مۇسۇلمان بولماس.

(4) بۇ شەكىلدىكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكىلى كۆپرەك ئىسىملىشىدۇ ۋە ئىسىملاشقاندىن كېيىن ئىسىمنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيەلىرىنى قوبۇل قىلىپ جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. (« - ار، لىق ئىسىمداش» قا قاراڭ)

(5) بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكىلى ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ «سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەت يۈز بېرىشتىن بۇرۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mA-s-tA

- a. گۈلگىز غازاڭ بولماستا سىزنى چىن كۆڭلىدىن ياخشى كۆرىدىغان بىر كىشى چىقىپ قالدى.
- b. ھىم كاساپەت، ئىت پوق يېمەستە ئۈندەرەپ كېلىدۇ.
- c. سوغۇق چۈشۈپ كەتمەستە قۇمۇلغا بېرىۋالايلى.

(6) بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكىلى چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ سەۋەب، ھالەت قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-mAs-tin

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- a. ئايروپىلان ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماستىن، توقايلىققا توختىماي كۆيدۈرگۈچ بومبىلارنى تاشلاۋەردى.
- b. بىراق، ئۇ كىشى ھېچ تەمتىرمەستىن كېلىپ، كۈل رەڭ تاملق كۆتۈرمە ھويلىنىڭ قىيا ئوچۇق تۇرغان قارا دەرۋازىسىدىن خاتىرجەم ئىچكىرى كىردى.
- c. تىلى شېكەر، دىلى زەھەر ئىكەن ھەي، بىز چۈشەنمەستىن، ئەجەب ئاسان، قېرىنداش دەپ ئۈمىد باغلاپتىمىز يارەب.
- d. ئانىسى نۇرىغا كۆزىنى ئۈزمەستىن قاراپ بالىسىنى خىجالەت قىلاتتى...

3. رەۋىشداشلار

مەنىسى: پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق رەۋىشكە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئېرىشىپ، جۈملىدە رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى. مەسىلەن:

ئوقۇ - + - پ = ئوقۇپ، ياز - + - ا = يازا،

ماڭ - + - غۇچە = ماڭغۇچە، ئال - + - غاچ = ئالغاچ.

رەۋىشداشلار تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) رەۋىشداش ئۆزىنىڭ پېئىللىق مەنىسىنى ۋە پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى ساقلىغاندىن سىرت رەۋىشنىڭ بارلىق گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلالايدۇ ۋە بۇ شەكىللەر جۈملىدە يەنە بىر ھەرىكەتكە بېقىندى بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىرتتىن مۇسا يۈگۈرۈپ كىردى.

b. بىز بارغۇچە قورغاننى قولدىن بەرمەڭلار.

c. ھاجى يۈرۈش ئالدىدا ھوشۇرنى يارىدارلاردىن خەۋەر ئالغاچ

قاراشەھەردە قېلىشقا بۇيرۇدى.

(2) رەۋىشداشنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىنىڭ ئۆزىگە خاس

بولۇشسىز شەكلى بار. « - ا» لىق رەۋىشىداش، « - پ» لىق رەۋىشىداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە « - ي» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ؛ قالغان رەۋىشىداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

رەۋىشىداشلار شەكلىگە ۋە رولىغا قاراپ « - ا» لىق رەۋىشىداش، « - پ» لىق رەۋىشىداش، « - غۇچە» لىك رەۋىشىداش، « - غىلى» لىق رەۋىشىداش، « - غاچقا» لىق رەۋىشىداش، « - غاچ» لىق رەۋىشىداش، « - غانسېرى» لىق رەۋىشىداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) « - ا» لىق رەۋىشىداش

مەنىسى: ئۆزى ئۇزاق داۋاملىشىدىغان ۋە ھەرىكەت ياكى ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىل ئاساسەن يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - ي \ - \ ا - \ - ە » (V-y/-A)
ئىشلىتىلىشى:

(1) پېئىلنىڭ ھال كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىدۇ. (بۇ ھەقتە «پېئىلنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن بۆلۈمىدە توختالدۇق)

(2) پېئىلنىڭ ھال - زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. (بۇ ھەقتە «پېئىلنىڭ ھال - زامان كاتېگورىيەسى» دېگەن بابتا توختىلىمىز)

(3) تەكرارلىنىپ كېلىپ ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارغا قوشۇلىدىغان « - ي» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. ⑩ مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-A V-A

a. ئۇلار ماڭار - ماڭار چۈشكە يېقىن غېتى تەرلەپ، ئۆزلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قوشۇمچىسى	تۈرى
- ي - \ - اي - \ - ەي	« - ا - لىق رەۋىشداش
- پ - \ - مپ - \ - ۈپ - \ - ۈپ	« - پ - لىق رەۋىشداش
- غۈچە - \ - قۈچە - \ - گۈچە - \ - كۈچە	« - غۈچە - لىك رەۋىشداش
- غىلى - \ - قىلى - \ - گىلى - \ - كىلى	« - غىلى - لىق رەۋىشداش
- غاچقا - \ - قاچقا - \ - گەچكە - \ - كەچكە	« - غاچقا - لىق رەۋىشداش
- غاچ - \ - قاچ - \ - گەچ - \ - كەچ	« - غاچ - لىق رەۋىشداش
- غانسېرى - \ - قانسېرى - \ - گەنسېرى - \ - كەنسېرى	« - غانسېرى - لىق رەۋىشداش

قىرغاققا مېلىنىپ قاش دەرياسىنىڭ ئۈستىدىن ئۆتۈپ ئېرىقى قاتقا - دۆڭگە ياماشتى.

b. تامار - تامار كۆل بولار.

c. بوۋاي ھامان كۈلەتتى، كۈلە - كۈلە ئۆزىنى مەڭلىك نىيازنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە تاشلاپ ھەم يىغلايتتى، ھەم كۈلەتتى.

(4) بولۇشسىز شەكىلدە تەكرارلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەكىل كەڭ قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-mAy$ $V-mAy$

a. يامغۇر ياغماي - ياغماي تازا ياغدى.

(5) بەزىدە بولۇشسىز شەكىلدە، بەزىدە بولۇشلۇق - بولۇشسىز شەكىلدە جۈپلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىپ بولمايلا باشقا بىر ھەرىكەت بارلىققا

كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بىرىكمىنىڭ ئاخىرىغا ھامان «- لا» يۈكلىمىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-A V-mAy$

a. ئوگېپىنى تۈگىتەر - تۈگەتمەيلا بىر قورام تاش گۈلدۈرلەپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئوتۇپ كەتتى.

b. ئۇنىڭ گېپى تۈگەر - تۈگمەيلا ئات يەرگە گۈپ قىلىپ يىقىلدى ۋە پۇتلىرىنى سۇنۇپ ئىنجىقلاشقا باشلىدى.

c. ئۇ ئون بەشكە توشار - توشمايلا، ھەر تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلىدى.

d. ھاجىلار دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرەر - كىرمەيلا قاتتىق بوران چىقىپ كەتتى.

e. ئۆيىگە كىرەر - كىرمەيلا تېلېفون جىرىڭلىدى.

(6) ياردەمچى پېئىل «قال - نىڭ بولۇشىسىز - ار» لىق سۈپەتداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ (كۆپرەك بولۇشىسىز شەكىلدە)، ئىلگىرىلىمە مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-mAy-la qalmastin$

a. بولمىسا سىيرىنىڭ سۈتى تارتىلمايلا قالماستىن، بەلكى ئاسانلا يېلىن ياللوغى كېلىپ چىقىدۇ.

b. ئادەتتە كومپيۇتېرنى ئۇزاق مۇددەت ئىشلەتكەندە كۆزگە تەسىر قىلىپلا قالماستىن، يەنە باشقا ئىزىلارغىمۇ تەسىر قىلىدۇ.

(7) سۆھبەتلەردە بولۇشىسىز شەكىلدە جاۋاب ئورنىدا كېلىپ، تەستىق مەنىسىنى كۈچەيتىدۇ، يەنى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بېجىرىلىدىغانلىقىنى ئىپادە قىلىدۇ. بەزىدە «ئەمىسە» يۈكلىمىسى بىلەن كېلىدۇ. جۈملە ئىنتوناتسىيەسى كۆتۈرۈلگەن ئىنتوناتسىيەدە بولىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-mAy$

- a. - قەشقەرگە سىز مۇ بارامسىز؟
 - بارماي | بارماي ئەمەسە.
 b. - تويىڭىزغا ئاكاڭىز مۇ كەلگەندۇ؟
 - كەلمەي. | كەلمەي ئەمەسە.
 c. - ئىمتىھاندىن ئۆتكەنسىز؟
 - ئۆتمەي ئەمەسە.

(2) «- پ» لىق رەۋىشداش

مەنىسى: باشقا بىر پېئىل بىلەن چېتىلىپ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ رەسمىي، مۇستەقىل، ئېنىق رەۋىشتە ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- پ \ - مپ \ - ۈپ \ - ۈپ» (V-(X)p)
 ئىشلىتىلىشى:

(1) ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھالىتى، ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V-(X)pV$; $V-mAy V$

- a. ئوردا تېۋىپى بىلەن ئىككى مەھرەم پەگاھتا قول قوۋۇشتۇرۇپ جىم تۇراتتى.
 b. شامەخسۇت دىققەت بىلەن ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، بۇ گەپنىڭ تەپسىلاتىنى سورىدى.

- c. ھاجى ئورنىدىن دەست تۇرۇپ، ئاندىن قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، ئۇيان - بۇيان مېڭىشقا باشلىدى.
 d. تۆۋەندىكى ھېكايىنى يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەردى.
 e. بۇ يەرگە كەلگەندە قارىگىر ماڭالماي قالدى.

(2) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا، ئەڭ ئاخىرقى بىر پېئىلدىن باشقىسى مۇشۇ شەكىلگە كىرىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بېقىندىلىق، ئىلگىرى - كېيىنلىك، بىللىلىك قاتارلىق لوگىكىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V_1 - (X)p \dots V_n - (X)p V$

a. رەيھان تېز ئورنىدىن تۇرۇپ چىرىقىراۋاتقان قىزىنى باغرىغا بېسىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ: — ئۆلمەيدىغان قاۋان! — دېدى.

b. ئەتىيازدا چاپتۇرۇپ، لاتىقلىرىنى تازىلاشقۇزۇپ، چېچەك سۈيى كېلىشتىن بۇرۇن قاش دەرياسىغا بۇقا قويغۇزۇپ، تۈرمىل ئەكىرگۈزۈپ، سۇ باغلاتقۇزۇپ، ھەممە يۇرتنىڭ غول ئېرىقلىرىغا باراۋەر سۇ بېرىشكە كېپىللىك قىلىدىغان ئادىل مىراب مانا مۇشۇ ئىدى.

c. بىرى نەق شۇ چاغدا قارنى توزۇتۇپ، ئات چاپتۇرۇپ كىرىۋىدى، ئەسكەرلەر تىرىپىرەن بولۇشۇپ تىكىۋەتتى.

d. مۇنۇ ئادەمنىڭ ئۈستىبېشىنى يەڭگۈشلىپ، مۇنچىغا چۈشۈرۈپ، تائالىيەدىن بىر ھۇجرا ئېلىپ غورۇنلاشتۇرۇپ قوي. (3) قارىمۇقارشى يۆنىلىشتىكى ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا چېتىلىپ شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىر قېتىم بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ پېئىللار ئاساسەن چىقىپ چۈش - ، چۈشۈپ چىق - ، بېرىپ كەل - ، كىرىپ چىق - ، چىقىپ كىر - قاتارلىقلاردۇر. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V - (X)p V$

(4) تەكرارلىنىپ كېلىپ شۇ ھەرىكەتنىڭ تەكرار ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: $V - (X)p V - (X)p$

a. ئۇ تۇرسۇننىڭ ئىشىكى ئالدىدا تۇرۇپ - تۇرۇپ قايتىپ كەلدى.

b. بالا ئانىسىنى ئىزدەپ يىغلاپ - يىغلاپ ئاخىر ئۇخلاپ قالدى.

c. تۇرسۇن سىزنى ساقلاپ - ساقلاپ، ئاخىر قايتىپ كەتتى.
 (5) ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەر خىل ھال، تۈس مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. («پېئىللارنىڭ ھال كاتېگورىيەسى»، «پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى» گە قاراڭ)
 (3) «- غۈچە» لىك رەۋىشداش

مەنىسى: مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بارلىققا كېلىشىنى ياكى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگۈچە داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، «چەك رەۋىشداش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
 ئىپادىلىنىشى: «- غۈچە \ - قۇچە \ - گۈچە \ - كۈچە»
 (V-GUčä)

بۇ رەۋىشداش قوشۇمچىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا «- غۇ» لۇق ئىسىمداشقا «- چە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچە «-GU-n-čä» شەكلىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:
 يۇرت قەدرىنى شاھلار بىلمەس، باشقا يۇرتقا چۈشمەگۈنچە،
 بىر ياخشىنىڭ قەدرىن بىلمەس، بىر يامانغا چۈشمەگۈنچە.
 بۇ مەنىدىن ئالغاندا، بۇ قوشۇمچىنى ئىسىملارنىڭ چەك كېلىش قوشۇمچىسى «-Gičä» دىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غۈچە	تۈر - + - غۈچە
		- قۇچە	پاۋ - + - قۇچە
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گۈچە	كۆر - + - گۈچە
		- كۈچە	كەت - + - كۈچە

ئىشلىتىلىشى:

(1) مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بارلىققا كېلىشىنى ياكى رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگۈچە داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GUčä

a. تەتىل توشقۇچە قايتىپ كېلىمىز.

b. ئات تاپقۇچە ئېشەك مەن.

c. پالتا چۈشكۈچە كۆتەك ئارام ئاپتۇ.

(2) بولۇشىمىز شەكىلدە بولۇشىمىز پىئىل بىلەن بىللە كېلىپ، رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگۈچە، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V- mA- GUčä

a. تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ تۈگەتمىگۈچە ئۇخلىمايمەن.

b. يامغۇر توختىمىغۇچە، ھېچ يەرگە بارالمايمىز.

(3) يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ۋاز كېچىلگەن باشقا بىر ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GUčä

a. بىكار ئولتۇرغۇچە، بىكارغا ئىشلە.

b. چوڭ بولۇپ دەرد تارتقۇچە، كىچىك تۇرۇپ ئۆلگەنمۇ خوپ.

c. باشقىلارنى ئاۋارە قىلغۇچە، ئۆزىمىزلا ئىشلەيلى.

(4) «- غىلى» لىق رەۋىشىداش

مەنىسى: مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەقسىتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، «مەقسەت رەۋىشىداش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- غىلى \ - قىلى \ - گىلى \ - كىلى»

(V-Gili)

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كۆپرەك يۆنىلىش پېئىللىرى بىلەن باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili V

a. ئۇلار ئۇيغۇرچە ئۆگەنگىلى كەپتۇ.

b. كۆرگىلى كەلدىڭلىمۇ، كۆيدۈرگىلى كەلدىڭلىمۇ،

كۆيۈپ ئۆچكەن ئوتلارنى، ياندۇرغىلى كەلدىڭلىمۇ؟

(2) جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىشنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن ياكى باشلانغان ۋاقىتتىن بۇيانقى ۋاقىتقا قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili

a. مەن ئويگە قايتىمىغىلى بىر ھەپتە بولدى.

b. نېمىسلار ئۇ يەرنى قورشىۋالغىلى ئىككى يىلدىن ئاشتى.

c. ئۇنىڭ قاپقى ئىچىلمىغىلى بىر ئايدىن ئاشتى.

(3) «- تاس قال -»، «تاس - تاس قال -»، «- قىل قال -»

قاتارلىق پېئىللارنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت بارلىققا كېلەي دەپ، كېلەلمىگەن ئەھۋالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غىلى	تۈر - + - غىلى
جاراڭسىز		- قىلى	يات - + - قىلى
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گىلى	كۆر - + - گىلى
جاراڭسىز		- كىلى	كەت - + - كىلى

فورمۇلاسى: V-Gili tas qal-/tas-tas qal-/qil qal-

a. ئۇ يىقىلغىلى تاس قالدى. \ قىل قالدى.

b. ئۇلار ئۇرۇشۇپ قالغىلى تاس قالدى. \ قىل قالدى.

c. مەن بۇنى يېگىلى تاس قايتىمەن.

(4) «بولا -» پېئىلغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili bol-

a. سۇ بولغاندىلا دېھقانچىلىق قىلغىلى بولىدۇ.

b. دۇنيادا پۇل بىلەن سېتىۋالغىلى، كۈچ بىلەن

ئىگىلىۋالغىلى بولمايدىغان بىر نەرسە بار، ئۇنىڭ ئېتى «قەلب».

c. داۋان چوققىسى پىچاق بىسىدەك، ئىككى ياققا قارىغىلى،

سېكۇنت توختىغىلى بولمايدۇ.

(5) «قوي -» پېئىلغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا يول قويۇش، ئىمكانىيەت بېرىش

مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili qoy-

a. مېنى تىنچ ئىشلىگىلى قويۇڭلار.

b. بارماقچىدىم، ئاكام بارغىلى قويمىدى.

c. ئۇنىڭ گېپىنى دېگىلى قويايمەن - يوق؟

(6) «سال -» پېئىلغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا مەجبۇرلاش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان

قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-Gili sal-

a. ئۇ ئايالىنى يېرىم كېچىدە ئاش ئەتكىلى سالىدى.

b. ئۇ كىچىككەنە بالىنى تۇخۇم ساتقىلى ساپتۇ.

(7) «تۇر -» پېئىلى بىلەن بىرىكىپ، باشلانما تۇس

مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

فورمۇلاسى: V-Gili başla-/tur-

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

a. ئۇ مېنى كۆرۈپلا يىغلىغىلى تۇردى.

b. تېخىمۇ تەس گەپ قىلغىلى تۇردۇڭغۇ.

c. ئۇ يەنە تېلېفون قىلغىلى تۇردى.

(8) «بول -» پېئىلغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇننىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى (تۈسىنى) بىلدۈرىدۇ. (بۇ ھەقتە «پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى» دېگەن بۆلۈمىدە توختالدۇق).

(5) «- غاچقا» رەۋىشداش

مەنىسى: جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: «- غاچقا \ - قاچقا \ - گەچكە \ - كەچكە» (V-GAÇKA)

بۇ قوشۇمچە «- غاچ» لىق رەۋىشداشقا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «- قا \ - قا \ - گە \ - كە» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان.

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل گەينى	- غاچقا	تۈر - + - غاچقا
جاراڭسىز		- قاچقا	يات - + - قاچقا
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گەچكە	كۆر - + - گەچكە
جاراڭسىز		- كەچكە	كەت - + - كەچكە

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

فورمۇلاسى: V-GAČKA

- a. ماشىنا تاپالمىغاچقا بىز ماڭالمىدۇق.
 b. مۇئەللىم كەلمىگەچكە دەرس ئۆتۈلمىدى.
 c. يامغۇر يېغىپ كەتكەچكە پىلانمىز سۇغا چىلاشتى.
 (2) بۇ قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى « - قا » قوشۇمچىسى كۆپرەك ئەدەبىي ئەسەرلەردە قىسقىراپ كېتىدۇ. لېكىن، مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن:

- a. گەجەب ئوخشايتۇ بۇ توقاچ، ئۆستەڭ بويىدا بولغاچ،
 ئارزۇيىمىزغا يەتتۇق بىز، تام قوشنا يېقىن بولغاچ.
 b. ئارىلىق يىراق بولغاچ، ۋاقتىدا يوقلاپ كېلەلمىدۇق.

(6) « - غاچ » لىق رەۋىشداش

مەنىسى: باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - غاچ \ - قاچ \ - گەچ \ - كەچ » (V-GAČ)

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۆزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غاچ	تۈر - + - غاچ
جاراڭسىز		- قاچ	يات - + - قاچ
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گەچ	كۆر - + - گەچ
جاراڭسىز		- كەچ	كەت - + - كەچ

ئىشلىتىلىشى:

باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

فورمۇلاسى: V-GAČ

- a. ئۇنى يوقلىغاچ، گەپ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بېقىڭ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

b. بولغان ئىشلارنى يولدا ماڭغاچ دەپ بېرەي.

c. بېيجىڭغا ماڭسىڭىز، ئۇكامغا نان ئالغاچ كېتىڭ.

(7) « - غانسېرى » رەۋىشىدىكى

مەنىسى: ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ شۇنچە ئۆسىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى: « - غانسېرى \ - قانسېرى \ - گەنسېرى \ - كەنسېرى » (V-GAnseri)

ئاخىرقى بوغۇمدىكى ئۈزۈك تاۋۇش	ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش	قوشۇمچە	مىسال
جاراڭلىق	تىل كەينى	- غانسېرى	تۈز - + - غانسېرى
جاراڭسىز		- قانسېرى	يات - + - قانسېرى
جاراڭلىق	تىل ئالدى	- گەنسېرى	كۆز - + - گەنسېرى
جاراڭسىز		- كەنسېرى	كەت - + - كەنسېرى

ئىشلىتىلىشى:

(1) ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ شۇنچە ئۆسىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

فورمۇلاسى: V-GAnseri

a. نۇرى ئوقۇغانسېرى تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى چۈشەندى.

b. بۇ روماننى ئوقۇغانسېرى ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ.

c. ئىگىلىدىكەن ئالما شاخلىرى،

مېۋىسى قانچە ئوخشىغانسېرى،

كەمتەرلىك بىلەن ئادەم چىرايلىق،
سەتلىشىدىكەن غادا/يغانسېرى.

§10. پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ⑩

1. تۈس ھەققىدە بايان

پېئىلنىڭ رەۋىشىداش شەكىللىرىگە ۋە ئىسمىداشلارنىڭ بەزى كېلىش شەكىللىرىگە تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئاساس شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈس ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەخمەت خەنزۇچە ماقالە يازالايدۇ.

b. ئەخمەت خەنزۇچە ماقالىلەرنىمۇ يېزىۋېرىدۇ.

c. ئەخمەت بۇنداق ماقالىلەرنى بىردەمدە يېزىپ قويدۇ.

d. ئەخمەت دائىم ئۇ بوۋايغا خەت يېزىپ بېرىدۇ.

e. ئەخمەت ئۆزىگە يېڭى تۇيۇلغان سۆزلەرنى دەرھال

يېزىۋالىدۇ.

f. ئەخمەت ئۇنىڭغا خەت يېزىپ تۇرىدۇ.

مانا بۇ جۈملىلەردە «ياز -» دېگەن پېئىل ئالتە خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، a جۈملىدە سۈببېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيىتى بارلىقىنى، b جۈملىدە سۈببېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى، c جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشتۇرۇلۇشىنى، d جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ باشقىلار ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، e جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن

ئورۇنلىنىشىنى، f جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ئۇقۇملار تۈس كاتېگورىيەسىنى ھاسىل قىلغۇچى تۈس ئۇقۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىدىن بەزىلىرى مەخسۇس بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستىراكتلىشىپ، مەخسۇس گىرامماتىكىلىق شەكىلگە كىرگەن. مەسىلەن، پېئىلنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىداش شەكىلگە تۈس ياردەمچىسى «باق - » ياكى «كۆر - » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ؛ پېئىلنىڭ « - غىلى » لىق رەۋىشىداش شەكىلگە تۈس ياردەمچىسى «باشلا - » ياكى «تۇر - » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياكى پېئىلنىڭ يۆنىلىش كېلىشتىكى « - ش » لىق ئىسمىداش شەكىلگە تۈس ياردەمچىسى «باشلا - » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھەرىكەتنىڭ باشلانغانلىقىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرى، ھەتتا شەكىل جەھەتتىنمۇ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، ئىخچاملىشىپ، سىنتېتىك شەكىلگە كىرگەن بولىدۇ. پېئىلنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىداش شەكىلگە تۈس ياردەمچىسى «يات - » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىزچىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى تۈس ياردەمچىسى «يات - » نىڭ بېشىدىكى \ ي \ تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، « - پ » لىق رەۋىشىداشنىڭ ئاخىرىدىكى \ پ \ تاۋۇشنىڭ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا \ ۋ \ غا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە « - ۋات - » - مۋات - \ - ۋۋات - \ - ۋۋات - \ شەكلىدە سىنتېتىك شەكىلگە كىرگەن. مەسىلەن، يېزىۋات - ، سۆزلەۋات - ، قۇرۇۋات - ، كۆرۈۋات - ؛ پېئىلنىڭ « - ئا » لىق رەۋىشىداش شەكىلگە تۈس

ياردەمچىسى «ئال -» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىمكان تۈسلۈك ئاساس شەكلى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ « - يالا - \ - يەلە - \ - الا - \ - لە - » شەكلىدە سىنتېتىك شەكىلگە كىرگەن. مەسىلەن، ئوينىيالا - ، سۆزلىيەلە - ، يازالا - ، كۆرەلە - ...

بىراق، يەنە بىرمۇنچە تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرى تېخى بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ، مەخسۇس گىرامماتىكىلىق شەكىلگە كىرىپ كېتەلمىگەن بولۇپ، ھامان ئوخشىمىغان بىرقانچە خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ « - پ» لىق رەۋىشىداش شەكىلگە تۈس ياردەمچىسى «كەت -» قوشۇلۇپ ياسالغان تۈسلۈك ئاساس شەكلىنى ئالساق، بىرىنچىدىن، سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپتىكى يۈزلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)؛ ئىككىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئەينەك سۇنۇپ كەتتى.)؛ ئۈچىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ كۈچىيىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ھاۋا ئىسسىپ كەتتى.)؛ تۆتىنچىدىن، ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا يۈز بېرىپ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.)، بەشىنچىدىن، سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتنى بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئۇ شۇنچە ئېغىر جاپالارغا چىداپ كەتتى.)

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ھاسىل بولىدىغان تۈس كاتېگورىيەسى ئاللىقاچان شەكىللىنىشكە باشلىغان، لېكىن تېخى شەكىللىنىپ بولمىغان بىر خىل گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بىز تۆۋەندە پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئاساس شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا،

ئۇلارنىڭ بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولغانلىرىنى مەلۇم بىر خىل تۈس تۈرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرىمىز، بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولالمىغانلىرىنى بولسا، مەلۇم تۈس ياردەمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى نۇقتىسىدىن تونۇشتۇرىمىز.

2. مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى ⑩

[-(A/y)lA-]

مەنىسى

ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئاساسلىرىغا « - يالا - \ - يەلە - » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئۈزۈك تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئاساسلىرىغا « - الا - \ - ەلە - » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ « - ا » لىق رەۋىدداش شەكلىگە قوشۇلغان «ئال - » ياردەمچىسىنىڭ رەۋىدداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىگە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن، ئوينا - + - يالا - ← ئوينىيالا - ، سۆزلە - + - يەلە - ← سۆزلىيەلە - ، ياز - + - الا - ← يازالا - ، كۆر - + - ەلە - ← كۆرەلە - .

ئىشلىتىلىشى:

(1) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەرا تۆت ئورمىچىنىڭ بېغىنى باغلاپ بىر گۇڭغا ئىشلىيەلەيدۇ، كۈنىگە يەتتە يۈز باغ چۆپ باغلايدۇ. ئوكالڭ دەرامۇ تۇلۇققا ئات مەنەلەيدۇ، چاي توشۇيالايدۇ، بۇغداينىڭ بۇيىسىنى

ئاشۇ ئىككىسى ئوتىدى.

b. ئىشلىرىڭىز تۈزۈلۈپ كېتىدۇ، غەرىبتىن تارتقان زىياننى شەرقتىن تىرىلدۈرۈۋالالايسىز.

(2) تۈسلۈك ئاساس شەكلىگە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى \ | \ ياكى \ ە \ تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، يازالا - + - ما - ← يازالما - ، ئوينيالا - + - ما - ← ئوينيالا - ، كۆرۈشلە - + - مە - ← كۆرۈشلە - .

[2] (i)val-

مەنىسى:

بۇ شەكىل پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى، ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىگە « - ۋال - \ - مۋال - » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىدا شەكلىگە قوشۇلغان تۈس ياردەمچىسى «ئال - » نىڭ رەۋىشىدا قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن، ئوقۇ - + - ۋال - ← ئوقۇۋال - ، بىل - + - مۋال - ← بىلىۋال - ، ياز - + - مۋال - ← يېزۋال - ، يە - + - ۋال - ← يېۋال - ...

ئىشلىتىلىشى:

« - ۋال - » پېئىلى تۈس ياردەمچىسى بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ھەرىكەت ئىگىسىگە يۈزلىنىشىنى ۋە ئەينى ۋاقىتتا تاماملىنىشىنى، چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

- a. نۇرى ئۇ خەتنى تولا ئوقۇپ يادلىۋالدى، خەت نۇرىنىڭ قوللىرىدا تولا مېجىلىپ كونا دەسمالغا ئايلاندى.
- b. ئاياندا يېتىۋال، ھىدىنى راسا پۇرىۋال ئۇلار كەتمەستە.
- c. قىز خۇددى بىرى بېشىغا چوماق بىلەن ئۇرغاندەك سىلكىنىپ قاتتىق ۋارقىراپ ئىككى قولىنى ئېتىۋالدى.
- d. ئويىنچىلار، ئويىنچىلىقلار، ئۇزۇن بولدى ئويىنمىغىلى، جەم بولغاندا قانغۇچە كۈلۈۋالايلى، ئويىنچىلار! — دېدى.
- (2) پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز، تۇيۇقسىز بولۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
- a. بىراق، ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندە يۈسۈپ تەيجى نەزەرنىڭ ئۈرۈمچىدىن يوللىغان بىر جىددى تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى.
- b. قاراڭغۇدا بېشىمنى تامغا ئۇرۇۋالدىم.
- c. يامغۇردا قېلىپ ئۆپكەمگە سوغۇق تەڭكۈزۈۋالدىم.
- d. بىراق، كېيىن يۈسۈپ ئەپەندىنىڭ تۇرپانلىق ئىكەنلىكىنى، تۈركچە كوماندا بېرىشىنى ئۈرۈمچىدىكى بىر كىشىدىن ئۆگىنىۋالغانلىقىنى ئوقۇپ ئۆزىدىن ئۆزى كۈلۈپ كەتتى.
- (3) ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىرەر مەقسەتتە چاققانلىق، ئەپچىللىك، ئۈستىلىق، تېزلىك بىلەن ئورۇنلىنىشىنى ۋە ئورۇنلانغاندەك شۇنداق ئورۇنلانغان ھەرىكەتنىڭ چېكىگە يېتىشىنى، مەقسەتكە، نەتىجىگە ئېرىشىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
- a. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتمەيلا، نېزەر خان غوجامنىڭ بۇ ئارزۇلۇق خوتۇنى توققۇزتارا ناھىيەسىنىڭ كاتتا بېيى، ياشىنىپ قالغان يېڭى ھاكىمىغا توقاللىققا تېگىۋالدى.
- b. بىزدىن تارتىۋالدى، بۇلىۋالدى، ئالدىۋالدى.
- c. تورغاي سايرىغان مەھەللىدە ئۇلار مارالبېشى تەۋەسىدىكى

چىتلىق دېگەن غورا توغراقلىقىغا يېتىۋالدى.

d. قائىدە بويىچە، ئەلچىلەرنىڭ قورال - ياراغ ئېلىپ مېڭىشى قەتئىي مەنىنى قىلىنغىنىغا قارىماي، ئۇ ئېتىنى ئېگەرلەۋېتىپ، نېمىشقىدۇر بىر خەنجەرنى ھېچكىمگە تۇيدۇرماستىن، ئېگەر بىلەن توقۇمنىڭ ئارىسىغا تىقىۋالدى.

(4) ھەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۈچۈن ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يامغۇر بەك قاتتىق يېغىپ كەتكەنىدى، كۆۋرۈكنىڭ ئاستىغا كىرىۋالدۇق.

b. سوپاخۇن كاتتا مەرگەن، ئۇ تاشنىڭ دالدىسىدا تۇرۇۋېلىپ قورغان ئىچىدە كۆرۈنگەنلا دۈشمەننى تىك چۈشۈرىۋەردى.

c. ئاتلىق ماڭغان چاغلىرىدا شاقورمال بىلەن ياكى ئاخۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىۋېلىپ، ئۇلاردىن شىنجاڭ توغرىسىدا تۈرلۈك - تۈمەن سوئاللارنى سوراپ ماڭاتتى.

(5) بەزى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ يالغاندىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۆزىنى مەن ئابدۇكېرىمنىڭ ئاكىسى دەۋېلىپ خېلى ئىشلارنى پۈتكۈزدى.

b. ئۇ ئاخشام باشلىقلار مەسلىھەت قىلىشقاندا، ھەممە گەپنى تاش يېنىدا يالغان ئۇخلىغان بولۇۋېلىپ تولۇق ئاڭلىدى.

[-(i)vär-] (3)

مەنىسى

ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « - ۋەر - \ - مۇەر » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىداش

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «بەر -» قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن:

سۆزلە+ۋەر ← سۆزلەۋەر - ، ياز+ۋەر ← يېزۋەر - .

ئىشلىتىلىشى

(1) ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىققا كېلىشى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ۋاي قىزىم — دېدى موماي، — ئادەم دېگەن توققۇزى تەل، دۆلەتمەن بولسىلا بەختلىك بولۇۋەرمەيدۇ.

b. مەن بۇ ئىشلارنى كىچىكىمدە قورچاق ئوينىغىنىمدەك بىپەرۋالىق بىلەن قىلىۋەردىم.

c. — ھوي، تولا غوجام - غوجام دەۋەرمىگىنە، غوجىلارنى كۆرسەم مېنىڭ بېشىم ئاغرىيدۇ.

d. سەن ھە دېسىلا مەندىن گۇمانلىنىۋەرمە.

(2) پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشىنى ئاساس شەكلى ئاساسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل

شەكىل ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق ئىگىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يازمىسام يازماۋېرىمەن.

b. كەلمىسەڭ كەلمەۋەر.

[-GA başla-/tur-]/[-Gili başla-/tur-] (4)

مەنىسى:

ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە باشلىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىلنىڭ « - غىلى» لىق رەۋىشىدە شەكلىگە ياكى يۆنىلىش كېلىشتىكى

« - ش» لىق ئىسمىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «باشلا -» نىڭ قوشۇلۇشى ياكى « - غىلى» لىق رەۋىشىدە شەكلىگە تۈس

گرامماتىكا

ياردەمچىسى «تۇر -» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يازغىلى باشلا - \ يېزىشقا باشلا - \ يازغىلى تۇر - ، كەلگىلى باشلا - \ كېلىشكە باشلا - \ كەلگىلى تۇر - ، ئوقۇغىلى باشلا - \ ئوقۇشقا باشلا - \ ئوقۇغىلى تۇر - . ئىشلىتىلىشى:

ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشكە باشلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تەكلىماكاندىكى بۇ يۇرتتا سۇس ياغىدىغان سېرىق قاردىن كېيىنلا ھاۋا بىراقلا ئىللىشقا باشلايدۇ.

b. تۇن تەڭدىن ئاشقاندا مەشتىكى ئوت ئوچۇپ، ئۆي سوۋۇشقا باشلايتتى.

c. بۇ يەردە 3 - ئاي كېرىشى بىلەن گۈللەر ئېچىلغىلى باشلايدۇ.

d. ئەمدى ئۇ كەپتەردەك قالغۇچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئەسەبىي ئايلانغىلى، ئوڭ - تەتۈر چۆرگىلەپ ئۈزمەستىن كالتە - كالتە چىرقىرىغىلى باشلىدى.

e. ئۇلار ئادەملەرنى بىر - بىرلەپ سىنچىلاپ قاراپ، يانلىرىنى، خۇرجۇن - قاقچىلىرىنى ئاقتۇرغىلى تۇردى.

f. قوچقارلار بىر - بىرىگە خىرىس قىلىپ، تۇمشۇقىنى يالاپ بۇرقىراپ يەرنى چاپچىغىلى، باش بېغىنى تارتقىلى تۇردى.

(5) [-vät-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ قانداق ئورۇنلىنىشىنى، قايسى تەرىقىدە، قانداق ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « - ۋەت - \ - ۋەت - » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن

ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ « - پ»لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «ئەت -» نىڭ قوشۇلۇشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن، تاشلا - + - ۋەت - < تاشلىۋەت - ، ياز - + - مۇتە - < يېزىۋەت - ، كۆر - + - ۋۇتە - < كۆرۈۋەت - ، تۆلە - + - ۋەت - < تۆلىۋەت - .

بۇ شەكىلنى ھاسىل قىلغۇچى تۈس ياردەمچىسى «ئەت -» ھەققىدە خەمەت تۆمۈر ئەپەندى مۇنداق يازىدۇ:

بۇ يەردىكى «ئەت -» قارىماققا «تاماق ئەت -» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئەت -» پېئىلى بىلەن بىردەك كۆرۈنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گىرامماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى «تاماق ئەت -» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئەت -» دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. لېكىن، مەنە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ياردەمچى پېئىل رولىدىكى «ئەت -» بىلەن «تاماق ئەت -» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئەت -» نىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ياردەمچى پېئىل رولىدىكى «ئەت -» بەزىدە ياردەمچى پېئىل رولىدىكى «تاشلا -» بىلەن مەنىداش كېلىدۇ. (مەسىلەن، كۈلۈۋەتتى = كۈلۈپ تاشلىدى)، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرپان شېۋىسىدە ياردەمچى پېئىل «ئەت -» ئورنىدا «ئات -» قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: كۈلۈۋەتتى). بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى «ئات -» بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. سوۋېت تۈركولوگى ئەمىر نەجىپ ئۆزىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلى «ئەۋەت -» دەپ ھېسابلىغان. بۇ پىكىرنىڭمۇ مەلۇم ئاساسى بار، چۈنكى، بىرمۇنچە تۈركىي تىللاردا بۇ ياردەمچى پېئىل ئورنىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەۋەت -» پېئىلىغا توغرا كېلىدىغان پېئىل (مەسىلەن، ئۆزبېك تىلىدا «بۇبور -»، قازاق تىلىدا «جىبەر -») قوللىنىلىدۇ. دېمەك بۇ

ياردەمچى پېئىلنىڭ ئېتىمولوگىيەسىنى يەنە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ⑩

ئىشلىتىلىشى:

(1) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق تاماملىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. — ئاغزىڭغا توپا تىقىۋېتىمەن ھەمزە، تولا چىشىمغا تەگمە.

b. زىكرى ئەلپەتتەنىڭ دوتارى، ئابدۇۋەلى جارۇللا دېگەن يىگىتنىڭ ئاۋازى، ھەرقانداق جان ئىگىسىنى ئېزىۋېتىدۇ.

c. ئۇنىڭ ئۇزۇن پۇتلىرى ئالماشتۇرۇلغان، تىزلىرى پۈكۈلگەن، سوغۇقتىمۇ مەيدىسى ئېچىۋېتىلگەندى.

(2) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز، ئۈزۈل - كېسىل ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

b. نېمە دەۋەتكەنلىكىمنى ئۆزۈمۈ بىلمەي قالدىم.

c. ھېلىقى لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئېلىۋەتتىم.

d. ھەقىقەت ئادەمنى بەزىدە قەھرىمان قىلىۋېتىدۇ، بەزىدە بىچارە قىلىپ قويىدۇ.

e. غېنى باتۇر گەپ قىلغاندا ھېچكىم ئۇنىڭ گېپىنى بۆلۈۋېتەلمەيدۇ.

(3) تۈس ياردەمچىسى « - ۋەت - » نىڭ مەنىسى بەزى چاغلاردا

«كەت - » نىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇلار

ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللارغا قوشۇلۇش جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)

b. ئۇ بالىسىنى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ بالىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.)

c. مەن ئۇنى ئۆستەڭدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپ كەلدىم.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن

قايتىپ كەلدىم.)

d. ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالىنى ئويغىتىۋېتىسىلەر.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ

كېتىدۇ.)

e. ئۆيىنى نېمانچە ئىسسىتىۋەتتىڭ؟

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۆي نېمانچە ئىسسىپ كەتتى.)

[-(X)p bär-] (6)

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «-پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «بەر -» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ بەر - ، ئوقۇپ بەر - ، سۆزلەپ بەر - ، يىغلاپ بەر - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى، چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مېنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن ھەببۇل ئاكا يولدا كېتىۋېتىپ، بىر بوز ئايغىرنىڭ يېرىم كېچىدە يىلقىغا تەگكەن بىر يولۋاس بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكى ۋە ئۆزىنىڭمۇ ئايغىر يارىلانغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

b. ھاجى ئىجازەت بەرسە، شۇ ھېكايەتنى مەجلىس ئەھلىگە سۆزلەپ بەرسەم پايدىسى بولار دەيمەن.

گىرامماتىكا

c. ئابدۇكېرىم ئابباسوف بۇ ھېكايىنى ئالدىرىماي، ئوقۇشلۇق قىلىپ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى.

d. بۇلتۇر مەدىكارلار توپ - توپ بولۇپ كېلىپ بەرگەچكە، كۈزلۈكنى كۆرمىدىم دەپ غەملىۋالغانىدى.
[-(X)p bol-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، باغلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئاساسەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق پۈتۈشىنى، چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى « بول - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ بول - ، ئوقۇپ بول - ، سۆزلەپ بول - ، يىغلاپ بول - ...
ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى، چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
a. قوماندانلىق ئىشتابى مۇشۇ خىلدىكى ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قەتئىي توسۇش توغرىلىق جىددىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بولغۇچە، بىرقانچە كىشىنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىنىپ بولدى.

b. ھەش - يەش دېگۈچە ئورۇس يېرىگە ئۈچ يۈز ئوقۇغۇچى چىقىرىپ بولدىڭىز.

c. چۈنكى، بىزنىڭ قويلىرىمىز چېگرادىن تېخى تولۇق ئۆتكۈزۈلۈپ بولمىغانىدى.

d. — باشقىچە بولۇپ كېتىپسەن، چىرايلىق بولۇپ كېتىپسەن.

(2) بولۇشىسىز شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىداشنىڭ بولۇشىسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش لازىملىقىنى ياكى سۇبىيېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئابباسوفى توغرا ئېيتتى: بىزگە ئورۇشنى زورلاپ تاڭسا، ئۇ چاغدا ئاخىرىغىچە ئېلىشماي بولمايدۇ.

b. — ئېلىخان تۆرەم جانابلىرىنىڭ گەپلىرىمۇ ئورۇنلۇق، — دېدى ئەنئەنە مۇسابايوف، — يىراقنى كۆزلىمەي بولمايدۇ.

c. بۇ بىر خەتەرلىك خاھىش، بۇنى چەكلىمەي بولمايدۇ.

[-(X)pçiq-] (8)

مەنىسى:

رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى باغلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئاساسەن رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق پۈتۈشىنى، مەلۇم چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى « چىق - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ چىق - ، ئوقۇپ چىق - ، ئۆلچەپ چىق - ، يىغلاپ چىق - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى، چەككە يېتىشىنى، نەتىجىگە ئېرىشىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

a. — راستكەن، تومۇرى سوقۇۋاتىدۇ، — راخمان قالماق مۇشۇكتەك چاققانلىق بىلەن بالىنى يۇدۇپ گەمىدىن ئاچىقتى.

b. بۈگۈنكى پاجىئەلەر تەسۋىرلەنگەن بىرنەچچە بەتلىك

خاتىرىنى قايتىدىن ئوقۇپ چىقىپ، تۆۋەندىكى قۇرلارنىڭ ئاستىغا سىزىپ قويدى.

c. ماتا قۇرۇپ قالغان تېرەك قوۋزىقىدەك سويۇلۇپ، بىلەكنىڭ بىر قات نېپىز تېرىسىنى سويۇپ چىقتى.
d. بىزنىڭ ياشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى بىرى ئەلەمدە، بىرى قەلەمدە يېتىشىپ چىقسا، ئەل رازى.

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىگە بېرىپ تاقىلىشىنى ياكى بىر شەيئىنىڭ پۈتۈن دائىرىسىگە تولۇق تاقىلىشىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرىكەتنىڭ تاماملىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
a. يەنە بىر ياقىتىن مىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق چېرىك شەھەر ئىچىدىن تارتىپ شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرنى، جاڭگاللىق ۋە قومۇشلارنى ئالا قويماي ئۈچ كۈنگىچە تىمىستىلاپ چىقتى.

b. باغ ئىچى، كېۋەزلىك، قوناقلىقلارنى ئالا قويماي چامغۇر قازغاندەك قېزىپ چىقتى.

c. ئوغلاق باشلاشتىن بۇرۇن، ئوغلاق تاشلايدىغان يىگىتېشىلىرى ئىككى تەرەپنىڭ ئېتىنىڭ بىر تال مويىغىچە بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈپ چىقىدۇ.

(3) «يۈر -»، «ماڭ -»، «يۈگۈر -» قاتارلىق ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئىچكىرىدىن تاشقىرىغا يۈزلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تەخمىنەن ئون مىنۇتلاردىن كېيىن ئالتۇن سوپاخۇن ئوڭى ئۆچكەن ھالدا قايتىپ چىقىپ، بوسۇغا تۇۋىدە جىم تۇرۇپ قالدى.

b. ئۆيدىن بىر بالا يۈگۈرۈپ چىقتى.
c. ئۆۋىدىن بىر قۇش ئۇچۇپ چىقتى.

(4) ئۆزى بىرىككەن رەۋىشداشنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە ئاساسەن شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ئارقىلىق بىر شەيئەنىڭ مەلۇم قىسمىنى، مەلۇم بىر بۆلىكىنى ئايرىپ چىقىش ياكى كۆپ شەيئەلەرنىڭ ئىچىدىن بىر شەيئەنى ئايرىپ چىقىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا شۇ ھەرىكەتنىڭ تاماملانغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. كەچقۇرۇن ۋاڭ تۇنجىلىق تىزىملىك بويىچە يىگىتلەر ئارىسىدىن ئون بەش كىشىنى ئايرىپ چىقىپ، بىر يۈك ماشىنىسىغا ئولتۇرغۇزدى.

b. بۇ كىتابلاردىن ئۆزۈڭ ياخشى كۆرىدىغانلىرىنى ئىلغاپ چىق.

c. ئۇلار شۇ بۇيرۇق بويىچە ھاجىنىڭ « جىنايىتى » توغرىسىدا موسكۋاغا يوللىنىدىغان ماتېرىيالنى تەييارلاپ چىقتى.

(5) سۈبېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تاش تەگكەن يەر دەرھال ئىشىشىپ چىقتى.

b. نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.

c. مۇسابىقىدە غەخمەت ئۈزۈپ چىقتى.

[-(X)p käl] (9)

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ھەم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىزچىل ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ، ھەم ھەرىكەتنىڭ مەلۇم چەككە يەتمىگەنلىكىدەك پۈتمىگەن تۈسىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «پ - پ» لىق رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «كەل - كەل» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ كەل - ، ئوقۇپ كەل - ، مىنىپ كەل - ، دەپ كەل - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل رەۋىشىداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاغقىچە ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تاغ گۈللىرى ۋە نەچچە يۈز يىللىق قارىغايلىرىنىڭ يىلتىزلىرىنى سۆيۈپ كەلگەن شوخ تاغ سۈلىرى گويىكى شەربەت.

b. شۇ ئوندىن ئىككى ئۇلۇش بۇغداي بىلەن شۇنچە جىق يەرلەرنىڭ دەنلىرىنى ھېكمىبەگ تۆلەپ كەلگەن.

c. جېنىمىزمۇ ياراغ، قېنىمىزمۇ ياراغ، نەچچە زامانلاردىن بۇيان ۋالڭ - غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقۇتۇپ، بويىمىزغا مىنىپ كەلگەن.

[-(X)pkör-/baq-] (10)

مەنىسى:

ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى «پ - پ» لىق رەۋىشىداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «باق - باق» ياكى «كۆر - كۆر» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بېرىپ باق - ، يېزىپ باق - ، كۆرۈپ باق - ، دەپ باق - ، ئىشلەپ كۆر - ، سوراپ كۆر - ، دەپ كۆر - .

ئىشلىتىلىشى:

(1) ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قامماق باسقان يېرىنىڭ توپىسىنى ئالتىقىدا ئۇۋۇلاپ پۇراپمۇ كۆردى.

b. سىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق دىپلوماتىك تەجرىبىلىرىڭىز بىلەن رۇس تىلىغا ماھىرلىقىڭىزنى بىر سىناپ كۆرەيلى.

c. بۇ يەرنى تاشلاپ كېتىمىزمۇ ياكى سوقۇشۇپ كۆرمىزمۇ؟

a. مەن سىلنى سىناپ باقماقچىدىم. قېنى ئولتۇرسىلا.

b. قىرىپ باقايلى، قوغلاپ باقايلى، شەھەر سوراپ باقايلى -

دە!

c. — ئەڭ چوڭ قۇربان بەرگەنمۇ بىز، ساناپ باقسام غۇلجا

سوقۇشىدىلا گىمنازىيەنىڭ يىگىتلىرىدىن ئون ئىككىسى، قىزلىرىدىن ئىككىسى قۇربان بوپتۇ!

(2) پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلىدىن « - پ باق - »

شەكلى « - پ » لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى ئاساسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىل سىناق تەرىقىسىدىكى بولۇشىنى ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچمەي بېقىڭ.

b. تونامدۇ - تونۇمامدۇ دەپ گەپ قىلماي باقتىم.

(3) سىناق تۈسلۈك ئاساس شەكلى بولۇشىنى شەكلىدە

كەلگەندە، ھەرىكەت سۈبېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت بويىچە تەجرىبىسىزلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قۇمۇل قۇمۇل بولغاندىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ بېشىغا

ھېچقاچان مۇنداق زور دەھشەت كېلىپ باقمىغانىدى.

b. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان

پاجىئەلىك ئاقىۋەتنى خىيالغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى، ئەلۋەتتە.

c. بىرەر قېتىم ئاشۇ مىللەتنىڭ پايدىسى توغرىسىدا ئويلاپ

باقتۇقمۇ؟

(11) [- (X)pkät-]

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۈزۈل - كېسىل تاماملىنىشى، پۈتۈشى، ھەرىكەتنىڭ مەلۇم چەككە يېتىشى؛ ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسى ۋە داۋاملىشىشىنى ئادەتتىكى نورمال چەكتىن كۈچلۈك بولۇشى، ئېشىپ كېتىشى؛ ھەرىكەتنىڭ بىرنوقتىدىن قارشى تەرەپكە ۋە ھەر تەرەپكە يۈزلىنىشى ھەم ئەينى ۋاقىتتا تاماملىنىشى، ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى تاماملىشى بىلەن باغلىق بولغان ھالدا شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قادىر ئىكەنلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشىز شەكلىدىكى « - پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە «كەت - » ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، كۈلۈپ كەت - ، تولۇپ كەت - ، ئاغرىپ كەت - ، يىتىپ كەت - ، كۈنتۈپ كەت - ، تۈگىمەي كەت - ، پۈتمەي كەت - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) سۈبىيەكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كۆپىنچە «كەت - ، ماڭ - ، يۈر - ، كۆچ - ، چاپ - » قاتارلىق يۆنىلىش پېئىللىرى بىلەن بىللە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ بېشىدا غوجانىياز ھاجى، مامۇت سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۇچۇڭ داۋىنى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈپ كېتىدۇ.

b. ھېلىقى ئۆي ئىگىسى تۇڭگاندىن پۇلنى ئېلىۋالاي دەپ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

كەلسەم، يوق، كۆچۈپ كېتىپتۇ.

c. ھاجىنى مۇشۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرسا ئامان بولىدۇ، كېيىن يەنە ئۆيگە قايتىپ كېتىدۇ دەيدۇ.

d. ئەتىسىدىن باشلاپ بازار رايونىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە مۇتئەۋەرلىرىدىن بىرمۇنچە كىشىلەر بىرقانچە گۈرۈپپىغا بۆلۈنۈپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن تاغ تەرەپكە مېڭىپ كەتتى.

e. ھەمزە ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، ئارقىسىدىكى ياش توغراقلىققا چېپىپ كەتتى.

f. سۇلايمانوف قىزنىڭ يېنىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتىدۇ.

g. ئۇ قېچىپمۇ كېتەلەيتتى، لېكىن، ئۇ قارىگىرنى تاشلاپ كېتەلمەيدۇ - دە!

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۈزۈل - كېسىل تاماملىنىشىنى، پۈتۈشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. چاڭ - توزان توزۇتۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلار كۆرۈنۈشى بىلەن قىيىقاس - چۇقانلار كۈچىيىپ، بۇ مەنزىرە تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى.

b. روزى ئۈستى بىر ئۆينى دۇكان قىلىپ، ئۈچ شاگىرتى بىلەن ئوق ياساشقا كىرىشىپ كەتتى.

c. ئەمدىلىكتە بولسا، بۇ پىلانلارنىڭ ھەممىسى توزغاقتەك توزۇپ كەتتى.

(3) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ياسىن گاچىنى بېسىپ ئولتۇرغان ئىككى يىگىت تەرگە چۆمۈلۈپ كەتتى.

b. يازدا قۇم ئارىشاڭدا بولغان ئىشلار تولا دېيىلىپ كوتىراپ كەتتى.

c. ئۇنىڭ بىچارە تۇرقىنى كۆرۈپ ئىچىم سىيرىلىپ كەتتى.

گرامماتىكا

(4) رەۋشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئادەتتىكى چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تۈلكىنىڭ تەقسىماتى يولۋاسقا بەك يېقىپ كېتىپتۇ.

b. بىر ئاز ھالۋا قىلىپ بېرەي، ئەڭگىزلىرى ئېشىپ

كېتىپتۇ.

c. — كەل توكۇر يىلىپىز، توقسۇننىڭ ئىسسىقى جېنىڭدىن

ئۆتۈپ كېتىپتۇ - ھە!

(5) ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىردىنلا

ياكى پۈتۈنلەي ئورۇنلانغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يۈرەك رىتمىسىزلىقى كۆرۈلىدۇ، ئاشقازاندىكى كېسەللىك

ئۆزگىرىش ئوڭشالغاندا ئاغرىق يوقاپ كېتىدۇ.

b. بالىنى ئەللىي ئەتكەنسىرى قاتتىق ئۇخلايدۇ، قاتتىقراق

ۋارقىرىۋەتسىڭىز، ئۇ جەزمەن ئويغىنىپ كېتىدۇ.

c. مۇشۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچىسىڭىزلا ساقىيىپ

كېتىسىز.

(6) ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دەرىجە

جەھەتتىن ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. قىلىچىنىڭ سېپىنى تۇتقان قولغا قارىغىنا، تومۇرلىرى

كۆپچۈپ كېتىپتۇ.

b. — ھە، ھېلىقى زىيەك دېگەننىڭ بالىسى، ئۇنىڭ ئاپىسى

چوڭ باينىڭ قىز ئىكەن، ئانىسى تۇيۇقسىزلا ئۆلۈپ كېتىپتۇ دەپ ئاڭلىغان.

c. ھاجىنىڭ كۆزلىرى غەزەپلەنگەن بۈركۈتنىڭ كۆزلىرىدەك

يالت - يۇلت قىلىپ كەتتى.

d. ھەممەيلەن ئورتۇپە بولۇشۇپ پاتىپاراقچىلىق باشلىنىپ

كەتتى...

e. شۇ ئارىدا مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تورۇق ئېتى كۆكرىكىگە تەگكەن ئوقنىڭ زەربىسىدىن دوغۇلۇپ كەتتى.

(7) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تاسادىپىي، تۇيۇقسىز، مەقسەتسىز بېجىرىلىگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ھوشۇر يەردە يېتىپ، تاپانچىسىنى چىقارغاندا، توخنىياز زور ئونىڭ قولىغا دەسسەگەنلىكى، بىر پاي ئوق ئېتىلىپ كېتىپتۇ.

b. بەزى - بەزىدە تۆگە كۆلدۈرمىلىرىنىڭ پەرىشان جاراڭلاپ كېتىشىنى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

c. ئونىڭغا قاراپ تاشلىغان كىشىنىڭ بەدىنى سوغۇق سۇ سېپىلگەندەك ئشۈر كۈنۈپ كېتەتتى.

(8) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە ياكى شۇ دائىرىدە تولۇق ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ھازىر شەھەرگە ئەسكەر يېغىپ كېتىپتۇ.

b. ئورۇسلار ئۇلارنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكىنى، ئۆي بىساتىنى بۇلاپ كېتىدۇ.

c. ئونىڭ تۈرمىلىرى تولۇپ كېتىپ شەخسىي ئۆيلەر، بۇتخانىلارنىمۇ تۈرمە قىلىۋاپتەك.

(9) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىپ داۋاملىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.

b. ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.

c. ئۇ ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى.

(10) سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەتىنى ئورۇنلاشقا ئىقتىدارى

بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. غەيرەتلىك ئادەمكەن، شۇنچە جاپالارغا چىداپ كەتتى.
 b. كۈچ دېگەنمۇ بار ئىكەن، شۇنچە ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

(11) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « - پ » لىق بولۇشى سىز رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى سىز ھالىتىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سېنىڭ بۇ ئىشنىڭ تۈگىمەي كەتتى.
 b. قانداق كېسەللىكنە، ساقايمايلا كەتتىغۇ.

[-(X)pman] (12)

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى « ماڭ - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ ماڭ - ، خاتىرىلەپ ماڭ - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىز، ئىزچىل ئىپادىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ھەر ئايلىق گېزىتنى تۈپلەپ مېڭىۋاتىمەن.
 b. ھەر ئايلىق كىرىم - چىقىمنى خاتىرىلەپ مېڭىۋاتىمەن.
 c. كۈندىلىك مۇھىم ئىشلارنى يېزىپ مېڭىۋاتىمەن.

[-(X)poltur-] (13)

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش -

ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى، داۋاملىشىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ» لىق رەۋشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «ئولتۇر -» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ ئولتۇر - ، ئويىناپ ئولتۇر - ، ئاياپ ئولتۇر - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىز، ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى ئىپادىلەيدۇ، كۆپىنچە بولۇشىمۇ شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ باشقىلاردەك كەلگۈسى توغرىسىدا ئويلايمۇ ئولتۇرمايدۇ، ئۇنىڭ ھېچنېمىدىن تەمەسمۇ يوق.

b. خەير، مەن ئۆزۈمنى ئاقلاپ ئولتۇرماي، كەلگۈسى تارىخ بۇ ھەقتە توغرا ھۆكۈم چىقىرىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

c. ئوقنىڭ كۆزى يوق، ئۇ ساڭا ھېچنېمىنى ئەسكەرتىپ ئولتۇرمايدۇ.

(2) ھەرىكەت ئۈچۈن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ مەسىلىلەرنى مەن دەپ ئولتۇرمىساممۇ سىلەر بىلىسىلەر.

b. ھازىر مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت گەمەس.

c. بۇ مەسىلىلەرنى مەن دەپ ئولتۇرمىساممۇ سىلەر بىلىسىلەر.

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ پۈتۈشىنى، مەلۇم چەككە يېتىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى « ئۆت - » نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، توختىلىپ ئۆت - ، ئوقۇپ ئۆت - ، سۆزلەپ ئۆت - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ پۈتۈن جەرياننىڭ بىر قېتىم ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئوسماننىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولى ئورلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىغا نەقەدەر ئوخشايدۇ - ھە؟

b. ھاجى مەھمۇت مۇھىتىنى «تۇرپان پىداغىلىرىنىڭ سەركەردىسى، مېنىڭ ئەڭ يېقىن ياردەمچىم» دەپ تونۇشتۇردى ۋە موسۇل ھاجىنىڭ ئىنىسى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى.

c. ئات ئۈستىدە ئويىناپ ئۆتكەن مۇختەر باي مانا ھازىر قايتىدىن قۇياش نۇرىغا ئېرىشتى -

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى، تاماملىنىشى، نەتىجىگە ئېرىشىشى، بىر چەككە يېتىشى، دائىملىق ئىشقا ئايلىنىشى، تاسادىپىي، جىددىي

ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئورۇنلىنىشى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق، بولۇشىز شەكلىدىكى «پ-لىق رەۋىشداش شەكلىگە» قال - « ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇخلاپ قال - ، بىلىپ قال - ، سوۋۇپ قال - ، يۆتىلىپ قال - ، ئاغرىپ قال - ، كۆرۈپ قال - ، كەلمەي قال - ، ئوقماي قال - ، بىلمەي قال - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ خىل شەكلىدىكى تۈسلۈك ئاساس شەكلى تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شەكىل قوللىنىلغاندا، گەپ سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى ئۈستىدە بارىدۇ. مەسىلەن، «ئۇلار سائەت 11دە ياتىدۇ.» دېسەك، بۇ يەردە سۈبېكتىنىڭ «يات -» ھەرىكىتىنى ئورۇنلىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، ئەگەر «تېز رەك يارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ.» دېسەك، بۇ يەردە سۈبېكتىنىڭ «يات -» ھەرىكىتىنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق:

a. بۇ قىلىچنى مەڭلىكمۇ تۇتالماي ئۇخلاپ قالدى، ئەمدى بۇنى سىلەر نېمە قىلىسىلەر؟

b. قېچىر مىنگەن ھېلىقى كۆزەينەكلىك كىشى بولسا كۆزىنى تۇتقان پېتى ئېگەرنىڭ بېشىغا ئېگىشىپ قالغانىدى.

c. ئاستا - ئاستا ئۇ خەتكە بېرىلىپ كېتىپ، چېيىنىڭ سوۋۇپ قالغىنىنى سەزمەي قالدى.

(2) ھەرىكەتنىڭ دائىملىق ئىشقا ئايلىنىپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە كۆپىنچە ئورۇنلىشىش جەريانىنى ئۆز ارتقىلى بولمايدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. سوپى مەرگەنى ئاينىپ قايتۇ دەۋاتامدۇ، ئاينىپ قالسىمۇ قالغاندۇ، بالا دەردى يامان، دۇنيالىقتا تىكەندەك بىر تال بالىسىنىڭ دەردىنى قانداق ئۇنتۇغاي!؟

b. بۇ پور كۆتەك لىڭشىپ قالدى، ئۇنىڭ ئۆمرى ئۇزۇنغا بارمايدۇ.

c. يۆتىلىپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدى؟

d. مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىرلاپ قالدى.

(3) ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشىغا تاسادىپىيلىق تۈسىنى بېرىدۇ.

مەسىلەن:

a. بىز ئۇنى قوچقار دەپ يۈرۈپتىمىز، ئۇ ئەركەك ساغلىق چىقىپ قالدى.

b. بىراق ئەمدىلا يۇرت ئىچىدىن چىققاندا، توخنىياز زور باشلاپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى.

c. مانا شۇ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرگەن كۈنلەردە يەنە كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر يۈز بېرىپ قالدى.

d. بىردىنلا ئارقا تەرەپتىن ئاياغ تۇشى ئاڭلىنىپ قالدى.

(4) سۆزلىگۈچىنىڭ ھەرىكەت مۇشۇ بىر قېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن دېگەن ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ناخشىڭىزنى بىزگىمۇ ئېيتىپ بېرىڭ، بىزمۇ بەھرىمەن بولۇپ قالايلى.

b. ئىنتايىن ياخشى كىتاب ئىكەن، ئەپسۇسكى بىرلا قېتىم

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئوقۇپ قالدىم.

- (5) ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغانلىقىنى ياكى ئورۇنلىنىشىغا ئاز قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. ئارپا - بۇغداي ئاش ئىكەن، ئۈنچە - مارجان تاش ئىكەن دېگەن زامانلار يەنە كېلىپ قالدىغاندەك تۇرىدۇ.
- b. بېنزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىمىزدىكى بېكەتتىن ماي جىقلىساق بولغۇدەك.
- c. شۇ ئارىدا ئۈرۈمچىنىڭ ئۆمرى قىسقا، ئەتىۋارلىق يېزى تۈگەپ، كۆز كىرىپ قالدى.
- d. بۇ بىنامۇ پۈتۈپ قالدى، بىر - ئىككى ئايىنىڭ ئىچىدە كۆچۈپ كىرىمىز.
- (6) ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز ياكى مەقسەتسىز ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. مۇختەر باي ماسلىغىنىڭ ئات باقارى بولۇپ قالدى.
- b. بىرلا ئېلان بىلەن ئۇنىڭ داخقى چىقتى، ئۇ بىر سىرلىق ئادەمگە ئايلىنىپ قالدى.
- c. نىكولىننىڭ تېنى جىغ قىلىپ قالدى: قىزمۇ رۇس يىگىتنىڭ قورالغا كۆز سالغىنىنى كۆرۈپ قالدى.
- d. — بەلكى غەم تولا بولغاچقا شۇنداق ئويلاپ قالغاندىمەن.
- (7) ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەكىلدە نەتىجىلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. شۇنداق قىلىپ، جىنەستىخان ئاخۇنبەگىنىڭ كىچىك خوتۇنى سۈپىتىدە قۇمۇلغا كېلىپ قالدى.
- b. دورغىلار ئىككى كۆزى مۆلدۈرلەپ تۇرىدىغان لاتا قورچاققا ئوخشىشىپ قالدى.
- c. ئۇنىڭ خۇشاللىقلىرى يىلتىزسىز قامغاققا ئوخشاپ قالمادۇ؟
- d. زىياۋۇدۇن خېلى كۈتتى، رەيھان چىقمىدى، ئۇ رەيھاننىڭ

پات - پاتلاشا بولۇپ قالدىغىنىنى، بۇشا بولۇشنىڭ بۇيىل كۆپىيىپ قالغىنىنى بىلەتتى.

(8) بۇ خىل تۈس شەكلى « - پ » لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۈيىپكىتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى قىلالمايدىغان ھالەتكە بېرىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ياكى شۇ بولۇشىنى ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

a. خېنيا سايت خىجىل بولۇپ، ئۇنىڭ ھىجىيىپ تۇرغان چىرايىغا تىكىلىپ قارىيالماي قالدى.

b. شاھلىق بېگىم غوجامنىڭ يانچىلىرىنى باشقۇرالمىي قالسىلا مۇختەر باينىڭ دادىسى رەھىمىتى ئوسمان ھاجىغا يالۋۇراتتى.

c. ئالۋان - ياساقنىڭ كۆپلۈكىدىن جان قويغۇدەك يەر تاپالمىي قالغاندۇق!

d. روزا موللا قەغەزنى كۆرۈش بىلەن تېخىمۇ تىترەپ ئۆرە تۇرالمىي قالدى.

(9) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشىنى شەكلىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسى بېرىدۇ ياكى ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىككى كۈننىڭ ئالدىدا بۇ ھويلىدا نەزىر بولغان كۈنى ئاياللار، بولۇپمۇ، مۇختەر باينىڭ خوتۇنى، قىزلىرى شۇنچىلىك يىغلاشتىكى، نۇرىنىڭ ئۆپكىسى ئورۇلۇپ ئۆزىنى تۇتالمىي قالغانىدى.

b. قارا ساقال ئادەم شۇلارنى دەپ بولغۇچە، ئۇلارنىڭ ئىت تالىۋەتكەن ھەمراھى بولالمىي قالدى.

c. ئۇ كەلمەي قالسا بىلەتنى ساڭا بېرەي...

(10) « - پ » لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشىنى شەكلى بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولۇشىنى ياكى بولۇشلۇق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ مەسىلەن:

a. ئۇنى كۆرگەن ھەرقانداق قىز بالا ھەۋەسلەنمەي قالمايدۇ.

b. ستالىن بۇ ئىشلارنى بىلدى، ئەمدى جازالىماي قالمايدۇ - دە،

c. بۇ ئىشنى ھەممىمىز ئاڭلىدۇق ئۇمۇ ئاڭلىماي

قالمىغاندۇ؟

d. چوچولۇق ئادەم بۇنچىلىك ئىشنى بىلمەي قالامدۇ.

[-(X)pqoy] (16)

مەنىسى:

ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشقانلىقىنى،
تاسادىپىيلىقىنى، ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى ئۆتۈملۈك

پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق،

بولۇشىز شەكلىدىكى « - پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە «قوي - »

ياردەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن،

ئاڭلاپ قوي - ، يېزىپ قوي - ، بېرىپ قوي - ، سوراپ قوي - ؛

ئاڭلىماي قوي - ، بەرمەي قوي - ، تاپماي قوي - ...

ئىشلىتىلىشى:

بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس ئاساسەن تۆۋەندىكىچە ئىشلىتىلىدۇ:

(1) ئۆتۈملۈك پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان

ھالەتتە تۇراقلىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. «قوي - » ياردەمچى پېئىلنىڭ

بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان «قال - » ياردەمچى پېئىلنىڭ

1 - ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ. «قوي - » بىلەن

«قال - » نىڭ بۇ نۇقتىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن،

كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ

كېلىدىغانلىقى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەنەسەپ بېرىپ ئۆيۈمنى تارلاشتۇرۇپ قويدىڭىز.

(سېلىشتۇرۇلۇش: مەنەسەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى.)

گرامماتىكا

b. بىر قىسىم مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىپ، باشقىلىرىنى تاشلاپ قويماق بولمايدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ... باشقىلىرى تاشلىنىپ قالسا بولمايدۇ.)

c. دىققەت قىلىمىساق بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دىققەت قىلىمىساق پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالسىز.)

(2) ئۆتۈملۈك پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتلەرگە تاسادىپىلىق تۈسى كىرگۈزىدۇ، دېمەك، «قوي - » ياردەمچى پېئىلنىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان «قال - » ياردەمچى پېئىلنىڭ 3 - ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ، «قوي - » بىلەن «قال - » نىڭ بۇ نۇقتىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا تەگمەڭ، بۇزۇپ قويىسىز.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭغا تەگمەڭ، بۇزۇلۇپ قالىدۇ.)

b. سوغۇق سۇ ئىچمەڭ، ئاغرىتىپ قويىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: سوغۇق سۇ ئىچمەڭ، ئاغرىپ قالسىز.)

(3) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۈنۈگۈن كىتابخانىدا بىر كىتاب كۆرۈپ قويىدۇم، ئەتە بېرىپ سېتىۋالدىم.

b. يىغىن زالىنى تەييارلاپ قويۇڭلار، چۈشتىن كېيىن يىغىن ئاچىمىز.

c. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ يارىسىغا تۈز سېپىپ، غوغىسىنى تېخىمۇ قايىتىپ قويدى - دە، جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشتى.

(4) ئىش - ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. مەن ئۆلسەم، ئۆلۈكۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار،
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار،
بېشىمغا بىر دەستە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.
- b. بالامنىڭ گۆشى ئۈزلەننىڭ، سۆڭىكى مېنىڭ، ئاغزىغا
ئىلىم سېلىپ قويسىلا.
- c. جۈملىدىن قالغان يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ ئاغزىنى
ئاچۇرىدىغان چارىنىمۇ ئويلاپ قويدۇم.
- d. يىگىتلەر يىغا - زار بىلەن بۇ جەسەتلەرنى بىر تۈپ قېبرى
يولغۇننىڭ تۇۋىگە قاتار قىلىپ كۆمۈپ قويۇشتى.
- (5) ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

- a. لىۋىسجاڭ بولسا، گاھىدا مېيىقىدا كۈلۈپ قوياتتى،
گاھىدا «ئانداق بولسا، كۆپرەك دىققەت قىلىپ يۈرۈڭ، سىز دېگەن
يىڭجاڭ، ئۇنى قاتتىق تۇتۇڭ، ئۇنىڭدىن مەسىلە چىقىپ قالسا
سىزنى تۇتمەن» دەپ قوياتتى.
- b. ھاجى ئۇنىڭغا جاۋابەن: — ئازار يەپ كېلىۋىرسىز مېكىن، —
دەپ قويدى.
- c. سالى دورغا ھاجىنىڭ كۆزىگە ئەندىشلىك قاراپ قويدى.
- d. مەخسۇت مۇھىتى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ مەنىلىك كۈلۈپ
قويدى.

- (6) بۇ مەنىدىكى «قوي - » ياردەمچىسى كۆپ ھاللاردا
ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى
ئەھمىيەتسىزلىك تۈسى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:
- a. چاقچاق قىلىپ قويسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.
- b. ئەيۈ سوراپ قويساڭ بولدى ئەمەسمۇ؟
- c. ئولارنىڭ ئۆيىگە بىر بېرىپ قويمىساق بولماس.
- (7) بەزى پېئىللارنىڭ « - پ» لىق بولۇشى سىز رەۋىشداش

گرامماتىكا

شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۈسى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ خىيالىغا سەبىخە كېلىش بىلەن ئۆيدە ئولتۇرالماي قالدى.

b. پۇل بەرسەم ئالماي قويدى.

(8) بولۇشسىز شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ « - پ » لىق بولۇشسىز رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۈبېكتىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي تىنمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قاپلان قاچانلا بولسا قاپلان، ئۇ قولغا ئوگىنىدىغان نېمە ئەمەس، بۇ قاپلان ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ.

b. چيۈسلىڭدەك ئوغرى، قاتىللارغا خەلقنىڭ كۈچىنى تونۇتۇپ قويماي بولمايدۇ.

c. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياشلار ئاقتى، ئۇ بىردىنلا يېنىدىكى دوستىنىڭ بويىنىنى قۇچاقلاپ: — مەن قەسەم قىلىمەن، بۇ ئىنتىقامنى ئالماي قويمايمەن، ئىنتىقام ئالمىسام ئادەم ئەمەسمەن! — دەپ ھۆڭرەپ يىغلىدى.

(9) ئىش - ھەرىكەتنىڭ سۇس ئورۇنلىنىشىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەرىكەتنىڭ تاماملىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ كۈلۈپ قويۇپ، تۇۋاقنى ئاچتى.

b. ئۇ ماڭا قاراپ قويۇپ، گېپىنى باشلىدى.

c. مەن قولۇمدىكى كىتابنى قويۇپ قويۇپ، تېلېفوننى ئالدىم.

[-(X)p tur] (17)

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى،

ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بەزىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى، داۋاملىشىشىنى كۆرسىتىدۇ؛ يەنە بەزىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەلۇم چەك ئىچىدە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «تۈر -» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ تۈر - ، ئويىناپ تۈر - ، ساقلاپ تۈر - ...

ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ تەكرار، كۆپ قېتىم بولۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئالمىدەك يۇمىلاق يۈزى بىلەن كۈلۈپ تۇرىدىغان شەھلا كۆزلىرىنى قانداقتۇر بىر قايغۇ - ئەلەم تۇمانلىرى قاپلىۋالغاندەك كۆرۈنەتتى.

b. ھەيدەر غەپەندى سارىخاننىڭ تارتىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، « ئېلىڭ، ئېلىڭ، مەنمۇ قارشىپ تۇرىمەن، پات - پات كېلىپ تۇرىمىز » دەپ كۈلۈپ قويدى.

c. قۇربان تەڭرىتاغلىرىنىڭ قىش - يېزى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بىر داۋىنىدىن ئېشىپ بولغۇچە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ماڭىدۇ.

d. ئۇلارنىڭ چىرايى - شەكلى ۋە كىيىم - كېچىكىدىن ياقا يۇرتلۇق ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ۋە ھالەتنىڭ ئۈزۈلمەي داۋام قىلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بۇ خۇشاللىقى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چىرايى بىلەن مۇلايىم ئاۋازدا ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

b. ئېردىن باتىمىنى تۈسۈپ تۇرغاندا، مالچى ئورداغاي چۈشمەي تۇرۇپلا «سىزگە مېھمان باشلاپ كەلدىم» دېدى.
c. قارا قېچىرنىڭ بوينىدىكى زىل قوڭغۇراق پۈتۈن مەھەللىگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

(3) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى، مەلۇم ۋاقىت چېكى ئىچىدە ئورۇنلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

- a. مەن كەلگۈچە ساقلاپ تۇر.
b. تەتىل توشقۇچە ماڭا ياردەملىشىپ تۇر.
c. ھازىرچە بۈگەننى ھېچكىمگە دېمەي تۇر.

[-(X)p tašla-] (18)

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى، ئۇسۇلى، جەريانى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشىنى، مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ «-پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «تاشلا -» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ تاشلا - ، كۈلۈپ تاشلا - ، چۈۈپ تاشلا - ، تىلاپ تاشلا - ... ئىشلىتىلىشى:

بۇ شەكىل تۆۋەندىكى مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

(1) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ تېز، ئۈزۈل - كېسىل تاماملىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۆزلىرىنى كاتتا ھېسابلايدىغان دەۋر قەھرىمانلىرى بەزىدە ئاددىي ئىشلاردا ئۆزلىرىنىڭ سۈنئىي نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ياۋۇز قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ قويدۇ.

b. ئۇمۇ قىزىقچىلىق قىلىپ، «ئاپام مېنىڭ قارا تۇغۇلۇپ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قالغانلىقىمنى كۆرۈپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن دەپ يۈزۈمگە بىر ئېتىك چېچەكنى سېپىپ تاشلاپتىكەن» دەپتۇ.

c. ئۇ سىرت بىلەن بولىدىغان پۈتۈن ئالاقىنى ئۈزۈپ تاشلاپتۇ، پەيلى يامان.

(2) «تاشلا -» پېئىلى تۈس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەندە، يۇقىرىدىكى «ئەت -» ياردەمچى پېئىلى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. گۇمان كۆپ، غېنى ئاكام ساقچى ئىدارىسىگە بىر ئاي ئىچىدە قاتىلنى تاپمىساڭلار ھەممىڭنى ئېتىپ تاشلايمەن (ئېتىۋېتىمەن) دېگىلىمۇ مانا تۆت ئاي بولدى، ھېچكىم ئېتىلمىدى.

b. ما جۇڭيىڭ ئەسىرلەرنىڭ قېرى - چۈرى ۋە ئاقساق - چولاقلىرىنى شاللاپ تاشلاپ (شاللىۋېتىپ)، كارغا كېلىدىغانلىرىنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالدى.

c. ئامەت دېگەن شۇنداق نېمىكەن، قارىمامسىز، پەقەت ئىككىلا كىشى شۇنچە چېرىكنىڭ ئالدىنى توسۇپ، چېكىندۈرۈپ تاشلاپتۇ (چېكىندۈرۈۋېتىپتۇ).

[-(X)pyat] (19)

مەنىسى:

ئۆزى بىرىكىپ كەلگەن رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى ياكى شۇ ھالەتتە تۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس ياردەمچىسى «يات -» نىڭ

قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، چېچىلىپ يات -
ئىشلىتىلىشى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا
سوزۇلۇشىنى ياكى شۇ ھالەتتە تۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
مەسىلەن:

كىتابلار يەردە چېچىلىپ ياتىدۇ.

[-(X)p yür-] (20)

مەنىسى:

رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت بىلەن شۇ ئىش -
ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانى، ئەھۋالى ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ئىش -
ھەرىكەتنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىنى، داۋاملىشىشىنى كۆرسىتىدۇ.
ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىللارنىڭ
« - پ» لىق رەۋىشداش شەكلىگە «يۈر -» ياردەمچىسىنىڭ
قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىپ يۈر - ،
ئويناپ يۈر - ، ئوقۇپ يۈر ، سۆزلەپ يۈر - ...
ئىشلىتىلىشى:

(1) بۇ شەكىل ھەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىز، ئۇزاق
داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۈرۈمچىدە ئوقۇپ يۈرگىنىدە، كېيىن ساۋەندە
مۇئەللىم بولۇپ يۈرگىنىدە خەنزۇ تىلى - يېزىقىنى تىرىشىپ
ئۆگەنگەنىدى.

b. ئۇ بۇ يىگىرمە ئالتە ياشلىق، چىرايلىق كىيىنىپ
يۈرىدىغان كېلىشكەن يىگىتنى بارغانسېرى چوڭقۇر چۈشەنمەكتە
ئىدى.

c. چېدىر ئەتراپىدىكى مۇھاپىزەتچى چېرىكلەر شىۋىرغانغا
ئارقىسىنى قىلغان ھالدا مىلتىقلىرىنى قۇچاقلاپ، دۈگىدىشىپ

يۈرەتتى.

(2) رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاۋارە بولۇش، جاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. بۇ ئېغىر نەرسىنى نەلەردە كۆتۈرۈپ يۈرەي، مەشەدە قالسۇن.

b. تەييار كىتابتىن ئالساڭ بولدى ئەمەسمۇ، كۆچۈرۈپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

(3) سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى زادى كۈتمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ھامان تەئەججۈپلەنگەن، مازاق قىلغان تەرزىدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:
a. نېمە دەپ يۈرىدۇ. ما ئادەم!

b. تۈزۈك يازساڭچۇ، نېمىلەرنى يېزىپ يۈرسەن!

(4) بۇ خىل قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى شەكلى ھامان بۇيرۇق - تەلەپ مەيلىدە كېلىپ، ئالاھىدە تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە، يەنە!

b. ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ يۈرمە يەنە!

(5) پېئىلنىڭ بولۇشىنى چىتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشىنى ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

a. ئىشلىمەي يۈرۈپ ئىشتىن چىقىپ قاپتىمەن.

b. ئۇنىماي يۈرۈپ ئاخىر ئۇنىدى.

[-(X)vat]- (21)

مەنىسى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل ئاساس شەكلى ئاساسدا

ياسالغان سۈپەتداش، ئىسىمداش شەكىللىرى ۋە ھال - زامان شەكىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا باشقا ھاللىق سۈپەتداش، باشقا ھاللىق ئىسىمداش ۋە باشقا ھال - زامان شەكىللىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملاشقانلىق ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىپادىلىنىشى:

پېئىلنىڭ بۇ خىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە « - ۋات - \ - نۋات - \ - ۋات - \ - ۋات - \ » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ « - پ » لىق رەۋىشىداش شەكىلگە قوشۇلغان تۈس ياردەمچىسى «يات - \» نىڭ رەۋىشىداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان. مەسىلەن: «ئوينا - + - ۋات - \ - ئويناۋات - ، ياز - + - ۋات - \ - يېزۋات - ، قۇر - + - ۋات - \ - قۇرۇۋات - ، كۆر - + - ۋات - \ - كۆرۈۋات - .

ئىشلىتىلىشى:

(1) پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئاساس شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشى ئاساس شەكلى ئاساسدا ياسىلىشى مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا، بولۇشى ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق ئۇنى بىر يوشۇرۇن كۈچ بۇ يەردىن كېتىشكە، كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىماسلىققا ئالدىرىتىۋاتاتتى.

b. دۇنيادا نېمىلەر بولۇۋاتىدۇ، ھۆكۈمەت نېمىلەرنى قىلىۋاتىدۇ، ھېچكىم، ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ.

c. — زاكىرخان غوجام دوتەي بولغاندىن بېرى مەن كۆرۈشەلمەيۋاتمەن.

(2) پېئىلنىڭ بولۇشى ئاساس شەكلى ئاساسدا ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا، ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدىكى ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. خەت يېزىۋاتمايمەن، ماقالە يېزىۋاتمەن.

b. ئۇلار ئويناۋاتمايدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

c. سىزنى تونۇمايۋاتمايمەن، تونۇۋاتمەن.

(3) « - غىلى» لىق رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، رەۋىشداش

ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يۈز بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بېرىلەننى قورشاپ ھۇجۇم باشلىغىلىۋاتىدۇ.

b. بۇنى گومىنداڭنىڭ ياراتقۇچىسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندىم ئوتتۇرىغا قويغان، جياڭ جۇشى ئەمەلگە ئاشۇرغىلىۋاتقان بۇ كاتتا سىياسىي غەمخورلۇق تارىختا كۆرۈنگەنمۇ؟

c. ئەسكەرلەر ماشىنىدىن چۈشكىلىۋاتسا، مەن ئوۋ مىللىتى بىلەن بىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاتلىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈم.

d. - ئورۇسلار بىزنى ئاتقىلىۋاتىدۇ!

«يات -»، «ئولتۇر -»، «تۇر -» قاتارلىق شەكىللەر تۇس

ياردەمچىسى رولىدا كەلگەندە، پېئىلنىڭ چېتىلمە رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، خۇددى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان تۇس قوشۇمچىسى \ - vat - \ قا ئوخشاشلا پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئاساس شەكلىنى ياساپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق، تۈرلىنىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرقلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى سۈببىيكتىنىڭ ھەرقانداق

ھالەت ئاستىدىكى ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل بولسا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا سۈببىيكتىنىڭ ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان، ۋە ئۇيان - بۇيان يۈرگەن ھالەتتىكى ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەت ئىزچىل تۇس قوشۇمچىسى

گرامماتىكا

ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەتكە قارىغاندا كونكرېت بولىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قۇرۇلمىدا ياردەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇپ ياتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ كارىۋاتتا كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.)

b. ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىپ ئولتۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىدۇ.)

c. ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىپ تۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ

سېلىشىۋاتىدۇ.)

d. بالىلار ھويلىدا ئويىناپ يۈرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: بالىلار ھويلىدا ئويىناۋاتىدۇ.)

(2) بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئايرىم - ئايرىم ھالدا

ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش

ھالىتىدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىپ كېلەلەيدۇ، لېكىن ئىزچىل

تۈس قوشۇمچىسىدا بۇ ئىقتىدار يوق. مەسىلەن:

a. ماتېرىياللار يەرگە چېچىلىپ يېتىپتۇ.

b. ھەممەيلەن ساڭىلا قاراپ ئولتۇرىدۇ.

c. باغدا رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى.

d. ئونى قاچان كۆرسەڭ كۈلۈپلا يۈرىدۇ.

(3) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ

بۇيرۇق - تەلەپ رايىدا ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە

كېلەلمەيدۇ، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل بىلەن بىرىككەن پېئىللار

پېئىلنىڭ ھەممە شەكىللىرىدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئوقۇي، سەن ئاڭلاپ يات.

b. سىلەرنىڭ پارىڭىڭلارنى باشتىن - ئاياغ ئاڭلاپ ياتتىم.

c. مېنىڭ سۆزلىگىنىمنى سەن خاتىرىلەپ ئولتۇر.

d. مەن ساناپ تۇردۇم، ساق ئەللىك ئادەم كەلدى.

§11. باغلامچى پېئىللار

1. باغلامچى پېئىللار ھەققىدە

(1) مەنىسى:

تۇرغۇن سۆز ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئورتاق ئۈستىگە ئالدىغان پېئىللارنى باغلامچى پېئىللار دەپ ئاتايمىز. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولغان باغلامچىلارنىڭ مۇھىم بىر رولى شۇكى، ئۇلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى بولغان تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ تۇرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىش، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئورتاق مورفولوگىيەلىك خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

باغلامچى پېئىللار ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى يوقىتىپ، تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىللە يېڭى گىرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلەيدىغان ياكى تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا پەقەت ھۆكۈم مەنىسىلا قالغان پېئىللاردۇر.

(2) تۈرى

باغلامچى پېئىللار تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

تولۇق باغلامچىلار: بول - ، قىل - ، تۇر - ، كەل - ، چىق - ، كۆر - ، ھېسابلا - ، ھېسابلا - قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تولۇقسىز باغلامچىلار: - دۇر ، - د - ، - ئىد - ، ئىكەن ، ئىمىش قاتارلىقلار.

2. تولۇق باغلامچىلار

تولۇق باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەلەر بىلەن تولۇق باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ.

(1) بول -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى «بول -» پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋش ياكى رەۋش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشى ياكى مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مال سەمرسە ياغ بولىدۇ، يەر سەمرسە ياغ بولىدۇ.

b. ئادەم بولمىساڭ ئەقلىڭ بىلەن، ئەخمەق بولمىسەن ساقلىڭ

بىلەن.

c. ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە ئەلنىڭ بالىسى بول.

d. ھازىر ۋە كەلگۈسى توغرىسىدا توغرا ۋە غەپنىق

چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، دۇنيادا، جۇڭگودا، مۇنۇ

شىنجاڭدا بولۇۋاتقان ئىشلارنى ئۇچۇر - بۇجۇرلىرىغىچە

بىلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ.

e. قار يېغىپ ھەممە يەر ئاپپاق بولۇپ كەتتى.

f. بۇ ئىشلاردىن نۇرنىڭ ئىچى ئاچچىق بولۇپ قالدى.

g. ئادەملەر باراۋەر بولارمىش.

h. — شۇ چاغدىكى ئويۇم بىر يىل ھايات بولىدىكەنمەن بىر

يىل ئىشلەيمەن، ئىشلىگەندىمۇ ياخشى ئىشلەيمەن دېگەندىن ئىبارەت ئىدى، ھازىر ئىشلەۋاتقىنىمغا ئون تۆت يىل بولدى.
i. شۇنداق بولغاچقا، بۇ تېخنىكوم پەن ياۋنەنىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدە ئىدى.

j. مۇراسىم باغاقلىرى تولۇق تارقىتىلىپ بولدىمۇ ؟
k. سۇن چوڭشەن ئەپەندىنىڭمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم كۆرگەن كىشىسى سىز بولسىڭىز كېرەك.

l. — ھەي كالۋا، مەن نېمە دەۋاتىمەن، تېرىق بولسىمۇ ئېلىۋەر، ئەتە - ئۆگۈن بىرى ئون بولىدۇ.

m. ئۆز زامانىسىدە شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى ھېسابلانغان رۇسچە سىياسىي قانۇن تېخنىكومى ئەنە شۇ ھويلىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۈگۈن بۇ يەردە بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمى بولماقچىدى.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ «بول - باغلامچىسى بىلەن بىر - كىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «خاتىرجەم بول -»، «قۇربان بول -»، «ھەمراھ بول -»، «پەيدا بول -»، «تەييار بول -»، «جۇدا بول -»، «غايىم بول -»، «مەھرۇم بول -»، «مەمنۇن بول -»، «مەنسۇپ بول -»، «نامايان بول -»، «كېپىل بول -» دېگەن قۇرۇلمىلارنى قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ.

بۇ باغلامچى پېئىل يەنە پېئىللارنىڭ ھال شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھاللىق ئاساس شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) «- غان» لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكىلدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە «- ار» لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تىرىشقان بولساڭ ئالغا باساتتىڭ.

b. ئەخمەت قايتىپ كەلگەن بولسا چاقىرىپ چىق، يېتىپ قالغان بولسا چاقىرما.

c. مەن كېتەر بولدۇم يارىم، ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي.

d. پازىلباي كېتەر بولدى، مەنزىلگە يېتەر بولدى.

(2) « - غان» لىق سۈپەتداش بىلەن پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان دەپ ھېسابلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاقتىدا كەلمىگەنلەر ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولدۇ.

b. ياخشى ئوقۇمىساق، خەلقنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويغان

بولمىز.

(3) « - غان» لىق سۈپەتداش بىلەن « - پ» لىق رەۋىشداش

شەكلىدە بىرىكىپ، سۈبېكتىپ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، بۇ خىل ئاساس شەكلى كۆپىنچە ھالات بولۇپ كېلىدۇ، ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۇس ياردەمچىسى « - ۋال - » بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئوخلاپ قالغان بولۇپ جىم ياناتتى.

b. مەن كىتاب ئوقۇغان بولۇپ ئولتۇردۇم.

c. ئۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇۋالدى.

(4) « - غان» لىق سۈپەتداش بىلەن ۋاستىسىز بايان رايىدىكى

ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقىنى ئېتىبارسىزلىق بىلەن بايان قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تۈنۈگۈن باغقا چىقىپ بىر ئازمۇ پەيزى قىلالمدۇق، تاغقا

چىققان بولدۇق، بىر دەم قېپىققا چۈشكەن بولدۇق، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلدۇق.

(5) ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن

بىرىكىپ، سۈبېكتىنڭ خۇددى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغاندەك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ھېسسىياتقا ئىگە بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سۈرىتىڭنى قويۇپ كەت، سۈرىتىڭنى كۆرسەم، ئۆزۈڭنى كۆرگەندەك بولارمەن.

b. خېتىڭنى ئوقۇپ، خۇددى ئۆزۈڭ بىلەن سۆزلەشكەندەك بولدۇم.

c. بۇ كىنۇنى كۆرسە، كىشى خۇددى ئېكراندىكىلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك بولىدىكەن.

(6) « - دىغان» لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ سۈبېيكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتكە ئادەتلىنىشى، شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ياكى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇشى، شۇ ھەرىكەتكە مايىل بولۇشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇ دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەر كۈنى چېتىقىدىغان بولدۇم.

b. ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كېچىكمەيدىغان بولدى.

c. ھەر كۈنى مەشىق قىلساڭ، ياخشى يازىدىغان بولىسەن.

d. تىرىشىشىڭىز، ئىككى يىلدىلا گېزىت ئوقۇيدىغان بولىسىز.

e. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ھەممە ئادەم ماختايدىغان بولدى.

(7) « - دىغان» لىق سۈپەتداش بىلەن ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىدىن بېشارەت بولغانلىقى، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدا قارار ياكى توختام بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. چاپسان ماڭايلى، يامغۇر ياغىدىغان بولدى.

b. بۈگۈنكى يىغىندا سەن سۆزلەيدىغان بولدۇڭ.

c. ئۇ يېتىپ بېرىپلا تېلېگرامما بېرىدىغان بولدى.

(8) « - دىغان» لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەزنى

كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

a. بارىدىغان بولساڭ، چاپسان مالى.

b. ئەگەر ئۇ تىرىشىدىغان بولسا، ھەممىمىزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

(9) « - دىغان» لىق سۈپەتداش بىلەن ئوخشاشما كېلىشتىكى « - غۇ» لۇق ئىسىمداشقا قوشۇلۇپ ئاساس شەكلى سۈبېيىكتىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى تەمىن ئېتىش دەرىجىسىگە يېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاچچىقى كېلىپ يىغلىغۇدەك بولدى.

b. بۇ ئالىملار قاچان يېگۈدەك بولىدۇ.

c. بىر يىلدا گېزىت ئوقۇغۇدەك بولالايمىزمۇ؟

d. خەنزۇچە رومانلارنى ئوقۇغۇدەك بولۇپ قالدۇق.

e. ئەجەبمۇ كەلىمىنىڭ يارىم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولىدۇم.

f. قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولىدۇم.

(10) « - ۋاتقان» لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر شەكلىدە بىرىكىپ شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئۇلار دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا، كېيىن كېلەيلى.

b. دەم ئېلىۋاتقان بولسىڭىز، ئاۋارە قىلمايمەن.

c. ئولتۇرغان بولساڭ، تۇر؛ تۇرغان بولساڭ، مالى.

(11) « - ۋاتقان» لىق سۈپەتداش بىلەن « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلىدە بىرىكىپ، سۈبېيىكتىپ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، بۇ خىل ئاساس شەكلى كۆپىنچە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۇس ياردەمچىسى « - ۋال - » بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۇخلاۋاتقان بولۇپ جىم ياتاتتى.

b. مەن كىتاب ئوقۇۋاتقان بولۇپ ئولتۇردۇم.

c. ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كېتىۋاتقان بولۇۋالدى.

(12) « - ش» لىق ئىسىمداشلارغا قوشۇلۇپ سۈبىيىكتىنىڭ ۋەزىپىسى — ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بۈگۈن بىر كۈن قىلغان ئىشى بىر چاپاننى يۇيۇش بولدى.

b. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شەھەرنى مۇداپىئە قىلىش بولدى.

c. بىزنىڭ قىلىدىغىنىمىز ئۈچ ۋاخ تاماق يېيىشلا بولدى.

(13) « - ماق» لىق ئىسىمداش بىلەن ياكى مەقسەت رايى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇش توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ سەن بىلەن بىر تۇتۇشماق بوپتۇ.

b. ئۇ قىيىنچىلىقى بارلارغا ياردەم بەرمەك بوپتۇ.

c. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر سۆزلەشمەكچى بولدۇم.

d. ئۇ كەتمەكچى بولغانىدى، بىز نۇرغۇن گەپ قىلىپ ئاران توختىتىۋالدىق.

e. بۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشماقچى بولدۇڭلارمۇ؟

(2) قىل -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى «قىل -» پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت، ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان، ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش، ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش، ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتىنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. « قانداق قىلىش كېرەك » دەپ قاتتىق ئويلىنىپ قالدى ئۇ.

b. ھەيدەر ئەپەندىنىڭ خىيالى يىراقلارغا قانات قاققان قوشلاردەك، ئاللىقايلارغا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى.

c. بىر كۈنى خوجىنىياز خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ھېلىقى بۆكەن مۇڭگۈزلىرىدىن بىر جۈپنى سېتىش مەقسىتىدە كوچا ئارىلاپ يۈرۈپ، ئاشۇ مەسچىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى.

d. ئۇلار ئېردىنباقتا مېھمان بولۇپ ئولتۇرۇپ، يېرىم كېچىگىچە ھال - مۇڭ قىلىشتى.

e. — بۇنىڭغا ھېچكىم قارشى ئەمەس! — دېدى مەسئۇد سەبرى رومكىسىنى ئەخمەتجاننىڭ رومكىسىغا تەگكۈزۈپ، — ئېتىراپ قىلايلىكى، جاك جىجۇڭ تولا كەڭ قورساق ئادەم.

f. بىز ئىككى قولىمىزنى تۆت قىلالمايۋاتساق، ئۇ ئويىناپ يۈرىدۇ.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ « - قىل - » باغلامچى پېئىل بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «ئىئانە قىل -»، «پەيدا قىل -»، «كۈرەش قىل -»، «ئىنكار قىل -»، «بوزەك قىل -»، «ئابۇت قىل -»، «تەقدىم قىل -»، «قارار قىل -»، «تارمار قىل -»، «تەلەپ قىل -»، «پاش قىل -»، «ھۆكۈم قىل -»، «بىر تەرەپ قىل -» دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنىمۇ قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلار دەل يۇقىرىدىكى «بول -» باغلامچى قوشۇلۇپ ياسالغان قوشما پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك جۈپى بولۇپ كېلىدۇ.

بۇ باغلامچى پېئىل يەنە پېئىللارنىڭ ھال شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھاللىق ئاساس شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) « - غان» لىق سۈپەتدەش بىلەن « - پ» لىق رەۋىشداش

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شەكىلدە بىرىكىپ، سۈببېكتىپ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرگۈزۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۆزىنى قورقمىغان قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىپ باقتى، لېكىن بولمىدى.

b. ئاينى تولغان قىلىپ سىزمەن.

(2) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن بىرىكىپ، سۆزلىگۈچىگە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن بىرەر بېشارەت سېزىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەينىمدە بىرىكىم چاقىرغاندەك قىلدى، قارىسام ئەخمەت ئىكەن.

b. ئاخشام ھويلىغا بىرىكىم كىرگەندەك قىلىۋىدى، سەن ئىكەنسەن - دە.

c. ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ، قاراپ باقايلى.

d. يىغلىغاندەك قىلىسىز، نېمە بولىشىڭىز؟

(3) ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىدىن دېرەك بېرىدىغان بىرەر ئالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ، قاراپ باقايلى.

b. يىغىن باشلىنىپ بولغاندەك قىلىدۇ، كارىدوردا ھېچكىم يوق.

(4) « - دىغان» لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ، سۈببېكتىننىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ مېنىڭ سائىتىمنى توغرا ماڭىدىغان قىلىپ بەردى.

b. بۇ ئىشكىنى ئىچىگە ئېچىلىدىغان قىلىش.

c. ئۇنىڭ ئۇسۇلى ياخشى، ئىككى ئايدىلا پالمىلارنى گېزىت ئوقۇيدىغان قىلالايدۇ.

(5) « - غان» لىق سۈپەتداشنىڭ ئوخشاتما كېلىش شەكلى

بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغانلىقى ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈن بوران چىقىدىغاندەك قىلىدۇ.

b. ئۇ بۈگۈن كەتمەيدىغاندەك قىلىدۇ.

c. ماتېرىيال يەتمەيدىغاندەك قىلىدۇ.

(6) « - ۋاتقان» لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ مەلۇم شەيئىنىڭ مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ياكى مەلۇم ھالەتتە تۇرغان قىياپەتكە كىرگۈزۈلۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ رەسىمدە بىر ئوقۇغۇچى پۈتۈن زېھنى بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقان قىلىپ تەسۋىرلىنىپتۇ.

b. — ئوقۇتقۇچىنىڭ رەسىمىنى قانداق سىز سەن ؟

— دەرس سۆزلەۋاتقان قىلىپ سىز سەن.

(7) « - ۋاتقان» لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. كىرمەيلى، ئۇلار يىغىن ئېچىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

b. سەل توختايلى، تاشقىرىدا يامغۇر يېغىۋاتقاندەك قىلىدۇ.

(3) تۈر -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى « - تۈر» پېئىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت، ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان - مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز، ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەلۇم ئىشقا قارشى ھالدا مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىشى دائىرىسى بىرقەدەر تار بولۇپ، پەقەت پەرەز - قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە قارشىلىق بېقىندى جۈملىسىنىڭ

خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ياكى « - پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھاۋا سوغۇق تۇرسا، ئوت قالمىسا قانداق بولىدۇ؟

b. بۇ بالا كىچىكىگە تۇرۇپ تاماكا چېكىدىكەن.

c. ئۇ سېنىڭ ئاكاڭ تۇرسا، ھۆرمەت قىلمىساڭ بولامدۇ؟

d. ئەھۋال مۇشۇ تۇرسا، قانداق قىلغۇلۇق؟

e. سۆيگۈ دېڭىزى چوڭقۇرلۇقىدا مەن بىر قاينام تۇرسام،

ئۆسسۈز لۇقۇم قانداق قانسۇن، ئىچىپ كىچىك كۆلچەكلەرنى.

f. سىز كادىر تۇرۇپ شۇنداق قىلىشىڭىز بولامدۇ؟

g. سەن تەنھەرىكەتچى تۇرساڭ، بىز ساڭا قانداق تەڭ

كېلەلەيمىز؟

بۇ باغلامچى پېئىل يەنە پېئىللارنىڭ ھال شەكىللىرى بىلەن

بىرىكىپ، ھاللىق ئاساس شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

بۇلارنىڭ كونكرېت شەكىللىرى ۋە مەنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) « - غان » لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدا بىرىكىپ،

قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋەر ياكى ھالەت ۋەزىپىسىدە

كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەن تۇرسا، شۇنىمۇ بىلمەمدۇ؟

b. مەن ئۇنى كۆرمىگەن تۇرسام، قانداق تونۇيمەن.

c. سىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان تۇرۇپ، تونۇمايمەن

دەيسىزغۇ.

(2) ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىل بىلەن

بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىدىن دېرەك بېرىدىغان

بىرەر ئالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ تېخى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولمىغاندەك تۇرىدۇ.

b. بىرىكىمىدىن خاپا بولغاندەك تۇرىسىز، نېمە بولدى؟

(3) « - دىغان » لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر

شەكلىدە بىرىكىپ، خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيدىكەنمەن.

b. ئۇ تاماكا چەكمەيدىغان تۇرسا، تاماكا تۇتقىنىڭىز نېمىسى؟

c. يازالايدىغان تۇرۇپ، يازالمىمەن دېسىڭىز بولامدۇ؟

(4) « - غان» لىق سۈپەتداشنىڭ ئوخشاشما كېلىش شەكلى

بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغانلىقى ياكى

كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ خەنزۇچە بىلىدىغاندەك تۇراتتى، بىلمەيدىكەنغۇ؟

b. بۇ يەردە يامغۇر كۆپ ياغدىغاندەك تۇرىدۇ.

c. ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدىغاندەك تۇرىسىز، بۇرۇن كۆرۈشكەنمۇ؟

d. مەن يېقىندا غۇرۇمچىگە بارىدىغاندەك تۇرىمەن.

(5) « - ۋاتقان» لىق سۈپەتداش بىلەن شەرت رايىدىكى خەۋەر

شەكلىدە بىرىكىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى

بولىدۇ ياكى « - پ» لىق رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ ھالەت

بولىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئىمتىھان بېرىۋاتقان تۇرسام، قانداق چىقىمەن.

b. سىز ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە يۈرگەن تۇرىشىڭىز، ئەلۋەتتە

كۆرمىدىڭىز - دە.

c. سىز ئۇنىڭ بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان تۇرۇپ ئۇنى

تونۇمامسىز؟

(6) « - ۋاتقان» لىق سۈپەتداش بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت

ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۈنۈگۈن بىر نەرسە يېزىۋاتقاندا تۇراتتىڭىز، نېمە

يازدىڭىز؟

b. بالىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇۋاتقاندا تۇرىدۇ، نېمە

بولغاندۇ؟

(4) كەل -

(1) تولۇق باغلامچى رولىدىكى «كەل -» پېئىلى بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئومۇمەن مەۋجۇتلۇقىنى ياكى مەلۇم شەيئەگە قارىتا نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

a. تاجىكلار قاڭشارلىق كېلىدۇ.

b. ئۇ يەرنىڭ توپىسى قىزغۇچ كېلىدىكەن.

c. بۇ چاپان سىزگە لايىق كېلىدۇ، ماڭا سەل كەڭ كېلىشى

مۇمكىن.

d. بۇ ئۆي سىلەرگە تار كېلىپ قاپتۇ.

e. سىلەرگە كىچىك كەلگەن ئۆي ئۇلارغا كىچىك

كەلمەمدىكەن؟

f. بۇ ماقالىنى يېزىش ماڭا ناھايىتى تەس كەلدى.

(2) سان - مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ

ئۆلچەش نەتىجىسىدە ياكى ئەگەر ئۆلچەنسە، شۇ سان - مىقدار

نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ.

مەسىلەن:

a. تاغاردىكى ئۇن 92 جىڭ كەلدى.

b. ئۇ 120 كىلوگرام كېلىدىغان بىر تاشنى كۆتۈرۈپ

كەتتى.

c. بۇ مەيدان 500 كىۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

d. ئۇلارنىڭ ئۆيى بەش چاقىرىم كېلەر.

(5) چىق -

(1) تولۇق باغلامچى رولىدىكى «چىق -» پېئىلى سان ياكى

سان بىرىكمىسى ۋە سان - مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ،

ئۇلارنىڭ ئۆلچەش ياكى ساناش نەتىجىسىدە شۇ سان ياكى سان -

مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ.

مەسىلەن:

a. قويلارنى سانسام 62 چىقتى.

b. بۇ مەيدان 500 كىۋادرات مېتىر چىقىدۇ.

c. بۇ كىتابلارنى 15 پارچە دېگەندىڭ، 14 پارچە چىقتىغۇ؟

(2) بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ سىناق نەتىجىسىدە شۇ بەلگە نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

a. مېنىڭ ئېلېكتىرونلۇق لۇغىتىم ياخشى چىقتى.

b. ھەممىسىدىن سەن ئوچى چىقتىڭ.

(6) كۆر -

تولۇق باغلامچى رولىدىكى «كۆر -» پېئىلى بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ بىر خىل پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. بۇ خىل پېئىل شەكلى سۈبېيېكتىنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە دەپ ھېسابلىشىنى ياكى ھېس قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنى ھەممىمىز چوڭ كۆرىمىز.

b. ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي يوقلاپ كەلگىنىڭىز ئۈچۈن

رەھمەت.

c. بۇ چارنى بىزمۇ مۇۋاپىق كۆردۈق.

d. سەن بۇ ئىشنى ئاسان كۆرۈۋاتامسەن.

e. بىزنى يات كۆرمەڭ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «ھېسابلا -»، «ھېسابلا -»، «چاغلا -»، «تاپ -» پېئىللىرىمۇ ئايرىم ئورۇنلاردا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىپ، بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلىنى ياساشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئىلغار ھېسابلا -»، «ئىلغار ھېسابلا -»، «ئاسان چاغلا -»، «لازىم تاپ -» دېگەنگە ئوخشاش.

3 تولۇقسىز باغلامچىلار

(1 مەنىسى:

تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم خاراكتېرلىك خەۋەر ھاسىل قىلىپ ھۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار تولۇقسىز باغلامچى پېئىللار دەپ ئاتىلىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار «ئەر -» ياكى «تۇر -» پېئىلنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۆتكەن زامان ياكى «غان» لىق سۈپەتداش، «- ار» لىق سۈپەتداش ۋە ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «- مىش» لىق سۈپەتداش شەكىللىرىنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن ھاسىل بولغان.

(2 تۈرلىرى:

تولۇقسىز باغلامچىلار «تۇر -» پېئىلنىڭ «- ار» لىق سۈپەتداش شەكىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئىخچاملىنىپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياشىشىدىن مەيدانغا كەلگەن «- دۈر» (- دۈر، - دۈرۈر، - تۈرۈر، تۈر)؛ ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى «- دەك \ - تەك»، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەۋجۇت بولماق، تۇرماق» مەنىسىدىكى ھۆكۈم مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مۇستەقىل پېئىل «ئەر -» گە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «ئەردى» پېئىلنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن مەيدانغا كەلگەن «ئىد -» (- مد - ئېدى، ئېردى، ئەردى)؛ «- غان» لىق سۈپەتداش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان «ئەركەن» پېئىلنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن كەلگەن «- كەن \ ئىكەن» (ئىكەن، ئېكەن، ئېركەن، ئەركەن)؛ «- مىش» لىق سۈپەتداش

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان « - مىش \ ئىمىش »؛
« - غان » لىق سۈپەتداش قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان
« ئىكەن » پېئىلىنىڭ ئىخچاملىنىشىدىن كەلگەن « - كەن \
ئىكەن » شەكلىگە « - لىك » قوشۇمچىسى قوشۇلۇشىدىن ھاسىل
بولغان « ئىكەنلىك »؛ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل
پېئىل « ئەر - » نىڭ بولۇشىسىز شەكلىگە « - ار » لىق سۈپەتداشنىڭ
بولۇشىسىز شەكلى « - س » نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان
« ئەمەس » (ئەمەس ، ئېرمەس ، ئەرمەس ، ئەر - مە - س) قاتارلىقلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3) ئىشلىتىلىشى:

(1) - دۇر \ - تۇر

تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ھۆكۈملۈك مەنىسىنى
كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. ئەدەبىي، سىياسىي گەسەرلەردە
كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئىتتىپاقلىق كۈچتۇر.

b. چىرايلىقتۇر ھەممە نەرسىسى،

چىرايلىق ئۇنىڭ قايغۇسىمۇ ھەم.

گۆھەردۇر، ئالىمدۇر، خۇش يۇراق گۈلدۇر،

ۋەتەن دالاسىدا كۆرگەن توكى تېزەك.

ئەيسادۇر، مۇسادۇر يۇرتۇڭ ئادىمى،

يات يۇرتتا تۇغقانمۇ تۇيۇلماس دوستىدەك.

(2) - دەك \ - تەك

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارنىڭ ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى
بىلەن بىر مەنبەدىن كەلگەن. ئەمما، جۈملىدىكى ۋەزىپىسى
ئوخشىمايدۇ. بۇ شەكىل تۇرغۇن سۆزلەرگە ياكى پېئىللارنىڭ
تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزى
ۋاستىلىك ئىگە بولغان ئۇچۇرلارنى باشقىلارغا بايان قىلىپ
بېرىشتە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- a. تۈنۈگۈن كەلگىنى ئاكاڭدەك.
b. بۇ رومان بەك ياخشىدەك، بىرنى ئالايمۇ؟
c. ئۇنىڭ نەتىجىسى 90 دەك.
d. ئۇ ناخشىغا بەك ئۈستىدەك.

(3) ئىدد - ⑩

بۇ باغلامچى پېئىل ناھايىتى ئۈنۈملۈك بىر شەكىل بولۇپ، تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، بىرەر شەيئى ياكى ئەھۋال توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىز ئوقۇشقا كەلگەندە، ئۇ تېخى ئۈچ ياشلىق بالا ئىدى.

b. تۈنۈگۈن سىزگە تېلېفون بەرگەن كىشى مەن ئىدىم.

c. ئۇلار ئون ئىدى، بىز سەككىز ئىدۇق.

d. بۇرۇن شۇنداق قەلەمدىن بىرى مەندىمۇ بار ئىدى.

e. — راست ئۇ قىز ھەقىقەتەن چىرايلىق ئىدى.

— چىرايلىق ئىدى دەيسىزغۇ؟ ھازىر نەدە؟

f. شۇ پۇل دېگەن نەرسە ماڭىمۇ لازىم ئىدى.

B. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن ياكى قىسمەن راي شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدۇ، زامان نۇقتىسىدىن نىسپىي زاماننى ئىپادىلەيدۇ.

a. دادام تېخى تۈنۈگۈن بۇ شەھەرگە كەلگەنىدى.

b. ئۇ بىر كىتاب يېزىۋاتقاندى.

c. مەن خوتەنگە بارماقچىدىم.

C. شەرت رايىدىكى پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى بىلەن بىرىكىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئارزۇ - ئارماننى، بولۇشىمىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ پېئىل

ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئەندىشىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

- a. تازا بىر يامغۇر ياغسىدى.
- b. نۇرى تېز رەك ساقىيىپ كەتسىدى.
- c. بۇ ئىشنى مۇئەللىم بىلمەي قالسىدى.
- d. ئۇ يەنە كېچىكىپ قالمىسىدى.

(4) - كەن \ ئىكەن

بۇ باغلامچى پېئىلمۇ ناھايىتى ئۈنۈملۈك بىر شەكىل بولۇپ،
تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى
بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، بىرەر شەيئى ياكى
ئەھۋال توغرىسىدىكى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ياكى ئۆزى كۆرگەن
بولسىمۇ مەلۇم پاكىتلار ئاساسىدا ئىسپاتلانغان ئىشلارنى
باشقىلارغا بايان قىلىپ بېرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. قارىسام ئۆي ياساشقا خېلى ئۈستىكەنسز.
- b. بۇ گىلەم ھەقىقەتەن ئېسىل ئىكەن.
- c. ئۇنىڭ كىتابى يوق ئىكەن.
- d. ئۇلارنىڭ ئۆيى ئۈرۈمچىدە ئىكەن.

B. پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى (ئاساسەن
سۈپەتداشلار) بىلەن ياكى قىسمەن راي شەكىللىرى بىلەن
بىرىكىپ، ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ۋاسىتىلىك ئىگە بولغان
ئۇچۇرنى ئىپادىلەيدۇ، زامان نۇقتىسىدىن نىسپىي زامانىنى
ئىپادىلەيدۇ.

- a. دادام بۇرۇن قەشقەردە ئىشلىگەن ئىكەن.
- b. ئۇنىڭ بالىسى ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان ئىكەن.
- c. ئۇمۇ رەسىم كۈرسىغا قاتناشماقچى ئىكەن.
- C. شەرت رايىدىكى پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى بىلەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىرىكىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئارزۇ - ئارماننى، بولۇشىنى شەكلى بىلەن بىرىكىپ پېئىل ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەت ھەققىدىكى ئەندىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تازا بىر يامغۇر ياغسەن.

b. نۇرى تېز رەك ساقىيىپ كەتسەن.

c. بۇ ئىشنى مۇئەللىم بىلمەي قالسەن.

d. ئۇ يەنە كېچىكىپ قالمىسەن.

(5) - مىش \ ئىمىش

بۇ باغلامچى تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئېنىقسىزلىق، كىنايە، كەمسىتىش قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇلار يېرىمى پىيادە، يېرىمى ئاتلىقمىش.

b. ئۇ كىشى سىزنىڭ دوستىڭىز مىش - ھە؟

c. ئۇ ماخا بەك ئامراق مىش.

d. ئۇ مېنىڭ دادام مىش!

(6) ئىكەنلىك

بۇ باغلامچى ھۆكۈم جۈملىلەرنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرۇپ، جۈملىدە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ، ئەسلىي ھۆكۈم جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىگىلىك كېلىشلىك ئېنىقلىغۇچىغا ئۆزگىرىدۇ، «ئىكەنلىك» نىڭ كەينىگە مۇناسىپ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. سىزنىڭ ئوقۇغۇچى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلمەپتىمەن.

b. بۇنىڭ بەش ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بىلىمەن.

c. ئۇنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكى راست، ئەمما ئەخلاقى

قانداق؟

بەزىدە مەقسەت رايى بىلەن قۇرۇلغان سوئال جۈملىلەرنى

گرامماتىكا

پېئىللىق سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرىدۇ. ئەسلىي سوئال جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىگىلىك كېلىشلىك ئېنىقلىغۇچىغا ئۆزگىرىدۇ، «ئىكەنلىك» نىڭ كەينىگە مۇناسىپ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

- a. سىزنىڭ نېمە قىلماقچى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلىمىدىم.
- b. ئۇنىڭ نەگە بارماقچى ئىكەنلىكىنى مەن نەدىن بىلەي؟
- c. نېمە يېمەكچى ئىكەنلىكىڭىزنى ماڭا دەڭ.

(7) ئەمەس

«ئەمەس» باغلامچىسى بولۇشسىزلىقنى ئىپادىلەيدىغان باغلامچىدۇر. تۇرغۇن سۆزلەر ياكى پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىنكار ھۆكۈمىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

- a. بۇ رادىيو ئەمەس، يانفون.
- b. مېنىڭ كۆزۈم تازا ياخشى ئەمەس.
- c. ئۇلار ئىككى ئەمەس، تۆت.
- d. كىتابىمىز مەندە ئەمەس.
- e. بۇ يەردە ئەزەلدىن بۇنداق چوڭ توي بولغان ئەمەس.
- f. مەن ئۇنداق دېمەكچى ئەمەس.

§12. پېئىللارنىڭ ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئىككى خىل يول بىلەن يەنى، سىنتېتىك ۋە ئانالىتىك يول بىلەن ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى بار. گەرچە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ سانى بەك كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئىشلىتىلىشچانلىقى يۇقىرى.

1. پېئىللارنىڭ سىنتېتىك يول بىلەن ياسىلىشى

(1) - لا \ - لە

بۇ ناھايىتى ئۈنۈملۈك قوشۇمچە بولۇپ، ئىسىم، ئالماش ۋە سۈپەتلەردىن ھەم كۆپ بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: ئورۇن+ - لا ← ئورۇنلا - ، ئىش+ - لە ← ئىشلە - ، ئارزۇ+ - لا ← ئارزۇلا - ، تاش+ - لا ← تاشلا - ، سۆز+ - لە ← سۆزلە...؛

سۈپەتلەردىن: يامان+ - لا ← يامانلا - ، قىيىن+ - لا ← قىيىنلا - ، ئۇزۇن+ - لا ← ئۇزۇنلا - ، تۈز+ - لە ← تۈزلە - ، قارا+ - لا ← قارىلا...؛

تەقلىد سۆزلەردىن: جاراڭ+ - لا ← جاراڭلا - ، پىلىدىر+ - لا ← پىلىدىرلا - ، گۈلدۈر+ - لە ← گۈلدۈرلە - ، جاراڭ+ - لا ← جاراڭلا - ...

(2) - لاش \ - لەش

بۇ قوشۇمچە ئىسىم، سۈپەت ۋە سانلارغا قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ، مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: ماكان+ - لاش ← ماكانلاش - ، ۋەدە+ - لەش ← ۋەدىلەش - ، سانائەت+ - لەش ← سانائەتلەش - ، ئېلېكتىر+ - لەش ← ئېلېكتىرلەش - ، يۈز+ - لەش ← يۈزلەش - ...؛

سۈپەتلەردىن: ئىزچىل+ - لاش ← ئىزچىللاش - ، ياخشى+ - لاش ← ياخشىلاش - ، چىرىك+ - لەش ← چىرىكلەش - ...؛ سانلاردىن: بىر+ - لەش ← بىرلەش - .

(3) - لان \ - لەن

بۇ قوشۇمچە ئىسىم، سۈپەت ۋە سانلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: قورال+ - لان ← قوراللان - ، ئۈمىد+ - لەن

گرامماتىكا

← ئۈمىدلەن - ، ئىز + - لەن ← ئىزلەن - ، جان + - لان ←
جانلان - ، كۈچ + - لەن ← كۈچلەن - ، نۇر + - لان ← نۇرلان - ،
گۈل + - لەن ← گۈللەن - ...؛

سۈپەتلەردىن: ماغدۇرسىز + - لان ← ماغدۇرسىزلان - ،
ئۈمىدسىز + - لەن ← ئۈمىدسىزلەن - ...
سانلاردىن: ئىككى + لەن ← ئىككىلەن

(4) - ل - \ ە

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ.
مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: قان + - ل ← قانا - ، سان + - ل ← سانا - ...؛
سۈپەتلەردىن: بوش + - ل ← بوشا - ، ياش + - ل ← ياشا - ،
تۈز + - ە ← تۈزە - ...

(5) - ي - \ - اي - \ - ەي

بۇ قوشۇمچە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ.
مەسىلەن:

قارا + - ي ← قارا ي - ، ئاز + - اي ← ئازاي - ، كۆپ + - ەي
← كۆپەي - ، كۈچ + - ەي ← كۈچەي - ، كەم + - ەي ← كېمەي - ،
كەڭ + - ەي ← كېڭەي - ...

(6) - ر - \ - ار - \ - ەر

بۇ قوشۇمچە سۈپەتلەردىن ۋە بەزى ئىسىملاردىن پېئىل
ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىسقا + - ر ← قىسقار - ، قايغۇ + - ر ← قايغۇر - ، ئاق + - ار
← ئاقار - ، ياش + - ار ← ياشار - ، كۆك + - ەر ← كۆكەر - ...
(7) - د - \ - دە - \ - تا - \ - تە

بۇ قوشۇمچە ئىسىملاردىن ۋە بەزى سۈپەتلەردىن پېئىل
ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىسىملاردىن: ھور + - دا ← ھوردا - ، شامال + - دا ←

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شامالدا - ، ھەرە + - دە ← ھەرىدە - ...؛

سۈپەتلەردىن: ھۆل + - دە ← ھۆلدە - ، نەم + - دە ← نەمدە - ،
قىس + - تا ← قىستا - ...

(8) - سر \ - سرە

بۇ قوشۇمچە ئىسىملاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قان + - سىرا ← قانسىرا - ، سۇ + - سىرا ← سۇسىرا - ،
ھال + - سىرا ← ھالسىرا - ، خەۋپ + - سىرە ← خەۋپسىرە - ...

(9) - اغىر \ - ەڭگىرە

بۇ قوشۇمچە ئىسىملاردىن پېئىل ياسايدۇ، مەسىلەن:

ياش + - اغىرا ← ياشاغىرا - ، ئەس + - ەڭگىرە ←
ئېسەڭگىرە - ...

(10) - داش

بۇ قوشۇمچە ئىسىمدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

مۇڭ + - داش ← مۇڭداش - ...

(11) - غار \ - قار \ - كەر \ - قۇر

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە ئالماشلاردىن پېئىل ياسايدۇ.
مەسىلەن:

سۇ + - غار ← سۇغار - ، ئاڭ + - قار ← ئاڭقار - ، ئۆز + -
گەر ← ئۆزگەر - ، باش + - قۇر ← باشقۇر - ...

(12) - ى

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

باي + - ى ← بېيە - ، تىنچ + - ى ← تىنچە - ، لاي + - ى
← لېيە - ...

(13) - ۇق \ - ىق \ - ىك

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ۋە رەۋىشلەردىن ھەم بىر قىسىم سۈپەت
ۋە سانلاردىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

گرامماتىكا

يول + - ۇق ← يولۇق - ، ئىچ + - ىك ← ئىچىك - ، كەچ +
- ىك ← كېچىك - ، بىر + - ىك ← بىرىك - ، جىم + - ىق
← جىمىق - ...

(14) - ست

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

تەڭ + - ست ← تەڭستە - ، كەم + - ست ← كەمستە - ...

(15) - سىن

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

غېرىب + - سىن ← غېرىبسىن - ...

(16) - قىل

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىڭ + - قىل ← چىڭقىل - ...

(17) - نا

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياش + - نا ← ياشنا - ...

(18) - شا \ - شە

بۇ قوشۇمچە سۈپەتتىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئولڭ + - شا ← ئولڭشا - ، تەڭ + - شە ← تەڭشە - ...

(19) - جا

بۇ قوشۇمچە ئىسىمدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

يالقۇن + - جا ← يالقۇنجا - ...

(20) - ىلدا \ - ىلدە \ - ۇلدا \ - ۇلدە

بۇ قوشۇمچە ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق

سېزىم تەقلىدلىرىدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىك + - ىلدا ← چىكىلدا - ، دىر + - ىلدە ← دىرىلدە - ،

لەپ + - ىلدە ← لەپىلدە - ، پۇش + - ۇلدا ← پۇشۇلدا - ، گۈر +

- ۇلدە = گۈرۈلدە - ...

(21) - قىرا \ - كىرە \ - كىرا

بۇ قوشۇمچە تەقلىد بىر بوغۇملۇق ئاۋاز، ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

شار+ - قىرا ← شارقىرا - ، پار+ - قىرا ← پارقىرا - ،
گۈر+ - كىرە ← گۈركىرە - ، كار+ - كىرا ← كاركىرا - ، كور
+ - كىرا ← كوركىرا - ...
(22) ر - \ رە - \ برا

بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ياكى \ ك\ تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق ئاۋاز تەقلىدلىرىدىن ۋە بىر قىسىم ھالەت - ئوبراز تەقلىدلىرىدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھاڭ + - را ← ھاڭرا - ، م + - رە ← مەرە - ، مۆرە + - رە
← مۆرە - ، يالت + - برا ← يالتىرا - ...
(23) - شى

بۇ قوشۇمچە تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

غىڭ + - شى ← غىڭشىد - ، ھاۋ + - شى ← ھاۋشىد - ، لىڭ
+ - شى ← لىڭشىد - ...
(24) - قا \ - رقا

بۇ قوشۇمچە سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىڭ + - قا ← چىڭقا - ، يات + - رقا ← يېتىرقا - ، ئاچ +
- رقا ← ئېچىرقا - ...
(25) - شتۇر \ - شتۇر \ - شتۇر

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارغا قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئەپلەپ - سەپلەپ ئورۇنلاش، قولنىڭ ئۆچىدىلا ئىشلەش، تەكرارلاپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكۈزۈش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىلا + - شتۇر ← سىلاشتۇر - ، يىغە + - شتۇر ←

گرامماتىكا

يىغىشتۇر - ، تۈزە - + - شتۇر ← تۈزەشتۇر - ، يۆمە - + - شتۇر ← يۆمەشتۇر - ...

(26) - ۇمسىرا \ - مسىرا \ - ۇمسىرە

بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم پېئىللارغا قوشۇلۇپ پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورق - + - ۇمسىرا ← قورقۇمسىرا - ، كۈل - + - ۇمسىرە
← كۈلۈمسىرە - ، يىغلا - + - مسىرا ← يىغلامسىرا - ...
(27) - ق \ - بق \ - ۇك

بۇ قوشۇمچە پېئىلدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزى - + - ق ← قىزىق - ، باس - + - بق ← بېسىق - ،
كۆز - + - ۇك ← كۆنۈك - ...

2. پېئىللارنىڭ ئانالىتىك يول بىلەن ياسىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم پېئىللار ئانالىتىك يول بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇنداق ئۇسۇلدا پېئىللار تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ:

(1) ئىسىم بىلەن پېئىللارنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بوي + سۇن - ← بويىسۇن -

باش + تارت - ← باشتارت -

يۈز + بەر - ← يۈزبەر -

چارە + كۆر - ← چارەكۆر -

قول + قوي - ← قولقوي -

يول + قوي - ← يولقوي -

باش + قوش - ← باشقوش -

ئۈمىد + قىل - ← ئۈمىدقىل -

ئارزۇ + قىل - ← ئارزۇقىل -

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

يەل + بەر - ← يەل بەر -

قەسەم + بەر - ← قەسەم بەر -

تىل + بىرىكتۈر - ← تىل بىرىكتۈر -

قەد + كۆتۈر - ← قەد كۆتۈر -

قولاق + سال - ← قولاق سال -

نەزەر + سال - ← نەزەر سال -

(2) سۈپەت بىلەن يېنىلارنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئېغىر + ئال - ← ئېغىر ئال -

ئېغىر + كەل - ← ئېغىر كەل -

يوق + بول - ← يوق بول -

يامان + بول - ← يامان بول -

كېرەك + قىل - ← كېرەك قىل -

(3) كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن بەزى ئىسىملار بىلەن

يېنىلارنىڭ بىرىكىشىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يولغا + قوي - ← يولغا قوي -

يولغا + سال - ← يولغا سال -

ئەمەلگە + ئاشۇر - ← ئەمەلگە ئاشۇر -

يەردە + قوي - ← يەردە قوي -

ھۆددىسىدىن + چىق - ← ھۆددىسىدىن چىق -

① 胡裕树、范晓：《动词研究》，河南大学出版社，1995，p.1.

② 古力娜·艾则孜：《初探现代维吾尔语非人称动词构成的复合词》，《语言与翻译》，2008年第3期。

③ «مەجهۇل» دېگەن سۆز ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، «جەھل، جاھىل» سۆزلىرى بىلەن يىلتىزداش بىر سۆز، مەنىسى «يىلىنىمىگەن، ئوقۇلمىغان» دېگەنلىك.

④ خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 381 - بەت.

⑤ خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 388 - بەت.

⑥ نۇرمۇھەممەد ئىبراھىم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2007 - يىللىق 2 - سان، 18 - بەت.

⑦ نۇرمۇھەممەد ئىبراھىم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئىستاتىستىكىلىق تەھلىل»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2007 - يىللىق 2 - سان، 18 - بەت.

⑧ گۈلنار ئەزىز: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 - يىللىق 3 - سان، 34 - بەت.

⑨ ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئەسەرلەردە ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە ئىسىم، ئالماش ۋە پېئىللارنىڭ شەخس سىستېمىسىدا 2 - شەخس كۆپلۈك سىياپە تۈرى كىرگۈزۈلمىگەن. مەركىزىي دىيالېكتنىڭ شىمالىدىكى شېۋىلىرىدە 2 - شەخس سىياپە تۈرىنىڭ بىرلىك شەكلىگە ماس ھالدا كۆپلۈك تۈرى قوللىنىلىدۇ، بۇنداق قوللىنىشنىڭ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمەلىي تىل ئىستېمالىدا (ئەسەرلىرىمىزدە) بۇ تۈر خېلى كەڭ قوللىنىلغان. ئۇيغۇر تىلىدىكى شەخس شەكىللىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇشقا ۋە ئۇيغۇر تىلىنى كومپيۇتېردا بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىغا پايدىسى بولار، دېگەن مەقسەتتە بۇ تۈرنىمۇ ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىش كېرەك دەپ ھېسابلاپ ئەسلىمىزگە كىرگۈزدۈق.

⑩ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇر شۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (2 - قىسىم) ناملىق كىتابتا ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىنىڭ شەكلى ئىككى خىل ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان، لېكىن بۇ ئىككى خىل شەكىل پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئالمايدۇ. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى پەقەت شەخسلەرنىڭ سىستېمىسىنىلا كۆرسىتىدۇ، كۈنكەپت شەكىللىرىنى بەرمەيدۇ.

⑪ 力提甫·托乎提:《从短语结构到最简方案—阿尔泰语言的句法结构》北京:中央民族大学出版社, 4002, P.

⑫ چېڭ شىياڭ ئەپەندىلەر تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق ئەسەردە بايان بىلەن جەدۋەللەشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈشتە ئىككى خىل ئەھۋال كۆرۈلگەن. يەنى، باياندا «ئېنىق ئۆتكەن زاماننىڭ بولۇشلۇق شەكلى پېئىل ئۆزەكلىرىگە ئالدى بىلەن ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى (-دى \ -تى \ -دۇ \ -تۇ \ -تۈنى، ئاندىن پېئىللارنىڭ تۇرغۇن شەكىلدىكى شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ» دەپ بايان قىلغان بولسا، جەدۋەلدە ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىدىن پەقەت «-دى \ -تى» نىلا كۆرسەتكەن. (چېڭ شىياڭ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى، 287 - بەت).

⑬ پەقەت يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، 2 - شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرىدە كۆرۈلگەن ئەھۋالنى ئالاھىدە ئەھۋال قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدۇ.

⑭ 葛本仪:《实用中国语言学词典》，青岛出版社，1992，p101.

⑮ خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 288 - بەت.

⑯ 梁宇建:《当代认知心理学》，上海教育出版社 2003，p.112 - 114

⑰ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، (2 - قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى.

⑱ قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، (2 - قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 302 - بەت.

⑲ خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 251 - بەت؛ لىتىپ توختى: «چېڭ شىياڭ ئەپەندىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى، نى ئوقۇغاندىن كېيىن ئويلىغانلىرىم»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 - يىللىق 5 - سان، 14 - بەت.

⑳ تۈردى ئەخمەت، ئەنسىرىدىن مۇسا، نەسرۇللا يولبولىدى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 - يىلى.

㉑ 哈密提·铁木尔:《维吾尔语的陈述式》，《民族语文》，1982(1)，

pp.48 - 52

گىرامماتىكا

خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 288 - 309 - بەتلەر؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى، 1 - 18 - بەتلەر؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى، 65 - 80 - بەتلەر.

② 蒲泉、武致中:《现代维吾尔语语法》，新疆人民出版社，1994, pp. 126-127

③ چېڭ شىلياڭ باش مۇھەررىرلىكىدە: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى، 358 - 390 - بەتلەر.

④ 易坤王李、高士杰:《维吾尔语语法》，中央民族大学出版社，1998, p. 255.

⑤ كۈرەش مەھمۇتجان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى، 497 - بەت.

⑥ خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى، 2 - بەت؛ —، «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى، 66 - بەت.

⑦ 李增祥，买提热依木、张铁山:《回鹘文文献语言简志》，乌鲁木齐:新疆大学出版社，1999, p. 144.

⑧ ناسىلوق: «ئورخۇن - يېنەسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى» (ئۇيغۇر سايرانى، سابىت روزى تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىلى 266 - بەت.

⑨ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 - توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى، 427 - بەت.

⑩ گۈلنار ئېزىز: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 - يىللىق 3 - سان، 37 - بەت.

⑪ 张定京:《现代哈萨克语实用语法》，中央民族大学出版社，2004, p. 335.

⑫ Robert Binnick, Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspect Oxford University, 1991, p. 159.

⑬ بۇ يەردىكى «ھالەت تىپى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «情状类型»، ئىنگلىز تىلىدىكى «situation type» قا توغرا كېلىدۇ.

③4 Robert Binnick, *Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspect*, Oxford University, 1991, p.143.

③5 Bernard Comrie, *Aspect* (《体范畴》), 北京大学出版社, 2005.

③6 بۇ يەردىكى «پۈتكەن ھال ۋە پۈتمىگەن ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «完成体, 未完成体», ئىنگلىز تىلىدىكى «perfective aspect, imperfective aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

③7 بۇ يەردىكى «تەكرار» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «惯常体», ئىنگلىز تىلىدىكى «habitual aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

③8 بۇ يەردىكى «داۋام ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «持续体», ئىنگلىز تىلىدىكى «continuous aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

③9 بۇ يەردىكى «ئىزچىل ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «进行体», ئىنگلىز تىلىدىكى «progressive aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

④0 بۇ يەردىكى «غەيرىي ئىزچىل ھال» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «非进行体», ئىنگلىز تىلىدىكى «nonprogressive aspect» قا توغرا كېلىدۇ.

④1 Bernard Comrie, *Aspect* (《体范畴》), 北京大学出版社, 2005, pp.3-25.

④2 B. Comrie, *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

④3 خەنزۇ ۋە ئىنگلىز تىللىرىدىكى ۋە aspect ئۇيغۇر تىلىدا ھالغا، 貌 (态) ۋە mood تۈسكە توغرا كېلىدۇ.

④4 力提甫·托乎提: 《阿尔泰语言中动词体的表达》, 戴庆夏主编: 《中国民族语言文学研究论集》, 北京: 民族出版社, 2002年; 高丽琴: 《试论维吾尔语动词的体》, 《新疆大学学报》, 1985(2); Xamit Zakir, *Problems of Turkic Morphology: Classification of Suffixes, Case, Tense and Aspect*, PhD Dissertation, University of Washington, 1999; -, 《突厥语族诸语言词法描写中尚待解决的若干问题》, 《语言与翻译》, 2002(2); 方晓华: 《论维吾尔语的系词》, 《新疆师范大学学报》, 1995(3); 沈利德: 《谈维吾尔语动词的体》, 《语言与翻译》, 1999(2); 吾买尔江·库尔班: 《现代维吾尔语动词的时体范畴及其时间指向功能》, 《语言与翻译》, 2007(1); Ablähät Ibrahim, *Meaning and Usage of Compound Verb in Modern Uyghur and Uzbek*, PhD Dissertation, University of Washington, 1999.

خەمىت تۆمۈر: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا», «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2), مىللەتلەر نەشرىياتى, 1983 - يىلى, «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ).

گرامماتىكا

مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى: تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى: جاۋ شائىرۇ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى: ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «تۈركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلىرىنى ئىپادىلىگۈچى مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىللىق 3 - سان: ئابلەھەت ئىبراھىم: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، 1984 - يىلى: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى.

④5 <http://www.scar.utoronto.ca/binnick/TENSE/Bibliography.html>

④6 ش. كىبىروف: «تۈركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلىرى توغرىسىدا — ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 2007 - يىللىق 1 - سان.

④7 力提甫·托乎提: 《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编: 《中国民族语言文学研究论集》，北京: 民族出版社，2002.

④8 خەمىت تۆمۈر ئەپەندى دەل مۇشۇ ئاتالغۇنى قوللانغان. خەمىت تۆمۈر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى.
④9 بۇ يەردىكى «ئوخشاش ئورۇنلۇق» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «像似近位»، ئىنگىلىز تىلىدىكى «proximity iconic» قا توغرا كېلىدۇ.

⑤0 Bybee, J. Perkins, R., and Pagliuca, W., *The Evolution of Grammar – Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*, Chicago: University of Chicago, 1991.; Ungerer, F. & H. J. Schmid, *An introduction to cognitive linguistics*, Beijing: Beijing Foreign language Teaching and Research Press, 1992.

⑤1 بۇ يەردىكى «ئوخشاشلىق» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «像似性»، ئىنگىلىز تىلىدىكى «iconic» قا توغرا كېلىدۇ.

⑤2 بۇ يەردىكى «كۆرسىتىش» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «性示指»، ئىنگىلىز تىلىدىكى «dietic» قا توغرا كېلىدۇ.

⑤3 B. Comie, *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge university Press, 1976, p.5.

⑤4 V. Klein, *The Present Puzzle, "Language"*, 1992, Vol.68.3, pp.525-552.

⑤5 بۇ يەردىكى «ئىش ۋاقتى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تىلىدىكى «事件时间»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Event Time(ET)» قا توغرا كېلىدۇ.
55 بۇ يەردىكى «سۆز ۋاقتى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «说话时间»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Speech Time(RT)» قا توغرا كېلىدۇ.
57 بۇ يەردىكى «بەلگە ۋاقتى» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «参照时间»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Referense Time(RT)» قا توغرا كېلىدۇ.

58 Dahl Osten, Tense and Aspect Systems, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985, p. 23.

59 Dahl Osten, Tense and Aspect Systems, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985, p79.

60 力提甫·托乎提:《从短语结构到最简方案—阿尔泰语言的句法结构》,北京:中央民族大学出版社,2004, p.115.

61 吾买尔江·库尔班:《现代维吾尔语动词的时体范畴及其时间指向功能》,《语言与翻译》,2007(1).

62 力提甫·托乎提:《阿尔泰语言中动词体的表达》,戴庆夏主编:《中国民族语言文学研究论集》,北京:民族出版社,2002.

63 Vahit Türk, Türkcede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri, TDAY-Belleten, 1996, Ankara 1999.

چىڭ شىياڭ باش مۇھەررىرلىكىدە: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى», شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى, 1996 - يىلى, 242 - بەت.
64 «شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىلى, 86 - , 60 - سانلار, 3 - بەت.

65 王力:《中国现代语法》,北京:商务印书馆,1943p. 151.

66 بۇ يەردىكى «زامان» كاتېگورىيەسى خەنزۇ تىلىدىكى «时制», ئىنگلىز تىلىدىكى «Tense» قا توغرا كېلىدۇ.

67 Bernard Comrie, Tense-时态范畴,北京:北京大学出版社,2005.

68 بۇ يەردىكى «ئىش» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «事件», ئىنگلىز تىلىدىكى «Event» قا توغرا كېلىدۇ.

69 Otto Jespersen 著, 何勇、夏宁生译:《语法哲学》,北京:语文出版社,1988, p.359.

70 ئىنگلىز تىلىدىمۇ «ئۆتكەن زامان» ۋە «غەيرىي ئۆتكەن زامان» نىڭ قارىمۇقارشىلىقى مەۋجۇت، كەلگۈسى زامان مەلۇم گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارغا تايىنىپ ئىپادىلىنىدۇ. قاراڭ:

Quirk et al. A Grammar of contemporary English, 1972; Biber et al.

Longman grammar of spoken and written English,1999.

71 مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى 220 - بەت.

72 力提甫·托合提:《从短语结构到最简方案——阿尔泰语言的句法

结构》，中央民族大学出版社，2004.

73) قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، (2 - قىسىم مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 318 - ، 320 - بەتلەر.

74) بۇ يەردىكى «قانلام» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «时相»، ئىنگلىز تىلىدىكى «phase» قا توغرا كېلىدۇ.

تەبىئىي تىلدىكى ۋاقىت سىستېمىسى جۈملىدىن ئىبارەت تىل بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. جۈملىنىڭ قانلام قۇرۇلمىسى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ساپ ھۆكۈم مەنىسىنىڭ ئىچكى ۋاقىت ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ، يەنى جۈملىدە ئەكس ئەتكۈزۈلگەن ئىشنىڭ ئەسلىي ۋاقىت خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئاساسلىقى خەۋەر پېئىلىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، باشقا جۈملە تەركىبلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىمۇ مەلۇم دەرىجىدە چەكلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن، لېكسىكىلىق مەنىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بەزى جۈملىلەر تۇرغۇن ھالەتنى ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى جۈملىلەر ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ ھەرىكەتتىكى قىلمىشلارنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۆلسەك، بەزى ھەرىكەت قىلمىشلار پەقەت كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدۇ، بەزى ھەرىكەت قىلمىشلار داۋاملىشىدىغان ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ؛ داۋاملىشىدىغان ھەرىكەتلەرنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۆلسەك، بەزى ھەرىكەتلەرنىڭ ئىچكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسى بار، چەكسىز داۋاملىشالمايدۇ، يەنە بىر قىسىم ھەرىكەتلەرنىڭ ئىچكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسى يوق، نەزىرىيە جەھەتتىن بۇنداق ھەرىكەتلەر چەكسىز داۋاملىشالايدۇ. قاراڭ:

陈平:《论现代汉语时间系统的三元结构》，《中国语文》，1988(6);

龚千炎:《时相、时制、时态》，北京:商务印书馆，2000

ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ شەكىلنى ئۆتكەن زامان ئۈچۈن ئىشلىتىشنىڭ ئاساسى

شۇ.

76) بۇ يەردىكى «مۇتلەق زامان» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «绝对时制»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Absolute Tense» قا توغرا كېلىدۇ.

بۇ يەردىكى «نەسپىي زامان» تىلشۇناسلىقتىكى بىر ئاتالغۇ سۈپىتىدە خەنزۇ تىلىدىكى «相对时制»، ئىنگلىز تىلىدىكى «Relative Tense» قا توغرا كېلىدۇ.

77) 力提甫·托乎提:《阿尔泰语言中动词体的表达》，戴庆夏主编:《中国民族语言文学研究论集》，民族出版社，2002.

78) David Krystal著，沈家煊译:《现代语言学词典》，北京:商务印书馆，2002，p.357.

79) بۇ يەردە ئالدىدا بېرىلگەن بولۇشلۇق سوئال شەكلى. كەينىدە بېرىلگەن بولۇشىمۇ سوئال شەكلى. جەدۋەلدە پەقەت بولۇشلۇق شەكلىنىلا كۆرسىتىپ

ئۆتتۇق.

⑧ تىل ئامبىرىدا پەقەت بىرلا مىسال ئۇچرىدى.

① N. A. Baskakkov, B. M. Nasilov, Uygurskiy Russkiy Slovar, Moskva 1939., p. 218.

② Robert Shaw, Turki Language as Spokin in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand), Calcutta, 1878, p. 41; Gustaf Raquette, Eastern Turki Gramm, Berlin 1912, p. 47.; E. Nejp, Savremenniy Uygurskiy Yazik Moskva 1960; Kamil Meliyev, Tü rki Tillarda Feil Kategoriyisi, Tashkent, 2001, b. 97.

③ 力提甫·托乎提:《论维吾尔语动词tur-在语音和语法功能上的发展》,《民族语文》,1997年,第2期,第34-41页;——,《阿尔泰语言中动词体的表达》,戴庆夏主编:《中国民族语言文学研究论集》,北京:民族出版社,2002年。

④ E. I. Fazilov, XIII-XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiyä, Tashkânt 1986., p. 189.

⑤ A. M. Sherbak, Oguzname, Muhabbatname, Pamyatniki drevneuygurskoy i staro uzbekskoy pisminnosti, Moskva, 1959., (15-16-vv)

⑥ Nā srü ' d-din bin Burhā nü ' d-din Rabguzi, Kisasü ' l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I, Dizin, TDK Yayinlari, Ankara 1997.

⑦ Zohuriddin Babur, Babü r Divani (Gramer-Metin-Sözlük-Tipkibasim), Dr. Bilal Yü cel, Ankara, 1995)

⑧ Ebulgazi Bahadir Han, Şecere-i Terä kime— Turkmenlerin Soykü tü gü , Hazirlayan, Zuhul Kargi ö&ez, Ankara, 1996)

⑨ بۇ ھەقتە تەپسىلىي مەلۇمات ئۈچۈن تۆۋەندىكى مەنبەگە قاراڭ:

Ahmet B: Ercilasun, Kutadgu bilig Grameri Fiil, Ankara 1984

pp. 102 – 122

مىرسۇلتان ئوسمانوف: «قۇتادغۇ بىلىك» تا «غۇ \ قۇ \ گو \ كۇ» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان ئىسمىداشلار توغرىسىدا, «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە - قۇتادغۇ بىلىك», شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى, 2000 - يىلى.

⑩ Annemarie von Gabain 著, 耿世民译:《古代突厥语语法》, 内蒙古教育出版社, 2004, p103.

⑪ تىل ئامبىرىدا پەقەت بىرلا مىسال ئۇچرىدى.

⑫ Nasirü ' d-din bin Burhā nü ' d-din Rabguzi, Kisasü ' l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I, Dizin, TDK Yayinlari, Ankara 1997.

⑨③ Nehcü ' I-Ferā dü s, Uctmahlarning Açuk Yoli, I Metin, II Tipkibasım, Tipkibasım veçevriyazi: Janus Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zulfikar, TDK Yayınları, Ankara, 1995.

310 - بەت 2 - قۇر.

⑨④ «شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىلى، 86 - 60 سان، 3 - بەت.

⑨⑤ N.A.Baskakov, B.M.Nasilov, Uygurskiy Russkiy Slovar , Moskva 1939.p.218.

⑨⑥ بۇ شەكىلنىڭ سۈبېكتىپ، ئوبېكتىپ مۆلچەر بايان مەنىسى ئوخشاپ كېتىدۇ.

⑨⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى 467 - بەت.

⑨⑧ E. I. Fazilov, XIII-XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiya, Tashkant, 1986, b.181.

⑨⑨ Annemarie von Gabain: 《古代突厥语语法》, 耿世民译, 呼和浩特: 内蒙古教育出版社, 2004, p.105.

⑩⑩ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2 - توم، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 90 - بەت.

⑩⑪ Ali şir Navayi, Ğara'ibus-sigar, Inceleme-Kar şıla şirnalı metin, Hazirlayan Gunay Kut ,TDK ,Ankara,2003.

⑩⑫ پېئىللارنىڭ بۇ خىل شەكلىنى «پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى» دەپ ئاتاشنى دەسلەپ خەست تۆمۈر ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. چىڭ شىياڭ ئەپەندىلەر بۇ شەكىللەرنى «تۇرغۇن سۆز خاراكتېرلىك پېئىللار» دەپ (395 - بەت): يى كۆنشىۈ، گاۋ شىجىلەر «پېئىلنىڭ شەخسىز شەكىللىرى» دەپ ئاتىغان (185 - بەت). بىزنىڭچە پېئىللارنىڭ بۇ شەكىللىرىنى «پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى» دەپ ئاتاش ئۇنىڭ ماھىيىتىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن.

⑩⑬ خەست تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى 244 - ، 245 - بەتلەر.

⑩⑭ 力提甫.托乎提: 《阿尔泰语言中动词体的表达》, 戴庆夏主编: 《中国民族语言文学研究论集》, 民族出版社, 2002

⑩⑮ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلۇپ يېزىلغان سۆزلەر تۈزۈلۈشى بويىچە كۆپىنچە ئەسەر ۋە ماقالىلەردە «جۈپ سۆز» دەپ قارىغان. 1990 - يىللاردىن كېيىن بەزى تىلچىلار «ئاستا - ئاستا»، «بېرىپ - بېرىپ» دېگەن شەكىلدىكى سۆزلەرنى باشقا جۈپ سۆزلەردىن پەرقلەندۈرۈپ «تەكرارى سۆز»

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

دەپ (تۈردى ئەخمەت قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1989 - يىلى، 402 - بەت)، بەزى تىلچىلار «تەكرارلانما سۆز» دەپ (维吾尔语语法结构分析，高丽琴)، ئابدۇرۇپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىە - كولوگىيەسى»، (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 - يىلى، 16 - بەت) دەپ ئاتىدى. (يەنە بەزى تىلچىلار سۆزلەرنىڭ تەكرارلانغان شەكىللىرىنى بىر خىل گىرامماتىكە - كىلىق شەكىل، ئوخشىمىغان سۆز تۈركۈملىرىدىكى سۆزلەر تەكرارلىنىپ كېلىپ تۈرلۈك گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ دەپ بايان قىلدى) خەمىت تۆمۈر: «ھازىر - قى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى: ئەركىن ئارىز، قۇرباننىسا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە»، «تىل ۋە ئەرجىمە»، 1991 - يىلى 3 - سان. (ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى خۇددى جاك دىڭجىڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ھەم سۆز ياساش ھەم سۆز تۈرلەش ۋاسىتىسى، ئومۇميۈزلۈك بولۇش ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئاساسى. (3) 2003، 论哈萨克语的重叠手段، 张定京: 中央民族大学学报 نىشى دائىرىسىدىكى مەسىلە.

⑩ بۇ مەزمۇن خەمىت تۆمۈرنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە) ناملىق ئەسىرىنىڭ 12 - بابى «پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى» دىكى مەزمۇنلار ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

⑪ تۆۋەندە بېرىلگەن تۈس شەكىللىرى لاتىن ئېلىپبە تەرتىپىدە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

⑫ خەمىت تۆمۈر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (مورفولوگىيە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 408 - ، 409 - بەتلەر.

⑬ ھازىرغىچە بۇ باغلامچى پېئىل «ئىدى» شەكىلىدە بايان قىلىنىپ كەلدى. ئەمەلىيەتتە «ئىدى» بولسا بۇ باغلامچى پېئىلنىڭ 3 - شەخىستە تۈرلەنگەن شەكلى، بۇ باغلامچى پېئىلنىڭ باشقا شەخىسلەر بىلەن تۈرلەنگەن شەكلىنى ئەزەردە تۇتۇپ «ئىدى -» شەكلىدە ئېلىشىنى مۇۋاپىق كۆردۈق.

ئونىنچى باب

ياردەمچى سۆزلەر

ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ياردەمچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلەرنى مەنىسى، خۇسۇسىيىتى ۋە گرامماتىكىلىق رولىغا ئاساسەن تىركەلمىلەر، باغلىغۇچىلار، يۈكلىمىلەر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

§1. تىركەلمىلەر

1. تىركەلمىلەر ھەققىدە

ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تىركەلمىلەر گرامماتىكىلىق رولى جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدۇ ۋە شۇنداقلا قوشۇلۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغۇچىلىرىم
ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ
ئوقۇغۇچىغا ئوقۇغۇچىلارغا ئوقۇغۇچىلىرىمغا
ئوقۇغۇچىنى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇغۇچىلىرىمنى

ئوقۇغۇچىدا ئوقۇغۇچىلاردا ئوقۇغۇچىلىرىمدا
ئوقۇغۇچىدىن ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇغۇچىلىرىمدىن
ئوقۇغۇچىدىكى ئوقۇغۇچىلاردىكى ئوقۇغۇچىلىرىمىدىكى
ئوقۇغۇچىدەك ئوقۇغۇچىلاردەك ئوقۇغۇچىلىرىمدەك
ئوقۇغۇچىغىچە ئوقۇغۇچىلارغىچە ئوقۇغۇچىلىرىمغىچە
ئوقۇغۇچىچىلىك ئوقۇغۇچىلارچىلىك ئوقۇغۇچىلىرىمچىلىك

ئوقۇغۇچى بىلەن ئوقۇغۇچىلار بىلەن
ئوقۇغۇچىلىرىم بىلەن
ئوقۇغۇچى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن
ئوقۇغۇچىلىرىم ئۈچۈن
ئوقۇغۇچى توغرىلىق ئوقۇغۇچىلار توغرىلىق
ئوقۇغۇچىلىرىم توغرىلىق
ئوقۇغۇچى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار ئارقىلىق
ئوقۇغۇچىلىرىم ئارقىلىق

2. تىركەلمىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنى خاس تىركەلمىلەر ۋە كۆچمە تىركەلمىلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. پەقەت تىركەلمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدىغان «ئۈچۈن»، «ئارقىلىق»، «توغرىلىق»، «قاتارلىق»، «كەبى»، «ئائىت»، «قەدەر»، «ئېتىبارەن» قاتارلىق تىركەلمىلەر خاس تىركەلمىلەرگە كىرىدۇ. بىر قىسىم تىركەلمىلەر باشقا سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان شۇ سۆز بىلەن ياكى شۇ سۆزنىڭ شۇ خىل گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن، «بىلەن» تىركەلمىسى «بىلەن» دېگەن باغلىغۇچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش

كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئېلى بىلەن يېرى مۇشۇ كۆكتوقاي بىلەن
چىڭگىل.

b. - كىم بىلەن مەسلىھەت قىلىمەن، كىم بىلەن؟

«باشلىق» تىركەلمىسى مۇشۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن مەنە
ئاساسىدا: ... نى ئاساس قىلغان ھالدا، ... نى ئۆز ئىچىگە
ئالغان، دېگەن تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قاسىم شۇ ئىدارىگە باشلىق بولدى.

b. خوجىنىياز باشلىق ھەممەيلەن سۈكۈتكە چۆمدى.

«تەرىپىدىن» تىركەلمىسى «تەرەپ» دېگەن ئىسىمنىڭ
تەۋەلىك 3 - شەخس چىقىش كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان
بولۇپ، شۇ ئىسىمنىڭ شۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن
ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. سول تەرەپتىن كەلگەن ھارۋا ئۇنىڭ يولىنى توسۇۋالدى.

b. شۇ ئارىدا توپنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ «ھاي
جامائەت، ماڭا قاراڭلار!» دېگەن خىتابى ئاڭلاندى.

«قارىغاندا» تىركەلمىسى «قارا -» دېگەن پېئىلنىڭ ئورۇن
كېلىشتىكى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ
چىققان بولۇپ، شۇ پېئىلنىڭ شۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكلى
بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ زىچچە ئالتۇنلىرىغا قارىغاندا، خەتتە يازغان
مەلۇماتلىرى تېخىمۇ قىممەتلىك.

b. ئالدى تەرىپىدىن قارىغاندا قوڭۇر چاچلىرى ئارقىسىغا
تارالغان كەڭ پېشانىلىك، ئاق سېرىق كەلگەن بۇ ئادەم ئەللىك
ياشلاردىن ئاشقاندىكى كۆرۈنىمىمۇ، ئارقا تەرەپتىن قارىغاندا،
مۈكچىيىپ قالغان بوۋايدەك كۆرۈنەتتى.

«تارتىپ» تىركەلمىسى «تارت -» پېئىلنىڭ رەۋىشىداش
شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن

مەنىگە مۇناسىپ مەنىدە تىركەلمە ۋە زىچىسىدە كېلىدۇ.
مەسىلەن:

a. تۇرسۇن ئۇنىڭ ياقىسىدىن تارتىپ سۆرەپ چىقتى.

b. بۈگۈندىن تارتىپ مەشىقنى داۋاملاشتۇرغىن.

مانا مۇشۇنداق مەلۇم سۆزدىن ياكى مەلۇم سۆزنىڭ مەلۇم گىرامماتىكىلىق شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمە تىركەلمىلەر مەنە جەھەتتە ئابستىراكتلىشىپ كەتكەنلىكى ياكى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەنلىكى بىلەن ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆز ياكى سۆز شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «بىلەن» دېگەن سۆز باغلىغۇچى ۋە زىچىسىدە كەلگەندە، ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ (مەسىلەن، ئېرىپان بىلەن ئەلقۇت)، تىركەلمە ۋە زىچىسىدە كەلگەندە بولسا، بىر ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزگە قوشۇلۇپ، پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدۇ. (مەسىلەن، ماشىنا بىلەن ئالغىلى بارايمىز)؛ «قارىغاندا» سۆزى پېئىل رولىدا كەلگەندە، ھەرىكەت مەنىسى، ھال مەنىسى، ئىسىملىك خۇسۇسىيىتى، ئورۇن كېلىش مەنىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. (مەسىلەن، سىرتتىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئىچىدىكى بوشلۇقنى بىلگىلى بولمايتتى.) تىركەلمە رولىدا كەلگەندە بولسا، پەقەت سېلىشتۇرۇش مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. (مەسىلەن، ئايشەمگە قارىغاندا ئادىلنىڭ بويى پاكىرراق.)

خاس تىركەلمىلەر بىلەن كۆچمە تىركەلمىلەرنى سېلىشتۇرغاندا، كۆچمە تىركەلمىلەرنىڭ ئابستىراكتلىق دەرىجىسى خاس تىركەلمىلەرنىكىگە قارىغاندا تۆۋەنرەك بولىدۇ. بەزى كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆزنىڭ بەزى گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن، «ھەقىقەت»، «توغرىسىدا» تىركەلمىلىرى «ھەق» (ئۆلۈش، توغرا

گرامماتىكا

دېگەن مەنىدە) تەرەپ ئىسىملىرىنىڭ تەۋەلىك 3 - شەخس ئورۇن كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە ئورۇن - بەلگە كېلىش شەكلىدە، بەزىدە تەۋەلىك 1 - ، 2 - شەخس شەكىللىرىدە كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئوقۇتۇش پىلانى توغرىسىدىكى پىكرىم، قانۇن ھەققىدە بەس - مۇنازىرە، مۇئەللىم توغرىسىدا .

3. تىركەلمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ ئۇچرايدىغان تىركەلمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى، مەنىسىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) بىلەن

«بىلەن» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئادەتتە ئىشقا ئېلىسىپت بىلەن بارىمەن.

b. سىزنىڭ ئوتۇقشىڭىزنى ئېسىل سوۋغات بىلەن تەبرىكلەيمەن.

c. ئاپتوبۇس تۈز يول بىلەن ماڭماي، ئەگرى - توقاي يوللار بىلەن يېزىمىزنى نىشانلىدى.

(2) ئىككى تەرەپنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ قارشى تەرىپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن ئاينۇر بىلەن بازار ئارىلىدىم.

b. ئەسقىر بىلەن بولىدىغان تويۇم كېيىنگە سۈرۈلدى.

c. ياسىن بىلەن ئىشلىمەكچى بولغان تېما تەستىقلاندى.

(3) ئابستىراكت مەنىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىككەندە، ھەرىكەتنىڭ قانداق روھىي ھالەتتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

a. ئۇ ھەممە ئىشقا ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ.
b. بۇ ئىشنى بىز خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدۇق.
c. ئۇ ماڭا غەزەپ بىلەن ھومايدى.
(4) «بىللە» رەۋشى ۋە بەزى يېنىل، سۈپەتلەر «بىلەن» قۇرۇلمىسىنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن سىڭلىم بىلەن بىللە ئىشلەيمەن.
b. ئۇنىڭ كۈنى ئويۇن بىلەنلا ئۆتىدۇ، ئۆگىنىش بىلەن كارى يوق.

c. ئۇنىڭ ئاكىسى مېنىڭ ئاكام بىلەن تەڭ.
كۆپ ھاللاردا «بىللە» رەۋشى چۈشۈپ قېلىپ، «بىلەن» قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزى بىللىلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەخمەت بىلەن [بىللە] كەلدىم.

(2) ئۈچۈن

«ئۈچۈن» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت بېغىشلانغان ياكى مەلۇم ھۆكۈم قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەن بۇ كۆڭلەكنى ئاپام ئۈچۈن سېتىۋالدىم.
b. بىز شۇ مەسىلە ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلدۇق.

c. ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ياشاشنى تاماملىغان. ئۇ ئىككى قىزى ئۈچۈن ياشايدۇ.

(3) توغۇرۇلۇق \ توغرىسىدا \ ھەققىدە

«توغۇرۇلۇق» \ «توغرىسىدا» \ «ھەققىدە» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت ياكى ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

- a. ئۇ بىر كۈنى شاھمات ئۈستىدە قاسىم ئەپەندىدىن ھاجى توغرىلىق گەپ سوراپ قالدى: — ئېيتىڭغا ئەپەندى، ھاجى قانداقراق ئادەم ئىكەن، ئوبدان چىقىشىپ قالدىڭىزمۇ؟
- b. ھەيدەرەروف ئىسىملىك تىل مۇئەللىمىمۇ ئۇلارغا تىلنىڭ رولى، قائىدىسى، مەنىلىرى توغرىسىدا، توغرا سۆزلەش، توغرا يېزىش، چىرايلىق سۆزلەش، چىرايلىق يېزىش توغرىسىدا كۆپ سۆزلەپ بەرگەن.
- c. ھەتتا بىر قېتىم تاھىرىيۈزىنىڭ شاخىيوسى بىلەن كىمىنىڭ مەھەللىسىدە قاغا جىقلىقى ھەققىدە سوقۇشۇپمۇ قالغان.

4) ئارقىلىق

- بۇ قۇرۇلمىدا «ئارقىلىق» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ ھەرىكەتنىڭ ۋاسىتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. بالا دەھلىز ئارقىلىق مېھمانخانىغا كىرىپ، ئەدەپ بىلەن سالام بەردى.
- b. پاكار ئۆيلەر باغلارنىڭ سوقما تاملىق قورۇقلىرى ئارقىلىق بىر - بىرىگە تۇتىشىپ تۇرىدۇ.
- c. رۇسلارنىڭ ئادەملىرى چۆچەك ئارقىلىق، غۇلجا ئارقىلىق كىرىپ مەخپىي ھەرىكەت قىلماقتا.

5) بويىچە

- بۇ قۇرۇلمىدا «بويىچە» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ دائىرىسىنى ياكى ئەندىزىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. قائىدە بويىچە ئاۋات يۇرت كاتتىلىرى ئۆز نۆۋىتى بويىچە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- مەكتەپ يۇرت كاتتىلىرىغا بىردىن پىچاق سۇندى.
- b. جامائەتمۇ بۇ يەرنىڭ ئادىتى بويىچە بىرلەپ - ئىككىلەپ شەھەر خەۋىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن كىرىپ كېلىشتى.
- c. شۇنىڭدىن باشلاپ، پېڭ ئەپەندى شېڭ شىسەينىڭ رۇس تىلى تەرجىمانلا ئەمەس، رۇسىيە مەسىلىسى بويىچە خاس مەسلىھەتچىسى ھەم سىرداش دوستى بولۇپ قالغاندى.
- d. مېنىڭ ۋەزىپەم مىلىتىقلارنى ئۆز نومۇرلىرى بويىچە تىزىملاش ئىدى.
- e. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ياسالغان 5130 پارنىكنىڭ ھەممىسىدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندۇق.

6 ئارا

«ئارا» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئورۇننى ياكى «... ئىچىدە» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. كۆپىنچە شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

- a. باغ ئارا سەيلە قىلىپ،
بىر دەستە گۈل تاللىدىم.
دەستە گۈللەر ئىچىدىن،
بىر قىزىل گۈل تاللىدىم.
- b. سەن ئۆلۈك دەمەن مېنى،
مەن ئۆلمىدىم تېخى تىرىك.
بىر مىسال بار: «ئىشەنگەن-
تاغ ئارا ياتماس كېيىك.»

7 قاتارلىق

«قاتارلىق» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ

گرامماتىكا

ئېنىقلانغۇچىنىڭ مەسالىنى ياكى ۋەكىلىنى كۆرسىتىدۇ.
مەسىلەن:

a. ئەمدى پەقەت تەيپىنەم زامانىسىدىن قالغان قىلىچ، نەيزە،
ئاي پالتا، ئوقيا، ئۈمۈت قاتارلىق ئىپتىدائىي قوراللار
قالغانىدى.

b. يارما ئىچىلىپ گۆش يېيىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن،
باستۇرمىسىغا قېتىق، ئايران ۋە يېڭى ساقلانغان ئۈزۈم، ئالما،
ئامۇت قاتارلىق مېۋىلەر ئەكىرىلدى.

بۇ قۇرۇلما بەزىدە ئالمىشىپ ئېنىقلانغۇچىغا ۋەكىللىك
قىلىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئېسىل نەسىللىك ئىلى ئېتى، باركۆل ئېتى، چۆچەك
كالىسى، كۆكتوقاي چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى، ئەلتېرە قويى،
شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى
مەملىكەت بويىچە داڭلىق.

b. شۇ قېتىم ۋاڭ لېيى قاتارلىقلار يەنئەندە يەتتە كۈن
تۇرۇپ، بىر تەرەپتىن دەرس سۆزلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ
جايىنىڭ جۇغراپىيەلىك شەرت - شارائىتىنى تەكشۈردى.

8) باشلىق

«باشلىق» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىرىكىلىپ
كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە كۆپ سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان
ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، شۇ كۆپ
سانلىق ئادەمنىڭ يېتەكچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئەمما ھازىرچە بۇ گەپلەرنى يۈسۈپ تەيجى باشلىق ئوردى
غەربابلىرىدىن سىرت تۇتقايسىز.

b. بەگھاتا ئولتۇرغان مەڭلىك نىياز باشلىق ياشلار پىخىلداپ
كۈلۈۋەتتى.

c. ھاشىم ھاجى دېگەن جاللات ئادەملىرى بىلەن غوجانىياز

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ھاجى باشلىق بىر يۈز سەككىز ئادەمنى سىرتماق سېلىپ
ئۆلتۈردى.

(9) تەرىپىدىن

«تەرىپىدىن» تىرىكەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا
تىرىكلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەجھۇل
دەرىجىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق
ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بىراق توي تەرەددۇتلىرى پۈتۈپ، ئەتە نىكاھ ئوقۇلىدۇ
دېگەن كۈنى سۇلايمان قارى ئەل ياتارغا يېقىن بىر ئاغىنىسىنىڭ
ئۆيىدىن قايتىپ كېتىۋاتقاندا، نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن
بوغۇزلاپ تاشلاندى.

b. جىڭ شۇرىن تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ھەربىي
مەكتەپتە تاكتىكا دەرسى بېرىپ يۈرۈپ، بىرمۇنچە ياش
ئوفىتسېرلارنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلىۋالدى.

c. تىنچلىق دەپسلا بىز خەلقچىللىق دەيمىز، سەۋەبى،
تىنچلىق خەلق تەرىپىدىن يارىتىلشى كېرەك.

جۈملىنىڭ سۈبېيىكىتى ئېنىق، جۈملىنىڭ لوگىكىلىق
ئىگىسىنى تەكىتلەش زۆرۈر بولمىغان ياكى لوگىكىلىق ئىگىنى
كۆرسىتىش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋالدا، «تەرىپىدىن»
تىرىكەلمىسى ئىشلىتىلمەيدۇ. جۈملە مەجھۇل جۈملە شەكلىدە
ئەمەس ئېنىق جۈملە شەكلىدە تۈزۈلىدۇ. گەرچە بۇنداق جۈملە
گرامماتىكىلىق جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن
بولسىمۇ، لېكىن تىل ئادىتى، لوگىكىلىق تەپەككۈر نۇقتىسىدىن
توغرا كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشنىڭ ئايپام تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىغا ئەقلىم
يەتمەيدۇ. ※

b. بۇ ئىشنى ئايپامنىڭ قىلغانلىقىغا ئەقلىم يەتمەيدۇ.

- c. ئەلى سىنىپ مۇدىرى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. ※
d. سىنىپ مۇدىرى ئەلىنى مۇكاپاتلىدى.

10) كەبى

«كەبى» تىركەلمىسى باش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ياكى ھەرىكەت، سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئاساسەن شېئىرلاردا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

a. ئەل پىراقى تەپتىدىن جان - تەنلىرىم گۈلخان كەبى،
ئۆرتىنىپ لاۋۇلدىغان بۇ يۈرىكىم ۋولقان كەبى.

b. ئىلىنىڭ ئوغلى بولۇش بەختىم مېنىڭ ھەم ئامىتىم،
قىلىمەن ھېس ھەرقاچان ئۆزۈمنى شۇ تۇغقان كەبى.

11) ئائىت \ دائىر

«ئائىت» ياكى «دائىر» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ خىيال ئېكرانىدىن ئوسمانغا دائىر مەلۇماتلار ئارقا - ئارقىدىن ئۆتۈشكە باشلىدى.

b. بىرنەچچە سائەتلىك سۆھبەت داۋامىدا، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا دائىر ئەھۋاللار ئۈستىدە نۇرغۇن گەپ بولدى.

c. — تۆۋەندە ھەربىي ئىشلارغا ئائىت تۈزۈلگەن يەتتە ماددىنى ئوقۇپ ئۆتەيلى، — دېدى جالغى جىجۇڭ ئەخمەتجاننىڭ رەھىمىتى بىلەن خۇشال بولۇپ.

d. پات - پات ۋاقىت چىقىرىپ تېخنىكىغا ئائىت ئىشلارنى سۆزلەپ بەردىم.

(12) قەدەر

«قەدەر» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئاساسەن ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈنگە قەدەر ئۇنىڭ ئىز - دېرىكىنى ئالالمىدۇق.

b. تاشقىن مەۋسۈمى ئاخىرلىشىپ كېلەر يىللىق دەريا تاشقىنى باشلانغانغا قەدەر، بۇ ئېقىندا چۆچۈرە سالغۇدەك سۈپسۈزۈك تىنىق تۇرغۇن سۇ بولاتتى.

(13) قارىتا

بۇ قۇرۇلمىدا «قارىتا» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەزىلەر نەنجىڭغا قېچىپ كەتكەن كىچىك داداڭ مەسئۇدقا قارىتا ئۆچمەنلىكتىن بولغان ئىش دېيىشىدۇ.

b. — يۇقىرىقىلار، — دېدى رەخمىجان سابىر ھاجىيىوف مۇھىم نۇقتىلارنى يىغىنچاقلاپ مەلۇم قىلىپ، — بىزنىڭ، يەنى ئىلى تەرەپنىڭ مەركەزىنىڭ كۆرسەتمە لايىھەسىگە قارىتا تەييارلىغان پىكىرلىرىمىز.

c. رەئىس جالغ جىجۇڭنىڭ سۆزلىرى ھەقىقەتەنمۇ ئىسپاتلىنىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ ياتقى كېسىلىگە قارىتا بېرىلگەن بىر دورا، ھازىردىن باشلاپ بۇ دورا كېسەلدىن خالىي قىلىدۇ.

(14) قارىغاندا

«قارىغاندا» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ،

گرامماتىكا

سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. كىچىك بولغىنىڭ بىلەن سەن ماڭا قارىغاندا جىق ئوقۇغان، جىق سوقۇش كۆرگەن.

b. ما جۇڭخېيىڭ مەسىلىسىدە بىزگە قارىغاندا رۇسلار چاققان چىقىپ كەتتى.

c. ئوغرىلارنىڭ ئىزىغا قارىغاندا، ئۇلار داۋاننىڭ يانباغرىلىرى بىلەن مېڭىپتۇ.

15) نىسبەتەن

«نىسبەتەن» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. كۆپىنچە «ئۈچۈن» مەنىسىنى بېرىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، بەزىدە «قارىتا» قۇرۇلمىسى بىلەن مەنىداش بولسا، بەزىدە «قارىغاندا» قۇرۇلمىسى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوقۇۋاتقان ئىنى - سىڭىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ بۇ پۇللارنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى بىلەتتى!

b. نۇرنىڭ قارشىچە، ئۆز بەختىنى باشقىلارنىڭ قولىدىن ئىزدىگۈچىلەر راستلا بىچارە، ئۇنىڭ بىچارىلەرگە نىسبەتەن كۆڭلىدە تۇنجى قېتىم نەپرەت پەيدا بولدى.

16) يارىشا

«يارىشا» تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت مۇۋاپىق كېلىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئاۋازى ئۆزىنىڭ بويىغا يارىشا بوم ئاغرىدەك بوغۇلداپ چىقاتتى.

b. ئادەملەر قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەيدۇ، ئېھتىياجىغا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قاراپ تەمىنلىنىدۇ.

c. ئۇلارنىڭ قارشىسىدا ئاۋات، سېرىق بۇيا، ئاق دولق، شامال، ئالاغىرنىڭ يۇرت كاتتىلىرى نام - ئەمەللىرىگە يارىشا ئورۇن ئېلىشقانىدى.

17) بىنائەن \ ئاساسەن

«بىنائەن» تىركەلمىسى ياكى «ئاساسەن» تىركەلمىسى پۈتۈنلەش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بولۇشى ئۈچۈن ئاساس بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، مانا شۇ قوراللار دەرھال خەلققە تارقىتىپ بېرىلدى.

b. قاراشەھەر پۈتۈمگە بىنائەن، ئورۇش توختىتىلىپ، باشئەگىم چازىسى پاسىل قىلىندى.

c. خېنيا سايت ئاشۇ شەرتلىك بەلگىگە ئاساسەن، جابدۇنۇپ شەپە كەلگەن تەرەپكە قاراپ ئالا غېتىنى چايتۇراتتى.

18) باشلاپ \ تارتىپ \ ئېتىبارەن

بۇ تىركەلمىلەر چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ياكى ۋاقىت چېكىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. شۇنىڭدىن باشلاپ چىراغقا يېقىن ئولتۇرغان ئادەم چىراغ ئۆچۈرىدىغان تۈزۈم پەيدا بولدى.

b. قارا بۇرۇت، زىلۋا يىگىت ئەكبەر دادىسى ئىسىبوسىنغا ئەگىشىپ ئون ئىككى يېشىدىن باشلاپ قولغا قورال ئېلىپ ئوۋچىلىق، ئوغرىلىق قىلىپ داڭ قازانغان.

c. ئون تۆت يېشىدىن تارتىپ ئەسكەرمەن.

d. شۇنداق قىلىپ، يەتتە قۇدۇقتىن تارتىپ شىڭشىڭشياغىچە

- بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاشچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.
- e. ئۇلار يارالغىنىدىن تارتىپ ئاشۇ قاۋۇل بىلەكلىرىدىن باشقا ھېچكىمگە تايانمىغان.
- f. ئەنسىرى بۇ تەكلىپنى جان دەپ قوبۇل قىلدى ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئۆيىنىڭ ئوغلى بولۇپ قالدى.
- g. بۇ بىتىم ئىمزالانغان كۈندىن ئېتىبارەن كۈچكە ئىگە.

§ 2. باغلىغۇچىلار

1. مەنىسى

سۆز بىلەن سۆزنى، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسىنى ۋە جۈملە بىلەن جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش رولىنى ئوينايدىغان ياردەمچى سۆزلەر باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسلىق باغلىغۇچىلارنى مەنىسى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ:

(1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار: بىلەن، ۋە، ھەم، يەنە، ھەمدە، شۇنداقلا...

(2) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار: ھەتتا، بولۇپمۇ، يەنە كېلىپ...

(3) تاللانما باغلىغۇچىلار: يا، ياكى، نە، مەيلى... مەيلى...

(4) قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار: لېكىن، ئەمما، بىراق، ئەپسۇسكى، ھالبۇكى...

(5) سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچىلىرى: شۇڭا، شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۈچۈن، نەتىجىدە...

(6) نىزاھلىق باغلىغۇچىلار: يەنى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا...

(7) ئولانما باغلىغۇچىلار: ئاۋۋال... ئاندىن... دەسلەپ...

كېيىن...

(8) يەكۈن باغلىغۇچىسى: دېمەك.

(9) شەرت باغلىغۇچىلار: ئەگەر، ناۋادا، مۇبادا، گەرچە...

باغلىغۇچىلار سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ۋە جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا باغلىغۇچىنىڭ رولى شۇ قەدەر مۇھىمكى، ئۇ باغلىغۇچىسىز ئۇ خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، «سەھرادا ئاشلىق بىلەن چارۋىدىن باشقا نېمىمۇ بار دەيسىز، دادىڭىزنى كۆندۈرسىڭىز، شەھەرگە ئەكىرىپ كېتەيلى!» دېگەن جۈملىدىكى «ئاشلىق بىلەن چارۋا» دېگەن بىرىكمىلەر تەركىبىدىكى «بىلەن» ياردەمچىسىنى ئېلىۋەتكىلى بولمايدۇ. «يا سەن بار، يا مەن باراي» دېگەن جۈملىدىكى «يا» سۆزىنى ئېلىۋەتكەندە بۇ جۈملە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ.

2. باغلىغۇچىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى

(1) باغلىغۇچىلار مۇستەقىل سۆزلەردەك مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرگە ۋە سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس، بىر قىسىم باغلىغۇچىلار مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ مەلۇم مورفولوگىيەلىك شەكىللىرىنىڭ بىر گەۋدە بولۇپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان. مەسىلەن، بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى «شۇنىڭ بىلەن بىللە»، «بىر تەرەپتىن... بىر تەرەپتىن» «جۈملىدىن»، «تاللانما باغلىغۇچى «بەزىدە» قاتارلىقلار.

(2) باغلىغۇچىلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاجىز ياكى يوق، پەقەت تىل تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى گىرامماتىكىلىق باغلىنىشىنىلا بىلدۈرىدۇ.

(3) بىر قىسىم باغلىغۇچىلار بىر - بىرى بىلەن ياكى بىرى

يەنە بىر خىل باغلىغۇچى بىلەن ماسلىشىپ چۈپ شەكىلدە قوللىنىلىدۇ.

3. باغلىغۇچىلارنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى
باغلىغۇچىلار جۈملىسىدىكى رولىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى
تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار
(1) بىلەن

a. كۈلكە بىلەن يىغا، راھەت بىلەن ئازاب دائىم بىللە، ئۇلار
قېرىنداش.

b. كەچقۇرۇن، پەن ياۋنەننىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلىدىغان
ئوتتۇرا ياشلىق ئايال بىلەن ھېلىقى سېرىق ساقاللىق ھارۋىكەش
بىر خادىم ھارۋا تېپىپ كېلىپ، جەسەتنى لىيۇداۋاندىكى
گورستانلىققا ئەكەتتى.

c. ئۇنىڭ تۆۋەنگە قارىشى بىلەن قىزنىڭ يۇقىرىغا قارىشى
بىرلا ۋاقىتقا توغرا كەلدى.

(2) ۋە

a. گويا ئۇلار تەبىئەتنىڭ ئىنسانغا بەرگەن ئەڭ چوڭ
ئىنئامى — ھېس ۋە تۇيغۇ، ئاڭ ۋە ئىدراكتىن مەڭگۈ مەھرۇم
بولغاندەك.....

b. بۇ كىشى شەمەي، ئاشكەنت، قازان، موسكۋا ۋە لېنىنگراد
قاتارلىق شەھەرلەرگە سودا - تىجارەت بىلەن نۇرغۇن قېتىم
بېرىپ كۆزى ئېچىلغان ۋە جامائەت ئوتتۇرىسىدا
مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن داڭقى چىققان تۇرپان ئاستانلىك
مەخسۇت مۇھىتى ئىدى.

c. ياكى زىڭشىن ئۆزىنىڭ بۇ «دانىشمەنلىكى»دىن مەمنۇن
بولغان ھالدا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى - دە، ئەتىسلا پەن ياۋنەننى
ھۇزۇرىغا چىللىتىپ، ھېچنېمە بىلمىگەن كىشىدەك ئۇنىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىلەن قىزغىن ھال - مۇڭ قىلىشتى ۋە ئاخىرىدا ئۈرۈمچىنىڭ
ۋالىيلىقىغا قوشۇپ چاڭجۇڭ يامۇل ھەربىي ئىشلار نازىرلىقى
بىلەن خارجى ئىشلار مەھكىمە باشلىقلىقى ۋەزىپىسىنىمۇ بىللە
ئۆتەشنى تەكلىپ قىلدى.

(3) ھەم

a. - توغرا، زىياۋۇدۇنوف ھەم باتۇر، ھەم ئەقىللىق، ھەم
بىلىملىك!

b. خېنيا سايت خېلى باي ئائىلىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ، ئۆزى
ئوۋچىلىقنى ياخشى كۆرگەچكە ھەم ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى
ياخشى كۆرمەيدىغان ياۋا مەجەزى بولغاچقا، بىر تەرەپتىن مال
بېقىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋ قىلىپ يىل بويى چاڭگالدا
ياشايتتى.

c. مامۇت سىجاڭ بۇ ئىشنى قەتئىي رەت قىلىدۇ ھەم
غوجانىياز ھاجىغا تۆمۈر خەلىپە پاجىئەسىنى مىسال قىلىپ
كۆرسىتىدۇ.
(4) يەنە

a. ئۇ يەنە ئاجايىپ ناخشىچى، پۈتۈلچى ۋە رەسسام ئىدى...
b. - ئەقىللىقلىقىڭىز، ئەخلاقلىق، تىرىشچان، يەنە... يەنە
ھېسسىياتقا باي، كۆيۈمچان... يەنە...!

c. ئۇنىڭ ۋۇجۇددا يىللار ئەقىل - ئىدراك يېتىلدۈردى، يەنە
ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان باتۇرلارغا خاس خىسەت
يېتىلدۈردى.
(5) ھەمدە

a. شۇ قېتىمدا شېڭ شىسەينىڭ سابىق مەسلىھەتچىسى،
ئىلى ۋالىيسى چېڭ دېلى ۋە يۈنۈس بەگ، تاھىر، بەگ ھەمدە
قازاق خەلقىنىڭ مىللىي قەھرىمانى شەرىپقان تۆرە قاتارلىق
ئەربابلاردىن بىر يۈز يىگىرمە كىشىمۇ تۈرلۈك قەبىھ ئۇسۇللار
بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

گرامماتىكا

b. باھا ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى ۋە بايلىق مەھسۇلاتى باھا ئىسلاھاتىنى مۇھىم نۇقتا قىلىش كېرەك.

c. چۆنەك ئىچىدىكى گاز ساندىكى ئوت - چۆپلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ئوتتۇرىتىش، ھەمدە چۆنەكنى دا ئىم يۇمشىتىپ تۇرۇش لازىم.

(6) شۇنداقلا

a. ھەي ئىنسان، ھاياتقا سەمىمىي مۇئامىلە قىلساڭلا ھەممە يەردە خۇشاللىق تاپالايسەن، غەم - غۇسسە يالقۇنلىرى ئىچىدىمۇ كۈلەلەيسەن، يەنە شۇنداقلا تاغدەك لەززەتنى ئۆز زىممەڭ ئادا قىلىدىغان ئىش ئۈچۈن چۆرۈپ تاشلاپ، غەم - قايغۇ ئىچىگە شۇڭغۇيالايسەن.

b. ئورۇش مەيدانى ۋە ھىساپلىنىشنىڭ ئەڭ چوڭ تىپلىرى توپلانغان ئورۇن، شۇنداقلا گۈزەللىكنىڭ تەرىپىگە تىل يەتمەيدىغان ئۈلگىلىرىنىڭ خەزىنىسى...

c. پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىنى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ جېنى، شۇنداقلا ئىلمىي تەرەققىياتنىڭ سىياسىي كاپالىتى.

(7) شۇنىڭدەك

a. شىنجاڭنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز ۋە ئەڭ تۆۋەن بولغان رايونلىرى، شۇنىڭدەك غەربىي - شىمالىي قىسمىدىكى رايونلىرى ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى ھوسۇللىق كېۋەز ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ.

b. ئەڭ ئاقىلانە چارە يەنىلا كۈندىلىك تۇرمۇش مەشغۇلات ۋاقتىنى ئوبدان تەڭشەش، شۇنىڭدەك كۆكتات، مېۋە - چېۋە بىلەن كۆپرەك ئوزۇقلىنىش ھەمدە ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقان ۋىتامىنلارنى ۋاقتىدا تولۇقلاشتىن ئىبارەت.

c. ۋىتامىن كۆپ مىقداردا ئىستېمال قىلىنسا، قېرىشنىڭ، سوزۇلما كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، شۇنىڭدەك تەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

سالامەتلىكىنى ياخشىلاش ئۈنۈمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

(8) شۇنىڭ بىلەن بىللە

a. دەرۋەقە، ئۇ ئۆزىنىڭ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان تەلۋىلەرچە قاراملىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدىكى زېرەك ۋە چېۋەرلىكى بىلەن داڭقىنى چىقىرىپ، قىسقىغىنا بىرنەچچە يىل ئىچىدە گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدە «گاسىلىڭ» (كىچىك سەركەردە ياكى قوماندان) دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلۇشقا باشلىدى.

b. ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە جياڭ جىپىشىنى ئۆزىگە ئارقا تىرەك قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلىدى.

c. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ما جۇڭخېيڭ كەلگەندىن كېيىن شەھەرگە بىرلىكتە ھۇجۇم باشلاش، ئاڭغىچە بارلىق كۈچلەرنى ئۈچكە بۆلۈپ، سالى دورغا بىلەن قاسىم پالۋان شوپۇل تەرەپتە، ئابدىنىياز مىرەب بىلەن سادىق قورمال نېرىنكىر ۋە تۈركۈل تەرەپتە مۇداپىئەلىنىپ تۇرۇش، خوجىنىياز ھاجى ئۈرۈمچى تەرەپتىن كېلىدىغان چېرىكلەرنىڭ يولىنى توسۇپ زەربە بېرىش دېگەن پىلانى تۈزۈشتى.

(9) شۇنىڭ بىلەن بىللە

a. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى ئاددىي قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرىنىمۇ قوللىنىش لازىم.

b. شۇنىڭ بىلەن بىللە تەتۈر ياغلارنى ئىستېمال قىلغان مایمۇنلارنىڭ بەدىنىدىكى ياغلارنىڭ ھەممىسى قورساق قىسمىغا يۆتكەلگەن.

c. شۇنىڭ بىلەن بىللە ساغلاملىق بەدەن تەكشۈرۈشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، بۆرەككە تاش چۈشۈشنى بايقاش نىسبىتى بارغانسېرى ئاشماقتا.

(10) شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا

a. ئىشقا قاراپ ئادەم تاللاش، بىلىمگە قاراپ ئىش ئورنىغا

گرامماتىكا

قويۇش، تالانتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، ئادەمدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەشكە ئىشلىتىدىغان مەبلەغنى كۆپەيتىپ مۇنەۋۋەر ئىختىساسلىقلارنىڭ ئىلىم - پەن ساھەسىدە يېڭى ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشىغا رىغبەتلەندۈرۈش ۋە ئۇلارنى تەقدىرلەش لازىم.

b. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن مەلۇم تەتقىقاتلارنى قانات يايدۇرۇش ۋە نىشانلىق كۆزىتىشنى قانات يايدۇرۇشنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

c. ھەددىدىن زىيادە جىددىيلىشىپ كەتكەندە بەدەن ئىچىدىكى كاتخول ماددىسى كۆپلەپ قويۇپ بېرىلگەنلىكتىن بۆرەك ئۈستى بەز ئاجرايمىسى كۆپىيىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئارتېرىيە كىچىك قان تومۇرلار تارىيىشقا باشلاپ تېرىنى قان بىلەن تەمىنلەش توسالغۇغا ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قان بېسىمى يۇقىرىلاپ يۈرەك سېلىش، باش قېيىش، پۇت - قوللىرى مۇزلاش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپ ئادەمنىڭ چىرايى تاتىرىشقا باشلايدۇ.

(11) - دە

ئۆزى ئۇلانغان ئىش - ھەرىكەتكە ئۇلىنىپلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى قازانغا گۆشنى سېلىپ ئوت ياقتى - دە، كىتاب ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

b. مۇختەرباي ئالدىراپ - تېنەپ كىيىندى - دە، دالانغا ئۆزىنى ئاتتى.

c. ئۇ ياتىقىغا كىردى - دە، سەبىخەنىڭ پۇرلىشىپ كەتكەن خېتىنى يەنە ئاچتى.

d. ئات ئازراقلا تېپىرلىدى - دە، جان ئۆزدى.

(12) بىر تەرەپتىن... يەنە بىر تەرەپتىن

بۇ باغلىغۇچى بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ئىككى ئىش -

ھەرىكەتنى بايان قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ بىر تەرەپتىن بۇ قىزنىڭ ئەقىللىق ھەم چىرايلىقلىقىغا قاراپ سۆيۈنسە، يەنە بىر تەرەپتىن «قىز بالا دېگەن مىڭ قىلغان بىلەن ياتنىڭ كىشىسى، ئىزىمنى بېسىپ چىرىغىمنى ياقىدىغان ئوغۇل پەرزەنت كۆرمەي ئۆتىدىغان ئوخشايەن» دەپ ھەسرەت چېكەتتى.

b. خېنىيا سايت خېلى باي ئائىلىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ، ئۆزى ئوۋچىلىقنى ياخشى كۆرگەچكە ھەم ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى كۆرمەيدىغان ياۋا مەجەزى بولغاچقا، بىر تەرەپتىن مال بېقىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋ قىلىپ يىل بويى جاڭگالدا ياشايتتى.

c. بىر تەرەپتىن ئادەمنىڭ نەپسى بوغۇلۇپ، پۈتۈن بەدىنىدىن تەر قۇيۇلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىكەن سانجىلىپ كۆيگەندەك ئېچىشتۇراتتى؛ بىر تەرەپتىن ئادەم كەڭ كىيىملەرنى سېلىۋېتىپ ئەر كىن - ئازادە بولۇشقا ئىنتىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن قان شورغۇچ ھاشاراتلار چاقاتتى....

(13) بىر ياقىتىن... بىر ياقىتىن...

a. يىگىتلەر بىر ياقىتىن بالىچاقىلارنى قوغداپ، بىر ياقىتىن دۈشمەن ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى.

b. چۆچەك تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىۋاتقان توپ - توپ ئايروپىلانلار سانجىدىن چېكىنىۋاتقان ۋە ئۈرۈمچى شەھىرىنى قامال قىلىپ تۇرغان ما جۇڭيىڭ چېرىكلىرىنى شۇنداق بومباردىمان قىلىشقا باشلىدىكى، ئايروپىلان دەپ ئاتىلغان ياكى بىرەر ئايروپىلاننىڭ ھاۋادا ئۇچقىنىنى كۆرگەن بولسىمۇ، بىر ياقىتىن ئېتىپ، بىر ياقىتىن بومبىلايدىغان مۇنداق ئايروپىلانلارنى ئۆمىدە كۆرۈپ باقمىغان چېرىكلەرگە راستتىنلا قىزىل قىيامەت باشلانغانىدى.

c. بىز يەنە نەچچە كۈندىكىدەك بىر ياقىتىن سوقۇشۇپ، بىر

ياقتىن چېكىنىدىغان بولساق، كۆپ چىقىمغا ئۇچراپ كېتەتتۇق.
(14) جۈملىدىن

a. بۇ قوشۇن ھاجىنىڭ يىگىتلىرىنى ئاساس قىلىپ،
ھەرقايسى تاغلار (جۈملىدىن يولۋاس بىلەن بەشىرنىڭ
تەۋەسىدىكى جايلار) دىن يىغىلغان يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان
بولغاچقا، بۇ تەقسىمات توغرىلىق ئۇ يەردە باشقىچە گەپلەرمۇ
بولمىدى.

b. قالغان ئادەملەر قانداقتۇر ئىشلار بىلەن، جۈملىدىن
ئالدىراپ يۈرۈپ كىگىز ئۆيلەرنى يىقىتىش بىلەن بەند ئىدى.
c. نۇقتىلىق ھالدا ئېنېرگىيە باھاسىنى، جۈملىدىن تەبىئىي
گاز ۋە ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈپ،
يېقىلغۇ بېجىنى تېزدىن يولغا قويۇپ، بېنزىننىڭ باھاسىنى
ئۆستۈرۈش كېرەك.

(15) - مۇ

a. شۇ ئارىلىقتا بۇرھان شەھىدىمۇ تۇرپاندىن قايتىپ
چىقتى.

b. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەسەن دولانمۇ بۇ دۇنيادىن
خوشلاشتى.

c. چاققان قوپ، بۇ يەردە دورغاممۇ يوق، موللاممۇ يوق،
نىكاھىڭلارنى ئۆزۈم ئوقۇپ قويمەن، قادىر خۇدا بىلەن
مۇھەممەت مۇستاپا گۇۋاھ.

(16) ئاڭغىچە

a. ئاڭغىچە بۇلاقنىڭ سۈيى تۈگەپ، ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ سۇ
قالمىدى.

b. ئاڭغىچە، ھاجى بىلەن سۈيى مەرگەنمۇ ئويغىنىپ، تالاغا
چىقىشتى.

c. — پۇرسەت غەنىمەت، — تەكىتلىدى مەھمۇد مۇھىتى، —
بىز ئۇنىڭ بىلەن پۈتۈم تۈزۈۋېلىپ، يولسىزغا راۋان بولايلى،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئاڭغىچە قەشقەرگە كەتكەنلەرمۇ ئىشنى پۈتكۈزۈپ بولۇر.

(17) قىسقىسى

a. مۇشۇ تىجارەت بىلەن ئىككى يۈز نەچچە ئۆيىنى قامداۋاتىمەن، قالغىنىنى ئۆزىڭىز بىلىسىز، قىسقىسى، مەنمۇ ئۆز ئالدىغا بىر جەمئىيەت، بىر دۇنيا.

b. قىسقىسى، مەن ئەمدى قان تۆكۈشنى خالىمايمەن.

c. تۈرمە بولغاندىمۇ ئانداق - مۇنداق ئەمەس، جېنى تۆمۈردىن پۈتكەن مەھبۇسىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان، نى - نى ئەزىمەتلەرنىڭ ئۈستىخىنى گۆشىدىن ئاجراپ، ئۆزى خېمىردەك چەيلەپ تاشلىنىدىغان، ھەتتا مۇتلەق كۆپلىرىنىڭ قۇرۇق جەستى چىقىدىغان ئازاب زىندانى، قىيىن - قىستاق ئوچىقى، قىسقىسى ئۆلۈم مەنزىلى ئىدى.

(18) ئومۇمەن ئېيتقاندا

a. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ بەش يىل ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىشلىرى زور دەرىجىدە ئالغا سىلجىتىلغان بەش يىل بولدى.

b. غەرب دۆلەتلىرى ئېلىمىزنىڭ سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغا ناھايىتى دىققەت قىلىپ، ناھايىتى «كۆڭۈل بۆلۈپ»، بىزگە نۇرغۇن «رېتسېپ» يېزىپ بەردى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىزنىڭ كۆپ پارتىيە نۆۋەت بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش، ئۈچ ھوقۇق تىركىشىپ تۇرۇشتەك غەرب سىياسىي تۈزۈمى ئەندىزىسىنى يولغا قويۇشىمىزنى ئۈمىد قىلىدۇ.

c. ئومۇمەن ئېيتقاندا ئېشىپ كەتكىنىنى كېمەيتىپ، يېتىشمەي قالغىنىنى تولۇقلاش لازىم.

(2) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىسى

(1) ھەتتا

a. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممەيلەن چاچ - ساقاللىرى، ھەتتا ئۇزۇن

قاش - كىرىپكىلىرى قار دەك ئاقىرىپ كەتكەن بۇ كىشىنى گویا تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقان دەك، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۈزمەي دىققەت بىلەن قارىشىپ ئولتۇراتتى.

b. مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، يىلقىنىڭ ھەربىر ئۇيۇرىدا بىر ئايغىر بولىدىكەن. ئايغىر ئۆز ئۇيۇرىنى يىرتقۇچىلاردىن قوغدايدىكەن، ھەتتا ئۆز ئۇيۇرى ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىدىكەن.

c. دۈشمەن تەرەپنىڭ توپ - زەمبىرەك، بىرونېۋىك (تۆمۈر كوڭكا) ۋە ھەتتا ئايروپىلان بىلەن قىلغان بۇ ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن قوزغىلاڭچىلار پىچاندىن چېكىندى، ھەتتا تۇرپاننىمۇ قولىدىن بېرىپ، توقسۇنغا كەتتى.

(2) بولۇپمۇ

a. بولۇپمۇ بۇ سۆھبەتتە ۋاخلىقنى ئورنىغا كەلتۈرۈش توغرىلىق بىر ئېغىز مۇگەپ بولۇنمىغانلىقى ئۇنى ناھايىتى خاپا قىلغانىدى.

b. ئۇ بىرەر يىلدىن بۇيان، گاھ تىرىكشىپ، گاھ قېچىپ، بولۇپمۇ ئاشلىقتىن قاتتىق قىسىلىپ، ھېچ ھالى قالمىغان قوزغىلاڭچىلارغا بۇ تەكلىپ ياغدەك ياقىدۇ دەپ ئويلايتتى.

c. ئىنساننىڭ روھىي تەلپۈنۈشى بىلەن جىسمانىي تەلپۈنۈشى مەڭگۈ چىقىشالمايدىكەن، بولۇپمۇ ۋىجدان ئىگىسىنىڭ.

(3) ھېلىغۇ

a. ھېلىغۇ يىڭجاڭلىق ئىكەن، تۈەنجاڭلىقنى بەرسىمۇ ھاجى ئاكامنىڭ يېنىدىن كەتمەيمەن.

b. غېنى، پاتىخ، ئەكبەر دېگەنلەر شۇڭقار - دە، ھېلىغۇ ئۈچ يۈز ئىكەن، ئۈچ مىڭ ئەسكەر كەلسىمۇ بۇرۇتتى تەۋرەپ قويمايدۇ ئۇلارنىڭ!

c. ھېلىغۇ ئاشۇ بايلىقنى بېرىدىكەنمەن، توپىلاڭچى قاچقۇنلارنىڭ بەش تۈلۈم ئالتۇننى بەرسەڭمۇ نىيەتمىدىن

ياتمايمەن.

(4) يەنە كېلىپ

a. يەنە كېلىپ، بۇ گۈل سىلىنىڭ يۇرتلىرى شىنجاڭ سىڭنىڭ قەشقەر گۈلشەندىن كېلىپ قالغان ئاجايىپ خۇش پۇراقلىق قىزىلگۈل دېسىلە!

b. يەنە كېلىپ قىزىدا ھازىر پۇلمۇ خېلى كۆپ.

c. يەنە كېلىپ، بۇ ئادەتتىكى مۇھەببەتنامە ئەمەس، بەلكى زۇلۇمغا قارشى ئادالەت ۋە ئەركىنلىك بايرىقىنى قۇمۇل ئەھلى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈپ، پۈتۈن ئۇجۇدنى ئىنقىلابقا پىدا قىلماقچى بولغان بىر ئايالنىڭ يالقۇنلۇق مۇراجىئەتنامىسىغۇ!

(5) ئۇنىڭ ئۈستىگە

a. بىراق مەيداندا ھازىر بولغانلار بۇ مۇپىسىپىت كىشىنىڭ بايرىقتا ئۈزەڭگىنى سۆيگەنلىكىگە قاراپ ھەيران بولۇپ تۇرغاننىڭ ئۈستىگە، ئەمدى ئۇنىڭ ئۈزەڭگىنى سۆيۈش سەۋەبىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغاچ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى تېخىمۇ ئاشتى.

b. مۇختەر باي ھاياتىدا بۇنداق پاسكىنا، سېسىق ۋە زەي - نەم جايىنى كۆرمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەيدىغىنىچۇ؟

c. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككىڭلار رۇسلارنىڭ تىلىدىن باشقا مەجەز - خۇلقىنىمۇ ياخشى بىلىسىلەر، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

(6) ئۇنى ئاز دەپ

a. ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن ئۆگەي قىزىنى خاراب قىلدى، ئاسىيە خېنىمنى ۋەيران قىلدى، پارا ئۈچۈن زىياۋۇدۇننى بىگۇناھ سولاتتى، ئۇنى ئاز دەپ ئۇلارنى ھۆكۈمەتكە چېقىپ بالىلارنى ئاتقۇزدى، نۇرىنى — بىر ياراملىق يىگىتنى ئوقۇش ۋە خىزمەتتىن مەھرۇم قىلدى، ئاخىرىدا مۇختەر باينى سولاتتى، مال - دۇنياسىنى مۇسادىرە قىلدۇردى...

b. ئۇنى ئاز دەپ شۇيىرغان ئۇلارنىڭ مەڭزىلىرىگە قار

ئۇچقۇنلىرىنى چاچاتتى.

c. ئۇنى ئاز دەپ، يېڭى ۋالىي مەھكىمىسىگە، ناھىيەلەرنىڭ رەھبەرلىكلىرىگە ئوسماننىڭ ئادەملىرىنى قويىدى.

(3) تاللانما باغلىغۇچىسى

(1) يا... يا... \ يا... ياكى...

a. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ مەيدانغا چىقتۇقمۇ، بولدى، ئاخىرىغىچە ئېلىشىپ كۆرىمىز.

b. يا بۇ قىزىم مەڭلىك بالىدىن كۆڭلىنى ئۈزىدى، يا دادا بولغان كىشى قىزىنىڭ كۆڭلىنى دېمىدى.

c. بۇ مەكتەپتە يا مېنىڭ بالام ئوقۇغاي، ياكى تاغچى تۇغقانلىرىنىڭ بالىسىنى ئوقۇتۇۋالسىلا، ئۇ شۈمتەك ئوقۇيدىغان بولسا، ئۆيىنى بوشاتسىلا، ئۆي ئۆزىمىزگە لازىم.

(2) ياكى \ ياكى... ياكى... \ ياكى... ۋە ياكى...

a. ئاتا - ئاناڭ، قوۋم - قېرىنداش ياكى سۆيگەن يارىڭ يوقلاپ

كېلىدىغان قەبرەڭمۇ بۇ دۇنيادا قالمايدۇ.

b. 1732 - يىلى مەنچىڭ خانلىقىغا تەۋەلىك بىلدۈرگەنلىكى

ئۈچۈن يۇڭجېڭ خانىنىڭ «جاساقبەگ» يارىلىقىغا، كېيىن چيەنلۇڭ خانغا ساداقەت كۆرسەتكەنلىكى ۋە ئىلىنى گۈللەندۈرۈشتە

خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «ۋالى»لىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ئىمىن ۋاڭنىڭ 9 - مىراسخورى ھاكىم ئاغىچىنىڭ ھېسابىدا

ھېكىمبەگ ئاتالغان غىياسىدىن بەگ غوجام بولسۇن ياكى مۇنۇ ساھىبخانا - شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ باي ھۈسەنباينىڭ ئەۋلادى

ئەنئۈرە مۇسابايوف بولسۇن، ياكى «ئۇسۇلى جەدىت»نى غۇلجىغا ئەكىرىپ تاپقان - تەرگىنىنى مائارىپ ئۈچۈن سەرپ قىلىپ،

خەلقپەرۋەرلىكى ۋە پاكىز پەزىلىتى بىلەن ھۆرمەت تاپقان ئابدۇموتائالى خەلىپىتىم ھەزرەتلىرى بولسۇن ياكى ئاتۇشتىن

ھەۋەس بىلەن ئىلىغا كېلىپ بۇ يەرنى گۈللەتكەن سابىر ھاجىلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئەۋلادىدىن بولغان رەخمىجان سابىر ھاجىيوف بولسۇن ياكى باشقىلار بولسۇن، ھاياتتىن ھېچكىم رازى بولغان ئەمەس.
c. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە ئادەم ھامان ئۆزىنى بىر نەرسىگە ئاتايدۇ، سەن بىر ئىشنىڭ قۇربانىسەن ياكى گۈزەللىكنىڭ ۋە ياكى رەزىللىكنىڭ...

(3) خاھ... خاھ...

a. بالاڭ خاھ شەھەردە تۇرسۇن، خاھ جەڭگاھتا تۇرسۇن، بۇ ئۇنىڭ تاللىشى، چۈنكى ئۇ يىگىت بولدى.

b. خاھ ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلسۇن، خاھ ئەركىلىسۇن مۇسابايدىن ھېچ زۇۋان چىقمىدى.

c. خاھ سۇلىرى بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاققا، خاھ تىنىق ئاسمانغا قارايتتى، نەگىلا قارسا، نۇرنىڭ سېماسى...

(4) خاھى... خاھى...

a. خاھى پىكىرىمگە قوشۇل، خاھى قوشۇلما، ماڭا بەربىر.

b. خاھى مەكتەپكە بار، خاھى زاۋۇتقا بار، ئىشقىلىپ بىكار

يۈرمە.

c. خاھى ئوغلۇڭغا بەر، خاھى قىزىڭغا بەر، ھامان بېرسەن.

(5) نە... نە...

a. ئۇنىڭ نە مۇڭدېشىدىغان ئادىمى، نە يۈلەنچۈكى يوق.

b. بۇ يەرلەردە ئاتۇشتىكىدەك نە كۆيۈك ئاپتاپ، نە چالڭ -

توزان يوق.

c. نۇرىدەك مۆكۈنۈپ - سۇقۇنۇپ يۈرمەيدۇ، سەبىخەدەك

خورلانمايدۇ، دادىسىدەك غەم - غۇسسە يۈكىنى كۆتۈرمەيدۇ،

ئۇلارغا نە تەبىئەت، نە جەمئىيەت، نە ھۆكۈمەت ھومايمايدۇ.

(6) مەيلى... مەيلى...

a. ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى دۈبەننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قىلدىم

دېگىنى مەيلى راست، مەيلى يالغان بولسۇن، مېنىڭ ئۇيقۇمنى

ئېچىپ قويدى.

b. گەپنىڭ نان يېرى، ئاللاننىڭ رەھىم شاپائىتى بىلەن تا بۈگۈنگىچە بىز يانتاقلقلار مەيلى ئىت تالاشتۇرۇش، مەيلى قوچقار سوقۇشتۇرۇش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىش، پاپۇز ئويناش، مەشرەپ بولسۇن يېڭىلىپ يۈزمىز كېتىدىغان ئىش بولمىغان.

c. بۇ بۆرلەرنى يوقاتمىغۇچە، مەيلى قۇمۇل، مەيلى ئالتە شەھەردە ھېچكىمگە ئارام بولمايدۇ.
(7) بىر بولسا... بىر بولسا...

a. ئۇلار بىر بولسا شىۋىرغاندىن قورقۇپ يولغا چىقمىدى، بىر بولسا يولدا ئاۋازچىلىككە ئۇچرىدى.
b. مەن بىر بولسا تاغقا چىقمەن، بىر بولسا شەھەرگە كىرىپ كېتىمەن.

c. سەن بىر بولسا بۈگۈن كەل، بىر بولسا كېلەر ھەپتە كەل.
(8) گاھ... گاھ...

a. كېچە - كۈندۈز تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوقلار ۋە تۈكۈلۈۋاتقان قانلار بەدىلىگە بۇ قەدىمكى شەھەر گاھ ئۇ تەرەپنىڭ، گاھ بۇ تەرەپنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇراتتى.

b. گاھ دېھقان، گاھ ھۈنەرۋەن - كاسىپ، گاھ ئېشەكچى، گاھ يولۇچى قىياپىتىدە، ئىككى - ئۈچتىن، بەزىدە يالغۇز يۈرۈپ، ئەل ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن يىگىتلەردە مۇنداق قورال بار دەپ ھېچكىم گۇمان قىلمايتتى.

c. چۇ يۇفاڭ دادىسىنىڭ مېجەزىنى بىلگەچكە، بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرمىگىدى دېگەندەك قىلىپ، گاھ دادىسىغا، گاھ ئېرىگە خاۋاتىرلىنىپ قارايتتى.

(9) ھېلى... ھېلى...

a. ھەر تەرەپكە پارچىلىنىپ پىتىراپ يۈرگەن تۇڭگانلار ھېلى ئۇ يەر، ھېلى بۇ يەردە ئۇلارغا ۋەسۋەسە سېلىپ يېغىلىق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

چىقارماقتا ئىدى.

b. ئوغلاق ھېلى ئۇ تەرەپنىڭ قولىغا، ھېلى بۇ تەرەپنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قولدا تۇرمىدى.

c. سامان قەغەزنى پەنجىرىگە چاپلاپ قويساڭ ھېلى سېغىزخان شىلىمىنى چوقۇلاپ تېشىۋەتكەن، ھېلى بوران چىقسا يىرتىلىپ كەتكەن.

(10) بەزىدە... بەزىدە...

a. ھەقىقەت ئادەمنى بەزىدە قەھرىمان قىلىۋېتىدۇ، بەزىدە بىچارە قىلىپ قويدۇ.

b. ئۇ ناتونۇش ئادەملەر بىلەن دوست بولاتتى، بەزىدە سوقۇشاتتى، بەزىدە گەپ تالشاتتى.

c. سوپاخۇن بەزىدە ئاتلىق، بەزىدە پىيادە ئۇياق - بۇياققا يۈگۈرەيتتى.

(11) بىر... بىر... \ بىردە... بىردە...

a. چۆچۈپ كەتكەن بالا بىر ئاپىسىغا، بىر دادىسىغا قارايتتى.

b. ئىشخانغا بىردە رۇس، بىردە قازاق، بىردە تاتارلار ئىش بىلەن كىرەتتى.

c. پارتىزانلار بىردە ئاتلىرىدىن چۈشۈپ تاشلارنىڭ كەينىگە مۆكۈپ، بىردە ئاتلىرىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ دۈشمىنىڭ شىددەت بىلەن ئوق ئاتماقتا ئىدى.

(12) تۇرۇپ... تۇرۇپ...

a. بۇ ئىشلار ئۇنىڭ يادىغا يەتسە ئۇ تۇرۇپ كۈلۈپ كېتەتتى، تۇرۇپ غەمگە چۆكەتتى.

b. تۇرۇپ مېنى تىللايسەن، تۇرۇپ بالىنى تىللايسەن، زادى نېمە قىل دەيسەن؟

c. تۇرۇپ پالانچىنى تۇتۇپ كېتىپتۇ دېگەن خەۋەر كېلىدۇ، تۇرۇپ پالانى يەرنى پارتلىتىپتۇ دېگەن خەۋەر كېلىدۇ.

4 قارمۇقارشى باغلىغۇچىسى

(1) لېكىن

a. ئۇ فىرانسىيەنىڭ خۇرۇم كىرىپىلوسىدا يېنىچە يېتىپ ھۇزۇرلىنىپ چەكتى، ۋۇجۇدى راھەتلەندى، لېكىن ئۇنىڭ خىيالى ئەمدى داۋاملىشالمىدى.

b. دەرۋەقە، جۇغراپىيەلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، دەيدىغان نەزەرىيە مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە ئەمەس، لېكىن جۇغراپىيەلىك جايلىشىشنىڭ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان بىۋاسىتە تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ.

c. سىزنىڭ خىيالىڭىزدا مەن يوق، لېكىن مېنىڭ خىيالىم سىز بىلەن...

(2) ئەمما

a. — بوپتۇ، شۇنداقمۇ بولسۇن دەيلى، ئەمما ئۇنىڭ بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قۇلاق كەستى چېرىكلىرى نېمىشقا ئامان ساقلىنىپ قالدۇ؟

b. سىزنىڭ بۇ خىزمەتنى ئوبدان بەجا كەلتۈرۈشىڭىزگە ئىشىنىمەن، ئەمما بۇ سىرنى ئۆزىڭىزدىن بۆلەك ھېچكىم بىلمەسلىكى كېرەك!

c. بەگ شۇنداق پېچىرلىدى، كۆز يېشى زادىلا توختىمىدى، ئەمما جەمەتلىرى ئاڭلىغۇدەك ئاۋازىنىمۇ ئايدى.

(3) بىراق

a. مەن ھەدەمدىن گۈزەل، سەبىخە سېرىق ئىدى، مەن ئاق سېرىق، ياق، سۈتتەك ئاق، بىراق ئۇنىڭ بالىسى خەمەت ماڭا ئوخشايدۇ...

b. قىز قېچىش ئومۇمىي ئادەت، ئەمما باي قىزنىڭ قېچىشى چوڭ نومۇس.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- c. نۇرى گەپ قىلمىدى، ئەمما خاپا چىقتى.
بەزىدە ئىككى قارىمۇقارشى باغلىغۇچى بىللە ئىشلىتىلىپ،
قارشى مەنە تېخىمۇ كۈچەيتىپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
a. ئەمما لېكىن، مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئارازلىشىپ
قالماي، ئىتتىپاق ئۆتكىنىمىز ياخشىمىكىن.
b. مەن چىددىم، جېنىم ئامان قالسا مال - دۇنيانىڭ كارى
چاغلىق دېدىم، ئەمما لېكىن خوتۇن چىدىمىدى.
c. بۇغداينى ئالتۇن قىلىشنىمۇ بىلمەيدۇ، ئەمما لېكىنرە،
ئەخلىت قىلىشقا ئۇستا!

(4) ئەپسۇسكى

بۇ باغلىغۇچى « ئەپسۇس » دېگەن سۆزگە « - كى » قوشۇلۇپ
تۇراقلىشىپ قالغان.

a. سىز جانابلىرى بۇ ئىشتا سېنىڭ جاۋابكارلىقىڭ بار
دەيسىز، بەرھەق، شۇنداق. ئەپسۇسكى، ۋەقەنىڭ ئۈستىدە ئۈزۈم
بولماي قاپتىمەن.

b. ئەپسۇسكى، يىگىتلەر ھەرقانچە جەسۇر، ھەرقانچە غەيۇر
بولسىمۇ، ئاسماندا پەرۋاز قىلالايدىغان بۈركۈت ئەمەس.

c. ئەپسۇسكى، رۇس تىلىنىمۇ تولۇق بىلگەن بولسىڭىز، نۇر
ئۈستىگە نۇر قوشۇلغان بولار ئىدى.

(5) ئەكسىچە

a. بەزىلىرىچۇ، ئەكسىچە ھايات ۋاقتىدا چالمدەك ئاياغ
ئاستىدا پۈتلىشىپ يۈرىدۇ.

b. ئادەممۇ بىزگە ئوخشاش قىسقا ئۆمۈرلۈك، پەرقىمىز
ئىنسان ئۆز ھاياتىنى قەدىرلەشنى بىلمەيدۇ، سوقۇشىدۇ،
تىللىشىدۇ، بىز ئەكسىچە، مۇھەببەتتىن باشقىنى بىلمەيمىز...

c. شۇنىمۇ ئويلاپ كۆرۈشۈڭلار كېرەككى، ئىپىڭ ئىسسىي
خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆزى تۇتۇپ قاپ
قويغان بىگۇناھ كىشىلەرنى قويۇپ بەرمىدى. ئەكسىچە يەنە

نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنى تۇتتى، ئەگەر دۆلەت ئارمىيەسى يۆتكەپ كېلىنمىگەن بولسا، ئاشۇ بىگۇناھ كىشىلەرنى قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى بولاتتىمۇ؟ بۇرھان ئەپەندىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغىلىمۇ بولماس ئىدى...

(6) ھالبۇكى

بۇ باغلىغۇچى « ھال بوكى » دېگەن بىرىكىمدىن تۇراقلىشىپ قالغان.

a. دادىسىنىڭ تېخىچىلا كەنتتە ئۆزىگە قاراپ قول پۇلاڭلىتىۋاتقانلىقىنى، ئانىسىنىڭ پەرتۇقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈۋاتقانلىقىنى، ھالبۇكى، ئاتا - ئانىسىنىڭ كۆزلىرىدىكى ياش ئۇنىڭ سەپىرىنىڭ تۈرتكىسى ۋە ئادەم بولۇشىنىڭ ئۆلچىمى ئىكەنلىكىنى ئۇ بىلەتتى.

b. بىراق، ئالتە مىڭ بەش يۈز ئەسكەر بىلەن كەلگىنىمىزنى ئاڭلاپ، ما جۇڭيىڭدەك قەيسەر سەركەردىمۇ قۇيرۇقىنى خادا قىلدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ قوشۇنى خوجىنىيازنىڭ تاغ - دالا ۋە يېزا - سەھرالاردىن توپلانغان ئادەملىرىگە قارىغاندا ھەم كۆپ، ھەم مۇنتىزىم ئىدى.

c. ھالبۇكى، ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى.

(7) ۋاھالەنكى

بۇ باغلىغۇچى پارس تىلىدىكى «وھال ان كە» (ۋە ئەھۋال شۇنداقكى) دېگەن بىرىكىمدىن تۇراقلىشىپ قالغان پېتى تىلىمىزغا ئۆزلەشكەن.

a. ۋاھالەنكى، دوختۇرخانا باشقۇرۇش خىزمىتىدىكى ئامبۇلاتورىيە سۇيۇقلۇق بېرىش مەركىزىنى بىخەتەر باشقۇرۇش دوختۇرخانا باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ تېخىمۇ مۇھىم ھالقىسى ھېسابلىنىدۇ.

b. ۋاھالەنكى، ئەتىسى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئۇلارنى يولدىن توسۇپ قويدى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

c. ۋاھالەنكى ئۇنىڭ ئالتۇنلىرى ھەممىگە قادىر ئەمەس ئىدى.

(8) - ۋ \ - يۇ

a. ئۇلاردىن نۇرىنى سورىماقچى بولدى - يۇ، كۆڭلى غەش بولىدىغان خەۋەر ئاڭلاشتىن قورقتى.

b. خەق جان بېرىدۇ - يۇ، سەن ئۇلارغا نان بېرىشتىن باش تارتسەن، ماڭ!

c. پەرىخە ئالغىيىپ قاراپ قويدى - يۇ، ئۈندىمىدى.

(9) شۇغىنىسى

a. شۇغىنىسى، بۇ ئەزىمەتلەرنى تىللاپ ئۈرۈمچىنىڭ كوچىلىرىدا تەشۋىقات ۋە رەقە تارقىتىپ يۈرگەنلەرمۇ، نامايىش قىلىپ «يوقالسۇن باندىتلار!» دەپ ۋارقىرىشىپ يۈرگەنلەرمۇ ئۇيغۇر.

b. - ياھ، ئاغىنىلەر، راست، ھەرقاندىقى چىقىدىكەن بىز خەقتىن، شۇغىنىسى، چوڭ ھوقۇق تۇتقاندىن بىرمۇ چىقماپتۇ. c. شۇغىنىسى، تەينىڭ نېرىسىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان جىڭ بىلەن گومىنداڭ يىمىرىلمەس قورغان دەپ ئاتىغان شىخو ناھىيەسى باھادىرلارنىڭ يولىنى خۇددى بەھەيۋەت قورام تاشتەك توسۇپ تۇرۇپتۇ.

(10) شۇنىسى

a. - ھەممە تەييارلىقىمىز پۈتتى، شۇنىسى يۇقىرىدىن بۇيرۇق كەلمەيۋاتىدۇ.

b. بالىلار ناھايىتى زېرەك چوڭ بولۇۋاتىدۇ، شۇنىسى مەكتەپكە بېرەلمەيۋاتىمىز.

c. ئۇنىڭ جاراھىتى ساقايدى، شۇنىسى مەڭگۈلۈك دىل يارىسى قېلىپ قالدى.

(11) شۇنداقتىمۇ

a. مۇڭگۈز ئورنىدىن قان ئېتىلىپ چىقىپ بارا - بارا

ھالسىزلىنىپ يىقىلىشتى، شۇنداقتىمۇ يەنە ئورنىدىن تۇرۇشتى .
b. — شۇنداقتىمۇ بىرەر پارچە مەكتۇپ بېرىپ بەرسىلە
ئويدان بولارمىكىن، — دېدى.

c. بۇ زېمىندا قانچە قانلار تۆكۈلدى، كۆز يېشىنىڭ ۋە كۈلكە -
ناخشىنىڭ ھېسابى يوق، شۇنداقتىمۇ ھاياتتىن رازى بولۇپ
دۇنيادىن ئۆتكەن بىرمۇ ئادەم يوق.

(12) شۇنداق بولسىمۇ

a. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىشقا ھازىرچە ئالدىراپ كەتمەيلى.

b. — شۇنداق بولسىمۇ يەنە بىر قېتىم كۆرۈپ چىقىڭ، خاتا
كەتكەن جايلار بولمىسۇن يەنە.

c. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ كەتمىنىنى قەتئىي تاشلىمىدى.

(13) ئەكسىچە

a. ئەكسىچە ھەممە كىشى ئۆزىنى چىۋىن يەۋالغاندەك ھېس
قىلاتتى.

b. ئەكسىچە تۆھمەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ!

c. بەختكە قارشى، قىش كىرەر - كىرمەيلا، ئۆتكەن يىلنىڭ
ئەكسىچە، ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان قەھرىتان سوغۇق
باشلىنىپ كەتتى.

(14) بەلكى

a. ئۇ بەلكى نەچچە يۈز يىلدىن بېرى مېۋە بېرىپ
كېلىۋاتقاندۇر.

b. روزى تەمبۇر، ھەسەن تەمبۇر ۋە ناخشىچىلار بار ئاۋازى
بىلەن ناخشا ئېيتىشتى: ھەركىشىنىڭ دەردى بولسا يىغلىسۇن
يار ئالدىدا، قالمىسۇن كۆڭلىدە ئارمان بەلكى ئىزھار ئالدىدا...

c. سەن بەلكى ئويلىمىغان پاراغەت بىلەن ئۇچراشقانسەن،
بەلكى يەنە پاراغەت توغرىسىدا ئارزۇلىرىڭ باردۇر؟...

(15) دېگەنبىلەن

بۇ باغلىغۇچى « دېگەن » ۋە « بىلەن » دېگەن ئىككى سۆزنىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بىرىكىشىدىن تۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، كۆپىنچە «نېمىلا» دېگەن سۆز بىلەن قوللىنىلىدۇ.

a. شەھەرلىك خوتۇنى دېگەن بىلەن باغ باغلاشنى ئۆگىنىۋالدى، يازچە كەينىدىن پوسۇرلاپ باغ باغلىدى.

b. چۈنكى، نېمىلا دېگەن بىلەن بورتالا تاغلىرى ئۇنىڭغا تونۇش بولۇپ قالغان ۋە ئۇ يەردە موڭغۇل مالچىلىرىدىن يېقىن دوستلىرىمۇ بار ئىدى.

c. — شېئى شىسەيدىنغۇ ياخشىدۇر، نېمىلا دېگەن بىلەن بىز خەقتىن ئېلىخان تۆرىدەك دانا چىقمايۋاتسا!

(5) سەۋەب - نەتىجە باغلىغۇچىسى

(1) شۇڭا

a. شۇڭا، ھېلىقى ھاجىلار بۇ يىگىتنىڭ خېتىنى ئۇنىڭغا چوقۇم يەتكۈزۈشكە ۋەدە بەردى.

b. مەسۇم شاڭيىو، باھام شاڭيولار غوجامنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە يەتتى، شۇڭا قاقاقلىشىپ كۈلۈشتى.

c. ئۇنىڭ ھوقۇقى، پۇلى چەكسىز، شۇڭا ئۇ تولىمۇ قورقۇنچلۇق!

(2) شۇڭلاشقا

a. شۇڭلاشقا، شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە ئەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالغا ئىگە پاختىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ.

b. شۇڭلاشقا، ئۇلارنى چوقۇم ئوزۇقلاندۇرۇش ئۆلچىمى بويىچە بېقىش كېرەك.

c. بەزى ياشانغانلارنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن جىگەر ياللۇغى، بۆرەك ياللۇغىغا گىرىپتار بولغان كېسەللىك تارىخى بولۇشى

مۇمكىن، شۇڭلاشقا ئاۋۋال جىگەر ۋە بۆرەك ئىقتىدارىنى تەكشۈرتۈش كېرەك.

(3) شۇنىڭ ئۈچۈن

a. ئۇنىڭ كۆپ ۋاقتى خىيال دۇنياسىدا، ئاز ۋاقتى رېئال دۇنياسىدا ئۆتۈۋاتىدۇ، ئۇ مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئازابلانماقتا، غەزەپلەنمەكتە.

b. ھامان سېنىڭ ئۈستۈڭنى بىر قارا ھىجران تۇمانى باسقان، سەن شۇنىڭ ئۈچۈن دەردلىنىسەن، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇڭلىنىسەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاچچىقلىنىسەن، غەزەپلىنىسەن، ئاچچىقىڭدىن تاشتىن - تاشقا ئۇرۇلۇپ، ئاپپاق كۆيۈكلەر چاچرىتىسەن، جان ئاچچىقىڭدىن دېڭىزدەك دولقۇنلىنىپ شىردەك ھۇۋلايسەن.

c. بۇ ئۇرۇشلار ئەسلىدىن يوقسىزلىق ۋە قالاڭلىق تۈپەيلى جاپا - مۇشەققەت گىردابىدا جان تالىشىۋاتقان خەلقنى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە دۇچار قىلماقتا ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلقنىڭ زۇلۇم ۋە خانىۋەيرانچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئارزۇسى كۈنساينى ئۇلغايماقتا ئىدى.

(4) نەتىجىدە

a. مەن خەلقنى جەبىر - زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، زالىملار بىلەن رەھىمسىز ئۇرۇشتۇم، ئادالەتپەرۋەر، ھەقىقەتچى بۈيۈك داھىيىمىز شېڭ دۇبەن جانابلىرىمۇ زالىم خۇنخورلارغا قارشى چىقىپ، مېنىڭ بىلەن دوستلاشتى. نەتىجىدە زالىملارنىڭ توپىسى كۆككە سۈرۈلدى.

b. نەتىجىدە يېرىم كۈنگە يەتمەيلا ھاجىنىڭ قوشۇنى پەرىشان ھالدا قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

c. قۇمۇلغا بارسلا ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەر ئۆزلىرىنى دەيدەيگە سېلىپ، نەتىجىدە يەنە ئۇرۇش باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

(5) بۇنىڭ بىلەن

a. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىنىياز پالۋان مەسلىسىدىنمۇ ئۆتمۈشكە سالاۋات دەپ، ئۇنىڭغا كەچۈرۈم قىلىنسا، بۇنىڭ بىلەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

خەلق كۆڭلىنى ئوۋلىۋالغىلى بولىدۇ دەپ ئويلايتتى.

b. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بىردىنلا نامى چىقىپ كەتتى.

c. ئىشىنىشلارغا ئىش بەرسەك، ئايلىق بەرسەك بۇنىڭ نەرى ناھەقچىلىك بولىدىكەن؟ بۇنىڭ بىلەن گۇناھكار بولىدىغان ئىش بولسا مەن گۇناھكار بولۇشقا رازى.

(6) شۇنىڭ بىلەن

a. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ئالاھىدە بېيىپ، چار ھۆكۈمىتى ئالدىدىكى ئىناۋىتى زور دەرىجىدە ئۆسكەن.

b. شۇنىڭ بىلەن جىنەستىخان، بەگ ئاغىچىلىرى قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى.

c. شۇنىڭ بىلەن نىياز بەگ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى جىم بولۇپ قالدى.

(7) چۈنكى

a. چۈنكى، بۇ مەھەللىدە بۇ خىل گەپلەر مەزىزلىك تاماقنىڭ پۇرىقىدەك تېز تارقىلىدۇ ئەمەسمۇ!

b. چۈنكى، بۇ ئادەملەر شېڭ ئىسىمگە نۇرغۇن بايلىق، ئالتۇن - كۈمۈش، يەر - زېمىن ۋە مال - ۋاران ھەدىيە قىلىشقان.

c. — مۇشۇ قامچىدا ھەربىرىڭلار ئىككىدىن ئۇرۇڭلار، چۈنكى مەن ھەرقاندىقىڭلارغا ئىككىدىن ئارتۇق قامچا سالمىدىم، دەردىمىز چىقمايدۇ، دېسەڭلار جىق ئۇرۇۋالساڭلارمۇ مەيلى.

(8) سەۋەب \ سەۋەبى

a. ئۇنىڭ قاتتىق ئويغا چۆمۈپ كېتىشىدىكى سەۋەب مانا مۇشۇ يەردە ئىدى.

b. تارىختا باشقىلارغا مەدەنىيەت تارقىتىشقا مىللەتنىڭ بۈگۈنكى كۈندە «ياۋايى» بولۇپ، باشقىلارنىڭ كۈلكىسىگە

قېلىشىدىكى سەۋەب نېمە؟ ھەي بىچارە مىللەت!

c. بۇنىڭ سەۋەبى سەپداشلىرىدىن يىگىرمە بىر كىشىنىڭ قازاغا ئۇچراپ، قاسىم ئەپەندى باشلىق يەتتەيلەننىڭ يارىدار

بولغانلىقىمۇ ياكى باشقا ئىشنىمۇ، بۇ توغرىدا ھېچكىم ھېچنېمە دېمەيتتى.

(9) شۇ سەۋەبلىك

a. ئاشۇ قابىل، ئەقىللىق، يۇرتنىڭ نەزىرى چۈشۈپ ئەزىزلەنگەن يىگىتتېشى بالا مۇشۇ ئىشقا - سەۋدا سەۋەبلىك سەرسان بولۇپ چۆلگە چىقىپ كەتسە، كېرىم ھاجى ئاغزىغا چىش چىقىپ خۇدا بەرگەن بىر ئوغلىدىن ئايرىلىپ بۇ جاھاندا ياشىيالمىدۇ.

b. مۇشۇ سەۋەبلىك كېرىم ھاجىمۇ، يانتاق يۇرتىمۇ تۇتقان - قويغىنىنى بىلمەي، ۋەيرانە - سەرسان بولۇپ كەتتى.

c. بۇ كېسەللىك كۆپىنچە شەخسى تازىلىقنىڭ ياخشى بولماسلىقى، ئوزۇقلىنىش كەمچىل بولۇش، بولۇپمۇ B گۈرۈپپىدىكى ۋىتامىن يېتىشمەسلىك سەۋەبلىك بولۇپ، ياشانغانلاردىكى جىنسىي يول ياللۇغىنى ئاسانلا پەيدا قىلىدۇ.

(10) شۇ سەۋەبتىن

a. تۇنجى قېتىم ئۇششاققالدا ئۇنىڭ قولىغا سۆيىمەكچى بولغىنىمۇ شۇ سەۋەبتىن ئىدى دېگەن، ئۇكام.

b. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بۇ ئاتنىڭ قۇلاقلىرى ئۆچكىنىڭكىدەك سالىپىيىپ قالغانىدى.

c. خەجلەشكە تېگىشلىك بولمىغان پۇل خەجلەنگەن بولسىمۇ، پارنىك ئىچىنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى تېزگىنلىگىلى بولماي، شۇ سەۋەبتىن، كۆكتاتنىڭ مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ كېتەتتى، سۈپىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلمەيتتى.

(11) نېمىشقا دېگەندە

a. نېمىشقا دېگەندە، جەڭنى شۇلار قىلدى، شۇلار ئۆلدى، شۇلار شېھىت بولدى.

b. بۇ ئىشلار يېرىم يولدا تاشلاپ قويۇلدى، نېمىشقا دېگەندە، بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلىدىغان باشلىق يۆتكەپ كېتىلدى.

c. — ھەممىسى سىزنىڭ گېپىڭىزنى قىلىشىۋاتىدۇ، تېمىشقا دېگەندە، بۇ مەھەللىدىن سىزدەك بىرى چىقمىغان.

6) ئىزاھلىق باغلىغۇچىسى:

(1) يەنى

a. بۇ مېنىڭ ئوقۇغۇچۇم تۇرسۇن، ئۇنىڭ دادىسى ھەسەن ئاخۇن ئۇستام، يەنى ھەسەن دولان پەن دارىنىنىڭ پوۋېسكىسىنى ھەيدەيتتى.

b. چۈنكى، ئۇنىڭغا بۇ ئايال ئۆزى پارقىراپ تۇرغان بىلەن ئىسسىقى تەگمەيدىغان ئايغا ئوخشاش، يەنى مېھرى سوغۇق تۇيولاتتى.

c. ئاراتۇرۇك تەرەپتە سادىق قورمال باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلاردىن يېڭىلىپ، شەھەرگە چېكىنىپ كېلىۋاتقان ئىككى تۈەن، يەنى تەخمىنەن ئىككى مىڭ چېرىك شۇ كۈنى ئاخشىمى كۆشۈتە ئېغىزىدا قونغانىدى.

d. ئاخىر ئۇلار زىياۋۇدۇننى جازالاش، يەنى ئەللىك دەررە ئۇرۇشنى قارار قىلدى.

e. — مەن شۇ كىشىنىڭ شاگىرتى ئىدىم، ھەزرەتلىرى، ھىجرىيە 1343 - يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 14 - كۈنى، يەنى مىلادىيە 1924 - يىلى 8 - ئايدا بىز ئۇلۇغ ئۇستازىمىزدىن ئايرىلدىق.

f. شېڭ شىسەي شۇ يىلى، يەنى 1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۈرۈمچىدە غوجانىياز ھاجىنى قولغا ئالدى.

g. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىبلىس، يەنى ئازازۇل ئەسلىدە خۇداغا يېقىن پەرىشتىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەممە پەرىشتىلەرگە دەرس ئېيتىش مەرتىۋىسىگە يېتىپتەن.

h. ئوخشىمايدىغان يېرى، ئوسمان قىرىق يېشىدا، يەنى سەككىز بالىنىڭ دادىسى بولغىنىدا قولغا قورال ئېلىپ،

مىللىي زۇلۇم، مىللىي خورلۇق ۋە ھاقارەتكە قارشى پىدائىي بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

(2) باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا

a. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانىيەتنىڭ بويسۇندۇرغىنى تەبىئەت ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزى.

b. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پەسىلسىز كۆكتات تېرىقچىلىقى پەقەت بىر ياخشى ئىدىيە بولسىمۇ، رېئاللىق بىلەن ئارىلىقى شۇنداق يىراق ئىدى.

c. تارىخ — باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، قەھرىمانلارنىڭ تارىخى، تارىخنى نامى ئۆلمەسلەر ياراتقان، دېگەن سۆز توغرا ئىدى.

(7) ئۇلانما باغلىغۇچىسى:

(1) ئاندىن

a. ئاندىن سىرتقا ئېلىپ چىقىپ، قوللىرىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاپ ھەيدەپ ماڭدى.

b. ئاندىن ئۇ يانچۇقىدىن ئىككى پارچە خەتنى چىقىرىپ، قاسىم ئەپەندىگە ئۇزارتتى ۋە قېنى ئوقۇڭ، ھەممەيلىن «ئاڭلىسۇن» دېدى.

c. ئۇ ئاخىر «پېشانىمگە پۈتۈلگەننى كۆرەي» دەپ، ھەجىدىن قايتقان ھاجىلارغا قوشۇلۇپ (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا توقسۇنلۇق ھاجىلارمۇ بار ئىدى)، تاشقورغان ئارقىلىق قەشقەرگە، ئاندىن قاراشەھەرگىچە كەلدى.

(2) ئاۋۋال... ئاندىن... \ ئاۋۋال... كېيىن...

a. ئاۋۋال مەن بىر ھېكايە ئېيتىپ بېرەي، ئاندىن يولغا چىقساقمۇ ئولگۈرىمىز

b. ئۇنى ئاۋۋال تاختاي بىلەن يېپىپ، ئاندىن توپا بىلەن چىڭتىپ كۆمدى.

c. پەرىخە ئاۋۋال قىزاردى، كېيىن بىردىنلا تاتىرىپ
لەۋلىرىنى سىدىراتتى.

(3) دەسلەپ... كېيىن... \ دەسلەپ... كېيىن... \
دەسلەپ... ئارقىدىن...

a. دەسلەپ ئۇ ئۆزىنىڭلا پادىسىنى، يىلقىسىنى باقاتتى،
كېيىن تۇغقانلار، مەھەللە كويى، دوستلىرى ئاخىر بېرىپ پۈتۈن
يۇرت ئادەملىرى قويى، كالا، ئات، تۆگىلىرىنى خېنىيا سايىتقا
تاپشۇردى.

b. خېنىيا سايىت دەسلەپ ئاتقا مىنگەندە تىكەنلىك قوزۇققا
ئولتۇرغاندەك ۋارقىراپ بىر ئۇنى ئاسمانغا، بىر ئۇنى يەرگە
كىرىپ كەتتى، كېيىن كالىپۇكىنى قاتتىق چىشلەپ چىداپ
ئولتۇردى.

c. دەسلەپ بېغىر، ئاستا - ئاستا، ئاندىن تېز - تېز
كۆپۈكلەنىپ يۇمىلاپ ئېقىشقا باشلىدى.

d. دەسلەپ خىل قوراللار بىلەن ئۈچ مىڭ ئەسكەر ھۇجۇمغا
ئۆتدۇ، ئارقىدىن يەنە ئۈچ مىڭ!

e. دەسلەپ سۇس بېغىر رەڭ، كېيىن كۆكۈچ بېغىر رەڭ،
ئارقىدىن كۆكۈچ قارامتۇل داغقا ئۆزگىرىدۇ.

(4) باشتا... ئاندىن... \ باشتا... كېيىن...

a. ئاندىن ھەسەن دولاننىڭ كىملىكى ۋە ئۇنىڭ پاجىئەلىك
تەقدىرىنى، بۇ بالىنىڭ بولسا، كىچىكىدىنلا ھەيدەر ئەپەندىدە
ئوقۇغانلىقىنى، دادىسىدىن كېيىن، ئانىسىدىنمۇ يېتىم قېلىپ،
باشتا ھەيدەر ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە، كېيىن ئۆزىنىڭ تەربىيەسىدە
ئۆسكەنلىكىنى، ئەمدىلىكتە رۇس ۋە خەنزۇ تىللىرىدىن بىر
قەدەر ساۋاتى بار ياراملىق بىر يىگىت بولۇپ قالغانلىقىنى بايان
قىلىپ كېلىپ مۇنداق دېدى.

b. ئۇ مۇھەببەتكە باشتا بىپەرۋا، ھەتتا سوغۇق مۇئامىلە
قىلدى، ئاندىن ئۆزى تۇيىمىغان ھالدا كىرىشىپ كەتتى.

گرامماتىكا

c. باشتا ماقۇل بولغاندى، نېمە ئويلىدىكىن كېيىن يېنىۋالدى.

(5) ئاۋۋال... ئارقىدىن...

a. ئاۋۋال جاڭ جىجۇڭ، ئارقىدىن رەخمجان سابىرھا- جىيوق، ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمىلار ئىمزا قويۇش- تى.

b. ئاۋۋال ئىككى ئەسكەرگە ئوق تەگدى، ئارقىدىن يەنە بىرى ئۆمىلەپ بېرىپ پارتلاتقۇچنى ئېلىپ مېڭىۋىدى، ئۇنىڭغىمۇ ئوق تەگدى.

(8) يەكۈن باغلىغۇچىسى:

(1) دېمەك

a. دۈشمەن قوشۇنىدا ئىختىلاپ تۇغۇلدى دېمەك، غەلبە مېنىڭ دېمەكتۇر.

b. دېمەك، بىز ئون جىڭ تۆمۈرنى ئون جىڭ كۈمۈشكە سېتىۋالغۇدەكمىز.

c. زالىم ئۈچۈن ئالىم، كىتاب ئەجەلدۈر، ئەدىب، شائىر دېمەك كۆزگە سۆڭەلدۈر.

(9) شەرت باغلىغۇچىسى:

(1) ئەگەر

a. ئەگەر، مېنىڭ دېگىنىمنى قىلمىسالىق، ھەر ئىككىمىز ھالاك بولىمىز.

b. ئەگەر بىلمىسەم، دەردىڭگە ئورتاقلاشمىسام، قاپقارا ۋاپاسىزلىق، ئۇياتسىزلىق، توغرىسى خائىنلىق قىلغان بولىمەن.

c. نادان كىشىگە نىسبەتەن سۈكۈتتىن ياخشى ئىش يوق، ئەگەر ئۇ نەسەتتىڭ قەدرىنى بىلسە، نادان بولماس ئىدى.

(2) ناۋادا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- a. ناۋادا ئۇ بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، مەن ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ يولنى داۋاملاشتۇرىمەن.
- b. ناۋادا ئۇ قىز نۇرىنىڭ باتۇرلۇقىغا رەھمەت ئېيتىشىغا كۆزلىگەن بولسا، بۇنداق يالغۇز كەلمىگەن بولار ئىدى.
- c. ناۋادا قارا تەقدىر ئۇنى ئۆلۈمگە ھەيدەپ ئاپارسا، سەبىخە ئىككىلەنمەي كۆكرىكى بىلەن ئۇنى قوغداپ بىللە قۇربان بولىدۇ.

(3) مۇبادا

- a. مۇبادا ۋەدەمگە خىلاپلىق قىلسام، ئاللاننىڭ ئالدىدا يۈزۈم قارا بولغاي.
- b. شۇنداق دېگۈم كېلىدۇكى، مۇبادا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جىرجىس ھاجىدەك كىشىلەر كۆپرەك بولغاندا ئىدى، بۇ خەلقنىڭ ئازادلىق ئىشى تېز رەك ۋە ئوڭۇشلۇقراق ئەمەلگە ئاشارمىدىكىن!
- c. مۇبادا خاتا يول باشلاپ قويسىلا، پۈتۈن پادا دەھشەتلىك ئاقىۋەتكە ئۇچرايدۇ.

(4) گەرچە

- a. گەرچە داڭلىق باي بالىسى رەخمىجان ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ مۈشكۈلاتلىرى ھېسداشلىق بىلەن يەڭگىلەپ قالمايدۇ.
- b. گەرچە ئۇ كۈلۈپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭ مەقسىتى بىرلا: يېيىش - تالاش.
- c. يەنى ئاسماندىن ھەرقانداق بالا چۈشسە، ئۇ گەرچە باشقىلارغا بۇيرۇلغان بولسىمۇ، پۈتى يەرگە تەگمەي تۇرۇپلا ئەنۋەرنىڭ ئۆيى نەدە دەپ مېنى ئىزدەيدۇ.

(10) ئەگەشتۈرمە باغلىغۇچىسى:

(1) كى

- a. مەن سىزگە ئىشىنىپ ئۇنى ئېيتايكى، دۇنيادا پۇل بىلەن

سېتىۋالغىلى، كۈچ بىلەن ئىگىلىۋالغىلى بولمايدىغان بىر نەرسە بار، ئۇنىڭ ئېتى « قەلب ».

b. شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلاركى، مۇبادا بارغان ئورنۇڭلاردا قانداقتۇر « ئىنقىلاب، پىنقىلاب » دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئوينىدۇ...

c. ئۇلارنىڭ ئاۋازى شۇ قەدەر تۆۋەن ئىدىكى، ئىشىك تۈۋىدە مىلتىق تۇتۇپ تۇرغان ئىككى مۇھاپىزەتچىمۇ ئۇلارنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئېنىق ئاڭلىيالمىتتى.

§3. يۈكلىمىلەر

سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ سوئال، تەكىتلەش، گۇمان، يالۋۇرۇش قاتارلىق قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر يۈكلىمە دەپ ئاتىلىدۇ. يۈكلىمىلەر، ئومۇمەن ئېيتقاندا، سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرىگە ياكى جۈملىلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، شۇ سۆز - جۈملىلەرنىڭ بەلگىلىك تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ بەزىلىرى سىنتېتىك شەكىلدە سۆزلەرگە خۇددى قوشۇمچىلاردەك قوشۇپ يېزىلىدۇ، يەنە بىر قىسمى ئانالىتىك شەكىلدە سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۈكلىمىلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

-مۇ، -ما، -چۇ، -غۇ \ -قۇ، - دە \ -تە، -كىن، -لا، -زە، -ا، -ھە(-ئە)، -ئەمسە، -رايى، -تېخى، -قېنى، -ئېھتىمال، -ناھايىتى، -ھەر ھالدا، -جۇمۇ، -بىكا (ھېلى بىكار)، -ئىشقىلىپ، -خۇددى، -بەئەينى، -گويا، -زادى، -بەلكى (بەلكىم)، -ھەتتا، -خالاس، -ھېلىمۇ (ھېلىمۇ

ياخشى)، يەنە، پەقەت، يالغۇز، مانا، ئەنە، دەيمەن، دەيسەن (دەپسىز، دەپسىلەر)، دەڭا، دېگىنە، دەڭلار، (دەمسەن، دەمسىز، دەمسىلەر).

بۇلاردىن « - مۇ، - ما، - چۇ، - غۇ \ - قۇ، - دە \ - تە، - كىن، - لا، - زە، - ا » قاتارلىقلار مۇستەقىل تۇرالمايدۇ، بۇلار خۇددى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاش سۆزلەرگە ئۈلىنىپ كېلىدۇ، شۇڭا بۇلارغا « يۈكلىمىلەر » دىن پەرقلىق ھالدا « ئۆلانمىلار » دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ.

ئايرىم يۈكلىمىلەر سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلى بىلەن بىرىكىپ ئۇنىڭ باشقا بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكلىنى ياساش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. بەزى يۈكلىمىلەر ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل يۈكلىمىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. بىز تۆۋەندە يۇقىرىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەنىسىنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. - مۇ

1) سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۈلىنىپ كېلىدۇ. بۇ يۈكلىمە پېئىلنىڭ سىنتېتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ئاساسەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۈلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئانالىتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ياكى ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۈلىنىشىمۇ، ئوتتۇرىسىغا ئۈلىنىشىمۇ مۇمكىن. خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلانغاندا، ھامان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ «-م \ -ام \ -ەم» شەكلىگە كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. سوئال يۈكلىمىسىنىڭ سۆزدىكى ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەنىمۇ پەرقلىق بولىدۇ، يەنى سوئال يۈكلىمىسى ئۆزەككە باشقا تەركىبلەردىن بۇرۇن ئۇلانسا، سوئال

كۆرمەيدىكەنمۇ | كۆرمەيدىكەن.

(4) پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان ياكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. «-م- \ -ام- \ -ەم-» شەكلىدە «-ا-» لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشمۇ مۇمكىن. كېيىنكى ئەھۋالدا «-ا-» لىق رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى «-يى-» قوشۇمچىسى (ئەگەر بۇ قوشۇمچە بولسا) چۈشۈپ قالىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسى قىسمىدىكى ئىككى «-ت-» قوشۇمچىسىنىڭ بىرىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كۆرەتتىممۇ | كۆرەتتىم، كۆرەتتىڭمۇ | كۆرەتتىڭ،
 كۆرەتتىمۇ | كۆرەتتى، كۆرۈۋاتتۇقمۇ | كۆرۈۋاتىدۇق،
 كۆرەتتىممۇ | كۆرەتتىم، كۆرەتتىڭمۇ | كۆرەتتىڭ،
 كۆرەتتىمۇ | كۆرەتتى، كۆرەيتتىمۇ | كۆرەيتتى.

(5) بۇلاردىن باشقا، بۇ يۈكلىمە ئاخىرىدا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ياكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى كەلگەن خەۋەرلەردە ئەڭ ئاخىرىغا ئۆلىنىشىمۇ مۇمكىن، «-م-» شەكلىدە ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئالدىغا ئۆلىنىشىمۇ مۇمكىن (پەقەت ھازىرقى زامان شەكلىدىكى خەۋەرلەردە تولۇق شەكلىدە قوشۇلىدۇ). مەسىلەن:

سەت ئىدىممۇ | سەتتىدىم، ھويلىدا ئىدۇقمۇ |
 ھويلىدىدىمۇق، بالا ئىدىڭىزمۇ | بالىدىڭىز، ئۇ ئىدىمۇ |
 ئۇمىدى، كۈچلۈك ئىكەنمەنمۇ | كۈچلۈكمىكەنمەن، يوق
 ئىكەنسىزمۇ | يوقمىكەنسىز، كۆرگەندىممۇ | كۆرگەندىدىم،
 كۆرگەندىڭىزمۇ | كۆرگەندىڭىز، كۆرىدىغانىدۇقمۇ |
 كۆرىدىغانىدۇق، كۆرىدىغانىدىمۇ | كۆرىدىغانىدى، كۆرەر
 ئىدىممۇ | كۆرەردىدىم، كۆرەر ئىدىمۇ | كۆرەردىدى،
 كۆرمەكچىدىڭىز | كۆرمەكچىدىڭىز، كۆرمەكچىدىمۇ |
 كۆرمەكچىدى، كۆرگەنكىنەنمۇ | كۆرگەنكىنەنمەن،

گرامماتىكا

كۆرگەنمىكەنسىزمۇ | كۆرگەنمىكەنسىز، كۆرمەكچى ئىكەنمەنمۇ
| كۆرمەكچىمىكەنمەن، كۆرمەكچىكەنمۇ | كۆرمەكچىمىكەن،
كۆرمەكچىمەنمۇ | كۆرمەكچىمۇمەن، كۆرمەكچىسەنمۇ |
كۆرمەكچىمۇسەن.

(6) يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ
ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كۆردۈمۈمۇ، كۆردۈقمۇ، كۆردۈڭمۇ، كۆردىمۇ، كۆرۈپتەنمەنمۇ،
كۆرۈپتىمىزمۇ، كۆرۈپسىزمۇ، كۆرۈپتىمۇ، كۆرۈپتىدەكمۇ،
كۆرۈپتۈمۈشمۇ، كۆرگەندىمۇ، كۆرەرسەنمۇ.

(7) بۇ يۈكلىمە قوشۇلغان خەۋەرلەر «ھەئە» ياكى «ياق»
جاۋابىنى ئېلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. «ئىز» رومانىنى كۆرۈپ بولدىڭىزمۇ؟

b. بۈگۈن دۈشەنبىمۇ؟

c. بۇ يىغىنغا سىزمۇ قاتنىشامسىز؟

d. سىز پارتىيە ئەزاسىمۇ؟

e. سىڭلىڭىز سىزدەك چىرايلىقمۇ؟

f. پائالىيەتكە سىلەرمۇ قاتنىشامدىكىنسىلەر؟

g. مەنمۇ بارغۇدەكمەنمۇ؟

h. ئۇخلاۋاتىڭىز؟

(8) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ سوئال
چۈشكەن بۆلىكىلا ئېيتىلىپ، «-مۇ» يۈكلىمىسى شۇ بۆلەككىلا
قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ خۇشاللىقنى سىزگە كىم يەتكۈزدى؟ ئايقىزمۇ؟

b. بېيجىڭغا قاچان ماڭىسىز؟ كېلەر دۈشەنبىمۇ؟

c. ئىشىكنى كىم چېكىۋاتىدۇ؟ ئەلىمۇ؟

d. پائالىيەت قەيەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ؟ قەشقەردىمۇ؟

(9) شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەكسىنىڭ پاكىت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ياكى مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش رولىنى ئوينايدۇ.
مەسىلەن:

a. كۆزى بولسا بۇلاي بىزدەك قارغىش تەگكەنلەرگە
چاچرىمايتتىمۇ؟

b. بىر يەن ياۋنەننى كۆزدىن يوقاتماقلىق بىلەن ئىچكىرىدىن
ۋە بولشېۋىكلار رۇسىيەسى بىلەن ئەرەب - تۈرك ئەللىرىدىن
ئېقىپ كىرىۋاتقان غەلتە پىكىر ئېقىملىرىنىڭ يامىراپ
كېتىشىنى توسۇۋالغىلى بولاتتى؟!

c. — ئۆزلىرىگە ئەقىل كۆرسىتىش مېنىڭ قولۇمدىن
كېلەتتى!

d. خەلقنىڭ ئۈمىدىگە ھەر بىر قەدىمدە جاۋاب ئىزدەۋاتقان
جەڭچىلەر تومۇزدىن قورقاتتىمۇ؟

(10) پېئىلنىڭ 1 - ، ۋە 3 - شەخس بولۇشى بۇيرۇق
رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان
رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان 3 - شەخس بولۇشى خەۋەر
شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەندە مەسلىھەت تەرىزىدىكى سوئالنى
بىلدۈرۈشى ياكى تەكىتلەنگەن بولۇشى بۇيرۇق رايىنى
بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. — بۇ ئىشتا يەنىلا ئاتا - ئانىمىزنىڭ پىكىرىنى ئالايلىمۇ؟
(ئالسا قانداق)

b. — سەنئەت كېچىلىكىگە گۈلزار رىياسەتچىلىك
قىلىسۇنمۇ؟ (رىياسەتچىلىك قىلسا قانداق)

c. — كۆڭلەكتىن بىرنى ئالامسىز؟ (ئالسىڭىز قانداق)

d. — بۇ كىنۇنى بىر كۆرمەمسەن؟ (كۆرسەڭ قانداق)

e. ئاۋۋال ئەخمەت پىكىر قىلىپ باقمىسۇنمۇ، ئاندىن سىلەر
بىرنەرسە دەرسىلەر!

f. — بىردەم ساقلاپ تۇرساڭلارچۇ، كىيىمىمنى
كىيىۋالمايمۇ!

g. ئالدىراتماڭلار، ئۇمۇ قىلىپ باقمىسۇنمۇ!

h. كارىدورغا چىقىپ سۆزلەشمەسەن.

i. ئېغىزىڭىز بولغاندىكىن گەپ قىلماستىز.

(11) «نېمە» دېگەن سوئال ئالمىشى بىلەن بىرىكىپ

ئويىپىكتىپ مۆلچەر تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھويلىدا ماشىنا تۇرىدۇ، ئەخمەت ئاكام كەلدىمۇ نېمە؟

b. ئۇ دۇنيا خەۋەرلىرىگە بەك پىششىقكەن، كۈندە گېزىت

كۆرەمدۇ نېمە؟

c. — بېشىڭىزنى ياغلىق بىلەن چىڭ چىگىۋاپسىز، بېشىڭىز

ئاغرىۋاتامدۇ نېمە؟

d. تەرلەپ كەتتىم، ئۆي بەك ئىسسىقمۇ نېمە؟

(12) ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر

شەكلىگە ئۇلانغاندا، «-مۇ» يۈكلىمىسىدىن كېيىن «بولدى»

پېئىلى كەلسە، شۇ خەۋەرنى كۈچەيتىلگەن شەرت ئوقۇمىنى

بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملە خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ ئۇخلاپ قالدىمۇ بولدى، ناغرا چالساڭمۇ ئويغانمايدۇ.

b. ئۇ سېنى كۆرۈپ قالدىمۇ بولدى، يېرىم كۈنگىچە گېپى

تۈگىمەيدۇ.

c. پۇلۇڭنى تاپتىڭمۇ بولدى، نېمە سۆزلەيسەن.

d. كېسەللىك ئازابلان تۇرسىمۇ، ئۇ يەنىلا تىرىشىپ

ئىشلىمەكتە.

(13) تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىگە

ئۆلىنىپ كېلىپ، ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق

سۆزلەر ھامان ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماش

خاراكتېرلىك سۆز - ئىبارىلەر بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە

بىرىكىپ، جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تۈنۈگۈن كەچ ئايگۈلمۇ بىرسى ئىشىكىنى چەككەندەك

قىلدى.

b. كامال تاماق قاچىسىمۇ بىرنەرسىنى كۆتۈرۈپ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

دوختۇرخانىغا مېڭىپتۇ.

c. ئۇ تەتلىدىمۇ بىر چاغدا يۇرتىغا بېرىپ ئانىسىنى كۆرۈپ كەلگەنىدى.

d. ئۇ كۈنى مەن «ئانا يۇرت»مۇ بىر كىتابنى ئوقۇۋاتتىم.

e. تۇرسۇن ھازىر بىلىم ئاشۇرۇۋاتامدۇ بىرنېمە قىلىۋاتىدۇ.

f. تۈنۈگۈن ئۇ كۆكمۇ بىر خىل رەڭدە كۆڭلەك كىيىۋاپتۇ.

g. پائالىيەتكە 20 مۇ ئادەم نومۇر تەييارلىدى.

h. ھېلىقى كۈنى بىرەرى كېلىپ قالدۇمۇ بىر ئىش بولغىنى

ئېسىمدە.

(2) پېئىلنىڭ پەرز قارشىلىق رايىدىكى خەۋەر شەكىلگە قوشۇلۇپ، شۇ خەۋەرنى توسقۇنسىز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. كەلسەڭمۇ كۆرەلمەيسەن.

b. كوچا تىجارەتچىلىرى قار ياغسىمۇ تىجارەتنى توختاتمايدۇ.

c. بۇ خىل چۈشكۈنلۈك، ئالاقىزادىلىكنى سۆزلەپمۇ، بۇيرۇق

بېرىپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

(3) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا قاتارداش قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، يەنە بىر ئىش ئاساسىدا ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سىز بارمىسىڭىز مەنمۇ بارمايمەن.

b. ئايگۈل خەنزۇچىنى بەك ئۆلچەملىك سۆزلەيدۇ،

ئىنگىلىزچىسىمۇ ياخشى.

c. ئاسىيە ئىشخانىسىدا بالىلارنىڭ تاپشۇرۇق دەپتىرىنى

كۆرۈۋېتىپمۇ، ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ ئورۇس بولكىسىنى

توغرا ئۆپتىپمۇ، ھويلىدىكى ئوچاقتا سۈت سورۇۋېتىپمۇ قىزى ۋە

نۇرى توغرىسىدا ئويلىدى.

گىرامماتىكا

d. تاماقتىن رەشىدە گىمۇ بىر كىشىلىك ئالغاچ بارايلى،
ئۇنىڭمۇ قورسىقى ئاچقاندىۇ.

e. مۇشۇ ئىشىمۇ ئۇلارنىڭ نەزىرىدىن ساقىت بولماپتۇ.

f. بۇنداق قەھرىستان سوغۇقتا ئادەم تۈگۈل ھايۋانلارمۇ
چىدىمايدۇ.

3) خەۋىرى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن
ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىلىدە كەلگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم
بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنى ۋاقىت بېقىندى جۈملىگە
ئايلىاندۇرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىشنىڭ
بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ بارلىققا
كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىشىمۇ بولىدۇ، ئۇلار بىناغا سولنىنىۋېلىپ تالاغىمۇ
چىقمايدۇ.

b. مەن كىتابنىمۇ ئالىمەن، مۈگدەيمەن.

c. ئاپاممۇ كەلدى، كوتۇلداشقا باشلايدۇ.

5) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن سوئال
ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ بىلىپ بولماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. قۇش چېغىدا ئۆز ئۇۋىسىنى قوغدايدۇ، نەگىمۇ قاچاتتۇق.

b. بۇنداق كونا ئويۇڭنى كىممۇ ئالار؟

c. شۇنچىۋالا قان نەگىمۇ سىغىپ، نەگىمۇ سىڭار!

d. قويۇڭ مۇنداق گەپلىرىڭىزنى، پۇتلىرىمىزدىكى تۆمۈر
كىشەن بىلەن نېمىمۇ قىلالايتتۇق؟

6) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارغا
قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ئىشنىڭ ئاخىر بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭغا خوتۇنى بىر قىزمۇ تۇغۇپ بېرىپتىكەن.

b. خامانغا ئەكېلىپ غارام قىلىپ بېسىپمۇ بېرىمىز.

- c. چوڭلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۈڭ، يەنە نېمە گېپىڭ بار.
7) ئۈندەش جۈملىلەر تەركىبىدىكى سۈپەت ياكى رەۋشلەرگە قوشۇلۇپ، سۈپەتلەرنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ.
a. ئەقىللىقمۇ بالا ئىكەن.
b. بەكمۇ ئويلاپ كەتمە.
c. تازىمۇ چىدىماس نېمىكەنەن، ئۆيۈڭدىن ئايرىلغۇڭ كەلمسە، ماڭ ھازىرلا كەت.

2. - چۈ

- 1) سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.
(1) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن باشقا بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنىڭ سوئاللىق خەۋىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. جانلىق تىلدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
a. — بۇ يەرنىڭ بېيى كىم؟
— تۇڭگانلار.
— ئۇيغۇردىنچۇ؟
b. — ئاپاڭ قايتىپ كەلدى.
— د/د/مچۇ؟
c. — خوتەندىكى چوڭ ئاكاڭغا مۇشۇ جايىنى قىرىق ئېغىز دۇكان بىلەن، چىغلىقمازاردىكى جايىنى قالدۇرايلى.
— ئىككىمىزگىچۇ ، ھېچنېمە قالمادۇ ئەمەسمە؟
d. — ئەمەسمە ، پۇل بولىدىغان نېمە بار؟
— يازلىق ئايانلار توختام سۈدەك ئېقىۋاتىدۇ .
— ئالتۇن - كۈمۈشچۇ ؟
(2) پەرەز بېقىمىدى جۈملىگە قوشۇلۇپ سوئاللىق باش جۈملىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:
a. — يالغان ئېيتتىڭ، ماڭا راست گەپ كېرەك!

— ئۇنىڭدىن باشقا جاۋاب يوق بولسىچۇ؟

b. — تەييارلاپ قويغان قەغەزگە مەن سوۋېت ئىشپىيونى
ئەخمەت دەپ قول قويىسەن!
— قويمىسامچۇ؟

c. — ئەمما دادىڭنىڭ گېپىنى ئاڭلاشقا مەسلىھەت بېرىمەن .
— مەسلىھەتلىرىنى قوبۇل قىلالمىسامچۇ؟

(3) پېئىلنىڭ بولۇشى «—» لىق رەۋىشداش شەكلىگە
قوشۇلۇپ، «شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ
بولماسلىقىغا نېمە ئاساس بار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:

a. — ئۇمۇ قاتنىشامدۇ؟

— قاتناشمايچۇ (ئەلۋەتتە قاتنىشىدۇ، نېمىشقا

قاتناشمايغۇدەك)

b. — سەنمۇ قاتناشتىڭمۇ؟

— قاتناشمايچۇ (نېمىشقا بارمايتتىم).

c. — سەن ھاجىنى كۆردۈڭمۇ؟

— كۆرمەيچۇ.

(2) مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا تەقەززا بولۇش،
ئىنتىلىش، ئەنسىرەش ياكى ئەكسىچە شۇ ئىشنىڭ يۈز بېرىشىگە
ئىشەنمەسلىك ۋە قوبۇل قىلماسلىق قاتارلىق مەنىلەرنى
بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

a. — ھەي، راست گېپىڭنى ئېيتساڭچۇ ئوكام، زادى نېمە

بولدۇڭ؟

b. — رۇخسەت قىلىڭ ھەدە، بىز ئېتىزغىلا بارايلى، ئۇ

يىگىت نېمە قىلىۋاتىدىكەن، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەيچۇ!

c. — سىز دوتەي، سوۋېت كونسۇلىغا دەپ باقسىڭىزچۇ!

d. — ئۇلار ئارانلا بىر ئاي يېتىدۇ، قالغان ئۈچ ئايغىچۇ؟

(3) ئاڭلىغۇچىغا بىر ئىشنى ئالدىرىماي چۈشەندۈرۈشتە

جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ ئەسلىتىش، تەكىتلەش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۈچۈ، ناھايىتىمۇ چىرايلىق، قولى گۈل ئايال.

b. بىزچۇ ... قارا، دەسلەپتە تاياق - توقماق بىلەن ئىش

باشلىغان.

c. ماۋۇ سومكىنىچۇ، بىزنىڭ يۇرتقا ماڭىدىغانلاردىن بېرىپ

قويۇڭ.

d. مەنچۇ، سىزگىچۇ، چىرايلىق قورچاقتىن بىرنى ئېلىپ

بېرىمەن.

4) سۈپەتلەرگە «-لىق \ -لىك \ -لۇق - لۈك»

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىملارغا ۋە يېنىلىنىڭ ھاللىق ئىسىمداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، بىر خىل ئۈستىلمە ئۈندەش جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر مەلۇم شەيئى ياكى مەلۇم ئىشقا بېرىلگەن باھانى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۈستىلەپ قوشۇلغان يەنە بىر باھا ياكى پاكىتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈبىيىكىتى بىلەن بىر بولۇشمۇ مۇمكىن، باشقا بولۇشمۇ مۇمكىن. سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۈبىيىكىتى ئالدىنقى جۈملىنىڭكى بىلەن بىر بولغاندا، ئۇ، شۇ سۈبىيىكىتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكىلگە كىرىدۇ. باشقا بولغاندا، بۇ سۈبىيىكىت ئەگەر ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈبىيىكىتنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شەيئى بولسا، ئۇ شۇ سۈبىيىكىتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكىلگە كىرىپ ئاندىن ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىدۇ. ئەگەر مۇستەقىل بولسا، بىۋاسىتە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىدۇ. سۈپەت ياكى ئىسىمداش ئوخشاشلا سۈبىيىكىتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكىلگە كىرىدۇ. مۇنداق جۈملىلەر كۆپ ھاللاردا يەنە «تېخى» يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. قېلىن قارىياغاچلىقلار، قۇچاق يەتكۈسىز تېرەكلەر شاخلىرىدىكى قاغىلارنىڭ تولىلىقى، خۇددى دۇنيادىكى ھەممە قاغىلار شۇ يەرگە توپلانغاندەك سويىسويىياڭلارنىڭ، گۈگۈكلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازلىرى، يۈگۈرۈشۈپ يۈرگەن ياۋا توشقانلارچۇ تېخى؟

b. مالخىيمۇ ئادەم قورققۇدەك سۈرلۈك، ئېتىچۇ تېخى، تالاغا چىقىپ ئاتقا مىنىپ، پاتقاق چاچرىتىپ توخۇ بازىرىدا ئات يۈگۈرتكىنىچۇ ...

c. نۇرى بالام ناخشىغا ئەجەب ئۇستا، لېگەننى داپ قېلىپ ئاۋۇشلىرىچۇ تېخى.

d. ئۇ بەكمۇ ھۇرۇن بالا بوپتۇ، بىغەرەزلىكىچۇ تېخى.

e. بىر قېتىم سۈزۈك سۇدا ئۆزىنى كۆردى، قاش - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، بۇغداي ئۆڭلۈكى راستىنلا ئاپسىدەك، ئىككى مەڭزىدىكى زىنخلىرىچۇ تېخى، خۇددى قۇيۇپ قويغاندەك ئاپسىنىڭ ئۆزى.

(5) پېئىلنىڭ بۇيرۇق تەلەپ رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) مەسلىھەت، يېقىنلىق، ئامراقلىق تەرزلىرىنى بىلدۈرىدۇ. بىرلىك 1 - شەخستە شۇ ئىشنىڭ يېڭى ئەسكە ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. مەسلىھەت:

a. قىزنىڭ قەلبىدە تىل بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان بىر خىل غۇرۇر، خۇشاللىق ھېسى دولقۇنلىدى - تېزىرەك ماڭايلىچۇ، ھادى ئاكا!

b. ئاپا ئەتە مېنى ئەتىگەنرەك چاقىرىپ قويۇڭچۇ؟

c. ماڭىمۇ بىرنى بېرىڭچۇ.

d. بالام تاپشۇرۇقۇڭنى تېز - تېز ئىشلىۋەتسەڭچۇ.

(2) شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش مەنىسىنى

كۈچەيتىدۇ. مەسلىھەت:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

a. قېنى غېيتىڭچۇ ، بىز غىشنى نېمىدىن باشلىشىمىز كېرەك.

b. ئۇنداق ناخشىلارغا مەنمۇ ئامراق، قېنى شۇلاردىن بىرنەچچىسىنى غېيتىڭچۇ، دوستۇم.

c. باغدىكى مېۋىلەرنى تېرىپ بولۇڭلارچۇ، ئاندىن بىر گەپ بولار.

(3) يالۋۇرۇش، ئۆتۈنۈش، تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەنمۇ يېتىم بالا، بىر كېچە قوناچچۇ؟

b. — ھاي، قىزلىرىم كۆڭۈللۈكرەك گەپلەرنى قىلساڭلارچۇ!

c. جىرلا ئاپا، ئۇنتۇلغۇسىز بىر خۇشاللىق خاتىرىسى يارىتايلىچۇ!

(4) سىناق تۈس شەكلىدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغاندا، بۇ ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك، يامان ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. — تېخى مىنىستىر بولغۇدەك، بولغىنىنى كۆرەيچۇ!

b. ئۇ چىركىن يەنە بوسۇغامغا دارىپ باقسۇنچۇ، كۆرىدىغىنىنى كۆرىدۇ.

c. پېشانىسىغا تاك ئېتىپ چېكىپ باقسۇنچۇ.

3. -ما

(1) بۇ يۈكلىمە «-مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن «-ا» يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا، «-مۇ» يۈكلىمىسى ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان سۆزلەردە «-ما» شەكلىدە ئىپادىلەنسە، «-مۇ» يۈكلىمىسى «-م» شەكلىدە ھۆكۈم ياردەمچىسىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان سۆزلەردە «-ا» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. — سائەت نەچچە بولدى، ئەمدى كەلدىڭىزما؟

b. — پورتال دەمسىز، ياق، تاپانچىنىڭ قېپى!

c. — بۇ ماقالىنى سىز يازغانما؟

d. — سىز ئەسلىدە بىر ئوقۇتقۇچىمىدىڭىز؟

e. — ھېلىقى كۈنى مېنى بازاردا كۆرگەنمىدىڭىز؟

2) بۇ يۈكلىمە ئاساسەن خەۋەر تەركىبىدە كېلىپ، سۆزلىگۈچى ئاڭلىغان، پەملىگەن ھەتتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشنى تەستىقلىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق سوئاللار كۆپىنچە قىزىققان، گەجەبلەنگەن، نارازى بولغان، ئىشەنمىگەن ياكى ئىشىنىشكە پىتىنالمىغان تەرزلەردە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۆزۈڭ يالغۇز قىرىق چېرىك ئۆلتۈردۈڭما راست؟

b. — ئوق تەگدىما! — دېدى ھەببۇل چۆچۈپ ئويغىنىپ.

c. — ئەمدىزە، سوۋېتقا قارشى ئادەم بولۇپ قالدىما؟

d. — شۇنچە يىگىتلىرىم بىلەن مۇشۇكتىن قاچقان

چاشقاندەك قاچىمەنما؟ — دېدى مەنسۇر قاتتىق خورسىنىپ.

e. — بىز ئارانلا ئالتە كىشىما؟

f. — ئۇ كۆزنى ئېچىپ يېنىدا يانپاشلاپ سوغۇقتىن

شۈمىشىپ ياتقان نۇرغا — : خوجانىياز دېدىڭما، ھېلىقى

قۇمۇللۇقنى.

g. — سىز دوكتورلۇقتا ئوقامسىز؟

h. — ئۆلتۈرۈپ قويساڭ خۇن تۆلەيسەن، بىلىشتىڭما؟

3) بۇ يۈكلىمە بەزىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى

ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، سوئالنى ئەمەس

بەلكى سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىشنى كۆرگەن

ياكى بىلگەنلىكىنى ئىزھار قىلىش مەقسىتىدەلا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

a. — بالىنى ئالغىلى يەسلىگە ماڭدىڭىزما، بىللە بارايلى.

- b. — چۈشەندۈرگۈچلەر، ئەمەس بۇ مەزمۇندىن ئۆتۈپ كەتتۇق.
c. — قايتىشىڭىز، ماشىنىغا چىقىۋېلىڭ.
d. — ماقالىڭىز چىقىپتۇ، مەنمۇ كۆرۈپ باقاي.
e. — بالىلىرىمنى كۆردۈم دېدىڭىزما قىزىم؟

4. - غۇ - قۇ

1) سوئال يۈكلىمىسى سۈپىتىدە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پاكىتى ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش ياكى ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. — تۈنۈگۈنكى پائالىيەتكە قاتناشمىدىڭغۇ؟
— قاتناشتىمغۇ، كۆرمىدىڭما؟
b. — بۇ بىزنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپتىكى مۇئەللىمىمىزغۇ، ئېسىڭىگە ئالالمىدىڭما؟
c. — بالىلار كۆرۈنمەيدۇغۇ، ئوينىغىلى چىقىپ كەتتىما؟
d. — بۇ گەپلەرنى ھاجى ئاكامۇ ئاڭلىغانغۇ!
بۇ خىل جۈملىلەر بەزىدە سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت پاكىتىنى ئەسلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
a. — نۇرمەھەممەتمۇ ئوقۇغانغۇ، تازا ياخشى ئوقۇغان بالا.
b. — سىلى ئەجەب چىرايلىق گەپ قىلىدىغان بولۇپ قاپلىغۇ؟
c. — سادىر پالئۇن، ئەلاخان پالئۇنلار ئۆتكىلى تېخى يۈز يىل بولمىدىغۇ؟

- d. — بىزگە ئىش تېپىپ بەردىغۇ بۇ قېرى ئىت!
e. — ئۈرۈمچىنىڭ ئولانباي دېگەن يېرىدە كەڭ كەتكەن قارىياغاچلىق بارغۇ، ھەر يىلى يازدا شۇ يەرگە چېدىرلارنى تىكىپ ھەربىي مەشىق قىلاتتۇق.
f. — قوللىرىڭىز ئوتقۇ، ئوتنى سوۋۇتۇشقىلا بولىدۇ.

ئىسسىتىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ!

2) جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكى، ھەممىگە ئايان ئىكەنلىكى، ئاللىقاچان بەلگىلىنىپ بولغانلىقى، بىر مەسىلە بولمايدىغانلىقى، ئۇنى مۇستەسنا قىلىشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ مەنىدىكى «-غۇ» يۈكلىمىسى باغلىغۇچىلىق رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. — غوجامنىڭ تارىخ بىلەن ئانچە خۇشى يوق ئىدىغۇ، بۈگۈن نېمە بولۇپ ئىككى يۈز يىلنىڭ ئالدىدىكى ئىشلارنى سوراپ كەتتى — ھە؟

b. — يامىنىغا كەلسە ئون قوي، يىگىرمە قوينىڭ ئىشىغۇ، بىر ھارۋا ئاشلىقنىڭ ئىشىغۇ، قانداق دېدىم، ھوي رەيھانگۈل!
c. — داداڭنى سۇيىدۇڭدە قاشقالىقلار ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنغۇ — ھە؟

d. — ئىنگلىزچىنىغۇ بىلمەيدىكەنسىن، خەنزۇچىنى بىلەرسەن.

e. — بېلەتنىغۇ ئالدۇق، مۇنداق جىق ئادەم تۇرسا پويىزغا قانداق چىقارمىز.

3) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. ئىسمىنى قوشمايلا ئاكام دېسەمغۇ رازى بولارسىز؟

b. ئۇنىڭ رەسمىنى كۆرسەمغۇ ئۇنى تونۇيمەن.

c. جاپاغا چىدىسىغۇ بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

d. كەلسەڭغۇ ياخشى بولاتتى، بىراق، مەن سىرتقا چىقمەن.

4) جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ قانداق بولۇشى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە «تاك» يۈكلىمىسى بىلەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ماسلىشىپ كېلىدۇ. «تاك» يۈكلىمىسى ئادەتتە «-غۇ» دىن كېيىن كېلىدۇ. بەزىدە «تاڭھىي» شەكلىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. يەنە تۇت - تۇت ئاۋازى كۆپىيىپ قالدوغۇتاك! . . .!

b. — ئوتتۇز يىلدىن بېرى تەرتىگە سۇ بېرىپ بۇ ئادەمنى

رازى قىلالىدىمغۇتاك!

c. باشقىلار مەندىن ئەيمىنەمدىكىنتاك!

d. بۇ كونا ئادەملەرنى قانداق قىلىشارمىزكىنتاك؟

e. ئۇ نەرسە - كېرەك سېتىۋالغىلى چىقىپ كەتكەندى،

كىرمەيدوغۇتاك.

f. — ھەي تاڭھىي، ھېچنەمنى چۈشەنمىدىم، — دەپ بېشىنى

چايقىدى مەخسۇت مۇھىتى.

g. — تاڭھىي، بارمىدىغۇ.

5) تولۇقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل

قۇرۇلمىسىنىڭ تەركىبىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. دورغا دادىسى ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىسا، ھاجىنىڭ

گېپىنىغۇ ئاڭلار دەيدۇ.

b. — ئوتتۇز مىڭ قوينىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگىنىغۇ

ياخشى ئىش بولدى، ئەمما، شەرتى بەك ئېغىر كەن.

c. — ماقۇلە، ئاۋۇلارنىغۇ جازانخور، گۆرۈكەش دەپ

ئورۇپىسلەر، ماۋۇ تۆمۈرچى ئۈستىنى نېمىشقا ئورۇسىلەر؟

d. — رازى قىلىشىنىغۇ رازى قىلىۋاتىمىز، لېكىن كەلگەن

كىشىلەر كېتەر چاغدا بىرنېمىسىنى يىتتۈرۈپ قويغاندەك بولۇپ

قىلىۋاتىدۇ...

e. — سۆزلە نۇرى ھە، خېلى جىق نەرسە بىلىسەن جۇمۇ،

ستالىننىغۇ بىلىمەن، ماۋ زېدۇڭ دېگىنىڭ كىم ئۇ؟

5. دە - تە

بۇ يۈكلىمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ،

تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن:

- 1) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ماختاش تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. بىزنىڭ غازى ھاجىنىڭ نەۋرىسى، ھىدىلشا ھاجىنىڭ ئەۋلادىدىن بىر كاتتا ئادەم چىقىدىكەن - دە!
b. — سېنى دورىدى - دە، قارا، ناخشىسىنى تېخى!
c. — ياشاپ كەتسە غوجام، ساۋاب دېگەننى ئۇسۇۋالىدىغان بولىدۇ - دە!
- 2) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەپسۇسلانغان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. — ئۇلار بىلەن بىللە بولسا نە كىتاب ئوقۇغىلى، نە چوڭ - چوڭ ئىشلار توغرىسىدا پاراڭلاشقىلى بولمايدۇ - دە، ئۇنداق ياشىغاننىڭ ئەھمىيىتى قانچىلىك؟
b. — كۆزۈم بار، لېكىن لاينىڭ كۆزى يوق - دە!
c. — ئۇ چاغلاردا شېڭ دۈبەننىڭ ھىلىگەرلىكىنى بىلمىدى - دە، بىلگەندە مىلتىقىنى ئارقىغا قاراتقان بولاتتى.
d. غېنىكام بۇنى چۈشەنمەيدۇ - دە، ئۇنىڭغا قارشى گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟
- 3) ۋاستىلىك بايان رايىدىكى خەۋەرلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، چۈشەنچىنىڭ يېڭى ھاسىل بولغانلىقىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
a. — كىيىمنى ئايدى - دە، بۇ بويتاق!
b. — ھەتتەڭ، قارىگىر مەشەدە ئۆلسىچۇ، بۇلارغا سوقۇم بولاتتىكەن - دە
c. — ئۇ تولىمۇ سەزگۈر ئادەم ئىكەن - دە!
d. شىنجاڭدىكى ھەممە خەلق شۇنداق بولسا، بىزنى ھېچكىم بوزەك ئېتەلمەيدۇ - دە!
- 4) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — شۇنداق بولسا شېڭ دۈبەن ئۆزىگە سادىق ئادەمنى دوتەي قىلىدۇ — دە!

b. — ئابدۇمەرنىڭ سايىسىدا بىردەمدىلا قىلىچ ئېسىپ يايى بولۇۋاپتۇ، ئەمدى زىياۋۇدۇن ئۇنىڭ بىلەن چېلىشمايدۇ — دە!

c. — رۇسۇلوف بىرنېمىنى بىلمەي سۆزلىمەيدۇ — دە!

d. ئۇرغانىكەن، ئۇنىڭ جازاسى بولىدۇ — دە، ھەقىقەت دېگەن مانا مۇشۇ.

e. — بۇ خىل ئادەملەرنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ — دە!
5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بولغىنىچىلا قىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈنكى يىغىندا ماقالە ئوقۇدۇم — دە. بىرئامال قىلىپ.

b. بۈگۈنكى ۋەزىپىنى تۈگەتتىم — دە ئەپلەپ — سەپلەپ.

6) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش — ھەرىكەتنى ئەسكەرتىش، ئەسلىتىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — بۇنداق دېگەن بىلەن دوست بولماق تەس — دە.

b. — بۇ ئاز قورال ئەمەس — دە!

c. — بىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گېپىنى يىرالمايمىز — دە!

d. — زەيتۇنەمۇ ئۇنى تونۇشى كېرەك ئىدى — دە!

7) جۈملىدىكى ئىش توغرىسىدا ئەسكەرتىش، ئاگاھلاندۇرۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بالىنى ئەكىرىپ قويماي ھوي، ئەزرائىل بولساڭمۇ غەرەز

ئۇق — دە!

b. خىيالىمدىكى غۇلجا بۇنداق ئەمەس — دە!

6. - كىن

سوئال جۈملىسىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ («مۇ» يۈكلىمىسىگە ۋە \ \ ۋ بىلەن ئاخىرلاشقان

گرامماتىكا

خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدىكى \ ئۇ \ تاۋۇشى \ ئى \ غا ئۆزگىرىدۇ):

1) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەسىلە ئۈستىدە بىر قارارغا كەلمىگەنلىكىنى، ئويلىشىۋاتقانلىقىنى ياكى ئۇنى بىلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلىشىشنىڭ يولى بارمىكىن.

b. ئۇلار ھازىر نېمە قىلىۋاتىدىكىن، ئىلى ئاسمىنى كۆپكۆك، سۈپسۈزۈك، ئۇياقلار قانداقكىن.

c. غازى خوجىنىياز ھاجىنىڭ جەڭدە مىنىدىغان ئېتى قايسىكىن؟

d. مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا.

2) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ياۋروپادا سىزگە كۆڭۈللۈك كۈنلەر بارمۇ قىزىم، يەنە ھەر كۈنى مۇشۇ ياققا قاراپ يىغلارسىزمىكىن!

b. — نۇرنىڭ كىيىملىرى قانداقكىن، ئۇ ھازىرمۇ كىتاب بىلەن بولۇپ پۇتغا قېلىن پايىتما ئوراشنى ئۈنتۈپ قېلىپ يۈرەمدىكىن.

c. — ئۇ قايسى بايلارنى قاقشىتىپ يۈرىدىكىن؟

d. — ئەگەر بىلىپ تۇرۇپ بۇ ئىشقا جۈرئەت قىلغان بولسا، ئاقىۋىتىنى ئويلىمىغانمىكىن؟

e. — بۇ مېنىڭ ئىززەت - نەپسىمگە ئېغىر كېلەرمىكىن، شان - شۆھرىتىمنى يەرگە ئۇرارىمىكىن!

3) سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قايسى شائىرنىڭ تاپقان گەپلىرىكىن؟

b. خەلق، ئۇچقۇچىلارنى غېنى باتۇر ئاتقاندى، غېنىنىڭ ئەسكەرلىرىنى كىم ئاتاركىن، دەۋاتىدۇ!

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- c. ئۇلار تېلېفوندا يەنە نېمىلەرنى دېيىشەردىكىن، تېلېفون ئۈزۈلۈپ قالدى.
- d. مانا تۇيۇقسىز نۇرى پەيدا بولدى، ئەمدى بۇ دۈشمەنلىشىش نەگە باراركىن؟
- 4) جۈملىدىكى بىر ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا نىسبەتەن يۈز بەرگەنلىكىنى ئەسكەرتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. — سىزنىڭ ئېغىزىڭىزدىن نۇرى چۈشمىگەندىكىن!
- b. — سىز بايلىقىڭىزغا ئىشەنگەندىكىن!
- c. — سىڭىپكىنىڭ نوغاي خوتۇنى، شاڭخو بوۋاڭ تىلغا ئالغاندىكىن بويۇن تولغىما، بالام.
- 5) جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز، تەخمىن قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، جاۋاب تەلەپ قىلىنمايدۇ. مەسىلەن:
- a. — ئەمما لېكىن مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئارازلىشىپ قالماي، ئىتتىپاق ئۆتكىنىمىز ياخشىمىكىن.
- b. — مەن ئۇنى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ زالىمىمىكىن دېگەندىم.
- c. — مەن ئۇنى ئەيسا بېگىمىكىن دەپ قالىدىم.
- d. — بىرەر پۈتەيدەك يەردىمىكىن، — جاۋاب بەردى خەۋەر يەتكۈزگۈچى.
- 6) تەكەللۈپ بىلەن ئېيتىلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. — بۇ، بۇ، بۇ نېمە دېگەنلىرىكىن؟
- b. — نىكاھ ئوقۇپ قويۇشۇمغا رۇخسەت بولارمىكىن دېۋىدىم؟
- c. — نېمە تاماققا كۆڭۈللىرى تارتىدىكىن؟
- d. — ئاددىي مۇشاۋىرىڭىز بولۇش سۈپىتىم بىلەن بىر تەكلىپ بەرسەم، سىلنىڭ جانابلىرى قوبۇل كۆرەرمىكىن؟
- 7) تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. — ئۇنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بولسىمۇ كۆرۈشۈپ قويسىلا

گرامماتىكا

- ئوبدان بولۇرمىكىن، — دېدى سالى دورغا خاۋاتىرلىنىپ.
- b. — يەنىلا ئىككى خىل ۋاسىتىنى تەڭ قوللانغىنىمىز توغرىمىكىن.
- c. — ئۆزىمىزگە تايانغىنىمىز ياخشىراقمىكىن؟ — دېدى سوپاخۇن ۋە ئىككى رۇسقا قاراپ قويدى.
- d. — خاتالىقى بولسا، توۋا قىلدۇرۇپ، ئۆزىڭىزگە رام قىلىۋالسىڭىز، كېيىنكى ئىشلىرىڭىزدا ئوبدان ئەسقاتاتتىمىكىن!

7. -لا

- 1) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بىرىگە قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ بۆلەك بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. — ئاقسۇ بىلەن قەشقەرگىلا بېرىۋالسا، قارىياغاچتەك كۆپىيىدىغان گەپ — دە!
- b. — ئازغان — تازغان تاياق — قامچا سېنىلا تاپىدىغان بولۇپ قالدى، زىياۋۇدۇن.
- c. — بۇ پائالىيەتكە پائالىلارلا قاتنىشىدۇ.
- 2) ئوخشاشما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئوخشاشلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
- a. — ئەخمەتجان رۇس تىلىنى خۇددى رۇسلار دەپلا سۆزلەيدىكەن، ئۇنىڭ دىپلوماتىيە بىلىمىمۇ يۇقىرىكەن.
- b. — بىز ئىككىمىز ئاكا — ئۈمىدكەلا بولۇپ قالدۇق.
- c. بۇ يىگىتنىڭ بويى — بەستى سەنچىلىكلا بار، ئەممازە، شەرىپقان تۆرىنى كۆرسەڭ ھەيران قالسىەن، بۆلەكچىلا يوغان ئادەم ئىكەن.
- d. سىزدىن ھەممەيلىن رازى، بىر تۇغقان قېرىندىشى بولسىمۇ شۇنچىلىكلا قىلار ئىدى.

3) ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قوشۇلغاندا «ئۇدۇل» مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. — ماشىناڭنى مەكتەپكىلا ھەيدە، كېچىكىپ قالمايلى يەنە.

b. بىزنىڭ ئۆيىڭلا بارايلى.

c. خىزمەتتىنلا كېلىشىم، سىزنى يوقلاپ ئۆتەي دېدىم.

4) ۋاقىت ھالەتلىرىگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ئىشنىڭ تېز ئارىدا بولىدىغانلىقى ياكى بولغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقى ياكى بالدۇرلا بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قىز ئون بەشتىن ئون ئالتىگە ئەمدىلا ماڭغان، ئاغزىدىن ئانا سۈتى تېمىپ تۇرغان بولمىدى.

b. مېنىڭچە بولسا، ئۈرۈمچىگە ئەتىلا ماڭساق، قانداق ياخشى بولاتتى!

c. كونسۇل بىلەن بۈگۈن ئاخشاملا كۆرۈشىمەن.

d. ئۇ گويا كۆزلىرىدىن ياش ئەگىپ ھازىرلا يىغلىۋېتىدىغاندەك ئۆمسىدى.

5) مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىدىكى بىردىنبىر شەرتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. سوتسىيالىزملا جۇڭگونى قۇتقۇزالايدۇ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشلا جۇڭگونى راۋاجلاندۇرالايدۇ، سوتسىيالىزمى راۋاجلاندۇرالايدۇ، ماركسىزمى راۋاجلاندۇرالايدۇ.

b. ئۆزى بىچارە، كۆڭلى مىڭ پارە بۇ مۇساپىر قىزىمنىڭ بەختى ئېچىلسا، مېنىڭمۇ كۆڭلۈم تىنىدۇ.

c. تاغلىقلار نادانلىق قىلمىسۇن، قورالنى تاپشۇرسىلا ئۆتكەنگە سالاۋات، بولمىسا، بىزدىن يامانلىمىسۇن!

6) ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا «-لا» قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىل بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ بىردىنبىر

شەرتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۈزەيتۈنەگە سېلىشتۇرۇلغاندىلا بايقىلىدىغان ئەيىب.

b. ئەمگەكچىلەر ئۆزىگە ئۆزى خوجايىن بولۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلغاندىلا ئۇلارنىڭ ھاياتى مەنىلىك بولىدۇ.

c. بىز جۇڭگو پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرغاندىلا، باشقا ھەرقانداق ئىشنى مەسلىھەتلەشكىلى بولىدۇ.

d. ھەرقانداق ئىشقا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلغاندىلا ئاندىن نەتىجە قازانغىلى بولىدۇ.

7) «پ» لىق رەۋىشداشلارغا ئۆلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە ئۆلىنىپلا ياكى شۇ ھەرىكەت بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. لېكىن، ئۆيگە كىرىپلا ئۆي يىغىشتۇرۇۋاتقان سەبىخەنى كۆرۈپ خۇشال بولدى.

b. كۈلتۈك قاردا ئۇ ئات مەھەللىنىڭ سىرتىغا چىقىپلا ماڭماي، ئورسا چىچاڭشىپ تۇرۇۋالدى.

c. بالا بىر قاراپلا ئۇنى تونۇۋالدى.

d. غېنى گېپىنى تۈگىتىپلا ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ دەريا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

8) «پ» لىق رەۋىشداشقا ئۆلىنىپ، شۇ ھەرىكەت بىلەنلا كۇپايىلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. نۇرى كۈلۈپلا قويدى.

b. مېنى ئوتتۇپ كېتىڭ، ياخشى كۈنلىرىمىزنى بىر ياخشى چۈش دەپلا چۈشىنىڭ...

c. ئۇ شىمالدا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاۋرال تېغىغا قاراپ قېتىپلا قالدى.

d. ھەممە ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قالدى.

9) «پ» لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشىنى شەكىلگە ياكى «-ار» لىق سۈپەتداشنىڭ بولۇشىنى شەكىلنىڭ چىقىش كېلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا ياكى شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. بىز قاراڭغۇ چۈشمەيلا (چۈشمەستىنلا) ئۆيگە قايتتۇق.
b. ئۇ بۇ خەتنى ئوقۇپ بولماستىنلا (بولمايلا) يىغلاپ كەتتى.
c. ئۇلار ئىشخانغا كىرمەستىنلا (كىرمەيلا) يىغىن زالغا قاراپ ماڭدى.

d. ھېچقانداق جاپا چەكمەيلا ئايدا نەچچە يۈز يۈەن مائاش ئالالايسەن، بۇ نېمىدېگەن ياخشى!

10) قوشما پېئىللارنىڭ ياكى تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ رەۋىشداش قىسمىغا قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بىر يولىدا ئورۇنلىنىشى، بىر قېتىمىدا ئورۇنلىنىشى، ئۈزۈلمەي داۋاملىشىشى (ئىزچىل تۈس شەكىللىرىدە) قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

- a. بەك قورقۇپ كېتىۋاتىمەن، بۇرۇنۇمغا قان پۇراپلا تۇرىدۇ، سىز يېنىمدا بولسىڭىزلا يۈرىكىم جايغا چۈشىدۇ.
b. ئۇ كاۋاپنى تۇتۇپ تۇرۇپلا قالدى.
c. سودىدا پايدا يوق، ھۆكۈمەت ئالىمەن دەپ قولىنى سوزۇپلا تۇرىدۇ.

d. يىگىرمە بەش - يىگىرمە ئالتە ياشلاردىكى ئېغىر - بېسىق، كۈلۈپلا تۇرىدىغان بۇ يىگىت داڭلىق چېلىشچى ئىدى.
11) سان ياكى سان - مىقدار بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، كىشىگە شۇ قەدەر ئاز دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

- a. بەشلا جەڭچى بولسا يېتىدۇ!
b. ئامەت دېگەن شۇنداق نېمىكەن، قارىمامسىز، پەقەت ئىككىلا كىشى شۇنچە چېرىكىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، چېكىندۈرۈپ تاشلاپتۇ.

گرامماتىكا

c. نۇرغۇن قېتىم پىيادە ماڭدىم، بار - يوقى قىرىق كىلومېتىرلا يولغۇ بۇ. دەريا ياقىلايمۇ، يامانيار بىلەن توپا كېچىمۇ قاراڭغۇ چۈشكۈچە شەھەرگە كىرەلەيمەن.

d. پەقەت بىرەر سائەتلا داۋام قىلغان بۇ جەڭ، ماھىيەتتە شىنجاڭ تارىخىنىڭ 30 - يىللار سەھىپىسىدىكى ئۈچمەس قارا داغ مىللەتلەر ئارا قىرغىنچىلىقنىڭ باشلىنىش نوقتىسى بولۇپ قالدى.

12) «-غان» لىق سۈپەتداشقا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ھەرىكەت بەلگىسىگە ئىگە بولغان شەيئەنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ قىز ناھايىتى ئوماقكەن، كۆرگەنلا ئادەمنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرگۈدەك.

b. لېكىن، باي يەنە خەجلىشكە، قىزى خۇش بولىدىغانلا ئىش بولسا ھەممە دۇنياسىنى خەجلىپ بولۇشقىمۇ تەييار.

c. جەڭچىلەر ياتقانلا يېرىدە مىلتىقلىرىنى قۇچاقلاپ ئۇخلاپ قېلىشتى.

d. گۇمان قوزغىغانلا ئادەمنى ئۆلتۈردى، مىللەت ئايرىمىدى.

13) پۈنىلىش كېلىشتىكى «-ش» لىق ئىسمىداشقا «بولدۇ» سۆزى قوشۇلغان قۇرۇلمىدا ئىسمىداشنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، پەقەت شۇ ئىسمىداش ئىپادىلىگەن ئىشنى قىلىشقا يول قويۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مانا ھازىر كېچە، پەقەت يېنىچە يېتىشىشقا بولىدىغان بۇ كامېردا خورەك، نالە - پەرياد ۋە جۆيلۈشلەردىن باشقا ئاۋاز يوق.

b. پەقەت ئالغا بېسىشقا بولىدۇ.

c. پەقەت تۈزەشكىلا بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ!

d. بۇ بوياقلارنى ئۆيدە ئىشلىتىشكىلا بولىدۇ، مەكتەپكە ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ.

14) «ھەممە» ئالمىشىغا ۋە بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سوئال ئالمىشلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇستەسناسىزلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. ئالمىش سانلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندىمۇ، شۇ رولىنى ئوينىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دۇنيادىكى ھەممىلا ئىش مەنىسىز، بىرلا رەيھان ھاياتىنىڭ ئۆزى، مەنىسى، بارلىقى ئىدى.

b. ھېچقىسى يوق ئاكا، دورغامغا مەن گەپ قىلاي، ھەممىمىز ئادەمئاتا بىلەن ھاۋائانىنىڭ ئەۋلادى، بايلار پەرىدىن، كەمبەغەللىرى شەيتاندىن تۇغۇلغان ئەمەس، كىيىم - كېچىكىمىزنى چۈچۈلۈپ تاشلىساق، ھەممىمىزلا ئوخشاش بولۇپ قالىمىز.

c. چۈنكى، يولدا ياتقان تاش قاچانلا بولمىسۇن ھارۋىنىڭ مېڭىشىغا پۈتلىككاشاڭ بولىدۇ.

d. لېكىن بۇ قاپلان قاچانلا بولسا، ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ.

e. كىمىدىنلا سورىساڭ بۇ يەرنى بىلىدۇ.

f. بىز ئىككى بالا، ئىككىمىزلا قىز.

15) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، شۇ شەرتنىڭ پۈتۈنلەي يېتەرلىك بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ۋاي قىزىم، — دېدى موماي، — ئادەم دېگەن توققۇزى تەل، دۆلەتمەن بولسىلا بەختلىك بولىۋەرمەيدۇ.

b. يادىغا يەتسىلا ۋۇجۇدى قۇيۇنغا يولۇققان قورايدەك سىلكىنىدۇ، ئاتا-ئانىسى يادىغا يەتسىلا كۆزلىرىگە ياش كېلىدۇ، ئۆكۈلىرىنى ئويلىسىلا گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدۇ.

c. ئۇ ئوقۇيتتى، قاراڭغۇ چۈشسىلا دۇتار چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى.

16) بەزىدە «-لا» يۈكلىمىسى پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى باشقا يۆلەكلىرىگە قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. پۇللا بولسا، بۇ ئىشنى پۈتكۈزگىلى بولىدۇ.

b. جېنىم ئامانلا بولسا، سىلەرگە ياخشى قارايمەن.

c. قانداق بولسا مەيلى، پاكىزلا بولسا بولىدۇ.

d. سەنلا بولساڭ، ھېچنېمىدىن غەم قىلمايمىز.

17) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، سۈبېپىكتىنىڭ ھەر قېتىمدا باش جۈملىدىكى ھالەت ياكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى ياكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى ھەرىكەتنى ئورۇنلاش بىلەنلا باش جۈملىدىكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. پۈتۈمنى كۆتۈرەلسەملا بېرىشىم كېرەك، ئاغزىمنى ئاچالساملا سۆزلىشىم كېرەك.

b. جەڭچىلەرگە ۋەتەننى سۆيۈش تەربىيەسى بېرىش، خەلقنى ئۆزىگە تارتىش توغرىسىدا گەپ قىلساملا، ئۇ ئىككى گېنېرال تەرىنى تۇرۇپ: «كونا گەپ!» دېيىشىدۇ.

c. سىزدىن ئايرىلىپ قېلىشنى ئويلىساملا بەدەنلىرىمگە تىترەك ئولشىدۇ.

18) چەكلەنمەسلىكتى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئاياللار پىدا ئىيلىقنى چۈشىنىپلا قالماي، ئۆزىنى پىدا قىلىشىمۇ بولىدۇ.

b. بۇ كەنجى ئوغلى چىرايلىق بولۇپلا قالماي، ئەقىللىق، سەزگۈر ۋە كۆيۈمچان ئىدى.

c. ئىنقىلاب قالىتىس نېمىكەن، دۈشمەننى يوقىتىپلا قالماي،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى قېلىن - قېلىن سېپىللارنىمۇ يوقاتتى!
d. بىراق، ئۇنىڭ بۇ غىشىلىرى ئەتىسى چاي ۋاقتىغا قالماي
پۈتۈن قوشۇنغا پۇر كېتىپ، چوڭلارنىڭ قولىقىمۇ يەتتى.

8. - زە

1) سوئال شەكلىدە ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىكى مەلۇم بۆلەككە ئۆلىنىپ، ھەيرانلىق، گۇمان قىلىش، ئىشەنمەسلىك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تۇڭگان بىلەن سوقۇشقىنىم يەتمەي، ئەمدىزە مېنى قەشقەرلىكلەر بىلەنمۇ سوقۇشسۇن دەمدىكەن؟

b. سەنزە بۇ ئىشنى شۇنداقلا بولدى قىلىدىغان ئادەممۇ؟

c. ئاينۇرزە شۇنىڭغا تېگەمدۇ؟

d. — نېمە، سېنى ئۆيۈمگە باشلىمىغان ئوغۇل بالىزە يايلاققا

باشلامدىمەن؟

2) ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، بۇرۇلما تەكىت مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، تۇرپانلىق سودىگەر، مېنىڭ نامىمنى قانچە پۇلغا

ساتماقچى بولغان؟ ئاڭلىسام بىر شىڭ كېپەككىمۇ ئالماپتۇغۇزە!

b. — بۇ نېمە دېگەنلىرى بەگزادەم، مەنزە شۇنداقمۇ

قىلارمەنمۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆز يۇرتۇمدا مېنىڭ نېمە بار؟

c. ئازادلىق ئۈچۈن تۆكۈلگەن شۇنچە قانلار بىكارغا

كېتەمدۇزە؟

d. ئۆزلىرى بۈگۈنزە مىڭ تىللاغا يارىغۇدەك گەپ قىلىدىلا.

3) ھەۋەس قىلىش، ئاغرىنىش، تەكىتلەش مەنىلىرىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گرامماتىكا

- a. — ھاجىنىزە ئاپىسى بەكلا تەلەپلىك تۇغۇپتىكەن...
b. خۇدايىمىزە، بىز خوتۇن خەقتى تولىمۇ ئاجىز يارىتىپتىكەن!
- c. ئەممازە، تىنچ يۈرگەن پۇقراغا چىقىلساق بولمايدۇ.
4) جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. — ھەئە، چۈشۈرتكۈزۈۋەتمەيزە.
b. ھە ئېغىرىمىكەن، ئېغىر بولمايزە، ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ كۆرگىن، ساپلا ئالتۇن بىلەن كۈمۈش.
c. شۇنداق تۇرۇقلۇق، سەمەت دېگەن مۇرتەت ھېلىقىدەك ئىشلارنى قىلسا مېنىڭ ئوغام قاينىمامدۇزە!
- 5) ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، ئەيىبلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. مۇشۇنداق قاچاق، كەلگۈندى، ئاقناچىلارزە ھۆكۈمەت بولۇپ، يۇرت سورىغۇدەكمىش تېخى!
b. غېنى باتۇرنىڭ خوتۇن دېسە ئىنسابنى چۆرۈۋېتىدە - غىنىزە.
c. بۇ گەپچىزە شىنجاڭ خەلقى ئومۇرۋايەت قان تۆكۈلۈشتىن قۇتۇلماي، ناھەق ئۆلۈپ تۈگەشكۈدەكقۇ!
d. چوڭ باي دېگەنرە، ئاغزىنىڭ يېلى ناھايىتى.
- 6) خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئېرەنسزلىك بىلەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. ئۇنىڭغا شۇنداقلا «كېتىمەن» دەپ قويدۇمىزە.
b. بىلىپ - بىلمەيلا خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويدۇمىزە.

9. 1 - \ ە

1) بايان رايىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، سۆيۈنگەن، ھەيران قالغان، ئەجەبلەنگەن مەنىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — پاه، پاه، قەنتەك گەپ قىلىڭا، بالام .
b. ماناس ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى تۇرۇپ بۇنداق چوڭ ئىشنى بىلمەمسىنا ؟

c. گەرگىن ئاداش ، سېنى پاقىغا ئايلىنىپ قاپتۇ دېيىشىۋىدى، باركەنسىنا ؟

d. ھە، گۈلگىنە، ماڭا بىر قاراپ كۈلگىنە، پاه، پاه، ئەكەلگىنە قولۇڭنى.

2) ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىنى ياكى ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەشلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ. بىراق، تەكرارلانغىنىغا «-ا» قوشۇلمايدۇ.

3 - شەخس شەكلىگە «-ا» قوشۇلغاندا، ئاخىرىدىكى \ ي \ تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ناخشىنى ئېيتىڭا - ئېيتىڭ، مېنىڭ باشلىرىم ئاغرىپ كەتتى.

b. بۇ قار ياغدا - ياغدى.

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق رايىدىكى 2 - شەخس خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، يالۋۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ياكى بۇيرۇق مەنىسىنى ئاجىزلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. داۋۇتجان، نۇرمۇھەممەتنى كالاسكا بىلەن ئاپىرىپ كېلىڭا !
b. دۇنيادا يالغۇز بىر غېنى ئوغرىلا بولمىغاندىكىن، يەنە

بىرىگە بىر يامبۇ ياكى بىر چوكا ئالتۇن بېرىڭا، غېنىنى ھازىرلا تۇتۇپ ئەكېلىپ بېرىدۇ.

گرامماتىكا

- c. مەن شۇ يىگىتنىڭ چوڭ دادىسى بولمەن، ئەخمەتجاندىن سوراپ بېقىڭا، مەن قانداق ئادەممەنكىن!
d. — قېرىنداش، قانداق، ئىلھام كېلىۋاتامدۇ، شېئىر يېزىڭا!

10. ھە

(1) سوئال جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، قارىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، تۇرسۇنمۇ سەن، كىرىۋەر ئوغلۇم، كىرىۋەر.

b. ھە، ئاپاڭنىڭ سالامەتلىكى قانداقراق؟

c. — ھە، مۇختەر بايىمۇ سىز، سالامەت تۇردىڭىزمۇ؟

d. — كىم ئۇ، ھە، بىزنىڭ زىيەكنىڭ بالىسىما؟

(2) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەلەپ ھاسىل بولغانلىقىنى ياكى ئىشنىڭ مۇۋاپىق تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، بۇ ئىشنىڭ بوپتۇ.

b. ھە، بەك ياخشى قىپسەن.

c. ھە، چاتاق يوق.

d. ھە، مانا ئوغلۇ بالا.

(3) بۇيرۇق - تەلەپ رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، شۇ ئىشقا نۆۋەت كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە قېنى، قەغەزنى كىرلەشتۈرۈۋەتمەيلى، قېرىنداشنى سۇندۇرۇپ قويمايلى، قازارەن...

b. — ھە جانىۋار، مۇنۇ كىچىككىنە چۆپنى بولسىمۇ يە.

c. — ھە، ئەمدى كېتەيلى.

d. — ھە، ئەمدى باشلايلى.

(4) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۈشەنگەنلىك، ئېسىگە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. سېتىنىياز بوۋا، ئۆزلە بىلىدىلا، تۆمۈر خەلىپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدىكى ھېلىقى ھەسەن چوقۇرنىڭ دادىسىچۇ، ھە، شۇ ئادەم، ئاپپاق ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، «ھەي يولۋاس بېگىم، ئۆزلە بۇ ئەمەلدارلارنىڭ تىلىنى بىلىدىغان بولغاندىكىن، ئىككى ئېغىز گەپ قىلسىلا بولمامدۇ، ئۆزلەمۇ مۇسۇلمانغۇ، بۇ ناھەقچىلىككە قانداق چىداپ تۇرىدىلا» دەپتۇ.

b. — ھە، تۈزۈڭنى يەپ، تۈزلۈكۈڭنى چاقاي، دېگەن شۇ ئىكەن — دە!

c. ھە، ئەسلىدە شۇ قىزكەن — دە.

d. ھە راست، مەن بۇنى ئىككى كۈن بۇرۇن يولۋاس بەگنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا كۆرگەندىم.

e. ئۇنى كىم تىرىلدۈرىمەن دېسە، بۇ قىلىچ، ھە، مۇشۇ قىلىچ شۇنىڭ بېشىغا تېگىدۇ.

f. — ھە، بىلىدىم، بىلىدىم، ھېلىقى چاغدا سىزنى ئالمۇتغا يولغا سېلىۋەتكەندۇققۇ، ئۈرۈمچىگە بېرىپ قايسىز؟

5) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۆچۈگەنلىك ياكى ئېنىق ئاڭلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۈچلۈك ھەم ئۈزۈك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ھە، كېلىمەن دېدىمۇ، قىزىم؟

b. ھە؟ ئاپماما؟

c. ھە؟ ئەتە مۇھىم بىر ئىشنىڭ بارما؟

d. ھە؟ سەل ساقلاپ تۇرمامەن؟

6) بۇيرۇق رايى 2 - شەخس شەكلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، قوپاللىق بىلەن قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر ھامان جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. ئەگەر «ھە» قوشۇلىدىغان سۆز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ئۇ «-ە» شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

a. بولدى قىلە، مىشىلداپ ئولتۇرماي!

b. تۈرە ئورنۇڭدىن.

c. كىرە ئۆيگە.

11. ئەمىسە

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىش شەرت قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئەمىسە، ئاكاڭ ھازىر نەدە؟

b. — بۈگۈنكى يىغىنغا تۇرغۇن بارالمايدۇ.
— ئەمىسە مەن باراي.

c. — ئەمىسە نېمىشقا تۇتمايسىلەر؟

d. — ئەمىسە، پۇل بولمىدىغان نېمە بار؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، بىر ئىشتىن يەنە بىر ئىشقا بۇرۇلۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. قېنى ئېيتقىنما، نېمە دەردىڭ بار ئەمىسە؟

b. ئەمىسە، مەن قايتاي.

c. ئەمىسە، ئەتە كۆرۈشەيلى.

d. ئەمىسە، مەن بارالمىغۇدەكمەن.

3) جۈملىدە بايان قىلىنغان ئىشنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — چىدىمىسام ئارقىرىمامدىم ئەمىسە!

b. شۇنداق قىزىق تۇرسا كۈلمەمدۇ ئەمىسە.

c. ئۇنداق ئارقىرىساڭ، قورقمىدۇ ئەمىسە.

12. مەيلى

1) ئىختىيارغا قويۇش، پەرۋا قىلماسلىق، تەۋەككۈل قىلىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى، سۇنۇپ ئازادە غولتۇرغىن، سېنىڭ پۈتۈڭ ئابدۇمەر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مىڭبېگىنىڭ پۈتمىدىن مىڭ ھەسسە پاكىز .

b. نىكاھلىتىپ ئال، مەيلى دېسەڭ مەن ئەلچى بولاي.

c. — مەيلى، ئۇنىڭ ۋاقتى يوقتۇر بەلكى.

d. — مەيلى ئون مىڭ، مەيلى يۈز مىڭ، مەيلى توغرا، مەيلى

خاتا ئۆلتۈرەي، قانچە ئادەم ئۆلتۈرسەممۇ جياڭ جىبېشى غىڭ قىلالمايدۇ، ئۇ چۈشىنىدۇ.

(2) پەرەز بېقىندى جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

a. خەزىنەنىڭ يېرىمى كەتسىمۇ مەيلى، نەزەرنى مېنىڭ

ئورنۇمغا ۋالڭ دەپ جاكارلايدىغان گۇڭسى تارقاتمىسا بولمايدۇ.

b. مەيلى، نېمە بولسا شۇ بولسۇن، كەلگۈسىنى كەلگۈسىدە

كۆرەيلى.

c. ئۇنىڭ خالايدىغىنى قوقەن خانلىقى — مەيلى دۇنيانىڭ

نەرىدە بولمىسۇن، شۇنداق خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدى.

d. قانچىلىك قۇربان بەرسەڭلارمۇ مەيلى، ئالتايىنى

ئىگىلەڭلار!

e. بۇ بۆرىلەرنى يوقاتمىغۇچە، مەيلى قۇمۇل، مەيلى ئالتە

شەھەردە ھېچكىمگە ئارام بولمايدۇ.

13. تېخى

بۇ سۆز بەزىدە رەۋىش رولىدا كەلسە، بەزىدە يۈكلىمە رولىدا

كېلىدۇ. ئەگەر ئۇنى «تېخىچە» سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلى

بولسا، رەۋىش رولىدا كەلگەن بولىدۇ. ئالماشتۇرغىلى بولمىسا،

يۈكلىمە رولىدا كەلگەن بولىدۇ. بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا

كەلگەندە تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئۈستىلەپ ئېيتىلغان يەنە بىر

ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گرامماتىكا

a. ئەجەبمۇ ياخشى قىزكىنە بۇ قىز، ئورۇس خوتۇنمۇ بىزچە بىلىدىكەن تېخى.

b. مانا چوڭ يار، نېرسى ئىلى دەرياسى، بۇ يار ئىچىدە بۇلاقمۇ بار ئىكەن تېخى.

c. ئۇنىڭ ئۈستىگە مېھرى ئىسسىق نېمىكەنغۇ تېخى.

(2 جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. مەيلى، غېنى، جەڭ تېخى ئالدىمىزدا، پۇخادىن چىقسەن تېخى!

b. شۇ كۈنلەردە مۇڭدىشىمىز تېخى، ئۇ كۈنلەرمۇ بېقىن!

c. ئالدىرماي تۇرسۇن، چۈجىنى كۈزدە سانايىمىز تېخى.

d. سوقۇشلار تۈگەپ خاتىرجەم بولغاندا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇيمەن تېخى!

(3 جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنى باشقا بىر ئىشقا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئورۇقلاپ كېتىپسەنغۇ؟

— سەمرىپ قالدىم تېخى.

b. — ئەجەب چوڭلىغان قويلاركىنە بۇ؟

— بۇ تېخى كىچىكرەكلىرى، چوڭلىرى ماۋۇ قوتاندا.

c. — ھەممە گۇناھ ھۆكۈمەتتە تۇرۇپ، يىزدىن كەچۈرۈم

سورمايىزە، بىزنى كەچۈرۈم قىلغۇدەكمۇ تېخى!

(4 جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ قارىشىچە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بىھۈدە بولغانلىقى، چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، سۈبىيەكت ئۈچۈن مۇناسىپ ئەمەسلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — مېنىڭ كىتابىمدا بار، — دېدى ھاجى بىر قەدەم ئالغا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مېڭىپ، — ئۇ خوتۇن تالاق مۇسۇلمانمىكەن تېخى!

b. يىگىتمىش تېخى؟

c. — ھەي يالغانچى كاززاپ ھاجى بىلەن جەڭ قىلغۇسى يوق

ئىكەنمىش تېخى!

d. پاه، ئۇلارنىڭ گېپىنىڭ چوڭلۇقىنى تېخى.

e. تەقىم قىلسا كۈلۈۋاتىدۇ تېخى.

5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۈز بېرىشىگە

ئىشەنمەسلىك، چۈشەنمەسلىك، ھەيران قېلىش قاتارلىق

مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. تىرىك ئەكىلەلمىسەك كالىسىنى ئەكېلىمىز دەپتۇ تېخى!

b. مۇختەر باي چۈشەنمىدى: — نېمە دېدىڭا، ھۆكۈمەتنى

يېزىپ چىقىدىغان گەپمۇ تېخى؟

c. بىزنى تەسلىم قىلماقچىمۇ تېخى؟

d. پاه، بۇلار قاپاقتا چاي توشۇپ ئىچىدىكەن تېخى...

e. زاراتگاھلىقنىڭ يېنىدىكى ئىككى پۈت يەرنى ۋەخپىگە

بېرىۋەتتى تېخى.

6) بەزى ۋاقىت ھالەتلىرىنىڭ ياكى «پ» لىق

رەۋىشداشلارنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمىگەنلىك

مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە «لا» يۈكلىمىسى بىلەن

ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. كىم بىلىدۇ، بۈگۈن كېچىلا باندىتلار ئۈرۈمچىگە باستۇرۇپ

كىرەمدۇ تېخى؟ ...

b. — ئەستاغپۇرۇللا، ئەلھەزەر، ئەلھەزەر، ئۇ تېخى تۆمۈر

دېگەن سامان قورساقنىڭ جېنى مېنىڭ ئالىقىنىمدا، لازىم

تاپسام بىر كېچىدىلا دەپتۇ تېخى!

c. تېخى تۈنۈگۈنلا يۈز كوي ئالدىڭغۇ؟

14. قېنى

بۇ سۆز سوئال ئالمىشى رولىدا كەلگەندىن باشقا يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) بۇيرۇق رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ تەكلىپ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — قېنى، يۈرۈڭلار ئۆيگە!

b. — رەھمەت ھۆرمىتىڭگە زىياۋۇدۇن، قېنى يۈر، ئۆيگە

كىرىيلى.

c. — قېنى تاماققا بېقىڭلار.

d. — تۈز ئولتۇرۇڭلار، قېنى سۆزلەڭلار!

2) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئاڭلىغۇچىدىن جاۋاب تەلەپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. — ئۇنىڭ خاتىرە دەپتەرلىرى قېنى؟

b. — قېنى ئۇ تەنتەنىلىك ۋەدىلەر، قېنى!

c. — ئادەملىرىڭ قېنى؟

3) يېنىلىنىڭ بۇيرۇق رايى شەكلىگە «-چۇ» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش، ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك ياكى يامان ئاقىۋەتكە قېلىش مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خەۋەرلەرگە ماسلىشىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. كەپ باقسۇنچۇ قېنى!

b. ئىشلىرىڭ تۈگىسۇنچۇ قېنى!

c. ياز بولسۇنچۇ قېنى، قانداق ئوينايمىزكىن.

15. ئېھتىمال

1) بۇ سۆز رەۋىش رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ قوللىنىلىشى مۇمكىن. بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە، مۆلچەر بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر ئۇقۇمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ، ياكى ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا، ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. تورپاق سالىنىڭ سۆزلىرى يەنە داۋام قىلغان بولسا،
ئېھتىمال، ئۇمۇ يىغلاپ تاشلىغان بولاتتى.

b. بىرھازادىن كېيىن، ئېھتىمال قولى ئاغرىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئۇرۇشتىن توختاپ «ئېھتىماسەن - يوق؟!» دەپ ۋارقىرىدى.

c. ئۇ ھەربىر قەدەمدە دېگۈدەك تۇمشۇقنى مۇرىسىگە سۈركەپ، ئاغزىدىكى لاتىنى چىقىرىۋېتىشكە، ئېھتىمال بىرەر نېمىدەپ ۋارقىراشقا تىرىشاتتى.

d. بۇ يەرنى قاپلاپ تۇرغان قارنىڭ قېلىنلىقى بىر - ئىككى چى كېلىدىكەن. ئېھتىمال بۇ يەرلەرگە ئادەم بالىسى ھېچقاچان ئاياغ بېسىپ باقمىغان بولسا كېرەك.

2) بۇ يۈكلىمە ئورنىدا بەزەن «ئەتمالىم»، «ھەقچان» (ھەرقاچان) سۆزلىرى قوللىنىلىشى مۇمكىن. «ئەتمالىم» ئاساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بەش قول بىردەك يارالماپتۇ ئەسلىدە،

ئەتمالىم ھايات شۇنداق ئوخشايدۇ.

b. يىگىت بېشىنىڭ ئاغزىدىن غول چىققان گەپ ھەرقاچان.

16. نايىتى

بۇ ئەرەب تىلىدىن ئۆزلەشكەن «نەھايەت \ ناھايىتى» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى بولۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) سان، سان - مىقدار بىرىكمىسى، ئىسىم ياكى ئىسىم

گرامماتىكا

رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، ئازلىق مەنىسىنى («ھەممىسى بولۇپ»، «بار - يوقى»، «پەقەتلا» دېگەن مەنىلەرنى) بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا، ئۇ كۆپىنچە «-لا» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. بۈگۈن نايىتى ئىككى سائەتلا دەرسىم بار.

b. يانچۇقۇمدا نايىتى ئون كويلا پۇل بار.

c. سەندىن نايىتى بىر ياش كىچىكمەن.

2) جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئىشنى كىچىكلىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بۇ ئىشتا مېنى تەقدىرلەشنىڭ ھاجىتى يوق، نايىتى ۋەجدانم بويىچە ئىش قىلدىم شۇ.

b. كۆزۈڭنى يۇمۇۋالساڭلا ئۆتۈپ كېتىدۇ، بىر ئاز جىددىيلەشتۈرىدۇ نايىتى.

17. ھەر ھالدا

جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزىدە ئاخىرىدا كېلىپ، «قانداق بولمىسۇن»، «ئومۇمەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. شۇنداقتىمۇ ھەر ھالدا كېلىشىپ قېلىشىمىزغا ئىشەنچىم كامىل.

b. ھەر ھالدا ئېھتىيات ئۈچۈن بۇلارغا يەنە بىرنەچچە تال مىلتىق قوشۇپ بەرمىسەك بولماس، — دېدى مەھمۇت مۇھىتى ھاجىغا قاراپ .

c. تەڭرى تائاللاغا مىڭ قەتلىە شۈكۈركىم ، ھەر ھالدا تىرىك قاپتىمىز .

d. ھەر ھالدا تۇرمۇشىمىزدا چوڭ قىيىنچىلىق يوق.

e. ھەر ھالدا بالىلار مەكتەپتە ياخشى ئوقۇۋاتىدۇ.

18. دەرۋەقە

- 1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى ئېتىراپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. دەرۋەقە، مەھمۇت مۇھىتى ھېچقاچان ۋە ھېچ يەردە ھاجىغا مۇنداق قاتتىق تېگىپ باقمىغانىدى.
- b. دەرۋەقە، بۇ دوپپا ئۇنىڭغا تازىمۇ ياراشقاندى.
- c. دەرۋەقە، مەنتىق بويىچە ئېيتقاندا، جىرجىس ھاجىنىڭ گەپلىرى ئۇلارنى قاتتىق ھايانغا سېلىشى، شۇڭا ئۇلار ھايانلىرىنى باسالماي، ئۆز تەسىراتلىرى ئۈستىدە سۆزلەپ چۈرۈلداپ كېتىشى لازىم ئىدى.
- d. دەرۋەقە، بۇ پىلاندىن خاتالىق چىقىپتۇ.
- e. دەرۋەقە، شۇ چاغدا مەن ئۇلارغا ۋەدە بەرگەندىم.
- f. دەرۋەقە، سىزنىڭ بۇ ئىشقا قاتنىشىش سالاھىيىتىڭىز بار.

19. جۈمۇ

- 1) بۇيرۇق رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئالاھىدە جېكىلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- a. شۇ چاغدا «ياق» دەپ تۇرۇۋالدىمىز جۈمۇ!
- b. ئابدۇل ئاداش، بالىلارغا قارا، ئەۋەتمە، ھويلىدىن چىقارما جۈمۇ! — دەپى ئۇ ۋە مىڭبېگىنىڭ كۈزلىكىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى .
- c. تاغ باغرىدىكى قىزىلبۇلاققا كۆچەيلى، ئۇ يەر قورغانغا يېقىن، ھۇجۇم قىلىشقا ئاسان دېگەن تەكلىپتىمۇ مەن بەردىم، ھېچكىمگە دېمە جۈمۇ!
- d. بۇ، بۇ يىلقى تۇنجى سودا، ھەرگىز كەتكۈزۈپ قويماڭ جۈمۇ.
- 2) بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ،

گرامماتىكا

ئاڭلىغۇچىدىن جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى بىلىپ قويۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئەسلىتىش مەنىسىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇ قالتىس مەرگەن، چۈننىڭ كۆزىنى چەنلىيەلەيدۇ جۈمۇ!

b. مۇختەر باينىڭ ئېتىدەك كىشىنى قۇيۇپ بالا تاپمىسۇن جۈمۇ.

c. — جان بار يەردە قازا بار توختەم، دۈشمەنمۇ مەرگەن، ئۇنىڭ ئوقىمۇ جان ئالىدۇ جۈمۇ!

d. — پاھ، تۇرپانلىقلار قالتىسكەن جۈمۇ!

20. بىكار (ھېلى بىكار)

1) بۇ «بىكار» دېگەن سۈپەتتىن ئايرىلىپ چىققان يۈكلىمە بولۇپ، جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بېشىڭغا پالتا بىلەن سالمەن بىكار!

b. ھاي، ھاي. . . ئاغزىمىزغا بېقىپ گەپ قىلايلى جۈمۇڭلار، بىكار ئەتىلا ك گ ب نىڭ دەپتىرىگە چۈشۈپ قالمايلى!

c. — ۋىيەي! — قىز ئانار دانىسىدەك قىزىرىپ يەرگە قارىدى، — ئۇنداق دېسىڭىز قېچىپ كېتىمەن بىكار!

21. ئىشقىلىپ

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ «قانداق بولمىسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. «ھە، مانا تاپتىم، ئالدىم تەسكەي، ئارقام كۈنگەي، ئوڭ قولىم كۈنچىقىمىش، سول قولىم كۈنچىقىمىش؛ كۈنچىقىمىشتا چۆچەك دېگەن يۇرتنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. ئىشقىلىپ، كۈنچىقىمىشقا كېتىپ قالمىساملا بولىدى. كۈنچىقىمىشقا قانچە ماڭسام، قۇمۇلدىن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شۇنچە يىراقلىشىمەن.» دېدى ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بىر قارارغا كېلىپ.

b. ئىشقىلىپ ئۇ ئايدا قىرىق بەش دوللار ئايلىق ئالاتتى .
c. ئاتنى كۆرۈپ ئەمەس ئىزىدىن، يۈگۈرگەن ئاۋازىدىن قانداق ئاتلىقى، بوي تۇرقى، رەڭگى، ئايغىر ياكى بايتاللىقى، قېرى - ياشلىقى، ئىشقىلىپ ھەممىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ، دەپ ئېيتىپ بەرگەندى قاسىم قاراساي .

22. خۇددى

1) جۈملىنىڭ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇنىڭ چىرايى خۇددى بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇپ، كۆزلىرىدە ئوت يېنىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى .
b. ئاران - ئاران تۇرغان خەلق توپى خۇددى بىر تال سەرەڭگە بىلەن ئوت ئېلىپ كەتكەن بېنىزىن تۇڭىدەك پارتلاپ كەتتى.
c. كۆك بوز ئاتنىڭ خۇددى بوتاقنىڭكىدەك قاپقارا كۆزلىرىدىن ياش ئېقىۋاتاتتى.

2) بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئوخشاشلىقنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. ئۇ خۇددى كىچىك بالىنىڭ ئۆزى.
b. پارتىزانلار ھېچقاچان بۈگۈنكىدەك خاتىرجەم راھەتلىنىپ ئۇخلىمىغان ، بىرلا مۇختەر باينىڭ ئۇيقۇسى قاچقان ، كەڭ سۇپا ، يۇمشاق كىمگىز ، كۆرپە - ياستۇق ، خۇددى ئۆيىدىكىدەك.
c. كۆلدە قونۇپ جىلغا بىلەن يەنە بىر كۈن ماڭدۇق. ئەتىسى يەنە بىر داۋانغا بېرىپ قوندۇق. داۋانلار قىشنى ئەسلىتىدۇ، لېكىن جىلغىلار ياپيېشىل، خۇددى بىزنىڭ باغلاردەك.

23. زادى

بۇ سۆز «ھەرگىز»، «قەتئىي» سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جاۋابنىڭ ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — راستىڭنى ئېيت، ئۇ خەتتە زادى نېمىلەر يېزىلغان؟

b. — ئېيتە ، كىملىرىنى بىلىسەن زادى ؟

c. — كۆزۈڭ يېتەمدۇ زادى ؟

d. — بىز تاللىغان ئون ئات ئىچىدە ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدىغىنى زادى يوقمۇ؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق بولمىسۇن بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — بولماپتۇ، كۆڭلۈمگە كەلگەن زادى، سىلەر ئات تاللىيالمىسىلەر.

b. — يان ياغىچىنى ئۇزۇنراق قىلساق، پۈتتە تەگمىسىلا بولىدىكەن، زادى ياخشى ئاتنىڭ خۇيى بولمايدۇ.

c. كەچتە ئۆيگە قايتىپ زادى ئۇخلىيالمىدىم ، كۆپ ئويلىدىم.

3) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ تۈپتىن شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. زادى ئۇنىڭ قاپقى يامان، ھۆكۈمەتكە ياندى، مېڭىپىگىگە لاي ئاتقىنى ھۆكۈمەتكە ئاتقىنى!

b. چوڭ ئىشلار شەخسنىڭ قولىدىن باشلىنىدۇ زادى .

c. مۇشۇ غېنى باتۇرنى ئەۋەتمەي يامان قىلدى زادى .

d. — زادى ئۇ تازىنىڭ نىيىتى بۇزۇق .

24. بەلكى (بەلكىم)

1) بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن مۆلچەر رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئارقىدا كېلىپ ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ مۆلچەر مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

- a. دېمىسىمۇ بىر ئايال كىشىنىڭ تاسادىپىي ھالدا مۇنداق ئوچۇق مۇھەببەت ئىزھار قىلىشى ئۇ زامانلاردا ھاجىنىڭلا ئەمەس، باشقا ئەرلەرنىڭ ھاياتىدىمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغاندۇر بەلكى!
- b. بەلكىم ئۇ ئۆزىگە بەك ئېشىنىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، بەلكىم ئادەتتىكى ساۋاتنى ئۇنتۇلۇپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق ئۇ ھەممىدىن ۋاز كەچكەندى.
- c. بەلكىم ئۇلار ئۇنىڭ پۇتلىرىنى كۆرۈۋاتقاندۇ، ئۆتۈكىنىڭ قونچىدىن چىقىپ تۇرغان خەنجەر دەستىسىگە يۈرىكى جىغىلىدىغان ھالدا قاراشقاندۇ.

25. ھەتتا

1) بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ. ئۇ يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەكنىڭ ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپىنچە شۇ مەنىدىكى «-مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

- a. ھەتتا ئۇ قەيەرگە بارمىسۇن ئۇنىڭ خۇنى ئۈچۈن ۋەدە قىلىنغان ئون ئىككى يامبۇ ئون ئىككى ئەجەل قاپقىنىدەك ئۇنى كۈتۈپ تۇرماقتا.
- b. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مومايلار بىلەن ياش جۇۋانلارمۇ، ھەتتا ئۇششاق بالىلارمۇ بار ئىدى.
- c. مەھەللە غۇرۇرى ئۇنىڭ جېنى، مەھەللىسى ئۇياتقا قالسا

ئۇ ئازابلىنىپ ئورۇقلاپ كېتىدۇ ھەتتا.
d. ھەتتا بەزىدە قوپال گەپمۇ قىلدى ، چاقچاقلىرى تاپتىن
چىققان چاغلارمۇ بولدى.

26. خالاس

1) جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ جۈملىدە
ئېيتىلغىنى بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. — شۇنداق، ھەممە گەپنى دىققەت بىلەن ئاڭلايدۇ — يۇ،
مىيىقىدا كۈلۈپ قويدۇ، خالاس.
b. يەنى بىدار بولايلى، ھوشيار بولايلى دېمەكچىمەن، خالاس!
c. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە قالغىنى دەرەخ ئاستىدا شاخلاردىكى
قار توغرىسىدىكى شېئىرىي پىكىرلەر ئىدى، خالاس.

27. ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)

بۇ سۆز «ھازىرمۇ» بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا
قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، تۆۋەندىكى
مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئامەت
سۈپىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. پاه، پاه، ھېلىمۇ سۇدا يۈرىدىغان قاما دېگەن ھايۋان
بولغىنىڭ، بۆرسۈق بولغان بولساڭ ئۆيۈڭ قانچىلىك سېسىق
بولاردى.
b. ھېلىمۇ شۈكۈر، يامغۇر توختىمىسا، قىز مۇنۇ ۋەھىمە
بېھوشلۇقىدىن ئەسلىگە كېلىپ يۇلقۇنمىسا بولاتتى .
c. — ھېلىمۇ ياخشى ئورۇنلارنى ئاچۇرۇپ بۇغدايلارنى ئالمىدى .
d. — ھېلىمۇ ياخشى ، ئالساڭ ئال دەپ تۇرۇپ بېرىپتىمىز .
2) خەۋەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئاخىرىدا ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا
كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ئېتىراپ قىلىشقا ياكى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا ئۈندەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

a. ھېلىمۇ ئۈچ ۋاخ تاماقلارنىڭ ئىككى ۋاختى مېنىڭ
ئۆيۈمدە بولغىنى!

b. — ھوي ئوكام ، ھېلىمۇ ئۇ چىركىنىنى ئۆلگۈدەك
دۇمبالاپ، ئاغزى - بۇرنىنى قان يالىغان ئىتتەك قىلىپ
تاشلاپسەنغۇ ، ئوغۇل بالا دېگەن شۇنداق بولغۇلۇق.

c. — ھېلىمۇ ئاز قان تۆكۈلدىمۇ؟

d. ھېلىمۇ تازا تىرىشچانلىق كۆرسەتتىڭ، ئاسان ئەمەس.

28. يەنە

بۇ سۆز ھەرىكەتنىڭ ئۈستىلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، رەۋش
رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ
تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) پېئىلنىڭ بولۇشىسىز بۇيرۇق رايى شەكلىگە قوشۇلۇپ،
ئەنسىرەش مەنىسىدىكى تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — بايقاشلار، بۇ يەردىمۇ يايلاقچى بولۇپ قالمىسۇن يەنە.

b. — غېنىكام بىزنى يامانياردا ساقلاۋاتىدۇ ، سىلەر بىز خەق
ئىكەنسىلەر، بىكارلا ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ
قالماڭلار يەنە! — دېدى.

c. — پۇشايماننى ئالدىغان قاچا تاپالماي قالما يەنە!

d. تېز تېلېۋىزورنى ئاچ، ھېلىقى كىنو تۈگەپ كەتمىسۇن

يەنە.

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ،
خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شۇنداق
ئىكەنلىكىنى ياكى داۋاملىق شۇنداق بولۇپ قېلىشىنى
بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا يەنە «-لا» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ
كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

- a. يەنە (يەنىلا) كۇچارنىڭ سوپۇنى ياخشى.
- b. بىراق ، كۆڭلۈمنىڭ بىر يېرى يەنىلا غەش تۇراتتى .
- c. نامراتلارنىڭ ئۆيلىرىدە يەنىلا بوران ئۇچۇپ تۇرماقتا ، كۆچىلاردا يەنىلا لالما ئىتلار سەكىلدەشپ ، غىغشىپ يۈرۈشمەكتە ، ئاشخانلارنىڭ ئالدىلىرىدا جۈل - جۈل كىيىملىك ، پاسكىنا - قاسماق ئادەملەر مەيدىلىرىنى ئوتقا قاقلاپ ، قوتۇر كۈچۈكلەر بىلەن ئورۇن - سۆڭەك تالشىپ يۈرۈشمەكتە .
- d. يەنە (يەنىلا) كونا كىنولار ياخشى ئىكەن .

29. پەقەت

- 1) بۇ سۆز «قەتئىي»، «ھەرگىز» سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى ، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ ، كۆپىنچە چەكلەش رولىدا كەلگەن «-لا» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىدۇ . بەزىدە ئۆزى يالغۇز چەكلەش رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن . مەسىلەن:
- a. ھەممىلا ئادەم غەمكىن ، پەقەت مەھەللە ئىتلىرىلا توختىماي كېچە - كۈندۈز ھاۋىشىماقتا .
- b. بۇلۇتلۇق ئاسماندا تولۇن ئاي خۇددى دېڭىزغا چۆككەن كېمىدەك غايىب بولغان ، پەقەت بۇلۇتلارنى يېرىپ چىققان غۇۋا نۇرلىرى ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەكتە ئىدى .
- c. بۇ ئۆزرەمنى قۇمۇلدىمۇ ئېيتقاندىم ، مەن پەقەت ھەرقايسىلىرىغا ھەمراھ بولۇپ كەلدىم ، خالاس .
- d. قىزنىڭ ھېلىقى چىرايلىق كۆزلىرىدە تىل بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان ، پەقەت سەزگۈر يۈرەكلا سېزەلەيدىغان بىر خىل يوشۇرۇن قۇۋلۇق بار ئىدى .

30. يالغۇز

1) بۇ سۆز سۈپەت رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىپ، بەزى ئورۇنلاردا «پەقەت» يۈكلىمىسى بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

a. مەرۇل مەرگەن باشقىلارنى قالدۇرۇپ ، يالغۇز ھېيتەمنى ئون قەدەم نېرىدا چوقچىيىپ تۇرغان يوغان چېدىر تەرەپكە باشلاپ ماڭدى.

b. — يالغۇز شېئىرلىرىڭىزلا ئەمەس . . . !

c. شۇ يوسۇندا مۇسۇلمانلار زىچ جايلاشقان يېڭىشەھەرنىڭ مەركىزىي كوچىسىغا كەلگۈچە يەنە بىرنەچچە ئادەم جېنىدىن جۇدا قىلىنىپ، يالغۇز شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلا قالدى.

31. مانا

1) بۇ سۆز «ماۋۇ يەردە» مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، يېقىنراقتىكى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ.

a. قېيىنئانىسى تولا يىغلاپ ئەقلىدىن ئازدى، مانا ئىككى ياشقا ئەمدىلا كىرىپ تاتلىق تىلى چىققان قىزىمۇ ئەمدى ئۇنىڭ يېنىدا.

b. مانا ھازىر پۈتۈن غۇلجا ماتەمدە، سىلىڭ، دوتەي، كونسۇلار غوجامنىڭ يېڭى پۈتكەن ھەيۋەتلىك ئۆيىگە ھال سوراپ كېلىشتى.

c. داداڭ يوق ، ئەمما ئاپاڭ مانا مەن بار.

d. توۋا، — دېدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — بۈگۈن قانداق كۈن بولدى - ھە، بايلا بېشىمدا قامچا ئوينىغان، مانا ھازىر ئايغىمدا خەزىنە ! توۋا...

2) بەزىدە «تېز» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ماڭمامسەن؟

— مانا، مانا.

b. مانا، بىردەمدە پىشىدۇ.

32. ئەنە

1) بۇ سۆز «ئاۋۇ يەردە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن باشقا يەنە يۈكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، مەلۇم نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. ئەنە، توپ — توپ قىزلار نەدىنىدۇر كۈلۈشۈپ چىقىپ كېلىشتى.

b. ئەنە، ئاۋرال تېغى ئۈستىدە تولۇن ئاي پەيدا بولدى.

c. ئەنە، ئۇلارنىڭ چۆرىسىدە شوخ يىگىتلەر پەيدا بولدى، قىزلار بىلەن پىچىرلىشىش قانداق كۆڭۈللۈك — ھە ، بولۇپمۇ گۈگۈم ۋاقتىدا

33. دە-

«دە-» پېئىلىنىڭ بەزى گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بەزى كونتېكىستلاردا يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) «دەيمەن» شەكلى شەرت رايى، بۇيرۇق رايى شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا ياكى پۈتمىگەن سۈپەتداشلاردىن قۇرۇلغان كەلگۈسى زامان شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، بۇيرۇقنى تەكىتلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇ كىشى يۇرتىنىڭ ئاتىسى بولغاندىن كېيىن ، قاراپ تۇرماس دەيمەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

b. ھاجى غىجازەت بەرسە ، شۇ ھېكايەتنى مەجلىس ئەھلىگە سۆزلەپ بەرسەم پايدىسى بولار دەيمەن.

c. سوغۇقنىڭ كۈچىنى تۈزدە كۆرسەن تېخى ، تولا نوچىلىق قىلما دەيمەن ، پۈتۈڭنى ئاۋۇ قىل تاغار بىلەن ئورنىۋال .

(2) { -y- \ -i- } بىلەن قۇرۇلغان 2 - شەخس شەكىلدە سوئال جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشىز جاۋابى (ئەگەر سوئال جۈملە بولۇشىز بولسا، ئۇنىڭ بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

a. تۆتىنچى كۈنى ئۇلارمۇ قاچتى. نەگە دېمەمسىز، شىمالدا ئوپالغا، شەرقىي شىمالدا ئاقدا لاغا قەدەر چېكىنىپ قاچتى.

b. — ئوغۇ شۇنداق ، مېنى سېغىنىمدى دەمسەن؟

c. بېشىدىن تاجى چۈشكىلى ئاز قالدى - دە، ئۆلكە رەئىسلىكىگە ئۇنى كىم كۆرسىتىدۇ دەيسىز.

d. كىم نان يېمەيدۇ دەيسىز، قىزىم، سىلەر جەڭ قىلىڭلار، بىز سىلەرگە نان تەييارلايلى!

e. — تالاشقۇدەك نېمە بار دەيسىز، ھەممىمىز بىر قېرىنداشقۇ!

(3) بۇيرۇق رايىدىكى 2 - شەخس شەكىللىرى بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، تەكىتلەش، ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ (بىرلىك ئاددىي تۈرىگە ھامان «دېگىنە» دېگەن سۆز قوشۇلىدۇ، سىپايە تۈرىگە «-ا» قوشۇلىدۇ). مەسىلەن:

a. تېخى بىر قوزىلىق قوي مۇكاپات بەردى دېگىنە خوتۇن!

b. — بىزنىڭ قوي - كالىلىرىمىز ئاشۇ سەن دېگەن داش

قازانلارغا چۈشۈپ بولدى دېگىنە؟

c. — جان تاتلىق دەڭغا، كوماندىر غىزۋوت؟ — دەپ چاقچاق

قىلدى توختى باشلىقىغا، — جانغا چىدىمىغان ئوغۇل بالا بۇ

يەرگە كېلىپ نېمە قىلغۇلۇق!

d. ھەممىسى شۇ مىڭ تال مىلتىق ئۈچۈن بولدى دېگەنە
ئۆكۈم ، شۇنداقمۇ ؟

4) 2 - شەخستىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان سوئال شەكلى
قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىنىڭ ھەر -
بىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلىگەن
شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيئىلەر ئىچىدىن يادىغا
كەلگىنىچە ئاتا پ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ ، بۇنداق تىزىملار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىر سۆز
ياكى سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن:

a. «جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق - ئىتتىپاقلىق كېلىشىمى»
دەمىسىز ، «10 - ئۆكتەبىر تىنچلىق كېلىشىمى»؛ دەمىسىز ، «يالتا ،
قاھىرە ، دۇنيادون كاۋچۇكزار كېلىشىمى» دەمىسىز ، ھەممىسىنى
يادقا بىلىدىكەن ، بەك يامان نېمىكەن ! - دېدى سەنمىنجۇيى
مۇتەخەسسسى لياڭ خەنساۋ .

b. ئايشەم كىملىك دەمىسىز ، ئايروپىلان بېلىتى دەمىسىز
ھەممىنى ئۆيدە قويۇپ كەپتۇ .

ئون بىرىنچى باب

ئىملىق سۆزلەر

§1. ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە

1. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟

ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆزلەر دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «ۋاي - ۋوي» دېگەن سۆز ھەيران قالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، «پاھ» دېگەن سۆز مۇھەببەت ھەيران قالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن ھەيران قالغانلىقنىڭ دەرىجىسى «ۋاي-ۋوي» دېگەن سۆزدەك يۇقىرى بولمايدۇ. «ۋاي» دېگەن سۆز ئۆزى يالغۇز كەلگەندە ياقتۇرماسلىق مەنىسىنىمۇ خۇشال بولۇش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «ۋاي! نېرى ماڭ، تولا چىشىمغا تەگمەي»، «ۋاي! جۇۋاينمەك، كۆزۈمدىن يوقال»، «ۋاي! خېنىم كەلسىلە، تۆرىگە ئۆتسىلە.» «ۋايجان» دېگەن سۆز، بىر تەرەپتىن بەدەننىڭ مەلۇم بىر يېرىنىڭ ئاغرىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن بىزارلىق تۇيغۇسىنىمۇ بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ۋايجان! بېشىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ»، «ۋايجان! مۇشۇنچىلىك ئاددىي ئىشنىمۇ قىلالىمىدىڭما؟» ئۇنىڭدىن باشقا، «پىش!» دېگەن سۆز مۇشۇكىنى قوغلاشقا، «پىش، پىش، پىش!» دەپ تەكرارلاش ئارقىلىق مۇشۇكىنى چاقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. «چۇھا!» دېگەن سۆز ئېشەكنى ھەيدەشكە، «تىرا!» دېگەن سۆز ئېشەكنى توختىتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. دېمەك،

يۇقىرىدىكى «ۋاي - ۋۇي»، «ۋايجان»، «چۇھ»، «تىر»، «پىش»، «پىش، پىش» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئىملىق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، پەقەت ئۇلارغا ئىما بولۇپلا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ھېس - تۇيغۇنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلار مەنە جەھەتتىن ناھايىتى ئابستراكت بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار شۇ خىل ئىماننىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ئاتاپ ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن جۈملىلەردىن بۇرۇن (بەزەن كېيىن) كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى پىكرىنىڭ تەڭدىشى سۈپىتىدە ئۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينىيالايدۇ ياكى بەزى تىل شارائىتلىرىدا كونكرېت ئىپادىلىمىغان مەزمۇنلارغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇش! كېتە - كېتە.

b. ئوھۇش! ئەجەب بىزار قىلدا.

c. ئوھۇش! ماڭسىلا غوجام!

دېمەك يۇقىرىدا، «ئوھۇش» دېگەن سۆز بىزارلىق تۇيغۇسىنى ھەر خىل ئاتاپ كەلدى. بەزىدە ئىملىق سۆزلەرنىڭ كۈچلۈكلىك دەرىجىسى شۇ سۆزنى سوزۇپ ئېيتىش ئارقىلىقىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

a. ئو...ھۇش! سىزمۇ ئوقۇتقۇچىما؟

b. ئو...ھۇش! رودۇپايدەك نېمىكەن بۇ.

مانا بۇ جۈملىلەردىكى ئىملىق سۆزلەر سوزۇلۇپ ئېيتىلىش ئارقىلىق بىزارلىق دەرىجىسىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوخشاش بولمىغان كونتېكىستلاردا كېلىپ ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيەدە تەلەپپۇز قىلىنىپ، بىرنەچچە ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاھ، مەن نېمىشقىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا تۇرمىغاندىمەن.

b. ئاھ! نېمىدېگەن چىرايلىق تاغلار بۇ.

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە «ئاھ» سۆزى ئوخشاش بولمىغان مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كەلگەن، بىرىنچى جۈملىدە، «پۇشايمان، ئۆكۈنۈش» مەنىسىنى ئىپادىلىسە، ئىككىنچى جۈملىدە، «ھېس - ھاياجان» مەنىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

كۆپ سانلىق ئىملىق سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى نىسپىي بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قانداق ئىنتوناتسىيەدە ئېيتىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايىجان! بەك ئاغرىپ كەتتى.

b. ئوھ! مەن نېمىدېگەن شور پېشانە.

c. تىر!

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى «ۋايىجان، ئۇف، تىر» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىنتوناتسىيەسى بار. ئەنە شۇ سۆزلەرنى ھەر خىل ئىنتوناتسىيە ئارقىلىقلا بۇ سۆزلەر ئىپادىلىگەن مەنىلەرنى ۋايىگە يەتكۈزۈپ ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ.

كۈندىلىك تۇرمۇشتا يەنە بىر قىسىم يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان تۇيغۇلارمۇ بار. مەسىلەن، بەدەن يات نەرسىگە تېگىپ كەتكەندە ھاسىل بولىدىغان شۈركۈنۈش تۇيغۇسى قاتارلىقلارنى يېزىقتا ئىپادىلەش ناھايىتى تەس.

2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

1) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بولماستىن، ھامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. تىرت، چۇ! (جۈملە)

b. ئاھ، مېنىڭ كۆز ياشلىرىم! (مۇستەقىل بۆلەك)

- c. — پەرھاتقۇ بۇ، ھوي! (مۇستەقىل بۆلەك)
d. ئەستاغپۇرۇللا! — دېدى ئۇ قاپتىنى تۇرۇپ. (جۈملە)
e. — بۈگۈن دەرسكە قاتنىشامسىز؟
— ھەئە. (جۈملە)

2) بەزى ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

- a. ئۇلارنىڭ ئاھلىرى پەلەككە يەتتى.
b. ئۇنىڭ ئاھى مېنىڭ يۈرەك باغرىمنى تىلىۋەتتى.
بۇ جۈملىلەردىكى «قاينغۇ - ھەسرەت» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «ئاھ» دېگەن ئىملىق سۆز ئىسىملىشىپ كەلگەن. بەزى ئىملىق سۆزلەر پېئىل ياساشقا ئاساس بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. تولا قاملاشتۇرۇپ ۋاي ۋايلىمساڭچۇ.

b. ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،

ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى،

كۆز ياشلىرىم دەريا بولۇپ،

بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

يۇقىرقى جۈملىلەردىكى «ۋاي ۋايلا-»، «ئاھ ئۇر-»، دېگەن پېئىللار «ۋاي»، «ئاھ» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر ئاساسىدا ياسالغان.

3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر ۋە ياسالما ئىملىق سۆزلەر ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار ئارقىلىق گەۋدىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

- a. پاھا! نېمىدېگەن چىرايلىق گۈللەر بۇ - ھە!
b. ۋاي! مېنىڭ قىلغۇم يوق بۇ ئىشنى.
c. پىش!
d. پا! قولۇمنى كۆيدۈرۈۋالدىم.
e. ئۆھ! غەجەب ھېرىپ كەتتىمما.
f. — بازارلار ئاۋاتلىشىپ كېتىپتۇمۇ?
— ھەئە!

بۇ مىساللاردىكى «پاھا»، «ۋاي»، «پىش»، «پا»، «ئۆھ»، «ھەئە» قاتارلىق ئىملىق سۆزلەر بىر گۇرۇپپا تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدىنلا تۈزۈلگەن. بەزىلىرى ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

- a. ۋاي - ۋاي! ئەمدى سەن كىردىڭمۇ.
b. پىش - پىش - پىش!
c. تۇ - تۇ - تۇ - تۇ!
يۇقىرىدىكى «ۋاي - ۋاي»، «پىش - پىش - پىش»، «تۇ - تۇ - تۇ - تۇ» دېگەن ئىملىق سۆزلەر ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن. يەنە بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشلاردىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

- a. ۋاي - ۋوي! نېمىدېگەن كۆپ كىشىلەر بۇ.
b. ۋايىيەي! نېمەڭگە نېمە يەتمىدى.
c. ئاھ - ئۆھ! ۋاي، قانداق قىلاي.
ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر ئىملىق سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى ياكى سۆز - جۈملىلەرنىڭ ئىملىق سۆزگە كۆچۈشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:
a. ۋايجان! سەندىن غەجەبمۇ توپىدۇم.
b. ۋاي ئاللا، نېمىدېگەن شور پېشانىلىك بۇ!
c. ۋاي ئىسىت! كەلمىسەم بوپتىكەن.

§2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى ۋە ئىشلىتىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ھېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى، جاۋاب ئىملىقلىرى، بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ھېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ.
(1) ھەببەللى

ئىنتايىن رازىمەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەببەللى، بۇ ئىشنى بەك ياخشى پۈتكۈزۈپسەن.

b. ھەببەللى، ئاپتۇغا شۇنداق دەپ قوي.

(2) بەللى

ماختاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. بەللى، ئوغۇل بالىدە سەن.

b. بەللى، كارامەت ئىش قىپسەن.

c. بەزىدە ئەيىبلەش، نارازىلىق مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

d. بەللى، مەن سېنى نېمە دەپ تۇتقان - ھە!

e. بەللى، ماۋۇ گېپىڭنى ئاڭلاپ قويايلى.

(3) بەللى - بەللى

ماختاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، «ھەببەللى» بىلەن مەنىسى

ئوخشاش. مەسىلەن:

بەللى - بەللى، يارايىسەن ئوغلۇم، بەك ياخشى قىپسەن.

(4) ۋاھ

بەكمۇ ياقتۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاھ، ئاپتۇ بۈگۈن بەك چىرايلىق بولۇپ كېتىپتۇغۇ.

b. ۋاھ، سومكىڭىز ئېسىلغۇ!

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

c. ۋاھ، بۇ رەڭ چىرايىڭنى شۇنداق ئاچتى.

(5) ئوھۇ (ئوھۇي)

(1) كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇ، مۇنداقمۇ ھۈنەرلىرىم باردەڭ.

b. ئوھۇ، يۇرتۇمنىڭ ئۆزگىرىشلىرى نېمىدېگەن تېز.

(2) ھەيران قېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇ، نېمىدېگەن ئوخشىغان توقاچلار بۇ!

b. ئوھۇي، بارىكالا ئوغلۇم، داداڭنى دوراپسەن.

(3) نارازى بولۇش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئوھۇي، كۆزۈڭگە قاراپ ماڭساڭ بولمامدۇ.

b. ئوھۇ، بالاڭزى نېمە دەيسەن. (ئېغىزچە)

(6) بارىكالا

كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ماختاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

بارىكالا، بالىلىرىم ئاتاڭلار سىلەرنى ناھايىتى ياخشى

تەربىيەلەپتۇ.

(7) ئايھاي

(1) ياقتۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئايھاي! بۇ ئۆيلەر نېمىدېگەن رەتلىك سېلىنغان.

(2) نارازى بولۇش مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ئايھاي!، نېمە قىلىۋاتسەن.

b. ئايھاي، بالام مایاقتا تۇرىڭا.

(8) ئېخ

ئەدەبىي ئەسەرلەردە سۆيۈنۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ئېخ، شاۋقۇنلۇق تارىم دەرياسى!

b. ئېخ، مېنىڭ جاپاكەش، ئاق كۆڭۈل خەلقىم.

9 پاه

(1) ھەيرانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاه، بۇ يەرگە بىر كۆل پەيدا بولۇپ قاپتۇغۇ.

(2) رازى بولغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاه، ئېسىل مېھمان، تاماق ئۈستىگە دېگەن بەك توغرا گەپ جۇما، دەل ۋاقتىدا كەلدىڭىز.

(3) يېڭىلىق ھېس قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاه، ئويۇننىڭ قىزىقى ئەمدى باشلىنىدىغان بولدى.

10 ئاھ

قايغۇ - ھەسرەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئاھ، قانداق چىداپ تۇرالايمەن.

b. ئاھ، قانداق قىلسام سېنى كۆرەلەيمەن.

c. ئاھ، نېمە كەلگۈلۈكتۇ - بۇ.

d. ئاھ! دىدار ۋەسلى ئۈچۈن سەدىپارە دىل ئاھ! ئۈشبۈكۈن،

توغۇنۇپ كەلدىم كۆيۈپ، (گويكى قىل ئاھ! ئۈشبۈكۈن).

11 ھەي

(1) ئازابلىنىش، ئېچىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەي، بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر.

b. ھەي... مەن نېمىشقىمۇ ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلغاندىمەن.

(2) جىددىيلەشش، تەقەززا بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ھەي... تېز بولۇڭلارچۇ، ئۈلگۈرەلمەيدىغان بولدۇق.

b. ھەي... نېمە قىلىۋاتقاندۇ - ھە!

(3) يىرگىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەي... قوللىرىڭ نېمىدېگەن پاسكىنا.

12 ئېھ، ئېھ

بۇ سۆز قايتا - قايتا تەكرارلىنىش ئارقىلىق بىمارنىڭ

زارىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئېھ... ئېھ... ئېھ... ئۇيغۇر، نېمە بولغاندىمەن.

(12) ئۇيغۇر (ئۇيغۇر تىلى)

(1) بەدەن ئەزالىرىنىڭ مەلۇم بىرىنىڭ ئاغرىۋاتقانلىقىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر، چىشىم بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

(2) چارچاش، ئۇسساش، ئېچىرقاش قاتارلىق ھالسىزلىنىش

ھالەتلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇيغۇر، نېمە بولغاندىمەن، بېشىم قېيىۋاتىدۇغۇ.

b. ئۇيغۇر، بىر نەرسە ئىچكۈم كېلىۋاتىدۇ.

c. ئۇيغۇر، قورساقلىرىم تارتىشىپ كەتتى.

(3) قورقۇش، چۆچۈش ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇيغۇر، ئاۋۇ يەردە بىر نەرسە تۇرىدۇغۇ.

b. ئۇيغۇر، تېشىم چىقىرىپ كەلسەڭ بولماسمىدى.

(4) پەسەنت قىلماسلىق ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ئۇيغۇر، مۇنچىۋالا ئوقۇپ ئامبىرىڭغا چىقامتىڭيا.

b. ئۇيغۇر، بولدى قىلە، شۇلا يېتەرلىك.

(13) ۋىيەي

بۇ ئىملىق سۆزنى ئاساسەن خانىم - قىزلار ئىشلىتىدۇ. بۇ

ئىملىق سۆزنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىزا تارتىش، ئوڭايىسىزلىنىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. ۋىيەي، مەن بىر قىز بالا تۇرسام، مۇنداق ئېغىر نەرسىنى

قانداق كۆتۈرمەن.

b. ۋىيەي، قەيەرنىڭ نايىناق خېنىمىتىڭىز.

(2) ئېتىراز بىلدۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — تۈنۈگۈنكى تاپشۇرۇقنى تاپشۇرمايسىزغۇ؟

b. — ۋىيەي، مۇڭەللىم. رەشىدەگە بەرگەنغۇ مەن.

(3) چۆچۈش، قورقۇش ھالەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. ۋايىيە، غەجەب قورقتۇم.

b. ۋايىيە، سىزمىدىڭىز.

(14) ۋايىيە

(1) ئاغرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايىيە، بېشىم بەك ئاغرىپ كەتتى.

(2) پىسەنت قىلماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — سانىيە سەنمۇ ئازراق ئوڭىنىش قىلساڭ بولمامدۇ.

b. — ۋايىيە، ئۆزۈڭنى ئۇپراتما ئاداش، ئىمتىھاندىن

ئۆتسەملا بولىدى.

c. — ۋايىيە، بىزگە خىزمەت نەدە تۇرۇپتۇ.

(3) ئېتىراز بىلدۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ماۋۇ ئۇنى ئاپىرىپ يەڭلار.

b. — ۋايىيە، سەندىنمۇ بىرنەرسە ئالامدۇ كىشى.

(15) ۋاي

(1) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھەسرەتلىنىش

تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. (سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

a. ۋا...ي قېرىندىشىم، بالا تاپتىم دەپ، بالا تېپىپتىمەن

ئەمەسمۇ.

b. ۋا...ي بالام، باشتىملا مۇشۇنداق بولارنى ئويلىساڭ

بولماسمىدى.

(2) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەقىدلەش

ھېسسىياتىدا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي پاتەمخان، چوچوڭ بولۇپ قالغاندا، نېمە سەت قىلىق بۇ.

(3) ئوڭايىسىزلىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

مەسىلەن:

ۋاي، بۇ نېمە ئۇ، ئۇنداق قىلمىسىڭىزمۇ بولاتتى.

(4) جىددىيلىشىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاي بالام، ھەدىڭىزنىڭ كىيىمىنى مەينەت قىلىۋەتتىڭىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

b. ۋاي تېز بولۇڭلار، غۇلار كېتىمىز دەۋاتىدۇ.
(5) ھۆرمەت، ياخشى كۆرۈش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.
مەسىلەن:

a. ۋاي، ئۆزلىرى ئاۋارە بولۇپ كەپلا.
b. ۋاي، قېنى كېلىڭ، سىزنى ساقلاپ تۇراتتۇق.
(6) ئاغرىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋاي پۈتۈم، پۈتۈمنى دەسسۈۋەتتىڭ.
(7) تەكرارلىنىپ كەلسە بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي، ۋاي، ۋاي قانداق قىلاي، ۋاي يۈرىكىم.
(8) ۋاپات بولغان كىشىنىڭ ھازىسىنى ئېچىپ يىغلىغاندا،
شۇ كىشىنىڭ ئاتالمىسىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، ئۆكۈنۈش،
چىدىماسلىق ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ۋاي ئاكام، ۋاي جېنىم قېرىندىشىم، بىزنى بالدۇرلا تاشلاپ
كەتتىڭمۇ قېرىندىشىم.

16 ئاپلاھۇڭەكبەر (ئاپلا)

(1) غەزەپلىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ئاپلاھۇڭەكبەر، سەن شۈمتەكنىڭ پۈتىنى چېقىۋەتمىسەم.
b. ئاپلاھۇڭەكبەر، بۇ ئىش خاتا بوپتۇ ئەمەسمۇ.
(2) ئۈمىدسىزلىنىش ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
a. ئاپلا، كېچىكىپ قاپتىمەن ئەمەسمۇ.
b. ئاپلا، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق.
(3) پۇشايمان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
a. ئاپلا، چاتاق بولدى، ئۇ بۇ گەپنى باشقىلارغا دەۋىتىدىغان
بولدى.

b. ئاپلا، كىتابىمنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

17 ئەستاغپۇرۇلا (ئەستا)

جىلە بولۇش، تىت - تىت بولۇش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن:

a. — دادىسى، بالا يوق تۇرىدۇ، بۇ يېرىم كېچىدە نەگىمۇ كەتكەندۇ؟

— ئەستاغپۇرۇللا!

b. ئەستا، پېشانەم نېمانداق تەتۈردۇ مېنىڭ.

(18 توۋا

(1) چۈشەنمەي ھەيران بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

a. توۋا، ئاۋۇ ئايشىگۈلنى بىر ئوبدان چوكانمىكىن دېسەم، بىرى بىلەن كېتىۋاتىدا.

b. توۋا، بۈگۈنكى ئادەملەرگە نېمە بوپ كەتتى زادى.

(2) مەلۇم كېلىشمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن

قورقۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. — ئايگۈل بىر كېچىدىلا ئېلىشىپ قاپتۇدەك.

b. — توۋا، ئۆزەڭ ساقلىغايسەن.

(19 ۋاي - ۋۇي

(1) بىزار بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، ئۆتەپ بارە، قەلەندەر، مەن سېنىڭ بىلەن گەپ

تالىشىدىغانغا چولام يوق.

(2) مەلۇم بىر نەرسىنىڭ مىقدار - ئۆلچىمىگە ھەيران بولۇش

ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، نېمە قىلسەن بۇنچىۋالا جىق خالتىنى.

(3) مەسخىرە قىلىش مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي - ۋۇي، خىيالىڭدا مېنى بوزەك كۆرۈۋاتامسەن.

(4) رازى بولۇش، قانائەتلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ،

مەسىلەن:

a. ۋاي - ۋۇي، نېمىدىگەن گۈزەل مەنزىرە بۇ؟

b. ۋاي - ۋۇي، نېمىدىگەن چوڭ ئۆي بۇ؟

(20) ھىم

(1) چۈشەنگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ھىم، ئۇنىڭ مەقسىتىنى ئەمدى چۈشەندىم.

b. ھىم، ئۇنىڭ جىم بولۇۋالغىنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن ئىكەن -

..دە

(2) نەپرەتلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇرغۇلۇق، قىسقا

ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

a. — مېنى كۈتۈڭ!

b. — ھىم!

c. ھىم! توختاپتۇر.

(21) ۋوي

تۇيۇقسىزلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋوي، نىجاتمۇسەن بالام!

b. ۋوي، تېشىلىپ كېتەتتىغۇ بۇ قەغەز.

(22) ئوي (ئو)

ياقتۇرماسلىق مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

a. ئو... ي، ئۆتەپ بارە، سەن بىلەن بىللە بارمايمەن.

b. ئو چاقچاق قىلمىغىنا.

(23) ۋاي تېخى

ئانچە ئىشەنمەسلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ۋاي تېخى، بايىلا كەتكەن غىدىغۇ؟

b. — ئايشەمخاننىڭ بالىسىنى ماشىنا سوقۇۋېتىپتۇ.

c. — ۋاي تېخى، بايىلا مۇشۇ يەردە ئوينىۋاتتىغۇ؟

(24) ھە

(1) يېڭىدىن چۈشەنگەنلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن:

a. ھە... ئەسلىي مۇنداق ئىكەندە، شۇ ئىشقىمۇ خاپا بولۇش

كېتەمدۇ.

b. ھە ... خەپ، سېنىڭ بۇنداق ئاچ كۆزلۈكۈڭنى بىلمەيتىكەنمەن.

(2) ئەسلەۋاتقانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. (تۈز سوزۇپ ئېيتىلىدۇ) مەسلەن:

a. مۇئەللىم: تەبىئەت دۇنياسىدىكى تۆت ئېلېمېنت قايسىلار؟

ئوقۇغۇچى: سۇ، تۇپراق، ھاۋا....

ئوقۇتقۇچى: سۇ بار يەردە نېمە بولۇش كېرەك؟

ئوقۇغۇچى: ھە... (سەل تۇرۇۋېلىپ) سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ھە تاپتىم، سوپۇن.

(3) يېڭى ئەسكە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن: ھە، قانداق قىلدىڭ؟

(25) پا

كۆيگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

a. پا، سايلىق قىزىپ كېتىپتۇ.

b. — پا!

— ئاستىراق ئىچسەڭ بولماسمىدى.

(26) ئۇف (ئۇھ)

(1) چارچاش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

a. ئۇف، ئازراق يېتىۋالايچۇ.

b. ئۇف، ئەجەب ھېرىپ كەتتىم.

(2) ھالسىزلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئۇھ... ئۇھ...

(3) راھەت ھېس قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئۇھ، بۇ ئۆيى ئەجەب سالقىنىكىنە.

(27) ئىست

ئېچىنىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسلەن:

ئىست، شۇنداق چىرايلىق خىرۇستال چېقىلىپ كەتتى.
بۇ سۆز بەزىدە «ۋاي ئىست»، «ۋاي ئىستەي»، «ئىستىقنا»
شەكىللىرىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:
a. ۋاي ئىستەي، مۇشۇ چىرايلىق ئۆينى سېتىۋېتىمىزمۇ.
b. ئىستىقنا ئاغزىم، سەندەك نېمىگە گەپ قىلغۇچە ئۆيۈمدە
جىمىغنا ئولتۇرسامچۇ.

(28) يائاللا

(1) چۈشىنەلمەي ھەيران قېلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.
مەسىلەن:

a. يائاللا، سەن ئۇنىڭغا نېمە قىلغاندىك؟

b. يائاللا نېمە گەپ بۇ.

(2) ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورققانلىق ھېسسىياتىنى
ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. يائاللا، بۇ ئىش پاش بولۇپ قالسا قانداقمۇ قىلارسەن.

b. يائاللا، ئەمدى نەگىمۇ قاچاي.

(3) زارلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يائاللا، مېنى نېمە قىل دەيسەن.

(29) ھەتتەڭھى

تەقەززالىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەتتەڭھى، كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ بولدى.

(30) خەپ

ئاداۋەت تۇتۇش، تەن بەرمەسلىك مەتىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.
مەسىلەن:

a. خەپ توختاخۇن، تۇغۇلغىنىڭغا پۇشايمان
قىلدۇرۇۋەتمەيدىغان بولسام ئادەم بولماي كېتەي!

b. خەپ، بۇ قېتىم يېڭىلىپ قالدىم.

(31) خەير

خوشلىشىش، كەچۈرۈش، زورغا ماقۇل بولۇش، ھازىرچە تەن
بېرىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. خەير دوستلار، كۆرۈشكۈچە ئامان بولۇڭلار!

b. خەير بوپتۇلا، بۇ قېتىم بولدى قىلاي.

c. خەير بوپتۇ، مەنمۇ جاھىللىق قىلماي!

(32) ۋاي خۇدايمەي

(1) ئەنسىرەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايمەي، ماۋۇ پالاكەتچىلىكنى كۆرۈڭ!

(2) ھەيران بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايمەي، سەن تېخى ئون ياشقا تولىمىغانسەن؟

(3) پىسەنت قىلماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايمەي، «يۇل بولسا جاڭگالدا شورپا» دەپتىكەن.

(33) ۋاي ئاتام

(1) باش قېتىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، ئۇ يەرگە نېمىمۇ ئېلىپ بارارمەن.

(2) ئەجەپلىنىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، نېمانچىئۇلا كۆپ ئادەملەر بۇ.

(34) ۋاي قوۋۇرغام

مازاق قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي قوۋۇرغام، نېمە دەۋىتەي، ئۆزۈڭچە مېنى كۆزگە

ئىلمايۋاتامسەن تېخى!

(35) خۇدا (ھەي خۇدا)

باش قېتىش، ئەنسىرەش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

a. ھەي خۇدا، بۇ ئىشنى ئەمدى قانداق يىغىشتۇرارمىز.

b. خۇدا، بۇ پېشكەلچىلىكنى كۆرۈڭ!

(36) ئاپا

خانم - قىزلار ئىشلىتىدۇ. چۆچۈش مەنىسىدە كېلىدۇ.

— ئاپا! بالا سەكرەپ كەتتى.

2. جاۋاب ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ.
(1) ھەئە

بولۇشلۇق جاۋابنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. — كېتىسەن؟

— ھەئە.

b. — پاتىگۈلنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھەئە، كۆردۈم.

(2) ياق

بولۇشىز جاۋابنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

a. — كېتىسەن؟

— ياق.

b. — پاتىگۈلنى كۆردۈڭمۇ؟

— ياق، كۆرمىدىم.

(3) ھە

(1) ئىلىك ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— رۇستەم!

— ھە...

(2) «ھەئە» نىڭ ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

a. — كېتىسەن؟

— ھە.

b. — پاتىگۈلنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھە، كۆردۈم.

(4) لەببەي

ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

— ھەي، مۇلازىم، لەببەي.

(5) خوش

(1) ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

— ھەي، ئاخۇن قارى!

— خوش.

(2) ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

— چىلىمنى ئېلىپ چىق.

— خوش...

(3) ھۆرمەت بىلەن رەت قىلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئۆيگە كىرەيلى.

— خوش.

(4) خەيرلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ماقۇل ئەمەسە.

— خوش.

(6) خوپ

ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

— بۇرادەرلەر يىغىلسۇن!

— خوپ!

3. بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

— مە — ئېلىشقا ئۈندەش.

— بەس — سۆزدىن توختاشقا ئۈندەش.

— تىش — جىم بولۇشقا ئۈندەش.

— چۆھ — ئات — ئېشەكلەرنى مېڭىشقا ئۈندەش.

— تاق — توخۇنى قوغلاش.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

- چاق — ئىتنى قوغلاش.
كۈش — ئۇچار قوشلارنى قوغداش.
پەش — مۈشۈكنى قوغلاش.
قىخ — ئېشەكنى مېڭىشقا ئۈندەش.
ھەي (ھوي) — ئادەمنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە
ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ، چاقىرىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:
a. ئەر كىن، ھەي ئەر كىن!
b. تۇ - تۇ - تۇ - توخۇلانى قىچقىرىش.
c. مە - مە - مە - ئىتنى قىچقىرىش.
d. پىش، پىش، پىش - مۈشۈكنى قىچقىرىش.
e. تىر - تىر - تىر - ئېشەكنى قىچقىرىش.

سىنتاكسىس

بىرىنچى باب

سۆز بىرىكمىسى

§1 . سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە

سۆز بىلەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ، سۆزدىن چوڭ ، جۈملىدىن كىچىك گرامماتىكىلىق بىرلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئايال دوختۇر ، سېمىز ئادەم ، ئۈچ قوي ،
شۇ يەر ، لۆم - لۆم يەر ، چىرايلىق يازماق ،
ھېلى كەلگەن ، ئىس قاپلىماق ، ئۆيدىن كەلمەك ،
يازغان خەت ، تۇرار جاي ، كۆچۈرۈپ يېزىش ،
ئوقۇغىلى كەلمەك ، تاماق يېمەك ، ئېگىز ھەم سېمىز ،
ئويغانغۇچە ساقلىماق ، يانچۇقتىكى پۇل ،
ئالمىقچىلىك يەر ، خەلق ئۈچۈن ، سىزنى دەپ ،
ئۈچ كىلو ، ئىككى قېتىم ، بىر نۆۋەت ...

ئەنە شۇنداق سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبلىرى (ئاساسەن بىۋاسىتە تەركىبلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ . سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ئومۇمەن ئالغاندا ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ : بىرى ، مۇستەقىل - مۇستەقىللىق مۇناسىۋەت ، يەنى مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن مۇستەقىل سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت . يەنە بىرى ، مۇستەقىل ئەگەشمىلىك مۇناسىۋەت ، يەنى مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ياردەمچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت . شۇڭا ، سۆز

بىرىكمىلىرى ئادەتتە شۇ سۆز بىرىكمىلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەرگە ئاساسەن ئاۋۋال مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئېنىقلىمىسى :
ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ، سۆزدىن چوڭ ، جۈملىدىن كىچىك گىرامماتىكىلىق بىرلىك مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

يامغۇر ياغماق ، خوتەن بىلەن قەشقەر ، توپا تام ،
سۆزلۈك ئاسمان ، ئىتتىك ماڭماق ، غۇر - غۇر شامال ،
قانداق ئىش ، توغرا ئىشلىمەك ، ئۆمىلەپ ماڭماق ،
خوتەن قاشتېشى ، ئۆيگە بارماق ، ماڭغان يول ، تۇرار جاي ...

2) مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى :
مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . قۇرۇلمىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

a . تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :
ئۈرۈمچى بىلەن قەشقەر ؛ شەھەر ۋە يېزا ؛ يا سەن ،
يا مەن ؛ چىرايلىق ئەمما پاكىر ؛ ئازادە ھەم يورۇق ؛
ئوقۇش ، يېزىش ...

- b. ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :
قار توختىماق ، باھا ئۆسمەك ، باھار ئىللىق ، پۇت توكۇر ،
سانى ئوتتۇز ، بىلىم كۆپ ، سېپى پار ، سىز كۆرگەن ...
- c. تولدۇرغۇچى - تولدۇرغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :
ۋەتەننى سۆيىمەك ، ئاتا - ئانىنى سېغىنماق ، ئادىلنى كۆرمەك ،
تاماق يېمەك ، رادىيو ئاڭلىماق ، گېزىت ئوقۇماق ...
- d. ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :
تۇرسۇننىڭ ئۆيى ، مېنىڭ سۆزۈم ، مەكتەپ دەۋرۋازىسى ،
ئېگىز بىنا ، ياغاچ ئورۇندۇق ، ئون ئوقۇغۇچى ، ئۈندەك
ئادەم ، ھېلىقى جاي ، غۇر - غۇر شامال ، ئالماقنىڭ بەرمىكى ...
- e. ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ھاسىل بولىدۇ :
يۇرتتا قالماق ، ئاممىدىن ئايرىلماق ، ئۆيگە بارماق ،
چىرايلىق يازماق ، ئەتەي بۇزماق ، قېرىنداشتا ئىشلىمەك ،
شار - شار قويۇۋەتمەك ، كۆچۈرۈپ يازماق ، بەك ئېگىز ...
2. رولىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى سىنتاكتىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ . مەسىلەن :
- ① مەن كۆرگەن كىتاب ياخشى ئىكەن .
② ئات قۇلىقىنى يوپۇرۇپ ئۇچقاندا يۈگۈردى .
- مىسال ① دە « مەن كۆرگەن » دېگەن سۈپەتدەش سۆز بىرىكمىسى « كىتاب » دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن .
مىسال ② دە « قۇلىقىنى يوپۇرۇپ » دېگەن رەۋىشداش سۆز بىرىكمىسى « يۈگۈردى » دېگەن خەۋەرنى ئېنىقلاپ ھالەت بولۇپ كەلگەن .
- 3 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى نۇتۇقتا مەلۇم ئالاقىلىشىش مەقسىتىدە ۋاقىتلىق بىرىكتۈرۈلىدۇ ، ئالاقىلىشىش ئاخىرلاشقاندا بىرىكىش يوقايدۇ .

4 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىشكە ، تارايىتىشقا ، تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ، ھەتتا باشقا سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

بايىقى ئادەم ← بايىقى ئېگىز ئادەم
ئېگىز بويلۇق ئادەم ← بايىقى ئېگىز بويلۇق خوشخوي ئادەم
ئەخمەتنىڭ چاقىپ تۇرغان ، نۇرلۇق ، يوغان كۆزلىرى ←
ئەخمەتنىڭ نۇرلۇق ، يوغان كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ يوغان
كۆزلىرى ← ئەخمەتنىڭ كۆزلىرى
ياخشى ئادەم ، ياخشى كىتاب ، ياخشى يەر ، ياخشى ئىش ...
ئەسكى ئادەم ، پاكار ئادەم ، ئون ئادەم ، ئۇ ئادەم ...

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ 3 - ۋە 4 - ئالاھىدىلىكلىرى « تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرى » دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىدىيولارغا نىسبەتەن ئېيتىلغان . ئەمەلىيەتتە ، ئىدىيولارنى تۇراقلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ . 3) مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىككەن سۆزنىڭ پەرقى : مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى (بولۇپمۇ سۆز تەرتىپىنى گىرامماتىكىلىق ۋاسىتە قىلغان مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى) بىلەن بىرىككەن سۆز بىر - بىرىدىن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ :

1 . ماتېرىيالدىن كۆزەتكەندە ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى سۆزلەردىن ھاسىل بولىدۇ ، بىرىككەن سۆز بولسا مۇستەقىل مورفېملاردىن ھاسىل بولىدۇ .

2 . قۇرۇلمىسىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇلارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش دەرىجىسى بوشراق بولىدۇ ، شۇڭا ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىشكە ، تارايىتىشقا ياكى قۇرۇلما تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى

ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . بىرىككەن سۆزدىكى تەركىبلەرنىڭ بىرىكىشى بولسا ئىنتايىن چىڭ بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇلارنىڭ تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىغا باشقا تىل تەركىبلىرىنى (قوشۇمچە ياكى سۆزلەرنى) قوشۇشقا ، تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى	بىرىككەن سۆز
ئاشنىڭ قازىنى / ئاش قازىنى / ئاش ۋە قازان	ئاشقازان
كۆزنىڭ ئەينىكى / كۆز ۋە ئەينەك	كۆرەينەك
تۆگىنىڭ تايىنى / تۆگە ۋە تايان	تۆگىتايان
ئاچچىقراق سۇ / ئاچچىق كۆل سۈيى	ئاچچىقسۇ
تارىمنىڭ دەرياسى	تارىم دەرياسى

3 . مەنىسىدىن كۆزەتكەندە ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىككەن سۆزنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ئوخشىمايدۇ . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي بىرىكمىسى بولۇپ ، ئۇ مۇرەككەپ ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ ھەم تۇراقلىق بولمايدۇ ، شۇڭا ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇملارغا پارچىلاشقا بولىدۇ . بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى بولسا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مۇستەقىل مورفېمىلارنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئاددىي قوشۇلمىسى بولماستىن ، ئۇ بىر ئېنىق ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ . دېمەك ، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى تۇراقلىق بولىدۇ ، شۇڭا ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ئۇقۇملارغا پارچىلىغىلى بولمايدۇ .

4 . جۈملىدىكى رولىدىن كۆزەتكەندە ، گەرچە ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى سىنتاكسىسلىق بىرلىك سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىشىمۇ ، لېكىن زۆرۈر تېپىلسا ، مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ئىنچىكە پارچىلىغىلى بولىدۇ . مەسىلەن :

سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار خەنزۇ تىلىنى ئىشلىتىپ ئۆگەنمەكتە .

بۇ جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى تۆۋەندىكىدەك تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ :

سنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار خەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بۇ جۈملىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا تۆۋەندىكىدەك تەھلىل قىلىشقىمۇ بولىدۇ :

سنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلار خەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

بىرىككەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۇنداق پارچىلاشقا ھەرگىز بولمايدۇ . ئۇلار ھەرقانداق ئەھۋالدا ھامان جۈملىنىڭ بىرلا بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ئاشقازنى ئاغرىۋېتىپتۇ .

② ئۆزۈڭلەرنىڭ كۆز قارشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىڭلار .

5 . گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەردىكى ئورنىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق بىرلىكلەردە تۇتقان ئورنى ئوخشىمايدۇ . سۆز بىرىكمىسى سۆزدىن بىر بالداق يۇقىرى گىرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ . بىرىككەن سۆزلەر سۆز بولۇش سۈپىتى بىلەن سۆز بىرىكمىسىدىن بىر بالداق تۆۋەن تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىدۇ .

§2 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرى

1 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تەڭداش سۆز

گرامماتىكا

بىرىكمىسى ، بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچى -
تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىگە - خەۋەرلىك سۆز
بىرىكمىسى دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) تەڭداش سۆز بىرىكمىسى : ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق
تەركىبىنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىشىدىن ھاسىل بولغان
سۆز بىرىكمىسى تەڭداش سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ .
تەڭداش سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەر مۇئەييەن بىر
سۆز تۈركۈمىگە تەۋە بولىدۇ ، شۇنداقلا جۈملىدە ئوخشاش بىر
سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بىز ئۇنىڭ دوكلاتىدىن ھاياجانلاندىق ، تەسىرلەندۈق ۋە

ئىلھاملاندۇق .

② بىلەمسەن ، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ناخشا بىلەن ئۈسسۈل .

③ قار بۇلۇتتەك ئۇچۇپ كېلىپ ، ئازگالارنى ، قاپتالارنى تولدۇرۇۋەتتى .

④ سۈتەمسىز ، پۇراقسىز ، رەڭسىز سۇيۇق جىسىم .

⑤ شىۋىرغان گاھ ئوڭىدىن ، گاھ سولدىن سوقاتتى .

تەڭداش سۆز بىرىكمىسىدە سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىكى
سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت تەڭداشلىق — باراۋەرلىك مۇناسىۋەت
بولغاچقا ، سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ ، ئومۇمەن مەنىسىگە
تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن ، « داۋۇت بىلەن ساۋۇت ؛ بىلىملىك ۋە
قابىلىيەتلىك ؛ ئازادە ھەم يورۇق ؛ تەجرىبە ياكى ساۋاق » دېگەندەك تەڭداش
سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسىمۇ
مەنىسىگە تەسىر يەتمەيدۇ . لېكىن ، بەزى تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى
تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن تۇراقلىق بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ

ئورنى ئالماشتۇرۇلغاندا گەرچە مەنىسىگە تەسىر يەتمىسىمۇ ، لېكىن تىل ئادىتىگە ياكى لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بولغاچقا ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ . مەسىلەن ، « ئىشچى ، دېھقان ، ئەسكەر » ، « مەدەنىيەت ، مائارىپ ۋە سەھىيە » ، « ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچى ، ئىشچى ۋە خىزمەتچىلەر » دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا ، تىل ئادىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . « مۇزاكىرە قىلماق ۋە ماقۇللىماق » ، « ئوبلاست ، ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەر » دېگەندەك تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلسا ، لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ .

تەڭداش سۆز بىرىكمىسى ئۈستىدە توختالغاندا ، ئىككىلا سۆزدىن تۈزۈلگەن تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈپ سۆزنىڭ پەرقىنى ئايرىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ . ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈشتە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك : جانلىق تىلدا ئەگەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا فونېتىكا جەھەتتە تىنىش (توختاش) ئەھۋالى كۆرۈلمىسە ياكى يېزىق تىلىدا ئۇ ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇلغان بولسا ، ئۇ ھالدا بۇ جۈپ سۆز ھېسابلىنىدۇ . جانلىق تىلدا ئەگەر تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن ئىككى تەركىب ئوتتۇرىسىدا فونېتىكا جەھەتتە تىنىش (توختاش) ئەھۋالى كۆرۈلسە ياكى ئىككى تەركىب باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان بولسا ۋە ياكى ئىككى تەركىبكە ئوخشاش بىر تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئايرىم - ئايرىم ئۇلانغان بولسا ۋە ياكى يېزىق تىلىدا ئىككى تەركىب تىنىش بەلگىلىرى ياكى باغلىغۇچىلار بىلەن باغلانغان بولسا ، ئۇ ھالدا ئۇلار تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

جۈپ سۆزلەر	تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرى
ياش - ئۆسمۈر	ياشلار ، ئۆسمۈرلەر / ياش ۋە ئۆسمۈر
بۈگۈن - ئەتە	بۈگۈن ، ئەتە / بۈگۈن ۋە ئەتە
دەپتەر - قەلەم	دەپتەر ، قەلەم / دەپتەرىم ۋە قەلىمىم

ئانا - ئانا	ئانا، ئانا / ئانا ۋە ئانا / ئانام، ئانام
ئاق - قارا	ئاق، قارا / ئاق ۋە قارا / ئاق ياكى قارا
ئوي - پىكىر	ئوي، پىكىر / ئوي ۋە پىكىر / ئوي ياكى پىكىر

ئىككىلا سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تەڭداش سۆز بىرىكمىسى بىلەن جۈپ سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ .
 (2) بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى : بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى بېقىندى تەركىب بىلەن بېقىندۇرغۇچى تەركىبتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ . ئالدىنقى تەركىب بېقىندى تەركىب ، كېيىنكى تەركىب بېقىندۇرغۇچى تەركىب (مەركىزىي سۆز) ھېسابلىنىدۇ . بېقىندى تەركىب بېقىندۇرغۇچى تەركىبىنى ئېنىقلاپ ، تولۇقلاپ ياكى چەكلەپ كېلىدۇ . بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ، ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

(1) ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى : ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە :

a . ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسىدە ئېنىقلىغۇچى تەركىب ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، ئالماش ، تەقلىد سۆز ، ئىسىمداش ۋە سۈپەتداشلاردىن ؛ ئېنىقلانغۇچى تەركىب ئومۇمەن ئىسىملاردىن ، ئايرىم ئەھۋاللاردا سان ياكى ئىسىمداشلاردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ئەر مۇئەللىم ؛ ياغاچ ئورۇندۇق ؛ ئوكامنىڭ پۇلى
 چوڭ زال ؛ ئىككى قەلەم ؛ قانچە قوي ؛ شۇنچە مەسىلە
 مىش - مىش گەپ ؛ مىس - مىس ئادەم

ئوقۇش قورالى ، ئوقۇغان ئادەم ؛ تۇرار جاي

ئوننىڭ بىرى ؛ ئالماقنىڭ بەرمىكى ؛ چىقماقنىڭ چۈشمىكى ...

b . ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى ئىككى سۆز ئادەتتە ياكى سۆز تەرتىپى ، ياكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئارقىلىق بىرىكىپ كېلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم بىلەن ئىسىم (ئايال كادر) ، ئىسىم بىلەن سۈپەت (سېمىز قوي) ، سان بىلەن ئىسىم (ئۈچ شەھەر) ، ئالماش بىلەن ئىسىم (مۇنۇ يەر) ، تەقلىد سۆز بىلەن ئىسىم (غۇر - غۇر شامال) سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ .

تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى گىرامماتىكىلىق ۋاسىتە قىلغان ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى دېگەندە ، ئىككى سۆزنىڭ ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىلىرى (مېنىڭ كىتابىم ؛ ئادىلنىڭ ئۆيى ؛ مەكتەپ دەرىۋازىسى) ، ئورۇن - بەلگە كېلىش قوشۇمچىسى (باغدىكى گۈل ؛ ياتاقتىكى نەرسە) ، ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى (پو - لاتتەك ئىرادە ؛ تاغدەك قىيىنچىلىق) ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىسى (ئالمقانچە يەر ؛ مۇشتچىلىك ناۋات) ، سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى (ئوقۇغان كىتاب ؛ ئۆتەر يول ؛ تۈگمەس ھېكايە) ، ئىسىمداش قوشۇمچىسى (ئوخشاش ئادەم ؛ تونۇش يول) ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئېنىقلىغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

(2) ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى : ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . بۇ تۈردىكى سۆز بىرىكمىسىدە بېقىندى سۆز ئىسىم ، سۈپەت ، سان ، ئالماش ، رەۋىش ، تەقلىد سۆز ، رەۋىشداشلاردىن تەركىب تاپىدۇ ، بېقىندۇرغۇچى سۆز (مەركىزىي سۆز) بولسا يېنىل ياكى سۈپەتتىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

ياتاقتىن كەلمەك ؛ ئۆيگە بارماق ؛ ياخشى ئىشلىمەك
ئاستامائىماق ؛ شىلدىر - شىلدىر ئاقماق
تىرىشىپ ئۆگەنمەك ؛ سەندىن چوڭ ؛ ئاتتىن ئېگىز
ئوندىن جىق ؛ قاردەك ئاق ...

2 . ھالەتلىك سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى ئىككى سۆز
ئادەتتە سۆز تەرتىپى ياكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئارقىلىق
بىرىكىپ كېلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەت بىلەن پېئىل ، رەۋش بىلەن پېئىل ،
تەقلىد سۆز بىلەن پېئىل ، رەۋش بىلەن سۈپەت سۆز تەرتىپى
ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى
ھاسىل قىلالايدۇ . مەسىلەن :

پاكىز تازىلىماق ؛ توغرا ئىشلىمەك (سۈپەت بىلەن پېئىل)

ئاران توگەتمەك ؛ ئەتەي بۇزماق (رەۋش بىلەن پېئىل)

ۋىلىق - ۋىلىق كۈلمەك ؛ ۋاراق - ۋاراق قاينىماق

(تەقلىد سۆز بىلەن پېئىل)

بەك چىرايلىق ؛ خېلى سالقىن (رەۋش بىلەن سۈپەت)

ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم بىلەن پېئىل چىقىش كېلىش
قوشۇمچىسى ، بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ، ئورۇن كېلىش
قوشۇمچىسى ، چەك كېلىش قوشۇمچىسى ، ئوخشاتما كېلىش
قوشۇمچىسى ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق ،
پېئىل بىلەن پېئىل رەۋشداش قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئۆزئارا
بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلسا ، ئىسىم ،
سان ۋە ئالماشلار بىلەن سۈپەتلەر چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ،
بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىلىرى
ئارقىلىق ئۆزئارا بىرىكىپ ھالەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل
قىلىدۇ . مەسىلەن :

تاغدىن چۈشمەك ؛ سۇدىن سۈزمەك (چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى)

ئۆيگە بارماق ؛ دەرسكە چىقماق (بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى)

ئۈرۈمچىدە ئوقۇماق؛ ئېتىزدا ئىشلىمەك (ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى)
چۈشكۈچە ئۇخلىماق؛ تۇرپانغىچە بارماق (چەك كېلىش قوشۇمچىسى)
ئوتتەك قىزىماق؛ سۈدەك ئاقماق (ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى)
تۈرسۈنچىلىك ئوقۇماق، ئادىلچىلىك سۆزلىمەك

(تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىسى)
كۈلۈمسىرەپ سۆزلىمەك؛ كەلگۈچە ئىشلىتىپ تۇرماق؛ ئوينىغىلى
بارماق؛ ماڭغىچ پاراڭلاشماق؛ ئوقۇغانسىرى زېرىكمەك؛ ئويلىماي
سۆزلىمەك (پېئىل بىلەن پېئىل رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى)
تاشتىن قاتتىق؛ ئوندىن ئارتۇق؛ مەندىن ئېگىز

(چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى)
مەكتەپكە بېقىن؛ ساڭا ئامراق؛ ئوتتۇردىن كۆپ

(بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى)
پولاتتەك مۇستەھكەم؛ مەندەك ئاق (ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى)
3) تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى: تولدۇرغۇچىلىق سۆز
بىرىكمىسى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلاردىن كېيىنكى
قىسىم ھەرىكەتنى، ئالدىنقى قىسىم ھەرىكەت ئويىپكىتىنى
بىلدۈرىدۇ. ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان قىسىم ئۆتۈملۈك پېئىلدىن،
ھەرىكەتنىڭ ئويىپكىتىنى بىلدۈرىدىغان قىسىم تۇرغۇن سۆزلەردىن
(ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن) تەركىب تاپىدۇ. ئالدىنقى
قىسىم بىلەن كېيىنكى قىسىم ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش
قوشۇمچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۈتەننى سۆيىمەك؛ يۇرتنى سېغىنماق؛ كىنو كۆرمەك
تاماق يېمەك؛ كىتاب ئوقۇماق؛ سۇ ئىچمەك؛ ...

4) ئىگە - خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى: ئىگە - خەۋەرلىك
سۆز بىرىكمىسى ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلىدۇ. ئالدىنقى قىسىم
(ئىگە بۆلەك) بايان قىلىنغۇچىنى، كېيىنكى قىسىم (خەۋەر
بۆلەك) بايان قىلغۇچىنى بىلدۈرىدۇ ھەمدە خەۋەر بۆلىكى
پېئىلنىڭ ئىسمىداش، سۈپەتداش، رەۋىشداش شەكلىدىن ياكى

گرامماتىكا

سۈپەتتىن تۈزۈلۈپ ئىگە بۆلەك بىلەن بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① باھا ئۆسۈشنىڭ زىيىنى كۆپ .

② بىز يامغۇر يېغىشتىن بۇرۇن كېلىپ بولدۇق .

③ ئۇنىڭ كەتكۈسى كەلگەنلىكىنى بىلىمەن .

④ ئادىل تۇرغان ئۆي مۇشۇ .

⑤ ئۇ بېشى قېيىپ يېقىلىپ چۈشتى .

⑥ يېنىمدىن بىر ماشىنا گۈر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى .

⑦ چىراغ ئۆچكۈچە پېتىئالايلى .

⑧ تاڭ ئاتقۇچە ئىشلەپ بولىمەن .

⑨ ئۆيگە بويى ئېگىز بىر يىگىت كىرىپ كەلدى .

⑩ بالا بار ئۆي بازار ، بالا يوق ئۆي مازار .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئەگەر خەۋەر بۆلەك يېتىلدىن تۈزۈلۈپ ئىگە بۆلەك بىلەن شەخس ۋە سان جەھەتتە ماسلاشتۇرۇلسا ياكى ئىگە بۆلەك بىلەن خەۋەر بۆلەك بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كەلمەستىن ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا جۈملىنىڭ ئىگىسى ۋە خەۋىرى بولۇپ كەلسە ، ئىگە - خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى ئەمەس ، بەلكى ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

2. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قاتلام سانىغا

ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى

مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى قاتلام سانىغا قاراپ (نەچچە سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە ئاساسەن) ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ۋە مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ .

1) ئاددىي سۆز بىرىكمىسى : ئىككىلا مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بىرلا قاتلاملىق بولىدۇ . مەسىلەن :

شەھەر ئەتراپى ؛ گەپ ئاڭلىماق ؛ تۇرمۇش بۇيۇملىرى

كېچە - كۈندۈز ئىشلىمەك ؛ ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلماق

ماقالىنى يېزىپ بولماق ؛ تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش

كۆز قارىشىنى بايان قىلماق

2) مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى : ئۈچ ياكى ئۈچتىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق قۇرۇلما قاتلىمىغا ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

يېقىملىق نەي ئاۋازى ؛ شەھەر ئەتراپى رايونى ؛ سۈيى قۇرۇغان

يالغۇز تۈگمەن ؛ ۋەتەن ۋە خەلقنى قىزغىن سۆيمەك ؛ بايىقى

ئېگىز بويۇق ، ئۇرۇشقا ئادەم ؛ بىر ئايلىق تاماق بېلىتى ...

بۇ سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى كىچىكتىن چوڭغا پارچىلاپ كۆرسەتسەك تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ :

يېقىملىق نەي ئاۋازى شەھەر ئەتراپى رايونى

سۈيى قۇرۇغان يالغۇز تۈگمەن

ۋەتەن ۋە خەلقنى قىزغىن سۆيمەك

بايقى ئېگىز بويلۇق ، ئۇرۇشقا ئادەم

بىر ئايلىق تاماق بېلىتى

مەيلى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى بولسۇن ياكى مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى بولسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جۈملىدە قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئوينايدۇ ، يەنى جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . ئۇلار پەقەت قۇرۇلما قاتلاملىرىنىڭ سانى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ ، يەنى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى پەقەت بىرلا قۇرۇلما قاتلىمىغا ئىگە بولسا (بىرلا سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولسا) ، مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق قۇرۇلما قاتلىمىغا (ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە) ئىگە بولىدۇ . مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ئۇ ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاسىتە تەركىبلىرىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ ، يەنى ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ بىۋاسىتە تەركىبى ئۆزىنى يادرو قىلغان ئاساستا باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىدۇ . ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان بۇ يېڭى سۆز بىرىكمىسى يەنە ئۆزىنى يادرو قىلىپ باشقا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىدۇ . ئاددىي سۆز بىرىكمىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى ھەر قانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ ، ئاددىي سۆز بىرىكمىسىنىڭ نۇسخىسىدىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ .

3 . مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گىرامماتىكىلىق فونكسىيەسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گىرامماتىكىلىق فونكسىيەسىگە ئاساسەن تۈۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

(1) ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى : ئىسىمنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى رولى ئىسىمغا ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :
① خەلقنىڭ مېلى — ئۇنىڭ جېنى .

② بىلەمسەن ، ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ناخشا بىلەن ئۇسسۇل .

③ سەمەت كۆڭلى يۇمشاق ئادەم .

④ ئۇ قۇمۇلدىن كەلگەن ئەخمەتنى ، تۇرپاندىن كەلگەن ئابلىمىتنى

تاللىۋالدى .

⑤ تاماق يەيدىغان ۋاقىتتا بارامسىز ؟

⑥ باھارنىڭ ئاكىسىنىڭ بالىسى قايتىپ كەپتۇ .

(2) سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىسى : سۈپەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى رولى سۈپەتكە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :
① بىزنىڭ ئىستىقبالىمىز گۈزەل ھەم پارلاق .

② بالا بار ئۆي بازار ، بالا يوق ئۆي مازار .

گرامماتىكا

③ ئۇ خەتنى بەك چىرايلىق يازىدۇ .

④ بۇ يەر بەك مەنزىرىلىك ئىكەن .

3) رەۋىشلىك سۆز بىرىكمىسى : رەۋىشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى رەۋىشكە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى رەۋىشلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن چاغاندىن بۇرۇن قايتىپ كېلىمەن .

② ئەنە ساغەت سەككىزدە يىغىن بار ، سەل بالدۇر كېلەرسىز .

③ ئالىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن يۇرتۇمغا قايتىمەن .

4) ئىسىمداشلىق سۆز بىرىكمىسى : ئىسىمداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى گرامماتىكىلىق رولى ئىسىمغا ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىمداشلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① تۆتىن زامانىۋىلاشتۇرۇش — بىزنىڭ نشانىمىز .

② كىتاب ئوقۇشنىڭ پايدىسى كۆپ .

③ پۈتۈپول ئويناشنى ، سۇ ئۈزۈشنى مەنمۇ بىلىمەن .

④ مەن لەڭمەننى سوغۇق پېيشكە ئادەتلەنگەن .

⑤ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇلى — بەدەن

چېنىقتۇرۇش .

5) سۈپەتداشلىق سۆز بىرىكمىسى : سۈپەتداشنى ئاساسىي

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى گىرامماتىكىلىق رولى سۈپەتكە باراۋەر بولغان سۆز بىرىكمىسى سۈپەتداشلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① دەرسنى ئاڭلايدىغان كىشىلەر بارمۇ ؟

~~~~~

② ئۇ يەرگە بارغان كىم ؟

③ سىز ئالغان بۇ كىتاب بەك ياخشى ئىكەن .

~~~~~

④ باتۇر بىر ئۆلەر ، قورققاق مىڭ ئۆلەر .

⑤ ئۇ ئاڭلىغاننى بىزمۇ ئاڭلىغان .

~~~~~

⑥ قانداق كۆزى كۆرمەيدىغان ، قولى تۇتمايدىغان بىرىسى بىلەن

~~~~~

توي قىپتۇ .

⑥ رەۋىشداشلىق سۆز بىرىكمىسى : رەۋىشداشنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ، جۈملىدىكى رولى رەۋىشلەرگە ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسى رەۋىشداشلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ساقلىنى تۇتۇپ تۇرۇپ قالدى .

~~~~~

② ئۇ ساراڭلارچە ، ئەسەبىيلەرچە كۈلۈپ ، ۋارقىراپ - چارقىراپ ،

~~~~~

چەكسىز قۇملۇق ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى .

~~~~~

③ ئۇ قىز مۇشۇ باغدا ئۆمىلەپ ، تەمتىلەپ ، يۈگۈرۈپ ، كۈلۈپ ،

~~~~~

ياغاچلارغا يامىشىپ يۈرۈپ ھايات بىلەن تونۇشقان .

~~~~~

④ كىتابنى مەكتەپكە كەلگۈچە ئالغاچ كېلەي .

⑤ بىز تاماق يېگەچ پاراڭلىشايمى .

4 . بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى

سۆز بىرىكمىسى جۈملىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئېنىقلىنىدىغان بىرلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ مەنىسى جۈملە تەركىبىگە كىرگەندىلا كۆنكرېتلىشىدۇ . سۆز بىرىكمىلىرى كۆنكرېت جۈملىدىن ئايرىۋېلىنىپ ، جۈملىدىكى كۆنكرېت مەنىسى نەزەردىن ساقىت قىلىنسا ، مۇتلەق كۆپ قىسىم قۇرۇلمىلاردىكى سۆز بىرىكمىلىرى بىرلا مەنە ئىپادىلىسە ، ئايرىم قۇرۇلمىلاردىكى بەزى سۆز بىرىكمىلىرى ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدۇ . شۇڭا بەزى تىلشۇناسلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرىنى يەنە ئۆزلىرىنىڭ سېمانتىكا (مەنە) جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى ۋە كۆپ مەنىلىك (ئىككى بىسلىق) سۆز بىرىكمىسى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىيدۇ .

بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، يەككە تۇرغاندا ئىككى خىل مەنە ئىپادىلەيدىغان سۆز بىرىكمىلىرىنى كۆپ مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاش تازا ئىلمىي ئەمەس . چۈنكى ، كۆپ مەنىلىك بولۇش ئۈچۈن ئىككى خىل مەنىنىڭ بىرى يەنە بىر خىل مەنە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى ، يەنى ئىككى خىل مەنە ئارىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولۇشى كېرەك . لېكىن ، بۇ خىل بىرىكمىلەردە ئىپادىلىنىدىغان ئىككى خىل مەنە ئوتتۇرىسىدا ئۇنداق ئىچكى باغلىنىش يوق . شۇڭا ، ئۇ تۈردىكى سۆز بىرىكمىلىرىنى ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاشنى ئەڭ مۇۋاپىق كۆردۈك .

1) بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى : يەككە تۇرغاندا بىرلا مەنە بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىسى بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

كىتاب ۋە دەپتەر ؛ ئەمگەكچان ئادەم ؛ ئاستا ماڭماق ؛
پاكىز تازىلىماق ؛ ئۈچ ئادەم ؛ بەك ئېگىز

2) ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى : يەككە تۇرغاندا ئىككى خىل مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇشى ئىككى سەۋەبتىن بولىدۇ : بىرى ، قۇرۇلما قاتلىمىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى پەيدا بولىدۇ . بۇ خىل ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسىنى قاتلاملىق ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دېيىشكە بولىدۇ ؛ يەنە بىرى ، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ باشقا - باشقا مەنە ئىپادىلەش سەۋەبىدىن پەيدا بولىدىغان ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى بولۇپ ، بۇ خىل سۆز بىرىكمىسىنى « - نىڭ » بەلگىلىك ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ .

1) قاتلاملىق ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى . مەسىلەن :
« يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى ئالساق ، بۇ سۆز بىرىكمىسى ھەم « يېڭى پارتىيەنىڭ نىزامنامىسى » دېگەن مەنىنى ، ھەم « پارتىيەنىڭ يېڭى نىزامنامىسى » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . يەنە « ئىككى بالكونلۇق ئۆي » دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى مىسالغا ئالساق ، بۇ سۆز بىرىكمىسىمۇ ھەم « ئىككى بالكونى بار بىر ئۆي » دېگەن مەنىنى ، ھەم « بالكونى بار ئىككى ئۆي » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . « ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا » دېگەن سۆز بىرىكمىسىمۇ ئوخشاش ، ئۇمۇ ھەم « ئىككى ئات قوشۇلغان بىر ھارۋا » دېگەن مەنىنى ، ھەم « ئات قوشۇلغان ئىككى ھارۋا » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

بۇلارنىڭ قۇرۇلما قاتلىمىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە

يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى

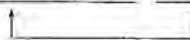
يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى

ئىككى بالكونلۇق ئۆي

ئىككى بالكونلۇق ئۆي

ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا

ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋا

- (2) « - نىڭ » بەلگىلىك ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى .
 مەسىلەن : « دادامنىڭ رەسمى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى
 مىسالغا ئالساق ، بۇ سۆز بىرىكمىسى ئىككى خىل مەنىگە ئىگە :
 بىرى ، دادىسى ساقلىغان رەسمىنى كۆرسەتسە ، يەنە بىرى ،
 دادىسى چۈشۈرۈلگەن رەسمىنى كۆرسىتىدۇ . « سەمەتنىڭ
 ھېكايىسى » دېگەن سۆز بىرىكمىسىمۇ ئىككى خىل مەنىگە ئىگە :
 بىرى ، سەمەت ئېيتقان ھېكايىنى ؛ يەنە بىرى ، سەمەت
 توغرىسىدا ئېيتىلغان ھېكايىنى كۆرسىتىدۇ . « ئاپامنىڭ تامىقى »
 دېگەن سۆز بىرىكمىسىمۇ بىرىنچىدىن ، ئاپىسى ئەتكەن تاماقنى
 كۆرسەتسە ، ئىككىنچىدىن ، ئاپىسى يەيدىغان تاماقنى كۆرسىتىدۇ .

5. ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى

مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ياردەمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىلىرى ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسىدە مۇئەييەن بىر ياردەمچى سۆز ياكى ياردەمچى سۆز رولىدا كەلگەن سۆزلەر شۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ شۇ سۆز بىرىكمىسىدىكى ئورنى مۇقىم بولىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

- 1) ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى : ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى تۈرلۈك كىتابلاردا يەنە « ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىسى » ، « ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى » ، « ئىسىم تىركەلمە بىرىكمىسى » دېگەندەك ئاتالغۇلار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ .

مۇستەقىل سۆز بىلەن تىركەلمىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سۆز بىرىكمىسى ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

قەلەم بىلەن	خەلق ئۈچۈن
دەرس توغرىلۇق	ئەخمەت ئارقىلىق
پىكىرگە قارىتا	ئۇلارغا نىسبەتەن

ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولى تۆۋەندىكىچە :

- 1. ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پەقەت ئۆتۈمىسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر بىلەن بىۋاسىتە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولغاندىلا ، يەنى ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە بولغاندىلا ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ قېتىمقى تەنھەرىكەت يىغىنىغا پۈتۈن سىنىپ بويىچە قاتناشتۇق .

② ئەپەندى ئونى چۆچۈرە بىلەن مېھمان قىپتۇ .

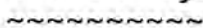

③ تاغلىق رايوندىكى چارۋىچىلار دۆلىتىمىزنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى رادىيو ئارقىلىق ئاڭلاپ تۇرىدۇ .

2. ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پەقەت ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى بىلەن بىۋاسىتە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بولغاندىلا ، يەنى ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغاندىلا ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بىز پىراكتىكىغا ئائىت مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلدۇق .

② مەھسۇلات سۈپىتىگە دائىر پىكىرلەرنى رەتلەپ چىقتىم .

③ دەرسلىككە ئائىت مەسىلىلەر ھەل بولدى .

④ بۈگۈنكى يىغىندا دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇشقا دائىر بەزى

پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى .

⑤ بۇ يىغىنغا ئالىم ، ئادىل قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى .

3 . جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ ، ئىگە بىلەن بىۋاسىتە ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلسا ، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مېنىڭ بۇنداق كېچە - كۈندۈز تىرىشىپ - تىرىشىپ

ئىشلىشىم پەقەت مۇشۇ ئۆي ئۈچۈنغۇ !

② مېنىڭ بۈگۈن سىلەرگە بەرمەكچى بولغان دوكلاتىم ۋەزىيەت

توغرىسىدا .

(2) « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى : سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنىڭ « دەپ » رەۋىشى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەر بىلەن بىۋاسىتە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ھاسىل قىلسا ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ چايىنى قېنىقكەن دەپ ئىچمىدى .

② ئۇ مېنى ھۇرۇن دەپ تىللىدى .

③ مەن ئۇ يەرگە ياشنىپ قالغان دادامنى دەپ بارغان .

④ شاھزادە بۇ نېمە ۋەقە دەپ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كېتىپتۇ .

⑤ ئۇ مەن قېيىنئاتا بىلەن قېيىنئانامغا نېمىدەپ بارمەن دەپ ئويلىدى .

⑥ شاھزادە مەلىكىنى ئەنە كېلەر ، مانا كېلەر دەپ بىر كۈن ساقلاپتۇ .

(3) سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى : سانلارنىڭ (ساناق سان ۋە مۆلچەر سانلارنىڭ) مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

ئىككى تال (ئارغامچا) ، يىگىرمە مو (يەر) ،

بىر ماشىنا (كۆمۈر) ، بىر پىيالە (چاي) ،

ئىككى قېتىم (بارماق) ، بىر سائەت (ئوقۇماق) ،

بىر يىل (تۇرماق) ، ئون مىنۇت (دەم ئالماق)

بىزگە مەلۇم ، سۆزلەرنى گىرامماتىكىدا مۇستەقىل سۆزلەر ۋە ياردەمچى سۆزلەر دەپ ئايرىشتا مۇنداق ئىككى ئۆلچەم ئاساس

گرامماتىكا

قىلىنىدۇ : بىرى ، شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە قارىلىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا مىقدار سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە ، شۇڭا مۇستەقىل سۆزلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ . يەنە بىرى ، جۈملىدىكى رولىغا ، يەنى شۇ سۆزلەرنىڭ مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولالايدىغان ياكى بولالمايدىغانلىقىغا قارىلىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا ، مىقدار سۆزلەر مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدۇ . بىز مىقدار سۆزلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق مۇستەقىل ھالدا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەسلىكتەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، ئۇلارنىڭ سانلار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان « سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى » نى « ياردەمچى سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى » قاتارىغا قويۇشنى مۇۋاپىق كۆردۈق .

سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولى تۆۋەندىكىچە :

1 . سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى بىلەن بىۋاسىتە ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلسا ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ يىل قىشتا بىز يەتتە توننا كۆمۈر قالاپ بولدۇق .

~~~~~

② ئۇ بىر ئولتۇرۇشىدا ئون تال ئانارنى يەپ بولدى .

~~~~~

③ بۈگۈن ئۈچ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئەمگەك قىلدى .

~~~~~

④ ھازىر بىر كىلو گۆش 28 كوي .

~~~~~

2 . سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە پېئىلدىن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تۈزۈلگەن خەۋەر بىلەن بىۋاسىتە سىنتاكتىكسىلىق مۇناسىۋەتتە بولسا ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن 2007 - يىلى خوتەننىڭ لوپ ناھىيەسىدە تۆت ئاي تۇردۇم .

② قىزىم شاڭخەيدە سەككىز يىل ئوقۇدى .

③ مەن بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىقتىم .

3 . سان - مىقدارلىق سۆز بىرىكمىسى يەنە بەزىدە جۈملىدە

ئىگە ۋە خەۋەر بولۇپمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بىر كىلومېتىر مىڭ مېتىرغا تەڭ .

② ئون توننا كىچىك سان ئەمەس .

③ بىزنىڭ ئايلىق ئاشلىق نورمىمىز 35 جىڭ .

④ بىر خالتا ئوننىڭ باھاسى 65 كوي .

ئىككىنچى باب

جۈملە

§1 . جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن ، نىسپىي تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى بىلدۈرىدىغان ۋە بەلگىلىك ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ ، جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

1 . قۇرۇلما نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۆتكەن يىلى مەكتىپىمىزگە 2000 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى .

② ۋەتەننى قوغداش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز .

③ ياتقىمىز ئازادە ، يورۇق .

④ ئېتىمنى قەيەرگە باغلايمەن ؟

⑤ جېنىم دوستۇم ، ئانامغا ئېيت ، مېنى ئۇنىڭغا بەرمىسۇن .

⑥ ئاپلا ، مەن كىرىمىسەم بوپتىكەن - ھە !

⑦ بۇلۇغەت نىجاتنىڭ .

2 . رولىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، جۈملە ئالاقىلىشىشتىكى ئەڭ

ئاساسلىق بىرلىك ، چۈنكى جۈملە توپى ، بىر مەيدان دوكلات ، بىر پارچە ماقالە قاتارلىقلارمۇ ئادەتتە ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ . لېكىن ، ئۇلار ئۆز ئارا ئالاقىلىشىشتە يەككە (مۇستەقىل) ھالدا

قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكىدىن ، يەنى جۈملىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە ئەڭ ئاساسىي ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ .

3 . فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى نوقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ھەرقانداق بىر جۈملە مۇئەييەن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ . كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا ھەمىشە باشقىلارنىڭ گەپ قىلغان چاغدىكى ئىنتوناتسىيەسىدىن قارشى تەرەپنىڭ بىر جۈملە گەپنى قىلىپ بولغانلىقى ياكى گەپنىڭ يېرىمدا توختاپ قالغانلىقىنى پەرەز قىلالايدۇ . شۇڭا ، مەلۇم ئۈزۈندىنىڭ جۈملە ياكى جۈملە ئەمەسلىكىنى پەرق ئېتىشتە ، ئىنتوناتسىيە مۇھىم ئاساس بولىدۇ . ئىنتوناتسىيە جۈملىنى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن پەرقلىنىدۇرۇشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ . مۇئەييەن شارائىتتا ، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنسا ، جۈملىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ . مەسىلەن :

① كېچە . ئەتراپ دىمىق ۋە بۇرۇقتۇم .

② ئەتىياز . قارلار ئېرىشكە باشلىدى .

مانا بۇ جۈملىلەردىكى « كېچە » ، « ئەتىياز » دېگەن سۆزلەر يۇقىرىقىدەك تىل شارائىتىدا ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنىپ ۋە مۇئەييەن كونتېكىستقا كىرىپ جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە قىلىنغان . دېمەك ، ئۇلار جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

① — ئىسمىڭىز نېمە ؟

② — غالىب .

③ — قايسى مەكتەپتە ئوقۇيسىز ؟

④ — شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا .

⑤ — قايسى فاكولتېتتا ؟

⑥ — تىل فاكولتېتىدا .

⑦ — قايسى كەسىپتە ؟

⑧ — خەنزۇ تىلىدا .

⑨ — نەچچىنچى يىللىقتا ؟

⑩ — ئىككىنچى يىللىقتا .

بۇ دىيالوگنىڭ ② ، ④ ، ⑤ ، ⑥ ، ⑦ ، ⑧ ، ⑨ ، ⑩ لاردىكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ، ئۇلارمۇ يۇقىرىقىدەك تىل شارائىتىدا ئىنتوناتسىيەگە ئىگە قىلىنغان . دېمەك ، سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سانى جۈملىنىڭ شەرتى ھېسابلانمايدۇ .

جۈملىنىڭ يەنە بىر فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدە تىنىق ياكى پائۇزا بولىدۇ . بۇ خىل تىنىق ياكى پائۇزا جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىقتىن ياكى پائۇزىدىن چوڭراق ياكى ئۇزۇنراق بولىدۇ .

جۈملە ئىنتوناتسىيەسى يەنە جۈملە تۈرلىرىنى پەرقلەندۈرۈشتىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ . چۈنكى ، جۈملىلەر ئىنتوناتسىيەسىگە قاراپ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

4 . مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا ، جۈملە نىسپىي تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . چۈنكى ، بىر جۈملە ھەرقانچە ئۇزۇن بولسىمۇ ، كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك مۇرەككەپ ئوي - پىكىرلىرى شۇ بىر جۈملىدە بىردىنلا تولۇق ئىپادىلىنىپ كېتەلشى ناتايىن . ئۇ چوقۇم ئۆزىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى باشقا جۈملىلەر بىلەن بىرلەشكەندىلا ، ئاندىن تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر چوقۇم مۇئەييەن تىل شارائىتىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ ، جۈملە مەنىسى مۇئەييەن تىل شارائىتىدا روشەنلىشىدۇ . شۇڭا ، ئادەتتە جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ دېگەن سۆز ئۇنىڭ مۇئەييەن تىل شارائىتىدىكى فونكىسىيەسىگە قارىتا ئېيتىلغان .

5 . جۈملىدە مۇئەييەن بىر ئوي - پىكىر ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلارمۇ ئىپادىلىنىدۇ . چۈنكى ، جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر شەيئى ياكى ھادىسىگە قارىتا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ، ئىنكار قىلىش ، سوئال قويۇش ، بۇيرۇق قىلىش قاتارلىق ئوي - پىكىرلىرى ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە يەنە شۇ شەيئى ياكى ھادىسىگە قارىتا خۇشاللىنىش ، ھايجانلىنىش ، ھەيران قېلىش ، بىزار بولۇش ، ياقتۇرماسلىق قاتارلىق تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ ئىپادىلىنىدۇ .

6 . جۈملە بايانى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ . جۈملىنىڭ بايانى خۇسۇسىيەتنى دېگىنىمىز سۆزلىگۈچىنىڭ گەپ مەزمۇنىغا بولغان سۈبىيىكتىپ پوزىتسىيەسىنى (نېمىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ، نېمىنى ئىنكار قىلغان ، قانداق ئارزۇنى ئىپادىلىگەن ، قانداق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى) كۆرسىتىدۇ .

7 . جۈملە ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىنىڭ ئىچىگە ئېلىنمىسىلىقى كېرەك . ئەگەر جۈملە ئۆزىدىن چوڭ قۇرۇلمىنىڭ ئىچىگە ئېلىنمىسىلا ، ئۆزىنىڭ جۈملىلىك خۇسۇسىيەتىنى يوقىتىپ ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلىكىگە ئايلىنىپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① ئاش بار .

② ئاش بار يەردە جان بار .

③ ئاش بار يەردە جان بار دەپ توغرا ئېيتقان .

④ ئاش بار يەردە جان بار دەپ توغرا ئېيتقانلىقىنى بىلىمىز .

⑤ قان چىقتى .

⑥ جان چىقتى .

⑦ قان چىقتى — جان چىقتى .

2 . جۈملىنىڭ سۆز بىرىكمىسىدىن پەرقى

جۈملە بىلەن سۆز بىرىكمىسى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە بىر -

بىرىدىن پەرقلىنىدۇ :

گىرامماتىكا

- 1 . سۆز بىرىكمىسىدە ئىنتوناتسىيە بولمايدۇ . جۈملىدە بولسا مۇئەييەن ئىنتوناتسىيە بولىدۇ .
- 2 . سۆز بىرىكمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق نىسبەتەن قىسقا ، جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىق نىسبەتەن ئۇزۇن بولىدۇ .
- 3 . سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ قۇرۇلما بىرلىكى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بايان خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ ، جۈملىدە بولسا بايان خۇسۇسىيىتى بولىدۇ .
- 4 . سۆز بىرىكمىسى ئۇقۇملار توپىنى ئىپادىلەيدۇ ، جۈملە بولسا ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ .
- 5 . سۆز بىرىكمىسىدە قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ، ئۈندەش بۆلەك ۋە تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇ تەركىبلىرىگە ئوخشاش قوشۇمچە تەركىبلەر بولمايدۇ . جۈملىدە بولسا بۇنداق قوشۇمچە تەركىبلەر بولىدۇ .
- 6 . سۆز بىرىكمىسى جۈملىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك ، جۈملە بولسا سۆز بىرىكمىسىدىن بىر دەرىجە يۇقىرى تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق بىرلىك .

§2 . جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى

جۈملىدە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى مەلۇم سىنتاكتىكىلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ . شۇڭا ، جۈملىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۆز ئارا سىنتاكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىپ ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئۆتىگەن ۋەزىپىسى ياكى ئوينىغان رولىغا ئاساسەن ئۇنى بىر قانچە بۆلەكلەرگە ئاجرىتىشقا بولىدۇ .

جۈملىدە ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن سىنتاكتىكىلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى سىنتاكتىكىلىق ۋەزىپىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشىدىن ھاسىل بولغان بۆلەك جۈملە بۆلىكى دېيىلىدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىسىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىشىنى ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق ئۆز گىرىشى - لىرى بەلگىلەيدۇ . تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ كېلىش ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى ؛ پېئىللارنىڭ شەخس ، سان ، زامان ، راي (بۇيرۇق رايى) قوشۇمچىلىرى ؛ پېئىللارنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى بولغان ئىسىمداش ، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ۋە تىركەلمىلەر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىسىدە قانداق بۆلەك بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىللار ھېسابلىنىدۇ .

جۈملە بۆلەكلىرى سىنتاكسىسلىق رولىغا ئاساسەن جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى ۋە جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . جۈملە بۆلەكلىرى يەنە بىر سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقى ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقانلىقىغا ئاساسەن ئاددىي بۆلەك (بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن جۈملە بۆلىكى ئاددىي بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە مۇرەككەپ بۆلەك (سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بۆلەك مۇرەككەپ بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ) دەپ ئىككى خىل بولىدۇ .

جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئاساس بولىدىغان ، جۈملىسىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان بۆلەك جۈملىنىڭ باش بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرى جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ مەركىزى ، يادرولۇق قىسمى ھېسابلىنىدۇ . جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئىككى ۋە خەۋەردىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىلىدۇ .

جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە ياندىشىپ كېلىپ ، جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنى تولۇقلاش ، كېڭەيتىش ، كۈنكەرتىلاشتۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان بۆلەكلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرى گىرامماتىكا جەھەتتە بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىگە بېقىنىپ كېلىدۇ . جۈملىنىڭ

گرامماتىكا

ئەگەشمە بۆلەكلىرى ئۆز ئىچىدىن تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

ئەسكەرتىش : جۈملىنى تەھلىل قىلىشتا ، جۈملە بۆلەكلىرىنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ كۆرسىتىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، ھەر بىر جۈملە بۆلىكى تۆۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەندى :

ئىگە: _____ ؛ خەۋەر : = = = ؛ تولدۇرغۇچى : ~ ~ ~ ~ ~ ؛
ئېنىقلىغۇچى : ~ ~ ~ ~ ~ ، ھالەت : ~ ~ ~ ~ ~ .

1 . ئىگە

جۈملىدە خەۋەر تەرىپىدىن بايان قىلىنىدىغان ، ھۆكۈملىنىدىغان ۋە تەسۋىرلىنىدىغان باش بۆلەك ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە باش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ل . مۇتەللىپنىڭ خىيال كەپتىرى بىردىنلا غۇلجىغا قاراپ

پەرۋاز قىلدى .

② ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ .

③ ئەخمەق كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ .

④ يىگىرمە — جۈپ سان .

⑤ بىر كىلومېتىر مىڭ مېتىرغا تەڭ .

⑥ ئەتە چارشەنبە .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

⑦ بىز ھازىر پەن تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمىز .

⑧ ھەركىم ئۆز ئىشىغا پۇختا بولسۇن .

⑨ ئۇسسۇلغا قاتنىشىدىغانلار سائەت بىردە سىنىپقا يىغىلسۇن .

⑩ شائىرنىڭ ئۆز قولىدا قالغان بارلىق ئەسەرلىرىنى رەتلەپ ، ئۆز

يېتىچە نەشرگە تەييارلاش خېلى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىشنى تەلەپ

قىلىدىغان قىيىن ئىش .

⑪ تاماقنىڭ ئالدى مېھمانلارغا تارتىلدى .

⑫ قان چىقتى — جان چىقتى .

⑬ دەرد — ھەسرەت ، پۇشايمان ئۇنىڭ يۈرىكىنى ئېغىر ئەمگەك -

تىنىمۇ بەتتەر ئازابلايتتى .

ئىگە جۈملىدە ئومۇمەن خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ،
شېئىرلاردا ياكى جانلىق تىلدا خەۋەردىن كېيىن كېلىدىغان
ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① يىرتىلسا كالىبىندارنىڭ بىر ۋارتى .

تۆكۈلىدۇ ئۆمۈرنىڭ بىر تال ياپىرقى .

② كالا دېسە ، پاچاق دېيىشىدۇغۇ ، بۇ ئوغرىلار !

③ قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - دە ، سەن !

④ ھاكىملىقنى ئارزۇ قىلىپ ئورۇقلاپمۇ كەتتى ، بۇ بىچارە .

⑤ تۈركىي يېزىق تىللىرىنىڭ ، تۈركىي دىيالېكتلىرىنىڭ تارىخىي يىلتىزلىرىنى ۋە تەرەققىيات جەريانىلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن مەنبەدۇر ، « دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك » .

2 . خەۋەر

جۈملىدە ئىگىنى بايان قىلىدىغان ، ھۆكۈملەيدىغان ۋە تەشۋىرلەيدىغان باش بۆلەك خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ . خەۋەر جۈملىدە ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ . خەۋەرسىز جۈملە تۈزۈلمەيدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار ، تۇرغۇن سۆزلەر ۋە سۆز بىرىكمىلىرىمۇ خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ . شۇڭا ، خەۋەرلەر ئادەتتە پېئىلدىن تۈزۈلگەن پېئىللىق خەۋەر ۋە تۇرغۇن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن تۇرغۇن سۆزلۈك خەۋەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

پېئىللار ياكى پېئىللىق بىرىكمىلەر خەۋەر بولۇپ كەلسە ، مۇنداق خەۋەرلەر شەخس ۋە سان جەھەتتە ئىگە بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ ۋە ئىگىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىنى بايان قىلىپ ، بايان خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئەتىسى بىر كۈن تاماق يېمىدىم .

② قىپقىزىل قان خەمىتىنىڭ كۆكسىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتاتتى .

③ ئۇ ئۇنچىقىماستىن يىراق - يىراقلارغا كۆز سالىدى .

④ ھەقىقەت ئىجازەتسىز ساياھەت قىلىدۇ .

⑤ مەن بۇ تەشەببۇسنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيمەن .

⑥ سادىق بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرمەكچى بولدى .

⑦ مەن سىزنى ساقلىغىلى ئىككى سائەت بولدى .

⑧ مەن تۇرپانغا بېرىشنى بارىمەن ، لېكىن ھازىر بارمايمەن .

⑨ مەن ئۇ ئۆيگە كىرسەم كىردىم .

⑩ ئوقۇشقا بارغىنىم بارغان .

تۇرغۇن سۆزلەر ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلسە ، ئىگىنى ھۆكۈملەپ ياكى تەسۋىرلەپ ، ھۆكۈملەش ياكى تەسۋىرلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن :

① سائادەت مېنىڭ دوستۇم .

② تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى بەك ئىسسىق .

③ سىنىپىمىزدىكى ساۋاقداشلارنىڭ سانى يىگىرمە ئۈچ .

④ يۇرتداشلار چاپىنىنىڭ ياقىسىنى تۇتۇپ ھاڭ - تاڭ قىلىۋاتقان ئىش مانا شۇ !

⑤ بۇ بېلىقنىڭ ئېغىرلىقى بەش كىلو .

⑥ ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك .

⑦ مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم پەقەت خىزمەت ئۈچۈنلا .

⑧ يىغىننىڭ ۋاقتى ئەسلىي ئەتە .

⑨ بۇ چاچلار قۇندۇز تۈكىدەك تۇم قارا ۋە يالتىراق .

⑩ ئەقىل — سېنى غايە يولىدا ئۇچۇرىدىغان قانات .

⑪ زىمان زورنىڭ ، تاماشا كورنىڭ .

⑫ ۋاقتىڭ كەتتى — بەختىڭ كەتتى .

⑬ كۆزدىن نېرى — كۆڭۈلدىن نېرى .

خەۋەر ئومۇمەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . لېكىن ، شېئىرلاردا ياكى دىيالوگلاردا ۋە ياكى شوئار مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەردە ئىگىنىڭ ياكى خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەرنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار . مەسىلەن :

① ئۇنتۇمايمەن ئاشۇ باھار پەسلىنى ،

بىز سۆيۈشكەن ئاشۇ گۈل تۈۋىدە .

مۇھەببەتنىڭ ئىككى مىسرا بېيىتى ،

جەم بولغاننى ئىككىمىزنىڭ لىۋىدە .

② توخىمەت جۇرپىنى نېمە دېمىدى ، بۇ خەق .

③ ئىچىدە ئوغا قاينايدىغان ئادەملەر — دە ، ئۇ .

④ ياشىسۇن مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىمتىياقلىقى !

3 . تولدۇرغۇچى

جۈملىدە پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئويىپىكت تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتساق ،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

چۈشۈم كېلىش شەكلىدە كېلىپ ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاسىتە باغلىنىپ كېلىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ . ئادەتتە ، تۇرغۇن سۆزلەر ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن يۇرتۇمنى قىزغىن سۆيىمەن .

② ئۇ بۇ نەرسىلەرنىڭ ياخشىلىرىنى تاللىۋالدى .

③ ئىدارىمىز بۇ يىل قانۇن كەسپىنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئىككىنى ئالىدۇ .

④ بۇ ئانارنىڭ ئىككى كىلوسىنى سەن ئال ، ئۈچ كىلوسىنى مەن ئالاي .

⑤ ئۇ مېنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى .

⑥ ئۈكۈم ئوقۇشنى بۇ يىل پۈتكۈزىدۇ .

⑦ ئاڭلىغىنىمنى دەيمۇ ؟ كۆرگىنىمنىمۇ ؟

⑧ بۇ تاراق - تۇرۇقنى توختاتساڭلارچۇ !

⑨ شەمشۇرنىڭ ھەمراھلىرى خەتەرسىز يول بىلەن مېڭىشنى

تەلەپ قىپتۇ .

⑩ مەن كۆسەي بىلەن تونۇردىكى نۇرسىز لانغان ئوتنى چۈچىلىدىم .

⑪ سېپىل تۇۋىدە لەڭلەك تالىشىپ مۇشتلاشقانلىقىمىزنى ئۇنتۇپ

قاپسەن - دە .

⑫ مەكتەپ رەھبەرلىكى بۈگۈن چوڭ تازىلىق قىلىدىغانلىقىمىزنى

ئۇقتۇردى .

تولدۇرغۇچى ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك بولغاچقا ، ئادەتتە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىيالوگلاردا خەۋەردىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① بولدى ، بولدى ! يەنە شۇ كونا خاماننى سورىغىلى تۇردۇڭغۇ ، ئالمىسام ئالمىدىم ، ئۇنداق گاداينىڭ قىزىنى .

② مېنى كۆرسە ، بىر قىسىملا قىلىقلارنى قىلىپ كېتىدۇ قارا ، يۈرگىنە كېتەيلى ، كۆزۈم كۆرمىسۇن شۇ تېپتىقىزىنى .

③ بىرنى قويۇپ قولۇمغا بىلەزۈك قىلىۋالدىمەن ، جۈمۈ ، سېنى ھازىر .

④ ئەمىسە نېمانچە كۆپ ئالمىسىلەر گۆش ، توخۇنى ؟

4 . ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان ئەگەشمە بۆلەك ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى جۈملىدىكى ئىگە ، تولدۇرغۇچى ياكى ئىسمىدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىغا (ئىگە ، تولدۇرغۇچى ياكى ئىسمىدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە) ئىككى خىل سىنتاكتىكىسىلىق ۋاسىتە ئارقىلىق بىرىكىپ كېلىدۇ . بىرىنچى ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى سۆز تەرتىپى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ خىل باغلىنىش ئىنتايىن چىڭ بولۇپ ، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئارىسىغا باشقا بۆلەكلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ . ئىككىنچى ، ئېنىقلىغۇچى

بىلەن ئېنىقلانغۇچى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار (ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن شەخس قوشۇمچىسى ، ئوخشاتما كېلىش ، ئورۇن - بەلگە كېلىش ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش قوشۇمچىلىرى ، پېئىللارنىڭ سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى) ئارقىلىق باغلىنىدۇ . تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغان بۇ خىل باغلىنىش بىرقەدەر ئەركىن بولىدۇ . شۇڭا ، بۇنىڭدا ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى يانداش كەلسىمۇ بولىدۇ ياكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلۇپ كەلسىمۇ بولىدۇ . ئېنىقلىغۇچى ئادەتتە تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

① تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى بىلەن پاختىسى خېلى داڭلىق .
~~~~~

② مەكتەپ كىنوخانىسى يېڭىدىن ياسالدى .
~~~~~

③ سىنىپىمىزدا تىرىشچان ئوقۇغۇچىلار كۆپ .
~~~~~

④ ئۇ بىردەمدىلا تۆت - بەش يىگىتنى باشلاپ كەلدى .
~~~~~

⑤ بۇ ئىشنى ھەرقانداق ئادەم قىلالايدۇ .
~~~~~

⑥ غۇر - غۇر شامال چىقىپ تۇراتتى .
~~~~~

⑦ سەن سىزغان رەسىمنى مەنمۇ سىزلايمەن .
~~~~~

⑧ ئۇلار ئاددىي ياسالغان ، ئەمما ناھايىتى پاكىز بىر ئۆيى بۇ
~~~~~

يىگىتكە بەردى .

⑨ ئۇ بەك تىرىشچان ھەم مۇلايىم ئوقۇغۇچى .
~~~~~

گرامماتىكا

ئېنىقلىغۇچىلار مەيلى سۆز تەرتىپىنى سىنتاكسىسلىق ۋاسىتە قىلغان ئېنىقلىغۇچى بولسۇن ياكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچىسىنى ۋاسىتە قىلغان ئېنىقلىغۇچى بولسۇن ، ئادەتتە ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىيالوگلاردا ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئەخمەق ئەمەس ، ياخشى كۆرگەن ئادىمىمنى باشقىلارغا

~~~~~

ئۆتۈنۈپ بېرىدىغان .

~~~~~

② قانداق ئادەم بۇ ، ئۆزىنى بىلمەيدىغان .

~~~~~

③ قارا ، زىغىر - قىچا ، تىكەنلىرىمۇ گۈل بۇ يەرنىڭ .

~~~~~

④ سىز بىلەن سوقۇشقىلى چولۇم يوق مېنىڭ .

~~~~~

5 . ھالەت

جۈملىدە پېئىل ياكى پېئىل خاراكىتېرلىك بىرىكمىلەرگە ۋە ياكى سۈپەتلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بېقىنىپ كېلىپ ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ ۋاقتى ، ئورنى ، سەۋەبى ، مەقسىتى ، يۆنىلىشى ، ۋاسىتىسى ، دەرىجىسى ، سان - مىقدارى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ئەگەشمە بۆلەك ھالەت دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچىدىن ، سۈپەت ، سان - مىقدار ، رەۋىش ، رەۋىشداش ۋە تەقلىد سۆزلەر پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاسىتە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ؛ ئىككىنچىدىن ، تۇرغۇن سۆزلەر چىقىش كېلىش ، يۆنىلىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش ، چەك كېلىش ، ئوخشاتما كېلىش ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدە كېلىپ ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاسىتە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ؛ ئۈچىنچىدىن ، ئىسىم - ئىرىكەلمىلىك بىرىكمە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

پېئىلىدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاسىتە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ؛ تۆتىنچىدىن ، رەۋىشلەر سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاسىتە بېقىنىپ كەلسە ، جۈملىدە ھالەت بولىدۇ .

ھالەتلەر مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) سۈپەت - ھەرىكەت ھالىتى : ئادەتتە سۈپەت ، سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىسى ، ھالەت رەۋىشى ، رەۋىشلىك سۆز بىرىكمىسى ، چەك كېلىش ، ئوخشاشما كېلىش ، تەڭلەشتۈرمە كېلىش ، تەقلىد سۆز ، رەۋىشداش ۋە رەۋىشداش سۆز بىرىكمىسى قاتارلىقلار سۈپەت - ھەرىكەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ بۇ قېتىمقى ئىمتىھاننى بەك ياخشى بېرىپتۇ .

② ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى .

③ ئۇ قورققىنىدىن غال - غال تىترەپ كەتتى .

④ زەرىپخان يۈزىنى بىلىكىگە قويۇپ بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى .

2) سەۋەب ھالىتى : چىقىش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر ، « سەۋەبلىك » ، « ئۈچۈن » قاتارلىق تىركەلمىلەر ۋە بەزى « پ » لىق رەۋىشداشلار جۈملىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنداق ئادەملەر ھەمىشە ئۆزىنىڭ ياۋاشلىقىدىن زىيان تارتىدۇ .

② رۇخسەت سورىماي ئۆيگە كەتكەنلىك سەۋەبىدىن ئۇنىڭغا چارە

كۆرۈلدى .

③ ئەخمەت ئاغرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن يىغىنغا كېلەلمىدى .

④ ئىشىم چىقىپ قېلىپ كېچىكىپ قالدىم .

3) مەقسەت ھالىتى : مەقسەت رەۋىشلىرى ، « ئۈچۈن »
تىركەلمىسى ، « غىلى » لىق رەۋىشداشلار ، يۆنىلىش كېلىشتىكى
ئىسىمداشلار جۈملىدە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :
① ئۇ بۈگۈنكى ئەمگەككە قەستەن قاتناشمىدى .

② ئۇ قىزىنى بەزلەش ئۈچۈن لايىقراق سۆز تېپىشنى ئويلايتتى .

③ بىز بۇ يەرگە ئوقۇغىلى كەلدۇق .

④ ئۇ ئامېرىكىغا ئوقۇشقا كەتتى .

4) ۋاقىت ھالىتى : ۋاقىت ئىسىملىرى ، ۋاقىت رەۋىشلىرى ،
ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن « - غان » لىق
سۈپەتداشلار ، « - ش » ئىسىمداشلارنىڭ « بىلەن » ياكى « بىلەن
تەڭ » قاتارلىق سۆزلەر بىلەن بىرىككەن شەكلى ، « - ش » لىق
ئىسىمداشلارنىڭ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن
شەكىللىرى ، « - پ » لىق رەۋىشداشلارنىڭ « لا » يۈكلىمىسى بىلەن
بىرىككەن شەكىللىرى ۋە ئورۇن كېلىش شەكلىدە تۇراقلاشقان
ئىدىيولار جۈملىدە ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :
① ئۇ تۈنۈگۈن قايتىپ كەلدى .

② ئادىل ھېلى كەلدى .

③ ئۇ كەلگەندە مەن ئۆيدە يوق بولۇپ قاپتىمەن .

④ مەن كېلىشىم بىلەن (تەڭ) يىغىن باشلاندى .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

⑤ ئۇ ئۆيگە كىرىشىگە مېھمانلار ئۇزايىدۇ .

⑥ ئەسقەر ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى .

⑦ مەن ئۇنى بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى بىر كۆرگەن .

⑧ راستتىنلا مەن تېخى قۇم چېچەكلىگەندە ، تۆگىنىڭ قۇيرۇقى

يەرگە تەگكەندە پۈتەمدىكى بۇ تويلىي دەپ يۈرەتتىم .

5) ئورۇن ھالىتى : ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى ۋە ئورۇن كېلىش ، چىقىش كېلىش ، چەك كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر ۋە « قەدەر » تىركەلمىسى بىلەن بىرىككەن ئىسىم - تىركەلمىلىك بىرىكمىلەر جۈملىدە ئورۇن ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سىز ھازىرقى ئورنىڭىزدىن سەل كېيىن تۇرسىڭىز .

② پەرىدە بېيجىڭدا ئوقۇۋاتىدۇ .

③ مەن بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم .

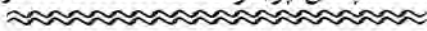
④ سىز بىرىنچى يەتتىن ئونىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ .

⑤ مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارمەن .

⑥ بىز مەكتەپتىن پويىز ئىستانسىسىغا قەدەر پىيادە ماڭدۇق .

6) دەرىجە - مىقدار ھالىتى : دەرىجە رەۋىشلىرى ، چىقىش كېلىش شەكلىدىكى سانلار ۋە ھەرىكەت سان - مىقدارلىرى جۈملىدە دەرىجە - مىقدار ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سەن بەك سەمرىپ كېتىپسەن .

② ئوقۇغۇچىلار سىنىقىغا بىردىن - ئىككىدىن كېلىشكە باشلىدى .

③ قېنى ، ئۈچتىن - ئۈچتىن كىرىشلار ئەمەسە .

④ مەن بۇ كىنونى ئىككى قېتىم كۆرگەن .

⑤ ئۇنىڭ بويى بەك ئېگىز ئىكەن .

ھالەتنىڭ مەنە تۈرى كۆپ بولۇپ ، يۇقىرىدىكى ئالتە تۈردىن باشقا يەنە بەزى تۈرلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① مەن بۇ تاماقنى چوكىدا يېدىم .

② ئۇ قۇمۇلغا پويىز بىلەن باردۇ .

③ بىز بۇ ئىپلاسىنى چالما - كېسەك قىلىش ئارقىلىق قارىغا ئېلىش ماھارىتىمىزنى مەشىق قىلالايمىز .

بۇلاردا ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ۋاسىتىسى ئىپادىلەنگەن .

« دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى (سۆز ، سۆز بىرىكمىسى ياكى جۈملىنىڭ « دەپ » رەۋىشىدىكى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە « دەپ » لىك سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ) يېنىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بېقىنىپ كېلىپ ، جۈملىدە سەۋەب ۋە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن بۇ يەرگە مۇشۇ ئىشنى دەپ كەلدىم . (مەقسەت)

② مەن ئۇ يەرگە سېنى باردۇ دەپ بېرىپتىمەن . (سەۋەب)

③ مەن سىزنى كۆرەي دەپ كەلدىم . (مەقسەت)

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ھالەت ئۆتۈمسىز پېئىل ياكى سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بۆلەك بولۇپلا قالماستىن ، يەنە پۈتۈن بىر جۈملىگىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

① نۆۋەتتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش پائالىيىتى

ئېلىپ بېرىلماقتا .

② بۇ يىل قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە قارشى تۇرۇپ ، ئاشلىقتىن

ئومۇميۈزلۈك مەھسۇلات ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمەكتە .

ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنىدىن قارىغاندا ، سۆز تەرتىپى ئارقىلىق خەۋەرگە باغلانغان ھالەت خەۋەرگە يانداش كېلىدۇ ، ئورنى مۇقىم بولىدۇ ، يەنى خەۋەرگە يانمۇيان كېلىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى ھالەتلەرنىڭ ئورنىنى يۆتكەشكە ياكى ئۇلار ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى قىستۇرۇشقا بولمايدۇ ، ئۇنداق بولمىغاندا جۈملە مەزمۇنىغا تەسىر يېتىدۇ . مەسىلەن :

{ ئائىلە ئېلېكتىر سايمانلىرىنى ھەقسىز رېمونت قىلىمىز .
{ ھەقسىز ئائىلە ئېلېكتىر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىمىز .
{ ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىشلارنى كۆپ كۆرگەن .
{ كۆپ ئوقۇغۇچىلار مۇنداق ئىشلارنى كۆرگەن .

ۋاقىت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلگەن ھالەتلەرنىڭ ، تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ياكى تىركەلمىلەر ئارقىلىق خەۋەرگە باغلانغان ھالەتلەرنىڭ ئورنى نىسبەتەن ئىرەكلىك بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى ھالەتلەر بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەرنى (باشقا بۆلەكلەرنى) قىستۇرۇشقا بولىدۇ . ھالەت مەيلى خەۋەرگە يانداش كەلسۇن ياكى خەۋەردىن يىراق كەلسۇن ، ئۇ ھامان خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . لېكىن ، دىيالوگلاردا ھالەت خەۋەرنىڭ كەينىدە كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ . مەسىلەن :

گرامماتىكا

① 8 - ئارمىيە ئىش بېجىرىش ئورنى دېگەن ئىككى قەۋەتلىك بىنا بار ئىكەن ، نەنلىياڭ دېگەن يەردە .

② ئۇنداق ئون قوتۇر ئاتمۇ پاي بېرەلمەيدۇ ئېگىرىمگە .

③ زەپ چىرايلىق بالىكەنە ، بىر قوشۇق سۇ بىلەن يۇتۇۋەتكۈدەك .

④ مانا ئەمدى گۆش پارچىلاپ ، ياڭيۇ ئاقلاشقا تۇتۇندى ، خۇددى

ئاپىسى رەيھانگۈلدەك ، يېقىنى ئاسىيە ئاپپايدەك .

⑤ قاڭتۇرۇپ قويۇپسىزغۇ ئۇ بىچارىنى ، بەيگىگە سالىدىغاندەك .

⑥ بۇ خېنىمنىڭ ماڭا تېخى مەسلىھەت قىلغۇسى بار ئوخشايدۇ ،

قوۋۇرغامنى ئېگىپ .

⑦ غوجامنىياز تاسلا قالىدۇ ، جېنىدىن ئايرىلغىلى .

⑧ ئالايتال بېگىمگە دەڭ ، قىچشقان يەرنى تاتلىسۇن ، قىچشمىغان

يەرنى تاتلىماي .

⑨ چۈشتىن كېيىن تېلېفون بېرىپتىكەن ، ئاپاڭغا داۋاملىق خىزمەت

ئىشلە دەپ .

⑩ خويمۇ تويۇپ كەتتىم شۇ ئۆمەر شاڭيۇنىڭ شۈملىرىدىن .

⑪ كاۋا ئېشى ئېتىپ بېرىمەن بىردەمدىلا .

§3 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلىرى

1 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلىرى ھەققىدە چۈشەنچە مۇئەييەن بىر ئوبيېكت ياكى بىر ئوبيېكتنىڭ مۇئەييەن بىر بەلگىسى ، ئورنى ، سانى ، ۋاقتى ، يۆنىلىشى ، ۋاسىتىسى ، ھەرىكىتى قاتارلىقلارنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئىپادىلەپ ، جۈملىنىڭ مۇئەييەن بىر بۆلەكى بولۇپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ (ئال . مۇتەللىپ) غۇلجىنىڭ نىلقا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان .

② ئۇلار ۋەتەنلىرىنىڭ كېلەچەكتىكى خوجايىنلىرى — ئەدىبلىرى ، ئالىملىرى ، قەھرىمانلىرى .

③ يەنە بىر قولىدا كېچىلىك كىيىمى — ئۈزۈن كۆڭلىكىنى كۆتۈرۈۋالغانىدى .

④ تەھرىر بۆلۈمىنىڭ ئۇدۇلىدىكى — ئىشچىلارنىڭ ئۆيلىرى قاتارىدىكى بىر ئۆيى ئالدىم .

⑤ نۇرى ئەتىسى شەھەرگە — گىمنازىيەگە قايتىپ كەلدى .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ۋە ئىزاھلانغۇچى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلىدۇ . ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئالدىدا ، ئىزاھلىغۇچى بۆلەك كەينىدە كېلىدۇ . مەسىلەن : يۇقىرىدىكى مىساللاردا « ——— » بەلگىسى قويۇلغانلار ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ، « ----- » بەلگىسى قويۇلغانلار ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ھېسابلىنىدۇ .

گرامماتىكا

2. ئىزاھلىغۇچى تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەكنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى
ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەك ھەم ئورتاقلىقلارغا ، ھەم ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە .
1) ئورتاقلىقى :

1. ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر مۇئەييەن بىر گرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ساھىبخانىنىڭ ھەمراھلىقىدا زىيارەتتىمىزنىڭ تۇنجى بېكىتىگە — پاكىستاننىڭ دۆلەت ئاتىسى مۇھەممەد ئەلى جىناھنىڭ قەبرىسىگە باردۇق .

② بىز ئوتەنى ، خەلقى ، ئەمگەكىنى ، پەننى قىزغىن سۆيىمىز .

بەزىدە ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ ھەر ئىككى تەركىبىگە ئايرىم — ئايرىم ئۆلىنىشقا تېگىشلىك بولغان گرامماتىكىلىق تەركىبلەر ئۇلارغا ئايرىم — ئايرىم ئۆلانماي ، پەقەت كەينىدىكى بۆلەككە ، يەنى ئىزاھلىغۇچى بۆلەككەلا ئۆلىنىدۇ . تەڭداش بۆلەكتىمۇ شۇنداق بولىدۇ . مەسىلەن :

① يىپەك يولى داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ھەم ئۇزۇن ، ھەم خەتەرلىك بولغان دۇنيانىڭ ئۆگزىسى — پامىر ئېگىزلىكىگە

يامشىشقا باشلىدى .

② بۇ بوران باغدىكى ئورۇك ، ئالما ، شاپتۇللارنى يەرگە تۆكۈۋەتتى .
2. ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر بىر — بىرىگە بېقىنماي ، ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ ، ئورتاق ھالدا جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرى بىلەن تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە (ئىگە — خەۋەرلىك ، تولدۇرغۇچى — تولدۇرۇلغۇچىلىق ، ئېنىقلىغۇچى — ئېنىقلانغۇچىلىق ، ھالەت — خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتە) بولىدۇ .

3. ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەر جۈملىدە مۇئەييەن بىر

جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ ۋە بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① قارىغۇچىلار — باھارنىڭ ئەلچىلىرى ئاللىقاچان ئۇچۇپ كەلدى .

② ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى .

4 . ھەر ئىككىسىدىكى بۆلەكلەرنىڭ سىنىپتا كىسىملىق مۇناسىۋىتى تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بولغاچقا ، تىل ئادىتى يول قويغان شارائىت ئاستىدا ئۇلارنىڭ بۆلەكلىرىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى — ئۈرۈمچى گۈزەل شەھەر .

ئۈرۈمچى — ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى گۈزەل شەھەر .

ئۇلار خەلق ئۈچۈن ، مىللەت ئۈچۈن ، ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان .

ئۇلار مىللەت ئۈچۈن ، ئەۋلادلار ئۈچۈن ، خەلق ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلىغان .

5 . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جۈملىنىڭ باش ۋە ئەگەشمە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدۇ .

(2) پەرقى :

1 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك مۇئەييەن بىر شەيئىنى ياكى ئۇ شەيئىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلىسە ، تەڭداش بۆلەكتىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر باشقا - باشقا شەيئىنى ياكى باشقا - باشقا ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ .

2 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك پەقەت ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككىلا بۆلەكتىن

تەركىب تاپىدۇ . تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى بۆلەكلەرنىڭ سانى بولسا ئىككى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ .

3 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ ھەجىمى كۆپ ھاللاردا ئوخشاش بولمايدۇ ، يەنى بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بۆلەك بىر سۆزدىن تەركىب تاپسا ، ئۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلىكى سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ ؛ بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بۆلەك سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپسا ، ئۇنىڭ ئىزاھلىغۇچى بۆلىكى بىر سۆزدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

① غوجام — ئوچىسىغا سۆسەر جۇۋا، بېشىغا قاما تۆپە، ئىچىگە

كاستۇم — بۇرۇلكا كىيىپ گالىستۇك تاقىغان ، يوغان بۇرۇن ، قارا

بۇرۇت ، ئاق يۈزلۈك ئادەم غەمكىن ۋە خىيالچان ھالدا كالاسكىدىن

چۈشتى .

② ھازىر پەرىخەنىڭ قەلبىدىكى ھەدە — سەبىخە مەۋجۇت ئەمەس ،

ئۇنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى سەبىخە ئىسىملىك چادۇگەرلا مەۋجۇت .

ئەمما ، تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر بىر – بىرىگە نىسبەتەن ھەجىم جەھەتتىن ئومۇمەن باراۋەر بولىدۇ ، يەنى ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ھەرقايسى بۆلەكلەر ئومۇمەن ياكى پۈتۈنلەي سۆزدىن ، ياكى پۈتۈنلەي سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ .

4 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتە پەقەت ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغا « يەنى » باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . باشقا باغلىغۇچىلارنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . تەڭداش بۆلەكتە بولسا ئۇنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىغا ياكى ئاخىرقى بىر بۆلىكىنىڭ ئالدىغا « ۋە » ھەم ،

ھەمدە ، بىلەن ، شۇنىڭدەك ، شۇنداقلا ، يا ، ياكى » دېگەندەك تۈرلۈك باغلىغۇچىلارنى ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

3 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن ئېنىقلىغۇچىنىڭ پەرقى بەزىلەر ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى «ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى» دەپ ئاتايدۇ ، مۇنداق دېيىش توغرا ئەمەس ، چۈنكى مۇنداق دېيىلسە ، كىشىلەردە « ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى » جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بىرى بولغان ئېنىقلىغۇچىنىڭ بىر تۈرى بولسا كېرەك دەيدىغان بىر خىل خاتا قاراشنى پەيدا قىلىپ قويدۇ . يەنە بەزىلەر بۇ خىل بۆلەكلەرنى ئېنىقلىغۇچىنىڭ بىر تۈرى دەپ قارايدۇ (بۇ خىل بۆلەكلەرنىڭ دەرسلىكلەردە ئەگەشمە بۆلەكلەر قاتارىدا ئېنىقلىغۇچىنىڭ كەينىگە قويۇلۇشى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ) . ئەمەلىيەتتە ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىن بىرى بولغان ئېنىقلىغۇچىلاردىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان سىنتاكسىسلىق ھادىسىدۇر .

بىرىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ كەينىدە كېلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بولسا ئېنىقلىغانغۇچى بۆلەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى ، يەنى مېنىڭ قىزىم بىلەن كۈيۈ ئوغلىم

ئۇنى چەت ئەلگە ئاچىقىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ .

② تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئايدىڭكۆل دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر

~~~~~

تۆۋەن .

مىسال ① دە « مېنىڭ قىزىم بىلەن كۈيۈ ئوغلىم » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك « ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ كەينىدە كەلگەن بولسا ، مىسال ② دە « تۇرپان

ئويمانلىقىدىكى « دېگەن ئېنىقلىغۇچى بۆلەك » ئايدىڭكۆل « دېگەن ئېنىقلىغۇچى بۆلەكنىڭ ئالدىدا كەلگەن .

ئىككىنچىدىن ، كۆرسىتىدىغان ئوبيېكتلىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك مۇئەييەن بىر شەيئىنى ياكى بۇ شەيئىنىڭ مۇئەييەن بىر بەلگىسى ، ئورنى ، ۋاقتى ، يۆنىلىشى ، ۋاسىتىسى ياكى ھەرىكىتى قاتارلىقلارنى ھەر خىل نۇقتىلاردىن ئىپادىلەپ كېلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلىنغۇچى بۆلەك بولسا ئۇنداق ئەمەس ، ئۇلار ئورتاق بىر شەيئىنى ئېنىقلاپ كەلمەيدۇ ، بەلكى ئېنىقلىنغۇچى بۆلەك بىر ئوبيېكتنى ، ئېنىقلىغۇچى بۆلەك بولسا ئېنىقلىنغۇچى بۆلەكتە ئىپادىلەنگەن ئوبيېكتنىڭ تۈرلۈك بەلگىلىرىنى ياكى تەۋەلىكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئىشىك ئېچىلدى ، ئەخمەت — قىرغىز يىگىت تاپانچىسىنى

غىلىپىغا سالدى .

② ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى — خوتەن دەرۋازىسى ئالدىغا

كەلدى .

③ بىز يېڭى دەۋردە — ئىسلاھات دەۋرىدە تۇرۇۋاتىمىز .

④ تاغنىڭ ھاۋاسى بىردىنلا ئۆزگەردى .

مىسال ① دە « قىرغىز يىگىت » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن « ئەخمەت » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك مۇئەييەن بىر ئادەمنى ، مىسال ② دە « خوتەن دەرۋازىسى » دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن « شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى » دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى « -غا » ئارقىلىق مۇئەييەن بىر يۆنىلىشنى ، مىسال ③ تە « ئىسلاھات

دەۋرى « دېگەن ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن » يېڭى دەۋر « دېگەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى » - دە « ئارقىلىق ئەينى بىر ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن ، مىسال ④ تە بولسا « ھاۋا » دېگەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك باشقا بىر شەيئىنى ، « تاغنىڭ » دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئۇ شەيئىنىڭ تەۋەلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن .

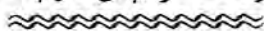
ئۈچىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى كۆرۈلۈش شەكىللىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە مۇئەييەن بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كېلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا جۈملىدە مۇئەييەن بىر گىرامماتىكىلىق شەكىلدە ئەمەس ، بەلكى باشقا - باشقا گىرامماتىكىلىق شەكىللەردە كېلىدۇ . مەسىلەن ، ئالدىنقى مىسال ① دە ھەر ئىككى تەركىب باش كېلىش شەكىلدە ، مىسال ② دە ھەر ئىككى تەركىب « ئالدى » سۆزىگە ئورتاق باغلىنىپ ، يۆنىلىش كېلىش شەكىلدە ، مىسال ③ تە ھەر ئىككى تەركىب ئورۇن كېلىش شەكىلدە كەلگەن . مىسال ④ تە بولسا ئېنىقلىغۇچى بۆلەك ئىگىلىك كېلىش شەكىلدە ، ئېنىقلانغۇچى بۆلەك باش كېلىش شەكىلدە كەلگەن .

تۆتىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك تەركىبىدىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە مۇئەييەن بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ ، يەنى مۇئەييەن بىر جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ . لېكىن ، ئېنىقلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلەلمەيدۇ ، يەنى مۇئەييەن بىر جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلمەيدۇ . مەسىلەن :

① شۇنداق بولسىمۇ ئەنئەنەۋىي ئەپەندى ماشىنىسىنى ئۇنىڭ ئۆيىگە —

ۋاڭ قادىر بېغى تەرەپكە تارتتى .

② پەرىخە — ئون ئالتە ياشلىق ، گۈزەل ، ھېسسىيات كونتروللۇ .

قىدىن ئايرىلغان قىز بىرلا چىرقىردى - دە ، ھوشىدىن كەتتى .

③ ئۇ ئۆز قىزىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئالغان

سوۋغا — سولياۋدىن ياسالغان بىر قونچاقنى جوزىغا قويدى .

④ مەكتىپىمىزنىڭ دەرۋازىسى قايتا ياسالدى .

مىسال ① دە ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ ھالىتى ، مىسال ② دە جۈملىنىڭ ئىگىسى ، مىسال ③ تە جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كەلگەن . مىسال ④ تە « مەكتىپىمىزنىڭ » دېگەن بۆلەك جۈملىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى ، « دەرۋازىسى » دېگەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن . شۇ سەۋەبلىك ، جۈملىنىڭ ئىزاھلانغۇچى بۆلەكى قىسقاتمۇ ئېتىلىشمۇ ، ئىزاھلىغۇچى بۆلەك ئىزاھلانغۇچى بۆلەكنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ . ئەمما ، ئېنىقلانغۇچى بۆلەك قىسقاتمۇ ئېتىلىسە ، ئېنىقلىغۇچى بۆلەك ئېنىقلانغۇچى بۆلەكنىڭ رولىدا كېلەلمەيدۇ .

بەشىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىش ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدىغان بولغاچقا ، ئوخشاش بىر سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلەلەيدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا جۈملىدە ئوخشاش بىر سوئالغا ئەمەس ، بەلكى باشقا - باشقا سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ . ئالتىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جانلىق تىلدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى

ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ياكى ئىزاھ باغلىغۇچىسى «يەنى» ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ ئېيتىلىدۇ ، بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولمايدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك بولسا جانلىق تىلدا بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەدە ئېيتىلىدۇ ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا توختاش ياكى تىنىشقا ۋە ياكى «يەنى» سۆزىنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . يەتتىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ يېزىق تىلىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلى - لىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغا يېزىقتا سىزىق ياكى تىرناق ۋە ياكى ئىزاھ باغلىغۇچىسى «يەنى» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ . ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بۆلەك ئوتتۇرىسىغا ھېچقانداق تىنىش بەلگىسى ياكى «يەنى» سۆزى ئىشلىتىلمەيدۇ .

سەككىزىنچىدىن ، ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورۇنلىرى ئوخشىمايدۇ . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكتىكى ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جۈملىنىڭ باش بۆلەكلىرىدىمۇ (ئىگە ، خەۋەردىمۇ) ، ئەگەشمە بۆلەكلىرىدىمۇ (تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇ - چى ، ھالەتلەردىمۇ) ئوخشاشلا كۆرۈلىدۇ ، ئېنىقلىغۇچى بولسا جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلەكلىرىنىڭ بىر تۈرىلا ، خالاس .

4 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ تۈرى

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلەر جۈملە تەركىبىدىكى ھەر قايسى بۆلەكلەرنىڭ ئىزاھلاش - ئىزاھلىنىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1) ئىزاھلىق تەڭداش ئىگە : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىپ مۇئەييەن بىر شەيئىنى باشقا - باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەيدىغان ، خەۋەر بىلەن ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش ئىگە دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

گرامماتىكا

① پەقەت ياراتقۇچى كۈچ — ئىنسانلا دۇنياغا خوجىلىق قىلىدىغان بولىدۇ .

② بەرا — تېرىككەك ، تىرىشچان ئىنسى ئۇلارغا دۈمبىسىنى قىلىپ ، شاتاۋار يوتقانى يېپىنىپ تۈگۈلۈپ ياتاتتى .

② ئىزاھلىق تەڭداش خەۋەر : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىدىغان ، مەلۇم بىر شەيئىنىڭ ھەرىكىتىنى باشقا — باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەپ ، ئىگە بىلەن ئىگە — خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش خەۋەر دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

① سۇلتان بىلەن ماھىرەنىڭ ئون يىللىق ئەر — خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ۋەيران بولدى (ئاجرىشىپ كەتتى) .

② يېزىق قول ئارقىلىق يېزىلىدۇ (تىزىلىدۇ) ، كۆز ئارقىلىق ئوقۇلىدۇ (كۆرۈلىدۇ) .

③ ئىزاھلىق تەڭداش تولدۇرغۇچى : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىدىغان ، مەلۇم بىر ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئوبيېكتنى باشقا — باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەپ ، تولدۇرۇلغۇچىغا (ئۆتۈملۈك پېئىلىدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە) ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش تولدۇرغۇچى دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەخمەتجان ئۆزىنىڭ قەلبىدە بىر شېرىن سېرىم پەيدا قىلغان شۇقىزنى — بىر ئوتنى ئىزدەيدىغان بولۇپ قالدى .

② ئاقىلىبېك ئىككى زاپاس ئات (قېرى بايتال بىلەن قولانتاي) نى

كۆرسەتتى .

③ لېكىن بىر شەرتىم بار : دەرسلىكىڭنى ئېلىۋالغىن ، مۇھىم

ئىشىغىنى ، يەنى كېلەر يىللىق ئىمتىھاننى يادىڭدىن چىقىرىپ قويما .

4) ئىزاھلىق تەڭداش ئېنىقلىغۇچى : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىدىغان ، بىر شەيئىنىڭ مۇئەييەن بىر تەۋەلىكى ياكى مۇئەييەن بىر بەلگىسىنى باشقا - باشقا نۇقتىدىن ئىپادىلەپ ، بىر ئېنىقلىغۇچىغا ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش ئېنىقلىغۇچى دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ قاتتىق — پالتا ئۆتمەيدىغان ئوتۇن ئىكەن .
~~~~~

② رادىئو ھەممەيلەن بىلەن كۈلۈمسىرەپ قول ئېلىشىپ چىقىپ ، ئاقساقال دىمچونىڭ ، يەنى دەل يېرىم ئەسىر ئاغدىن چۈشمىگەن قېرى
~~~~~

قاتىلىنىڭ مۇرىسىنى قېقىپ قويدى .
~~~~~

5) ئىزاھلىق تەڭداش ھالەت : جۈملىدە ئىزاھلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە كېلىپ مەلۇم بىر شەيئىنىڭ ئورنى ، ۋاقتى ، يۆنىلىشى ، ۋاسىتىسى قاتارلىقلارنى باشقا - باشقا نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋە ئۆتۈمىسىز پېئىل ياكى سۈپەتتىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىپ كېلىدىغان ئىككى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىزاھلىق تەڭداش ھالەت دېيىلىدۇ . مەسىلەن :

① بىز بۇ يەردە — ئورمانلىقتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىمىز .
~~~~~

② ئۇلار شۇ تەرىقىدە كەچ كىرگۈچە — كۈن يامالىق تېغى ئۈستىگە
~~~~~

پەسلەپ ، ئوت شارىدەك قىزارغان چاغقىچە كۈتتى .
~~~~~

③ ئاۋاز چىققان تەرەپكە — مەھەللىنىڭ ئۇ بېشىغا قاراپ يۈگۈرۈشتى .
~~~~~

④ مەن رىكشا (ئادەم سۆرەيدىغان ئىككى چاقلىق ھارۋا) بىلەن كەلدىم .

ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل شەكىلدە كېلىدۇ :
1 . ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق بىرىكىپ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ . بۇ خىل شەكىلدىكى ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلەر ئومۇمەن كىشىلىك ئالماشلار بىلەن ئالماش ساتلانىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ . مەسىلەن :
① بىز ئىككىمىز بىر سىنىپتا ئوقۇيمىز .

② ئۇلار ئۈچى خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيەسىدىن كەلگەن .

2 . ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك « يەنى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بىرىكىپ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنى ھاسىل قىلىدۇ . مەسىلەن :
① ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى ، يەنى مېنىڭ قىزىم بىلەن كۈيۈ ئوغلىم

ئۇنى چەت ئەلگە ئاچىقىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ .
② ئۇلار شەھەرنىڭ جەنۇبىي قاپقىسى ، يەنى خوتەن دەرۋازىسى

ئالدىغا كەلدى .

3 . ئىزاھلىغۇچى بۆلەك بىلەن ئىزاھلانغۇچى بۆلەك جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ، يېزىقتا سىزىق ياكى تىرناق ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ .

§4 . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى

جۈملە تەركىبىدىكى باشقا بۆلەكلەر بىلەن ھېچقانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتى بولمايدىغان ، يەنى جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلمەيدىغان سۆز ياكى سۆز

بىرىكمىلىرى جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلىكى جۈملە تەركىبىدىكى باشقا بۆلەكلەردىن نۇتۇقتا ئىنتوناتسىيە (پائۇزا) ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ . يېزىقتا بولسا پەش ئارقىلىق باشقا بۆلەكلەردىن ئايرىلىپ يېزىلىدۇ . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى ئۆز ئىچىدىن يەنە قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ۋە ئۈندەش بۆلەكتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . قاراتما بۆلەك

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ھەمدە سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدە دېيىلىۋاتقان شەخس ياكى شەيئىنى كۆرسىتىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى قاراتما بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ .

قاراتما بۆلەك قارىماققا ئىگىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . لېكىن ئۇ جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلۇقى ۋە ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيەسى بىلەن ئىگىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . قاراتما بۆلەكلەر ئومۇمەن ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا ، ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھوي ئاسماندىن چۈشكەن كۆك مونچاق ، ماۋۇ سۈتلىرنى ئەكىرىپ

پىشۇرۇپ قوي .

② ئوبدان دادا ، سەن كۆزۈڭنى يۇمۇپ تۇرۇپ قەغەزگە ئىمزا

قويالامسەن ؟

③ بۈركۈت تاغا ، ماڭا ھەممە قۇشلاردىن ئېگىز ئۇچۇشنى ئۆگىتىپ

قويسىڭىز .

④ كۆكلەم ، بارلىق تەبىئەتكە تېزدىن جان كىرگۈز !

⑤ بەرگەن ۋەدىگىزنى ئوتتۇپ قالماڭ ، ئايشەم .

2 . قىستۇرما بۆلەك

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرگە ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش ئەھۋالىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى قىستۇرما بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ . قىستۇرما بۆلەك ئومۇمەن جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ ، بەزىدە جۈملە ئوتتۇرىسىدىمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① تەلپىمىزگە يارىشا ، سىلەرمۇ دەل ۋاقتىدا كەلدىڭلار .

② ئەلۋەتتە ، مەن ئۇنىڭ ئۆكىسى بولمەن .

③ بەختىمىزگە يارىشا ، بۈگۈن ھاۋا ئوچۇق بولدى .

④ بەختكە قارشى ، ئو ئوتتۇز يېشىدا ئالەمدىن ئوتتى .

⑤ ئاداش ، مېنىڭچە ، ھاياتىمىزنى قەدىرلەيدىغان پەيت كەلدى .

⑥ قىسقىسى ، مېنىڭ بۇ «گۈزەل» نى كۆرەرگە كۆزۈم يوق ئىدى .

⑦ سىنىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىتتىپاقى ، ئومۇمەن قىلىپ

ئېيتقاندا ، ياخشى .

⑧ بەلكىم ، ئۇ كېتىپ قالغاندۇ ؟

3 . ئۈندەش بۆلەك

سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرلەر ھەققىدىكى تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بۆلەك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئۈندەش بۆلەك دەپ ئاتىلىدۇ . ئىملىق سۆزلەر جۈملىدە ئۈندەش بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىگە ئەجەپلىنىش ، زېرىكىش ، سۆيۈنۈش ، نارازى بولۇش ، قورقۇش ، ئىزاتارتىش ، غەزەپلىنىش ، پۇشايمان قىلىش قاتارلىق تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇلارنى قوشىدۇ . مەسىلەن :

① بەلى ، بەلى ، ھارۋىكەشلىكتىن كوڭكا ھەيدەشكە ئۆتۈپسەن - دە .

② ۋاي - ۋاي ، ئەجەبمۇ تۈگىمىدى ئۇنىڭ گېپى .

③ پاھ ، بۈگۈن ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن كۆرۈشۈپ راسا

گەپلىشىشۋاپىسلەر - دە ؟

④ ۋىيەي ، بۇ ئۇن نېمە بولىدۇ ، ھېچبولمىغاندا خالتىنى

توشقۇزۇپ ئالسىڭىزچۇ ؟

⑤ ۋايجان ، نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ !

⑥ ۋىيەي ، سىز بىر بويتاق ، مەن بىر تۇل ئايال ، قانداق مېھمان

بولمىمەن ، ئەمەسمە ؟

⑦ ئەستاغپۇرۇللا ، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار !

⑧ پاھ ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن - دە !

§5 . جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

جۈملە تەھلىل قىلىش دېگىنىمىز ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق رولىنى ئايرىپ كۆرسىتىش ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ

بىرىكىش شەكلى ۋە بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىش دېگەنلىكتۇر .

ئاددىي جۈملىنى تەشكىل قىلىدىغان سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدە نىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق رولىنى ئايرىپ كۆرسىتىشتە ھازىر تۆۋەندىكىدەك جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىۋاتىدۇ :

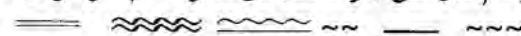
1. بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ ئۇسۇلدا جۈملە بىر تەكشىلىكتە دەپ قارىلىپ ، مۇستەقىل سۆزلەر بىرلىك قىلىنغان ھالدا بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ ئاساستا ئىگە بىلەن خەۋەر جۈملىنىڭ باش بۆلىكى ؛ تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر جۈملىنىڭ ئەگەشمە بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . مەسىلەن :

① گۈلخان خۇش يېنىللىقى بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى .

② ئوكام ئەركىن بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇدى .

بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق جۈملىنىڭ غولىنى ئاسان تاپقىلى ، جۈملە تىپلىرىنى ئاسان ئېنىقلىغىلى بولىدۇ ، جەريانى ئاددىي ۋە ئېنىق . يەنە بىر جەھەتتىن ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە تىپلىرى جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدىغان بولغاچقا ، سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرى ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ .

بۇ ئۇسۇلنىڭ كەمچىلىكى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە بىر تەكشىلىكتە تەھلىل قىلىنغاچقا ، جۈملىنىڭ تۈز سىزىقلىق ئالاھىدىلىكىگىلا ئېتىبار بېرىلىپ ، قاتلاملىق ئالاھىدىلىكىگە سەل قارىلىدۇ . نەتىجىدە ، سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رولى تولۇق ئىپادىلەنمەي ، جۈملىنىڭ

ئىچكى قۇرۇلمىسى تولۇق ئېچىلالمايدۇ . مەسىلەن :

① شامال باھار پەيزىگە چۆمگەن يېزىنىڭ خوشبۇي ھىدىنى

~~~~ ~~~~ ~~~~ ~~~~ ~~~~

دىماغقا ئورماقتا .

② بۇ ئەھۋالنى زۇمرەتخان شۇ كۈنلەردە ھەجەر خان ۋە

~~~~ ~~~~ ~~~~ ~~~~ ~~~~

خەيرىنىساخانلارغا سۆزلەپ بەردى .

③ تۇرپاندىن كەلگەن ئادەم كەتتى .

~~~~ ~~~~ ~~~~ ~~~~ ~~~~

بۇنىڭدا مىسال ① دىكى « پەيزىگە چۆمگەن » ، مىسال ② دىكى « شۇ كۈنلەردە » ، مىسال ③ تىكى « تۇرپاندىن كەلگەن » دېگەن بىرىكمىلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىدىغان بولساق ، ئۇلاردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ بىر ئەھۋالنى بايقايمىز . ئۇ بولسىمۇ ، « ھالەت - ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەت » ياكى « ئېنىقلىغۇچى - ھالەتلىك مۇناسىۋەت » مەسىلىسى . بىزگە مەلۇم ، ئۇيغۇر تىلىدا ھالەت پەقەت خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەك . ئۇ ھېچقاچان ئېنىقلىغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەك بولۇپ باققان ئەمەس . يۇقىرىدىكى مىساللاردا بولسا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭمۇ جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنماي ، پەقەت ھەر بىر سۆزنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلىگىلا ئېتىبار بېرىلگەنلىكتىن ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ ھالدا « ھالەت - ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەت » ياكى « ئېنىقلىغۇچى - ھالەتلىك مۇناسىۋەت » دەيدىغان بىر خىل سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرۈلگەن . ئەمەلىيەتتە بولسا مىسال ① دىكى « باھار »

گىرامماتىكا

سۆزى «پەيز» سۆزىگە ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان ، «باھار پەيزى» دېگەن بۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى گەرچە «گە» نىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق «چۆم-» دېگەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا بىرىكىپ ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن «باھار پەيزىگە چۆم-» دېگەن بۇ بىرىكمە سۈپەتداش قوشۇمچىسى «غان» نىڭ ئۆلىنىشى بىلەن سۈپەتداش سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغان ۋە «يېزا» نى ئېنىقلاپ كەلگەن ، ئاخىرىدا «باھار پەيزىگە چۆمگەن يېزا» دېگەن ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «نىڭ» ئارقىلىق بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە «ھىدىنى» دېگەن تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلاپ كەلگەن . مىسال ② دىكى «شۇ» دېگەن ئالماش «كۈنلەر» دېگەن سۆز بىلەن بىرىكىپ ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ بىرىكمە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئورۇن كېلىش ئارقىلىق «سۆزلەپ بەردى» دېگەن خەۋەرگە ئورتاق باغلىنىپ ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن . مىسال ③ تە «تۇرپان» دېگەن سۆز چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئارقىلىق «كەل-» دېگەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا بىرىكىپ ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ بىرىكمە سۈپەتداش قوشۇمچىسى «غان» نىڭ ئۆلىنىشى بىلەن سۈپەتداش سۆز بىرىكمىسى خاراكتېرنى ئالغان ۋە بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە «ئادەم» دېگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن . دېمەك ، جۈملىنى بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا ، مۇستەقىل سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكىللىرى نوقۇل ھالدا جۈملىنى بۆلەكلەرگە ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنسا ، ئۇ ھالدا ، جۈملىلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنى ھەقىقىي ۋە ئېنىق يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ .

2 . قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

بۇ خىل ئۇسۇل بويىچە جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا ، ئالدى بىلەن جۈملە ئىگە بۆلەك ۋە خەۋەر بۆلەك دېگەن ئىككى بىۋاسىتە تەركىبكە ئايرىلىپ ، ئاندىن بۇ بىۋاسىتە تەركىبلەر يەنە قۇرۇلما قاتلاملىرى بويىچە داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ . بىرىنچى قاتلامدا ئايرىلغان بىۋاسىتە تەركىبلەر جۈملە بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . ئىككىنچى ، ئۈچىنچى ... قاتلاملاردا ئايرىلغان تەركىبلەر جۈملە بۆلەكلىرى ھېسابلانمايدۇ ، بەلكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . جۈملىنى قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا ، مەيلى قايسى قاتلام بولسۇن پەقەت ئىككىلا بىۋاسىتە تەركىبكە ئايرىلىدۇ (تەڭداش تەركىبلەر بۇنىڭ سىرتىدا) . مەسىلەن :

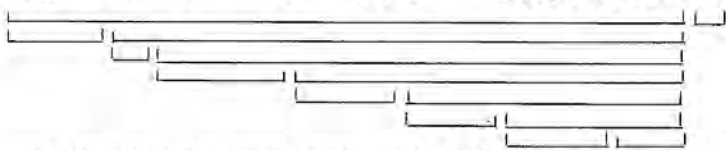
① زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس .

② تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى بىلەن پاختىسى خېلى داڭلىق .

③ ساۋاقداشلار تىلشۇناسلىق بىلىملىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنمەكتە .

④ شامال باھار پەيزىگە چۆمگەن يېزىنىڭ خۇشبۇي ھىدىنى دىماغقا ئۇرماقتا .

⑤ بىز ئوقۇش پۈتكۈزۈش ماقالىسى توغرىسىدا پاراڭلىشىيلى دەپ كەلدۇق .

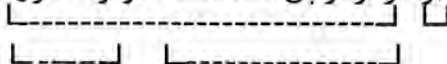

قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇ يەردىكى، بۇ ئۇسۇلدا باشتىن - ئاخىر ئىزچىل ھالدا جۈملىنىڭ قاتلاملىق ئالاھىدىلىكى تەكىتلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئۇسۇل بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىغا قارىغاندا جۈملىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ تولۇق ئېچىپ بېرەلەيدۇ. يەنە بىرى، ئىككى بىسلىق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى پەرقىنى ئېنىق ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

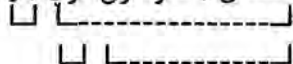
① بۇ ئوقۇغۇچى ئالىمنىڭ تونۇشىدۇر .

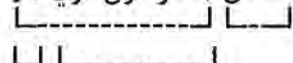
بۇ ئوقۇغۇچى ئالىمنىڭ تونۇشىدۇر .

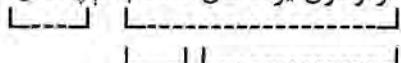
② ئىككى بالكونلۇق ئۆي بار .

ئىككى بالكونلۇق ئۆي بار .

③ تۈنۈگۈن يوقالغان كىتاب تېپىلدى .

قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇ يەردىكى ، بۇ ئۇسۇلدا جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەر (بۆلەكلەر) ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكتىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىگە ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيدۇ . شۇڭا ، جۈملە تەھلىل قىلغاندا ، پەقەت قاتلاملارلا ئايرىلىپ ، ھەرقايسى بىۋاسىتە تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكتىك مۇناسىۋەتلەر كۆرسىتىلمەيدۇ . نەتىجىدە ، قاتلاملىرى ئوخشاش ، سىنتاكتىك مۇناسىۋەتلىرى ئوخشىمايدىغان قۇرۇلمىلار پەرقلىنمەيدۇ . مەسىلەن :

① تىل — ئالاقىلىشىش ۋاسىتىسى .

② مەن كەچ كېلىمەن .

بۇ ئىككى جۈملىنى كۆزىتىدىغان بولساق ، ئۇلارنىڭ قاتلاملىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز . ئەمەلىيەتتە مىسال ① ئىسىملىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە بولۇپ ، ئۇنىڭ خەۋىرى ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان بولسا ، مىسال ② پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە بولۇپ ، ئۇنىڭ خەۋەر بۆلىكى ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى پېئىللىق سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان .

يەنە بىر جەھەتتىن ، بۇ خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جۈملە بۆلەكلىرى نورمال تەرتىپتە ئورۇنلاشقان ئەھۋالدىلا ، يەنى ئىگىگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا ، خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ كەينىدە ، خەۋەرنىڭ

ئالدىدا كەلگەن ئەھۋال ئاستىدىلا ئەسقاتىدۇ . ئەگەر خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كېلىپ قالسا ، ئۇنداق جۈملىلەرگە بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ چاغلاردا يېزىمىزدا قارا چىراغلار يېقىلاتتى .

② بۇ ئەھۋالنى ئالىم تۈنۈگۈن ماڭا سۆزلەپ بەردى .

③ چېچەكلىگەن ئۆرۈك شاخلىرىدا قارىغوجىلار نېمىلەر ئىدۇر .

دورايىتى .

مىسال ① دە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان « ئۇ چاغلاردا » ، « يېزىمىزدا » دېگەن ۋاقىت ۋە ئورۇن ھالىتى ئىگىنىڭ ئالدىدا ، مىسال ② دە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان « بۇ ئەھۋالنى » دېگەن تولدۇرغۇچى ئىگىنىڭ ئالدىدا ، مىسال ③ تە خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان « چېچەكلىگەن ئۆرۈك شاخلىرىدا » دېگەن ئورۇن ھالىتى ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەن . مانا مۇشۇنداق جۈملىلەردە قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ .

3 . قۇرۇلما - تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى

قۇرۇلما - تەركىبلەر (بۆلەكلەر) بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ ، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . بۇ ئۇسۇلدىمۇ ئىگە ، خەۋەر ، تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دېگەندەك ئاتالغۇلار بار . لېكىن ، ئۇلارنىڭ مەزمۇنى بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدىكىگە ئوخشىمايدۇ . بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بۇ بەش تەركىبىنىڭ ھەممىسى جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بىرىنچى قاتلامدا بۆلۈنگەن تەركىبلەرلا جۈملىنىڭ بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . تولدۇرغۇچى ، ئېنىقلىغۇچى ۋە

ھالەتلەر سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بۆلەكلىرى (جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى) دەپ قارىلىدۇ . قۇرۇلما - تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا بولسا جۈملە بىلەن سۆز بىرىكمىسى بىردەك سىنتاكسىسلىق بىرلىك دەپ قارىلىپ ھەم جۈملىگە ، ھەم سۆز بىرىكمىسىگە تەھلىل يۈرگۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم .

قۇرۇلما - تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا ، بۇ جۈملە پەقەت « مەن » دېگەن ئىگە بىلەن « ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم » دېگەن خەۋەر جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى دەپ قارىلىدۇ . « ئۇنى » سۆزى پەقەت « يېزىغا ماڭدۇردۇم » دېگەن سۆزنىڭلا تولدۇرغۇچىسى ، « ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم » دېگەن سۆزنىڭ بۆلىكى دەپ قارىلىدۇ . خۇددى شۇنىڭدەك ، « يېزىغا » سۆزى بولسا ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىسى « يېزىغا ماڭدۇر » نىڭ ھالىتى دەپ قارىلىدۇ . بىرىنچى قاتلامدىكى بىۋاسىتە تەركىبلەر جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى ، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قاتلامدىكى بىۋاسىتە تەركىبلەر بولسا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بۆلەكلىرى ، يەنى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ بۆلەكلىرى بولىدۇ . مەسىلەن :

مەن ئۇنى يېزىغا ماڭدۇردۇم .

(ئەسكەرتىش : بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا قوللىنىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر ۋە بەزى ھەرپلەرنىڭ مەنىسى مۇنداق : i - ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت ؛ t - تولدۇرغۇچى - تولدۇرۇلغۇچىلىق مۇناسىۋەت ؛ e - ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلان - غۇچىلىق مۇناسىۋەت ؛ h - ھالەت - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت ؛

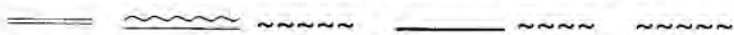
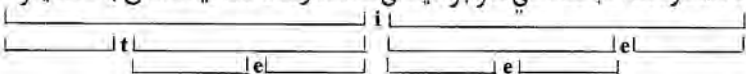
tɛŋ — تەڭداشلىق مۇناسىۋەت .

بۇنىڭدا سۆز بىرىكمىسىنىڭ جۈملىدىكى رولىغا ۋە جۈملىنىڭ قاتلاملىق ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار بېرىلگەن . بۇ جەھەتتە قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قوبۇل قىلىنغان .

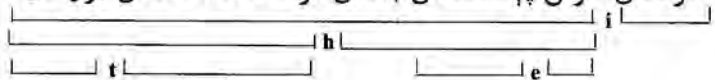
2 . بۇ خىل ئۇسۇلدا بىر يۈرۈش شەرتلىك بەلگىلەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ھەرقايسى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ . بۇ جەھەتتە بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قوبۇل قىلىنغان .

3 . بۇ خىل ئۇسۇلدا جۈملە ئادەتتە سۆزگىچىلا تەھلىل قىلىنىدۇ . مەسىلەن :

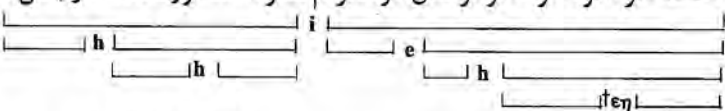
① ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى ئادەملەرنىڭ ئىدىيەسىنى بەلگىلەيدۇ .

② گۈلخان خۇش پېئىللىقى بىلەن ئۇنىڭ دىققىتىنى بۇرىدى .

③ ناخشىسىز ، ئۇسۇلسىز ئۆتكەن كۈنلىرىم سىرتماقتا تۇرغاندەك ئازابلىق .

لېكىن ، بۇ ئۇسۇلنىڭمۇ ئۆزىگە خاس يېتەرسىزلىكى بار . ئۇ بولسىمۇ ، يەنىلا خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەگەشمە بۆلەكلەر ئىگىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە بۇ خىل جۈملە تەھلىل قىلىش

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئۆسۈلىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ . شۇڭا ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا ، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى سىنتاكسىسلىق بىرلىك ھېسابلاپ تەھلىل يۈرگۈزۈش بىرقەدەر مۇۋاپىق . بۇ دېگەنلىك جۈملە تەركىبىدە ھەر بىر مۇستەقىل سۆز ئۆز ئالدىغا بىر سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بولسا ، سۆز مۇسۇس تەھلىل يۈرگۈزۈش ، ئەگەر سۆز بىرىكمىلىرى بىر خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كەلگەن بولسا ، سۆز بىرىكمىلىرى بويىچە تەھلىل قىلىش كېرەك دېگەنلىك . پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ، جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئېنىق بولىدۇ ، جۈملە قۇرۇلمىسىنى توغرا تونۇغىلى بولىدۇ .

§6 . جۈملە تۈرى

جۈملە تۈرى جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بويىچە ئايرىلىدىغان تۈرىدۇر . جۈملىلەر ئادەتتە ئىنتوناتسىيەسىگە قاراپ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملە دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1 . بايان جۈملە

مۇئەييەن بىر ئوي - پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .
بايان جۈملىنىڭ مۇئەييەن ئوي - پىكىرنى تەستىقلاش ياكى ئىنكار قىلىش خاراكتېرى بولىدۇ . بايان جۈملىدە بايان ئىنتوناتسىيەسى بولىدۇ . يېزىقتا بايان جۈملىلەردىن كېيىن پەش ياكى چېكىت قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

- ① ھەر قېتىملىق زىياپەتتە ، باشلىق بىلەن ئىككىمىزنىڭ شەرىپىگە قەدەھلەر كۆتۈرۈلەتتى .
- ② خوتەنگە بارغۇچە يولدا جىق جاپا تارتتۇق .
- ③ ئۇ ئىككىنچى قېتىم تۇرۇشقا ئۇرۇندى ، لېكىن بېلىنى سىدىرلىتالمىدى .
- ④ تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالىدۇر .
- ⑤ قادىر — يېزا باشلىقى .
- ⑥ بىزنىڭ يۇرتىمىز ئاجايىپ گۈزەل .
- ⑦ ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ ، بايلىقى مول ، ئاھالىسى كۆپ .
- بايان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پېئىلدىن تۈزۈلسە ، پېئىللار خەۋەر رايىدا كېلىپ ، جۈملە بايان خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . ئەگەر تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلسە ، جۈملە ھۆكۈملۈك ياكى تەسۋىرلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ . مەسىلەن ، يۇقىرىدىكى مىساللاردىن مىسال ① ، ② ، ③ لەر بايان خاراكتېرىگە ، مىسال ④ ، ⑤ ، ⑥ لەر ھۆكۈملۈك خاراكتېرىگە ، مىسال ⑦ ، ⑧ لەر تەسۋىرلىك خاراكتېرىگە ئىگە .

2 . سوئال جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ ھەر خىل گۇمانىنى ، سوئالنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۈملىلەر سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .

سوئال جۈملىدە جاۋاب تەلەپ قىلىنىدىغان سوئال تۈگۈتى بولىدۇ . سوئال جۈملە سوئال ئىنتوناتسىيەسىگە ئىگە بولىدۇ . سوئال جۈملىنىڭ سوئال تۈگۈتى سوئال ئالماشلىرى ، سوئالنى بىلدۈرىدىغان يۈكلىمىلەر ياكى سوئال ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . سوئال جۈملىنىڭ سوئال ئىنتوناتسىيەسى كۈچلۈك ئېيتىلىدۇ ھەم سوئال تۈگۈنىگە چۈشىدۇ . يېزىقتا سوئال جۈملىلەردىن كېيىن سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

① ئەگەر بۇ ئادەم راستتىنلا سېنى ئىتتىرىۋەتكەن بولسا ، نېمىشقا بېشىڭ تامغا تېگىپ يېرىلمىدى ؟

② ئۇلار بىز بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالارمۇ ؟

③ ئادەم ياش ۋاقتىدا مۇشۇنداق ئېغىر سىناقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزمىسە ، ياشلىقنىڭ ئەستە قالغۇدەك نېمە لەززىتى بولسۇن ؟

سوئال جۈملىلەر ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) ئوچۇق سوئال جۈملە : بىرەر ئىشنىڭ ھال - ئەھۋالىنى ئەينەن (ئېنىق) بىلىش مەقسىتىدە ئېيتىلىدىغان سوئال جۈملىلەر ئوچۇق سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئوچۇق سوئال جۈملىلەر سوئال ئالماشلىرى ياكى « مۇ ، چۇ » يۈكلىمىلىرى ئارقىلىق تۈزۈلمدۇ ياكى بولمىسا سوئال ئىنتوناتسىيەسىدىن تەركىب تاپىدۇ . ئوچۇق سوئال جۈملە ئاڭلىغۇچىدىن ئېنىق جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئېتىمنى قەيەرگە باغلايمەن ؟

② بۈگۈنكى گېزىت كەلدىمۇ ؟

③ سىز ئۇنىڭ پىكىرىگە قوشۇلالمىسىز ؟

④ ئۇ تەتلىدە ئۆيگە بارمايدىكەن ، سىزچۇ ؟

⑤ بىز بارامدۇق ياكى سىلەر كېلەمسىلەر ؟

⑥ قەيسەر دەرسكە كەلمىدى ؟

⑦ بۇ يەر ياخشى ئەمەسكەن ؟

⑧ — ئۇ كىم بولىدۇ ؟

— تۇرسۇن .

— تۇرسۇن ؟

2) گۇمانىي سوئال جۈملە : سۆزلىگۈچىنىڭ گۇمانىي كۆز قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈملىلەر گۇمانىي سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . گۇمانىي سوئال جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

a. جۈملىنىڭ خەۋىرىگە « دۇ // تۇ » يۈكلىمىسىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئەتە كېلىدىغاندۇ ؟

② ئۇلارنىڭ سىنىپىدىكى بالىلارنىڭ سانى ئوتتۇزدۇ ؟

③ سىز بىلەن بىللە كەلگەن ھېلىقى ئادەمنىڭ ئىسمى سەمەتتۇ ؟

b. جۈملە خەۋىرىنىڭ تەركىبىدە « مۇ » يۈكلىمىسى كەلگەن ئوچۇق سوئال جۈملىلىرىگە « يا ، دۇ » يۈكلىمىلىرىنى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ تۈنۈگۈن كەتتىمۇيا ؟

② ئۇ بۈگۈن كەلمەمدۇيا ؟

③ ئۇ قايتىپ كەلگەنمىدۇ ؟

c. سوئال ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇ تۈردىكى سوئال جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن ئىككىنچى شەخس شەكلىدە كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :

① سىزمۇ قەشقەرگە بارغانسىز ؟

② غۇلجىدا ئادىلنى ئۇچراتمىغانسىز ؟

③ ئۇ يىغىنغا سىزمۇ قاتناشقانسىز ؟

d. « - ار // ەر // -ر » ، « - س » لىق بولۇشى سۈپەتداشلاردىن بولغان خەۋەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇلار بىزگە نېمە ھەققىدە سۆزلەپ بېرەر ؟

② ئەمدىغۇ شەھەرگە تېگەر مېتىر ؟

③ ئاۋۋال ئۇ سۆزلەر ؟

④ ئۇ بىز بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالماستۇ ؟

e. ئوچۇق سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە « قانداق ، نېمە » ئالماشلىرى (ئەمەلىيەتتە ، بۇ ئالماشلار مۇشۇ تۈردىكى سوئال جۈملىلىرىدە يۈكلىمە رولىدا كەلگەن) نى بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئاغرىپ قالدىڭمۇ قانداق ؟

② ئۆكەتتىمۇ نېمە ؟

3) قايتۇرما سوئال جۈملە : سۆزلىگۈچى تەرىپىدىن بېرىلگەن سوئالغا سوئال شەكلىدە بېرىلىدىغان جاۋابنى ئىپادىلەيدىغان سوئال جۈملىسى قايتۇرما سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① — دەريادىن قانداق ئۆتۈمىز ؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)

— كېمە ئارقىلىق ئۆتمەيمىزمۇ ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

② — ئويۇنغا سەنمۇ بارامسەن ؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)

— نېمىدەپ بارمايدىكەنمەن ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

③ — تەتىلدە ئۆيگە بارامسىز ؟ (ئوچۇق سوئال جۈملە)

— ئۆيگە بارماي نەگە باراتتىم ؟ (قايتۇرما سوئال جۈملە)

4) ئۈندەش سوئال جۈملە : باشقىلاردىن جاۋاب تەلەپ قىلمايدىغان ، جاۋابى ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدىغان سوئال جۈملىسى ئۈندەش سوئال جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . يېزىقتا بۇ تۈردىكى جۈملىسىدىن كېيىن ئادەتتە ئاۋۋال سوئال بەلگىسى ، ئاندىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① نەدىمۇ قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرغان بار ؟!

② مېلىدىن كېچەلەيدىغان بېخىلمۇ بولامدۇ ؟!

③ مەن قەدىناس ئاغىنىنىڭ تۇرۇپ شۇنچىلىك ئىشىنى قىلالماي -

ھەممۇ ؟!

3. بۇيرۇق جۈملە

بۇيرۇق ، چاقىرىق ، شوئار ، ئۆتۈنۈش ، ئۈمىد - تىلەك ، مەسلىھەت مەزمۇنىدىكى ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىسى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇيرۇق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللاردىن بولىدۇ . بۇيرۇق جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ قايسى شەخستە كېلىشى بۇيرۇق جۈملىسىنىڭ مەزمۇنىنى بەلگىلەيدۇ ، يەنى خەۋىرى بۇيرۇق رايىنىڭ بىرىنچى شەخس

گىرامماتىكا

بىرلىكىدە كەلگەن بولسا خالاش مەنىسىنى ، بىرىنچى شەخس كۆپلۈك شەكلىدە كەلگەن بولسا چاقىرىق مەنىسىنى ، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىدە كەلگەن بولسا بۇيرۇق ، ئۆتۈنۈش ، مەسلىھەت مەنىلىرىنى ، ئۈچىنچى شەخس شەكلىدە كەلگەن بولسا بۇيرۇق ، ئۈمىد - تىلەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :

① ئەتە ئەتىگەندە كەلسىلە ، تاغا ، مەن مۇشۇ يەردىلا ماشىنىغا سېلىپ قويماي . (خالاش)

② غەم دېگەن شۇنداق بولسا ، بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەي ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزۈمنى بىلەي . (ئۆتۈنۈش)

③ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايلى ! (چاقىرىق)

④ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە ئالغا باسايلى ! (چاقىرىق)

⑤ مۇشۇ تاشلىقتا بىر تانسا قىلايلى ، مېنىڭ ئۆمرۈمدە ئوينىغان تانسام مۇشۇ بولۇپ قالسۇن . (تىلەك)

⑥ بۇ گەپنى ئېغىزغا ئالما . (بۇيرۇق)

⑦ ماڭ ، كۆزۈمدىن يوقال ! (بۇيرۇق)

⑧ سىز ۋاقتىدا بېرىپ دوختۇرغا كۆرۈنۈپ بېقىڭ . (مەسلىھەت)

⑨ يۇقىرى ئۆتسىلە . (ئۆتۈنۈش)

⑩ خالايدۇ ! ئاڭلىمىدىم ، ئىشىتمىدىم دېمەڭلار ! ھەر بىر تۈتۈندىن

بىر گەر ئۆستەڭ چېپىشقا ماڭسۇن ! (بۇيرۇق)

⑪ خۇدايىم مۇشۇ قىزدەك بىر گۈزەلنى ئاتا قىلسۇن ! (تىلەك)

⑫ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى ياشسۇن !

(چاقىرىق)

بۇيرۇق ، چاقىرىق ، سوئال مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر ئادەتتە كۈچلۈك ۋە كۆتۈرەڭگۈ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ . يېزىقتا بولسا بۇ خىلدىكى جۈملىلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ ؛ ئۆتۈنۈش ، تىلەك ، ئۈمىد ، مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملىلەر پەس رەك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ . يېزىقتا بولسا بۇ خىل جۈملىلەردىن كېيىن چېكىت ياكى پەش قويۇلىدۇ .

4 . ئۈندەش جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ تۈرلۈك ھېسسىياتلىق ئوي - پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئۈندەش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .
ئۈندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە ئومۇمەن ئىملىق سۆزلەر ياكى « ھە ، دە ، غۇ (قۇ) » قاتارلىق ھېس - تۇيغۇ يۈكلىمىلىرى بولىدۇ . ئۈندەش جۈملە تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس - تۇيغۇ يۈكلىمىلىرى كونكرېت لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ . ئەمما ، ئۇلار كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك كۈچلۈك ھېسسىياتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ، شۇڭا ئۈندەش جۈملىلەر كۈچلۈك ھېسسىيات تۈسىنى ئالغان بولىدۇ . شۇ سەۋەبلىك ، ئۈندەش جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيەسىمۇ كۆتۈرەڭگۈ بولىدۇ . يېزىقتا ئۈندەش جۈملىلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ . ئۈندەش جۈملىلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى ئىملىق سۆزلەر ياكى ھېس - تۇيغۇ يۈكلىمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ . مەسىلەن :

① ۋاي ئىست ، ئەجەب بىلمەيتىمىز ! (ئۆكۈنۈش)

② يا تەخسىر ، بىزنىڭ گېپىمىزنى سۈدەك بىلىدىكەنغۇ !

(ھەيرانلىق)

③ ئاپلا ، مەن كىرمىسەم بوپتىكەن - ھە ! (پۇشايمان)

④ سەندەك ئىپلاسنى يانچىۋەتسەكمۇ دەردىمىز چىقمايدۇ .

(غەزەپلىنىش)

⑤ بۇ يىل ئالىي مەكتەپكە ئۆتەلىگەن بولسام قانداق ياخشى

بولاتتى - ھە ! (ئارزۇ - ئارمان)

⑥ ۋاي - ۋۇي ، ئەجەبمۇ تۈگىمىدى ئۇنىڭ سۆزى ! (بىزار بولۇش)

بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملىدىن ئىبارەت بۇ تۆت تۈرلۈك جۈملە ئاددىي جۈملە تىپىدىمۇ ، قوشما جۈملە تىپىدىمۇ ئوخشاشلا كۆرۈلىدۇ ، يەنى ئاددىي جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ،

بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملىلەر بولىدۇ . قوشما جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بايان جۈملە ، سوئال جۈملە ، بۇيرۇق جۈملە ۋە ئۈندەش جۈملىلەر بولىدۇ .

بەزىلەر يەنە جۈملىنى ۋەقەلىككە بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىن بولۇشلۇق جۈملە ۋە بولۇشسىز جۈملە دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىدۇ ۋە ۋەقەلىك تەستىقلىنىدىغان جۈملىنى بولۇشلۇق جۈملە دەپ ، ۋەقەلىك ئىنكار قىلىنىدىغان جۈملىنى بولۇشسىز جۈملە دەپ ئاتايدۇ .

بولۇشسىز جۈملە

بىز ئەتە ئوقۇمايمىز .

ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسى يوق .

ماھىنۇر ئوقۇتقۇچى ئەمەس .

بولۇشلۇق جۈملە

بىز ئەتە ئوقۇيمىز .

ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسى بار .

ماھىنۇر — ئوقۇتقۇچى .

بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملە ئاددىي جۈملە تىپىدىمۇ ، قوشما جۈملە تىپىدىمۇ ئوخشاشلا كۆرۈلىدۇ ، يەنى ئاددىي جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملە بولىدۇ ، قوشما جۈملە تىپى ئىچىدىمۇ بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملە بولىدۇ .

ئۈچىنچى باب

جۈملە تىپى – ئاددىي جۈملە

§1 . ئاددىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى

سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلۈپ ، تولۇق ئاياغلاشقان يەككە ئوي – پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

- ① ئەخمەق كۈندۈزى چىراغ ياقىدۇ .
- ② ھۈرۈن ئادەم يەرگىمۇ ئېغىر يۈك .
- ③ ئۆمۈرنى قىزىقىدا سوق .
- ④ ئۇ ھازىر ئۈرۈمچىدە .
- ⑤ گۈلسۈم تىرىشچان ئوقۇغۇچى .
- ⑥ ئۇلارنىڭ سانى ئوتتۇز .
- ⑦ ھالال بىلەن ھارامنى پەرق ئەتكۈچىلىكىم بار .
- ⑧ بۇنداق ئاقىۋەتنى كۆرگۈم يوق .

2 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئاددىي جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە :

- 1 . ئاددىي جۈملىدە بىرلا قۇرۇلما مەركىزى بولىدۇ . ئۇ سۆز بىلەن سۆز ، سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسى ، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى ئوتتۇرىسىدىكى گىرامماتىكىلىق (سىن - تاكىسىلىق) مۇناسىۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ قىز مەتۇمۇ ياكى تەتۇرمۇ ؟

② پەن - تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ، زامانىۋىلاشتۇ - رۇش قۇرۇلۇشى ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ، ئىختىساسلىقلار كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزگىرىپ ۋە ئىستېمال جەھەتتىكى ئېھتىياجى ئېشىپ بېرىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە دەۋرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىش ھەم ماس قەدەمدە ئالغا ئىلگىرىلەش بىز ياشلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى .

2. ئاددىي جۈملىدە بىرلا بايانى مۇناسىۋەت بولىدۇ . شۇڭا ، ئۇ بىرلا ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ . مەسىلەن :
① ئۆزىنىڭ بىلىمىنى بىلمەسلىك قوش بىلىمىنى بىلمەسلىكتۇر .
② ئادىل كۆزى كۆرمەيدىغان ، قولى تۇتمايدىغان بىرسى بىلەن توي قىپتۇ .

③ ھەقىقەتكە ھۆرمەت قىلىش ئەقىل - پاراسەتكە ئېرىشىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى .

3. ئاددىي جۈملە تارماق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ ياكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىچىگە ئېلىنمايدۇ . ئەگەر ئۇ تارماق جۈملىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالسا ياكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىچىگە ئېلىنسا ، ئاددىي جۈملە ئەمەس ، بەلكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

① بىز ياردۇق ، ئۇلار بارمىدى .

② كېرىم بويتاق گويا توك سوقۇۋەتكەندەك چاچراپ ئورنىدىن تۇردى - يۇ ، شۇ ھامان يەنە يېلى چىقىپ كەتكەن توپتەك ئورۇندۇققا لاسىدە چاپلىشىپ قالدى .

4. ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانىغا قاراپ بەلگىلەنمەيدۇ . ئۇ بىر سۆزدىنمۇ ، بىر سۆز بىرىكمىسىدىنمۇ ، ھەتتا نۇرغۇن سۆز ياكى نۇرغۇن سۆز بىرىكمىلىرىدىنمۇ تۈزۈلۈشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① — ماشىنا!

② — قانداق ئوقۇۋاتىسەن؟

— خېلى ياخشى .

③ مانا مۇشۇ چاغدا بالىلىقىمدا تونۇر بېشىدا ئولتۇرۇپ مەھەللىمىزدىكى بىرقانچە « قۇلاق كەستىلەر » گە « سۇ بويىدا » رومانىدىكى ۋەقەلەرنى نەزمىلىرى بىلەن قوشۇپ يادلاپ بەرگەنلىرىمنىڭ ، تولۇقسىزنىڭ 2 - يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدىن باشلاپلا ئاڭلىغانلىكى ناخشا - قوشاقلارنى يېزىپ ، توپلاپ ساقلىغانلىرىمنىڭ ، ياتاچىلىقتا باشقىلارغا دەخلى قىلىپ قويماسلىق ئۈچۈن ساۋاقداشلىرىم ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىن ئورنۇمدىن تۇرۇپ ، شام يورۇقىدا شېئىر يازغانلىرىمنىڭ ، كۈن بويى شېئىر يازغىنىمغا تۇشلۇق بىرەر پارچە ئەسىرىمنىڭ ئېلان قىلىنمىغانلىقىدىن ئىچى پۇشقان بىر ساۋاقداشىمنىڭ « مەن تەھرىر بولمىغۇچە سېنىڭ شېئىرلىرىڭ ئېلان قىلىنمايدۇ » دەيدىغان سەمىمىي چاقچاقلىرىنىڭ ، خىزمەتكە يېڭى چىققان مەزگىللەردە مەكتىپىمىزدىكى بىرقانچە ھەۋەسكارلارنى ئەگەشتۈرۈپ ، « ئابىرال ئۆمىدلىرى » ئىجادىيەت كۈرۈشۈكىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ۋېبسىپىت بىلەن چۇلۇقايىدىن غولجا شەھىرىگە بىرقانچە قېتىم كىرىپ - چىققانلىرىمنىڭ ، يەنە قانداقتۇر مۇشۇ يولدىكى تىرىشچانلىقلىرىمنىڭ ھەممە ، ھەممىسىنىڭ ... ھاردۇقى بىراقلا چىققاندەك بولدى .

ئاددىي جۈملە ئەڭ كىچىك ۋە ئەڭ ئاساسلىق ئالاقە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە قوللىنىلغاندا ، ئوي - پىكىر چۈشىنىشلىك بولىدۇ . ئاددىي جۈملە دىيالوگلاردا ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە كۆپ قوللىنىلىدۇ .

§2 . جۈملە تىپى ھەققىدە چۈشەنچە

1 . جۈملە تىپىنىڭ ئېنىقلىمىسى

جۈملىلەرنى ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتىن تەھلىل قىلىشتىن ھاسىل قىلىنغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما قېلىپى ياكى قۇرۇلما نۇسخىسى جۈملە تىپى دەپ ئاتىلىدۇ ، مەسىلەن :

- ① بالىلار تاماق يەۋاتىدۇ .
- ② مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن .
- ③ باشقىلار مۇسابىقە كۆرۈۋاتىدۇ .

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلساق ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، بۇلارنىڭ « ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر » لىك جۈملە تىپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

- ① ئۈرۈمچى — شىنجاڭنىڭ مەركىزى .
- ② پاشا ئىشان — داڭلىق ناخشىچى .
- ③ ل . مۇتەللىپ — شائىر .

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلساق ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، بۇلارنىڭ « ئىگە - خەۋەر » لىك جۈملە تىپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

- ① سېنى تۇتۇپ بەرمىسەم ، ئۇ مېنى ئۆلتۈرىدۇ .
- ② ئۆزۈڭ كەلسەڭ ، بېرىمەن .
- ③ ئۇلار كەلمىگەن بولسا ، ۋەزىپىنى ۋاقتىدا ئورۇنلىيالمىغان .

بولاتتىۇق .

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ۋە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەھلىل قىلساق

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، ئۇلارنىڭ « شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە » تىپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

- ① مېنىڭ جېنىم تېنىمدە ئەمەس ، شۇڭلاشقا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىمەن .
 - ② بۇ ئوينىشىدىغان ئىش ئەمەس ، شۇڭا بىز پۇختا تەييارلىق قىلدۇق .
 - ③ قۇلىقىمنىڭ قۇرۇق گەپ بىلەن خۇشى يوق ، شۇڭا پاختا تىقىۋالدىم .
-

مانا بۇ جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلساق ۋە ئۇلاردىكى ئورتاقلىقلارنى يىغىنچاقلىساق ، بۇ جۈملىلەرنىڭ « سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە » تىپىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز .

2 . جۈملە تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . جۈملە تىپى ئابىستراكتلىققا ئىگە بولىدۇ . ھەر قانداق بىر تىلدا كونكرېت جۈملىلەرنىڭ سانى چەكسىز بولىدۇ . ھەر قانداق بىر تىلدىكى ئەنە شۇنداق سانسىزلىغان كونكرېت جۈملىلەرنى سانى تولمۇ چەكلىك بولغان تىپلارغا يىغىنچاقلىغىلى بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە تىپى سانسىزلىغان كونكرېت جۈملىلەرگە نىسبەتەن ئابىستراكت بولىدۇ . دېمەك ، جۈملىنىڭ سانى چەكسىز ، جۈملە تىپىنىڭ سانى چەكلىك بولىدۇ .

2 . جۈملە تىپى ھاسىلچانلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، كىشىلەر شۇ چەكلىك جۈملە تىپىنى ئىگىلىۋالغان ھامان ، شۇ جۈملە تىپىنىڭ ھەر بىر ئورنىغا ئوخشاش گىرامماتىكىلىق رولغا ئىگە سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇپ قويۇش ئارقىلىق ئۇ جۈملە تىپىدىن سانسىزلىغان جۈملىلەرنى ھاسىل قىلالايدۇ .

3 . جۈملە تىپى سىستېمىلىقلىققا ، قاتلاملىقلىققا ئىگە بولىدۇ . چۈنكى ، جۈملە تىپى بىلەن جۈملە تىپى ئورگانىك

بىرىكىدۇ . يۇقىرى قاتلامدىكى جۈملە تىپى ئىچىدە ئوتتۇرا قاتلامدىكى جۈملە تىپى بولىدۇ ، ئوتتۇرا قاتلامدىكى جۈملە تىپى ئىچىدە تۆۋەن قاتلامدىكى جۈملە تىپى بولىدۇ . ئەنە شۇنداق يۇقىرى ، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى جۈملە تىپلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان جۈملە تىپى سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . شۇڭا ، ھەر بىر جۈملە تىپى شۇ تىلدىكى جۈملە تىپى سىستېمىسىدا ئۆزىگە خاس ئورۇنغا ئىگە بولۇپ ، ئۇ قايسى قاتلامدا بولسا ، شۇ جۈملە تىپى تۈرىگە مەنسۇپ بولىدۇ .

3 . جۈملە تىپى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئامىللار

كونكرېت جۈملىلەر دائىم نۇرغۇن ئامىللاردىن تەركىب تاپىدۇ . ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى جۈملە تىپىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتسە ، يەنە بەزىلىرى جۈملە تىپىغا قىلچە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . شۇڭا ، جۈملە تىپى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە جۈملە تىپىغا مۇناسىۋەتسىز ياكى جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان ئامىللار نەزەردىن ساقىت قىلىنىشى كېرەك . جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدىغان ئامىللار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت :

1 . جۈملە ئىنتوناتسىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك ئامىللار . مەسىلەن : بايان ، سوئال ، بۇيرۇق ، ئۈندەش ، تەكىتلەش قاتارلىق ئامىللار ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك سۆز - ئىبارىلەر جۈملە تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① قانداق كەلدى . (بايان)

② قانداق كەلدى . (تەكىت ھەم بايان)

③ قانداق كەلدىمۇ ؟ (سوئال)

④ قانداق كەلدى ؟ (سوئال)

⑤ قانداق كەلدىمۇ ؟ (تەكىت ھەم سوئال)

⑥ قانداق كەلسۇن . (بۇيرۇق)

⑦ قانداق كەلدى ! (ئۈندەش)

بۇ يەتتە جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى ۋە تەكىتلەش نۇقتىسى گەرچە بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ جۈملى تىپى ئوخشاش بولۇپ ، ئۇلار ئوخشاشلا « ئىگە - خەۋەرلىك » جۈملى تىپىغا كىرىدۇ .

2 . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى ، مەسىلەن ، قاراتما بۆلەك ، قىستۇرما بۆلەك ۋە ئۈندەش بۆلەكلىرى جۈملى تىپىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① ھەي كۆپچىلىك ، ئەڭ ياخشىسى ، سىلەر ئادىلنى ئەكىتتىڭلار .

② ئەپسۇسكى ، سىلەر ئادىلنى ئەكىتتىڭىلار .

③ ھەي ئىست ، سىلەر ئادىلنى ئەكىتتىڭىلار ئەمەسمۇ ؟

مانا بۇ جۈملىلەر تەركىبىدىكى « ھەي كۆپچىلىك » دېگەن قاراتما بۆلەك ، « ئەڭ ياخشىسى » ، « ئەپسۇسكى » دېگەن قىستۇرما بۆلەك ۋە « ھەي ئىست » ، « ئەمەسمۇ » دېگەن ئۈندەش بۆلەكلىرى جۈملى تەركىبىدىن چىقىرىۋېتىلگەن ، ئۇ جۈملىلەر ئوخشاشلا « ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر » تىپلىق جۈملى بولىۋېرىدۇ .

3 . رولى ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ئورۇنلىرى ئالماشتۇرۇلسا ، جۈملى تىپىغا تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① پەرىدە شېرىنگۈلنى تونۇيدۇ .

شېرىنگۈل پەرىدەنى تونۇيدۇ .

② ئۈرۈمچى - شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى .

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى - ئۈرۈمچى .

4 . جۈملى بۆلەكلىرىنىڭ نورمال تەرتىپى تەكىتلىمەكچى بولغان نۇقتىغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلسەمۇ جۈملى تىپىغا تەسىر يەتمەيدۇ . مەسىلەن :

① قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - دە ، سەن .

سەن قىنىڭغا پاتمايدىغان چوكان - دە .

② كۆرەرمىز ئۇنىڭ بىكاردىن - بىكارغا قوش - كالا بېرىپ

تۇرغىنىنى .

ئۇنىڭ بىكاردىن - بىكارغا قوش - كالا بېرىپ تۇرغىنىنى كۆرەرمىز .

5 . جۈملە بۆلەكلىرى كېڭەيتىلسە جۈملە تىپىغا تەسىر

كۆرسەتمەيدۇ . بەش تۈرلۈك جۈملە بۆلىكى ئىچىدە ئىگە ، خەۋەر ،

تولدۇرغۇچى جۈملە تىپىغا مۇناسىۋەتلىك بۆلەكلەر ھېسابلىنىدۇ .

ئېنىقلىغۇچى بىلەن ھالەت بولسا ئادەتتىكى ئەھۋالدا جۈملە

تىپىنىڭ ھاسىل بولۇشىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ . مۇنداقچە

ئېيتقاندا ، بىر سۆزدىن تەركىب تاپقان ئىگە ياكى خەۋەر ياكى

تولدۇرغۇچى كېڭەيتىلگەندىن كېيىن ، بېقىندىلىق سۆز

بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ . بۇ سۆز بىرىكمىسىنىڭ

گرامماتىكىلىق رولى ئەسلىدىكى سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق

رولى بىلەن يەنىلا ئوخشاش بولىدۇ . شۇڭا ، جۈملە تىپى

ئۆزگەرمەيدۇ . مەسىلەن:

① ئەركىن كىتاب ئوقۇيدۇ .

② ئۇكام ئەركىن بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇيدۇ .

بۇ جۈملىلەردىكى « ئەركىن » بىلەن « ئۇكام ئەركىن » نىڭ ،

« كىتاب » بىلەن « بۇ كىتاب » نىڭ ، « ئوقۇيدۇ » بىلەن

« قىزىقىپ ئوقۇيدۇ » نىڭ گرامماتىكىلىق رولى ئوخشاش .

شۇڭا ، ئۇ ئىككى جۈملە ئوخشاشلا « ئىگە - تولدۇرغۇچى -

خەۋەر » تىپلىق جۈملىلەر ھېسابلىنىدۇ .

6 . جانلىق تىلدا بەزى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ چۈشۈپ

قېلىشى جۈملە تىپىنىڭ ئايرىلىشىغا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ ،

يەنى تولۇقسىز جۈملە بىلەن تولۇق جۈملە ئوخشاش بىر جۈملە

تىپى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن :

— مەن ئۇنى بايا كۆردۈم .

— كىمنى ؟

— نۇرماننى .

بۇلاردىكى « كىمنى » ، « نۇرماننى » دېگەن تولۇقسىز جۈملىلەر « سەن كىمنى كۆردۈڭ » ، « مەن نۇرماننى كۆردۈم » دېگەن جۈملە بىلەن بىردەك جۈملە بولىدۇ ، يەنى « ئىگە - تولدۇرغۇچى - خەۋەر » تىپلىق جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

4 . جۈملە تىپىنىڭ قاتلاملىقلىقى

جۈملە تىپى قاتلاملىققا ئىگە بولىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىدەك بەش قاتلام بويىچە تىپلارغا ئايرىشقا بولىدۇ :

بىرىنچى قاتلامدا ، جۈملىلەر ئاۋۋال ئاددىي جۈملە ۋە قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا ئايرىلىدۇ .

ئىككىنچى قاتلامدا ، ئاددىي جۈملە ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ ، قوشما جۈملە بولسا تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ .

ئۈچىنچى قاتلامدا ، ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ئىسىملىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ، سۈپەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ، سانلىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ، تەقلىد سۆزلۈك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ۋە پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە دېگەن بەش تىپقا بۆلۈنىدۇ . ئىگىسىز جۈملە ئىسىملىق ئىگىسىز جۈملە ، سۈپەتلىك ئىگىسىز جۈملە ، پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ، ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە دېگەن تۆت تىپقا بۆلۈنىدۇ . تەڭداش قوشما جۈملە باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ۋە باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا

بۆلۈنىدۇ . بېقىندىلىق قوشما جۈملە شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئالتە تىپقا بۆلۈنىدۇ .

تۆتىنچى قاتلامدا ، ئىسىملىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ئۆز ئىچىدىن بەش كىچىك تىپقا ، پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ئۆز ئىچىدىن تۆت كىچىك تىپقا ، پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ئۆز ئىچىدىن بەش تىپقا بۆلۈنىدۇ . باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئۆلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ۋە يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن سەككىز كىچىك تىپقا ؛ باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ئۆز ئىچىدىن بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن بەش كىچىك تىپقا بۆلۈنىدۇ . بېقىندىلىق قوشما

جۈملىنىڭ شەرت مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئالتە تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن سانى ئوخشاش بولمىغان كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ . بەشىنچى قاتلامدا ، پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى « ئىگە - ھالەت - خەۋەر » قۇرۇلمىلىق جۈملە تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن بەش تىپقا بۆلۈنىدۇ . باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ، ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ۋە يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن سەككىز تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن سانى ئوخشاش بولمىغان كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ . باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ، تاللانما مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ۋە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە دېگەن بەش تىپى يەنە ئۆز ئىچىدىن سانى ئوخشاش بولمىغان كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ .

§3 . ئاددىي جۈملىنىڭ تىپلىرى

ئاددىي جۈملىلەر ئادەتتە ئىگە - خەۋەرلىك قۇرۇلمىغا ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ، ياكى شۇ ئىگە - خەۋەرلىك قۇرۇلمىسىنىڭ مۇستەقىل ھالدا جۈملە ھاسىل قىلالايدىغان - قىلالايدىغانلىقىغا ئاساسەن ئاۋۋال ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ .

1 . ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە

ئىگە بىلەن خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى بىۋاسىتە تەركىبكە پارچىلاپ تەھلىل قىلىشقا بولىدىغان جۈملە ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، تەركىبىدە ئىگە بۆلەك بىلەن خەۋەر بۆلەكىنىڭ ھەر ئىككىسى بار بولغان جۈملىلەر ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە ھېسابلىنىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ يادرو قىسمى ھېسابلىنىدۇ . ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنە جۈملە خەۋىرىنىڭ قايسى سۆز تۈركۈمىگە خاس سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بەش تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ .

1) ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە : خەۋىرى ئىسىم ياكى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۈملىلەر ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە تۈرلۈك گرامماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلەلەيدۇ . شۇڭا ، ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرنى خەۋىرىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ :

(1) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (باش كېلىشتە كەلگەن

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئادىل — ئىشچى .

② ئاكام — ئوقۇتقۇچى .

③ سۇ ئانىسى — بۇلاق ، سۆز ئانىسى — قۇلاق .

④ تەقىد دېگەن تەقىد .

(2) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (ئورۇن كېلىشتە كەلگەن ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئورۇن كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى رەھبەرلىكتە .

② قاسىم ھازىر ئۈرۈمچىدە .

③ ئۇنىڭ دىنى قەشقەردە .

(3) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم چىقىش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن غۇلجىدىن ، بۇ ئىككىيلەن ئاقسۇدىن .

② ئۇنىڭ مۈكچىيىپ كېتىشى پۈتۈنلەي قايغۇدىن .

③ ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش ئەخمەقتىن .

(4) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ كىتاب نىجاتنىڭ .

② بۇ مال - مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ .

(5) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە ئىسىم - تىركەلمىلىك سۆز بىرىكمىسى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مېنىڭ بۇ قىلغانلىرىمنىڭ ھەممىسى سىز ئۈچۈن .

② ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى پەقەت خىزمەت توغرىلىقى ئىدى .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، خەۋىرى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپقان جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى قايسى خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلسە ، ئۇ جۈملە خەۋىرى شۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن جۈملە تىپىغا كىرىدۇ ، يەنى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىسى باش كېلىش شەكلىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە (1) تىپقا ، ئورۇن كېلىش شەكلىدە كەلسە (2) تىپقا ، چىقىش كېلىش شەكلىدە كەلسە (3) تىپقا ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە كەلسە (4) تىپقا ، ئىسىم - تىركەلمە شەكلىدە كەلسە (5) تىپقا مەنسۇپ بولىدۇ . لېكىن ، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرى كۆپ ھاللاردا باش كېلىش شەكلىدە جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ . شۇڭا ، ئۇلار ئادەتتە ئىسىملىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىنىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

(1) تىپىغا كىرىدۇ . مەسىلەن :

① بىزنىڭ يېزا ھاۋاسى ساپ ، مەنزىرىسى گۈزەل جاي .

② بۇ يىل ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئالدىغان يىل .

③ بېلىق — سۇدا ياشايدىغان ھايۋان .

④ كۆزدىن نېرى — كۆڭۈلدىن نېرى .

⑤ ئاتلار سۆزى — ئەقىلنىڭ كۆزى .

⑥ قۇم يەر — شۇم يەر .

⑦ ئارقامدىن دېگەنلەر — تېزىكىمنى يېگەنلەر .

تۆۋەندىكىدەك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرمۇ ئىسمىلىك

ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەر تىپىغا كىرىدۇ .

① ۋاقتىڭ كەتتى — بەختىڭ كەتتى .

② قان چىقتى — جان چىقتى .

(2) سۈپەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەر : سۈپەت ياكى

سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىگە -

خەۋەرلىك جۈملىلەر سۈپەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەر دەپ

ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① يىگىت شوخ ، كۆڭۈلچىك ، مەجىزى يېنىك ئىكەن .

② ئەنئەنىنىڭ دېگىنى توغرا .

③ مېنىڭمۇ سىزگە دەيدىغان گەپلىرىم بار .

④ ئالىمجان تاماققا بەك ئوستا .

⑤ ئۇنىڭ ئۆيى مەكتەپكە يېقىن .

⑥ ئۇ مەندىن ئېگىز .

⑦ ئالىم ئادىلىدىن چوڭ .

⑧ مەن پۇلۇغا ئوچ .

⑨ قادىر خەنزۇچىدا ناچار .

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۈپەتلەرنىڭ بەزىلىرى باش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن بولسا ، بەزىلىرى بېرىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ، يەنە بەزىلىرى بولسا ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ، يەنە بەزىلىرى بولسا چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن . شۇڭا ، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەرنىڭ قانداق گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن ئىسىملارنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدىغانلىقى ۋە سۈپەتلەرنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرقلەرنىڭ بولىدىغانلىقى ئىنچىكە تەتقىق قىلىنسا ، سۈپەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكە تىپلارغا بۆلۈش مۇمكىن . يەنە بەزىدە سۈپەتلىك سۆز بىرىكىملىرىمۇ ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

① ئۆزدە يوق — ئالەمدە يوق .

② كۆزدىن يىراق — كۆڭۈلدىن يىراق .

③ سانلىق (سان - مىقدارلىق) ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە :
سان ياكى سان - مىقدار بىرىكمىلىرى خەۋەر بولۇپ كەلگەن
جۈملە سانلىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :
① ئۇنىڭ ھەقىقىي يېشى ئاتمىش .

② بۇ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئوتتۇز .

③ بۇ كىتابنىڭ باھاسى 15 يۈەن .

④ ئۇ ماڭا بەرگەن گېزىت تۆت نۇسخا .

④ تەقلىد سۆزلۈك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە : خەۋىرى
تەقلىد سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر تەقلىد سۆزلۈك ئىگە -
خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :
① ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك .

② بۇ يەر بەك لۆم - لۆم ئىكەن .

③ خېمىرنىڭ نېمىشقا مىچ - مىچ ؟

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، خەۋىرى ئالمىشلىرىدىن
تۈزۈلگەن جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئالمىش قايىسى سۆز
تۈركۈمىگە خاس سۆزنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن بولسا ، ئۇ
جۈملە خەۋىرى شۇ سۆز تۈركۈمىدىن تەركىب تاپقان جۈملە تىپىغا
مەنسۇپ بولىدۇ ، يەنى ئىسمىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن

ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا ، سۈپەتنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر سۈپەتلىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا ، سان ياكى سان - مىقدارلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن ئالماشلار خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر سانلىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا مەنسۇپ بولىدۇ . خەۋىرى ئىسىمداشلاردىن تەركىب تاپقان جۈملىلەردە ئىسىمداشلار ئىسىم خاراكتېرىگە ئىگە بولىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپىغا كىرىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇنى قۇتقۇزغان سەن ئەمەس .

② بۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ .

③ مەن ئىزدەۋاتقان ئادەم مۇشۇ شۇ .

④ ئۇلارنىڭ سانى قانچە ؟

⑤ بۇ ئىشنى تېرىغان ئۆزۈڭ .

⑥ ئۇنىڭ مېجەزى قانداق ؟

5) پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە : خەۋىرى پېئىلدىن تۈزۈلگەن جۈملە پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىك بولىدۇ : بىرى ، جۈملىنىڭ ئىگىسى چۈشۈپ قالسىمۇ جۈملىنىڭ ئىگە - خەۋەرلىك تىپى ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ . چۈنكى ، جۈملىنىڭ ئىگىسى خەۋەر سۈپىتىدە كەلگەن پېئىلنىڭ شەخس قوشۇمچىسىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ . يەنە بىرى ، تولدۇرغۇچى

بىلەن چىقىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش ۋە بېرىش كېلىش شەكلىدە كېلىپ ، ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە بىۋاسىتە باغلانغان ھالەت جۈملە تىپىنىڭ زۆرۈر بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ . پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىلەرنى يەنە ئۆز ئىچىدىن تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ .

(1) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - تولدۇرغۇچى (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (ئۆتۈملۈك پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈملۈك پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ ھەم تەركىبىدە تولدۇرغۇچى بولىدۇ . مەسىلەن :
① بالىلار بىر - بىرىدىن قىزغىنىپ تاماقنى چاپنىماي يۈتۈشاتتى .

② پۈتۈن دۇنيا ئەمگەكچىلىرى بىزنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدۇ .

③ بىز كېچە - كۈندۈز بىللە ئىشلەپ ، راھەتلىنىمۇ ، جاپانىمۇ بىللە

كۆرەتتۇق .

④ جۈمەنىڭ نام - ئەمىلىنى ھېچكىم سەندەك بىلمەس .

⑤ ئەمىسە (سىلەر) نېمانچە كۆپ ئاللىسىلەر گۆش ، توخۇنى .

⑥ ئۆكۈم تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتىدۇ .

(2) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - ھالەت (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن تۈزۈلىدۇ ھەم تەركىبىدە بېرىش - كېلىش ، چىقىش كېلىش ، ئورۇن كېلىش ، چەك كېلىش ۋە « ئىسىم - تىركەلمە » شەكلىدە كەلگەن ھالەت بولىدۇ . شۇڭا بۇ جۈملە تىپىنى يەنە

گرامماتىكا

ئۆز ئىچىدىن تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا ئايرىشقا بولىدۇ :
a. ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - ھالەت (تۇرغۇن سۆز + غا) -
خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى
جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن
تەركىب تاپىدۇ . ھالەت بولسا بېرىش كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن
سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :
① كېلەر ئايدا مەن خوتەنگە بارىمەن .

② ئۇنىڭ چىرايى سوغۇق شامالدا تىترەپ ئالدىمىزغا چۈشۈۋاتقان

ئۇششۇك يوپۇرماقلارغا ئوخشايتتى .

③ ئۇ ئۆتكەن يىلى ئامېرىكىغا كەتكەن .

b. ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - ھالەت (تۇرغۇن سۆز + دىن) -
خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى
جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن
تەركىب تاپىدۇ ، ھالەت بولسا چىقىش كېلىش شەكلىدىكى
تۇرغۇن سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :
① بۇ ئوقۇغۇچىلار قەشقەردىن كەلگەن .

② (مەن) ئاتتىنىمۇ ، ئاتىدىنمۇ ئايرىلدىم .

③ مەن ئاچچىق ، زەردە گەپلەر بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئۆيگە كىرىشتىن

ۋاز كەچتىم .

④ ئاتۇشتىن تىجارەتچىلەر كۆپ چىقىدۇ .

c . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - ھالەت (تۇرغۇن سۆز + دا) -
 خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى
 جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن
 تۈزۈلىدۇ . ھالەت بولسا ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن سۆز
 ياكى سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :
 ① ماھىنۇر ھازىر ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتىدۇ .

② بىر مەيدان جىددىي جەڭ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا باشلاندى .
 ③ دادام كۆمۈر كاندا ئىشلەيدۇ .

d . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - ھالەت (تۇرغۇن سۆز + غىچە) -
 خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ تىپتىكى
 جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز پېئىلدىن
 تۈزۈلىدۇ . ھالەت بولسا چەك كېلىش شەكلىدىكى تۇرغۇن
 سۆزدىن ياكى سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلىدۇ . مەسىلەن :
 ① ئۇنىڭ يۈزى قولىقىغىچە قىزىرىپ كەتتى .

② سىز بىرىنچى بەتتىن ئۈچىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ .
 ③ مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە باردىم .

e . ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - ھالەت (ئىسىم - تىركەلمە
 قۇرۇلمىسى) - خەۋەر (ئۆتۈمسىز پېئىل) تىپلىق جۈملە : بۇ
 تىپتىكى جۈملىلەردە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم ئۆتۈمسىز
 پېئىلدىن تۈزۈلىدۇ ، ھالەت بولسا « ئىسىم - تىركەلمە »
 قۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :
 ① بىز خەلق ئۈچۈن ئىشلەيمىز .

② بۇگۈن خىزمەت پىلانى توغرىلىق مۇزاكىرىلەشتۇق .

③ ئۇلار تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلەشتى .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئۇيغۇر تىلىدا بەزى پېئىللار ھەم ئۆتۈملۈك ، ھەم ئۆتۈمسىز بولىدۇ . شۇڭا ، بۇ تۈردىكى پېئىللار جۈملىدە ئۆتۈملۈك مەنىسىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى (1) تىپقا تەۋە بولىدۇ . ئەگەر جۈملىدە ئۆتۈمسىز مەنىسىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە ، پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملە تىپى ئىچىدىكى (2) تىپقا تەۋە بولىدۇ . مەسىلەن :

a . ئۈكۈم كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ .

b . ئۈكۈم ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتىدۇ .

a . ئۇ تاپشۇرۇق ئىشلەيدۇ .

b . ئۇ زۇۋۇتتا ئىشلەيدۇ .

بۇلاردىن a مەسالىدىكى جۈملىلەر پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىنىڭ (1) تىپىغا ، b مەسالىدىكى جۈملىلەر (2) تىپىغا كىرىدۇ . (3) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (پېئىل) تىپلىق جۈملىلەر : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە پېئىللارنىڭ مەنىسى ھەرىكەت سۈببىكتىنىڭ ئۆزىدىلا چەكلىنىدۇ ، يەنى بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان پېئىل ئومۇمەن باش كېلىشتە كېلىدىغان سۆزنى تەلەپ قىلىدۇ . مەسىلەن :

① توختىماخۇن قېرىدى .

② قويلار قوزلىدى .

③ ئالىملار قىزاردى .

(4) ئىگە (تۇرغۇن سۆز) - خەۋەر (تۇرغۇن سۆز + باغلامچى پېئىل) تىپلىق جۈملە: بۇ تىپتىكى جۈملىلەر دە جۈملىنىڭ خەۋىرى تۇرغۇن سۆزلەرگە باغلامچى پېئىللارنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. باغلامچى پېئىللار ئەسلىدىكى ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىگە راي، شەخس، سان مەنىلىرىنى قوشۇپ، ئەسلىدىكى ئىسىملىك ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىنى پېئىللىق ئىگە - خەۋەرلىك جۈملىگە ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ چاغدا بىز تېخى كىچىك ئىدۇق .

② مەن بۇرۇن ئىشچى ئىدىم .

③ ئۇ ئېگىزگە سەكرەشتە بىرىنچى بولدى .

④ سەن خېلى ساغلام ئوخشايسەن .

⑤ بىر چاغلاردا سىلەر مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانىدىڭلار .

⑥ يازغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى خاتا ئىكەن .

⑦ ئەخمەت تۇرپانلىق ئوخشايدۇ .

⑧ بۇ قوغۇن بەش كىلو كېلىدۇ .

⑨ بۇ ئات ياخشى چىقتى .

بۇ تىپتىكى جۈملىلەر يەنە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنسا ، ئۇلار تېخىمۇ كىچىك تىپلارغا بۆلۈنۈشى مۇمكىن .

2 . ئىگىسىز جۈملە

ئىگە بىلەن خەۋەردىن ئىبارەت ئىككى بىۋاسىتە تەركىبكە پارچىلاپ تەھلىل قىلغىلى بولمايدىغان ، يەنى بىرلا خەۋەر

بۆلەكتىن تەركىب تاپقان ياكى ئىگىسى بولمىغان جۈملە ئىگىسىز جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تىپتىكى جۈملىلەر بىرلا سۆزدىن ياكى بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەيلى بىر سۆزدىن تەركىب تاپسۇن ياكى بېقىندىلىق سۆز بىرىكمىسى ، تولدۇرغۇچىلىق سۆز بىرىكمىسى ۋە تەڭداش سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەۋەر بۆلەك ھېسابلىنىدۇ . ئىگىسىز جۈملىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە تۆۋەندىكىدەك كىچىك تىپلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ .

1) ئىسىملىك ئىگىسىز جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا ئىسىمدىن ياكى ئىسىملىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

● ئايروپىلان ! ● ماشىنا !

● باھار . ● گۈگۈم ۋاقتى !

● شاھ ئوردىسى . ● 1981 - يىلى . باھار پەسلى .

● يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قارلىق تاغ . ھويلا . سۇ چۈشۈ -

ۋاتقان نور .

2) سۈپەتلىك ئىگىسىز جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا سۈپەتتىن ياكى سۈپەتلىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

● توغرا . ● ياخشى !

3) پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەردە خەۋەر بۆلەك بىرلا پېئىلدىن ياكى پېئىللىق سۆز بىرىكمىلىرىدىن

تەركىب تاپىدۇ . پېئىللىق ئىگىسىز جۈملە ئۆز ئىچىدىن يەنە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە كىچىك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ :

(1) بىرلا پېئىلدىن تۈزۈلدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① بولدى . ② بولىدۇ . ③ بولمايدۇ .

(2) بېرىش كېلىش شەكلىدىكى « - ش » لىق ئىسمىداشتىن ياكى سۆز بىرىكمىسى + « بول - » دىن تۈزۈلدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① لاي سۈنى ئىچىشكە بولمايدۇ .

② بۇ يەرگە ئەخلەت تۆكۈشكە ، تەرەت قىلىشقا بولمايدۇ .

③ بۇ ئىمتىھاندا / 2B تىپلىق قېرىنداشنىلا ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

(3) بېرىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسمىداش ياكى سۆز بىرىكمىسى + « توغرا كەل - » دىن تۈزۈلدىغان جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① ئەتىگەن تۇرۇپ ئوقۇشقا توغرا كەلدى .

② بۇ مەسىلىنى تېزدىن ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

③ بۇ ئىشتا رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ .

④ كىتابنى بېرىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى .

(4) « - ش » لىق ئىسمىداش ياكى سۆز بىرىكمىسى + « كېرەك // لازىم // مۇمكىن » دىن تۈزۈلدىغان جۈملە تىپى :

پېئىللىق ئىگىسىز جۈملىگە كىرىدىغان بۇ تىپتىكى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى « - ش » لىق ئىسمىداشلارغا زۆرۈرىيەت ياكى ئېھتىماللىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان « كېرەك ، شەرت ، زۆرۈر ، لازىم ، مۇمكىن » دېگەندەك سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى

بىلەن تۈزۈلدىۇ . مەسىلەن :

① ھەرقانداق مەسىلىنى ۋاقتىدا ھەل قىلىش كېرەك .

② مۇھىت تازىلىقىنى ئاسراش لازىم .

③ بۇ جايدا دەم ئېلىش مۇمكىن ئەمەس .

④ قىيىنچىلىقتىن قورقماسلىق كېرەك .

⑤ قانۇن ھەققىدىكى ساۋاتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش زۆرۈر .

(5) مەقسەت رەۋىشىدىشى + « بول - » دىن تۈزۈلدىغان

جۈملە تىپى . مەسىلەن :

① بۇنداق بېقىلىقلارنى ھەممە يەردە كۆرگىلى بولىدۇ .

② ئىمتىھان قەغىزىنى ھازىر كۆرگىلى بولمايدۇ .

③ ئايىنى ئېتەك بىلەن توسقىلى بولماس .

④ بۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتكىلى بولىدۇ .

پېئىللىق ئىگىسىز جۈملىدە پېئىلدىن تۈزۈلگەن خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك ھالەت ، تولدۇرغۇچى ياكى تولدۇرغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىقلىغۇچىلار كېلىشى مۇمكىن . ئەمما ، ئىگە ھەرگىز كەلمەيدۇ .

4) ئالاھىدە ئىگىسىز جۈملە : بۇ تىپتىكى جۈملىلەر ئومۇمەن ئىملىقلاردىن ياكى تەقلىد سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ . مەسىلەن :

● ياق . ● ماقۇل . ● خوپ ! ● ئىست !

● ئوف . ● مە . ● پەش ! ● پىش - پىش .

● تۇ - تۇ - تۇ ! ● ياك ! ● گۈلدۈر - غاراس .

● تاڭ - تۇڭ ! ياك ! كاپ - كاپ .

تۆتىنچى باب

جۈملە تىپى – قوشما جۈملە

§1 . قوشما جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە

1 . قوشما جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى

مەنىلىرى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ، قۇرۇلما جەھەتتىن بىر – بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغان ، ئاھاڭ جەھەتتىن بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان تىل بىرلىكى قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . مەسىلەن :

① تەپككۈر تىلىنىڭ مەزمۇنى ، تىل تەپككۈرنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر .

② كېرىم بويىتاق گوييا توك سوقۇۋەتكەندەك چاچراپ ئورنىدىن تۈردى – يۇ ، شۇ ھامان يەنە يېلى چىقىپ كەتكەن توپتەك ئورۇندۇققا لاسسىدە چاپلىشىپ قالدى .

③ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى ، يېزىق تىلغا ئوخشاش ھەممە ئادەم كىچىكىدىنلا ئۆگىنىۋالدىغان نەرسە ئەمەس .

④ موزدۇز ھاكىمىنىڭ ئايىغىنى تاشلاپ بەردى – دە ، سۆزگە ئارىلىشىپ چاقچاق قىلدى .

⑤ ئەگەر سىز مېنىڭ ئۆز دادام بولغان بولسىڭىز ، بۇنداق گەپنى ھەرگىز دېمىگەن بولاتتىڭىز .

2 . قوشما جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1 . قوشما جۈملە ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ ، قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ئاددىي

جۈملىلەر تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ ، قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئالغاندا تارماق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئوخشاش بولىدۇ . مەسىلەن :

① كۆڭلىكى كالتە كېلىپ قاپتۇ ، كەشتە تىكىلگەن كوپتسىمۇ كىچىك كېلىپ قاپتۇ ، ئەمدى يېڭى كىيىم توغرىسىدا ئويلاش كېرەك .

② ھازىر جياڭ جىيېشى قىلىچىنى بىلەۋاتىدۇ ، شۇڭا بىزمۇ قىلىچىمىزنى بىلەيمىز .

③ يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .

④ دوستۇم ، كۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپتۇكى ، مەن بۇ قىزغا ئاشىق بولۇپ قالدىم .

2 . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ ، بىرى يەنە بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ ، يەنى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى مەلۇم بىر تارماق جۈملە يەنە بىر تارماق جۈملىنىڭ سىنتاكسىسلىق تەركىبى (مەلۇم بىر بۆلىكى) بولالمايدۇ . مەسىلەن :

① تۈنۈگۈن ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە چىقالمىدىم . (ئاددىي جۈملە)

② تۈنۈگۈن ئاغرىپ قالدىم ، شۇڭا دەرسكە چىقالمىدىم .

(قوشما جۈملە)

③ ئۇ بىلىپ تۇرۇپ ئېيتقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ . (ئاددىي جۈملە)

④ ئۇ بىلىپ تۇرىدۇ ، لېكىن ئېيتقۇسى كەلمەيۋاتىدۇ .

(قوشما جۈملە)

3 . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ . ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق جۈملە قۇرۇلما جەھەتتىن نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن مەنە جەھەتتىن بىر - بىرىنى شەرت قىلمىسا ، ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولمىسا ، قوشما جۈملە دېگىلى بولمايدۇ . مەسىلەن :

- ① ئۇلار تىلنى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى ، يەنى ئۇلار تىلنىڭ ئىچكى مەزمۇن قاتلىمىغا مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن ئىچكىرىلەپ كىرىپ ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سىرلارنى ئېچىپ تاشلىدى .
- ② مەن — ئوقۇتقۇچى ، كالىلار مۇرەۋاتىدۇ ، گۈلسۈم خوتەنگە كەتتى .

مىسال ① دىكى جۈملە قوشما جۈملە ، چۈنكى بۇ جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر كېيىنكى تارماق جۈملىسىدە باشقا بىر نۇقتىدىن ئىزاھلىنىپ چۈشەندۈرۈلگەن . مىسال ② دىكى جۈملە قوشما جۈملە بولماستىن ، بەلكى ئايرىم - ئايرىم ئۈچ ئاددىي جۈملە . چۈنكى ئۇ ئۈچ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مەنە مۇناسىۋىتى يوق .

4 . قوشما جۈملە ھەرقانچە مۇرەككەپ بولسىمۇ (تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ياكى تارماق جۈملە تەركىبىدىكى جۈملە بۆلەكلىرى ھەرقانچە كۆپ بولسىمۇ) ، جۈملە نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە ئۇ ھامان بىر جۈملە . شۇڭا ، قوشما جۈملە بىر پۈتۈن جۈملە بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ ، يەنى جۈملىنىڭ تىنىشى بىر پۈتۈن قوشما جۈملىنىڭ ئاخىرىدا بولىدۇ . يېزىقتا مۇۋاپىق تىنىش بەلگىلىرى قويۇلىدۇ . مەسىلەن :

① ئاشۇ گېزىت - ژۇرنال سەھىپىلىرى ۋە رادىيو - تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى ئاجايىپ قىزىقارلىق ئەسەرلەر بىلەن تەمىنلەپ ، بىز ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن قەلەم تەۋرەتكەن قەلەم ئىگىلىرىگە ھەم ئاشۇ ئەسەرلەرنى تەھرىرلەش يولىدا ئۇن - تىنىسز تەر ئاققۇزغان جاپاكەش مۇھەررىرلەرگىمۇ چوڭقۇر مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرمەي ئۆتەلمەيمەن ، بىراق مېنىڭ بۇ گەپلىرىمدىن شۇنچە ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ، ماڭا گۈزمەي مەنئۇ ھايات ئاتا قىلىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ گېزىت - ژۇرنال ۋە كىتابلارغا ھەم رادىيو - تېلېۋىزىيە سەھىپىلىرىگە نىسبەتەن ،

شۇنداقلا ئاشۇ سەھىپىلەر ئۈچۈن بارلىقىنى ئاتاپ قەلەم تەۋرەتكەن ھەم قەلەم تەۋرىتىۋاتقان قەلەم ئىگىلىرى ۋە مۇھەررىرلەرگە نىسبەتەن ، مەندە بىر ئوقۇرمەندە بولۇشقا تېگىشلىك بولغان تەنقىدىي پىكىرلەر ۋە سەمىمىي تەلەپلەر زادىلا يوق دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ ، ئەلۋەتتە .
② تاش ئاقلىنىڭ قولىغا ئۆتسە ، گۆھەرگە ئايلىنىدۇ ؛ گۆھەر ناداننىڭ قولىغا ئۆتسە ، تاشقا ئايلىنىدۇ .

③ بىر - بىرنى ماختاپ ئۇچۇرىدىغانلار - ئەمەلدارلار ، بىر - بىرنى ياراتمايدىغانلار - سەنئەتكارلار ، ئۇچراشقاندا راست گەپ قىلمايدىغانلار - تىجارەتچىلەر .

مىسال ① دىكى جۈملە ئىككىلا تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان ، بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ . مىسال ② دىكى جۈملە تۆت تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان ، بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان ئارىلاش قوشما جۈملە ھېسابلىنسا ، مىسال ③ دىكى جۈملە ئۈچ تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان ، بىر پۈتۈن ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولغان بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

5 . بىر قىسىم قوشما جۈملىلەر دىكى ھەر قايسى تارماق جۈملىلەر - نىڭ خەۋىرى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قالالايدۇ ، يەنە بىر قىسىم قوشما جۈملىلەر دە بولسا بەزى تارماق جۈملىلەر ساقلاپ قالالسا ، يەنە بەزى تارماق جۈملىلەر ساقلاپ قالالمايدۇ . مەسىلەن :

① ئۆتىرىشىپ ئۆگىنىدۇ ھەمدە ئۆگەنگىنىنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتەلەيدۇ .

② بۇ يۇرتتا يا سەن تۇر ، يا مەن تۇراي .

③ سەن بارساڭ ، مەن بارمەن .

④ بۇسۇشۇنداق سۈزۈك ئىدىكى ، تېگىدىكى تاشلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

بۇلاردىن مىسال ① ۋە مىسال ② تەركىبىدىكى ھەر قايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قالغان بولسا ، يەنى تەركىبىدىكى ھەر قايسى تارماق

جۈملىلەر تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولغان بولسا ،
مىسال ③ ۋە مىسال ④ تەركىبىدىكى كېيىنكى تارماق جۈملىلەرنىڭ
خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولسىمۇ ،
يەنى تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن
ئالدىنقى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر
شەكلىگە ئىگە ئەمەس ، يەنى خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىكى
مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالمىغان .

3 . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا
باغلايدىغان سىنتاكتىكسىلىق ۋاسىتىلەر

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك
سىنتاكتىكسىلىق ئامىللار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1) باغلىغۇچىلار : باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى
تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاپ كېلىدىغان مۇھىم
سىنتاكتىكسىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . بەزى
باغلىغۇچىلار قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى
تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كەلسە ، يەنە بەزى باغلىغۇچىلار
قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى بېقىندىلىق
مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ ؛ بەزى باغلىغۇچىلار بەزىدە قوشما
جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە
باغلاپ كەلسە ، يەنە بەزىدە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق
جۈملىلەرنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مېھمانلارنىڭ كەتكۈسى كەلدى ، ئەمما ساھىبخانا ئۇلارنى قويۇپ

بەرمىدى .

② ئۇ شۇنداق ۋارقىرىدىكى ، ھەتتا ئەتراپتىكى قويلارمۇ ئۈرگۈپ

قېچىپ كەتتى .

③ تۇنجى ئەسىرىمنىڭ « چېيى » سۈپىتىدە ماڭا ھەۋەس بىلەن

قاراپ تۇرغان بىرقانچە ئۈستاز ، خىزمەتداشلىرىمنى بىر تاۋۇز بىلەن

« مېھمان » قىلدىم - دە ، ژۇرنالىنى ئېلىپ ئۆيگە قاراپ ماڭدىم .

④ جۇڭگودىكى قەدىمكى شەھەرلەر ئەر كىنىلىك ۋە دېموكراتىيەنىڭ مەنبەسى ئەمەس ، بەلكى مۇستەبىتلىكنىڭ قورغىنى ئىدى .

⑤ گۈلسۈملا ئەمەس ، بەلكى پەرىدەمۇ كەلمەپتۇ .

⑥ ئۇنىڭ نومۇرلىرىدا قان ئەمەس ، (بەلكى) ئوت ئاقتى .

مىسال ① دە « ئەمما » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ② دە « كى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ③ تە « دە » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ④ تە « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ⑤ تە « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىنى ؛ مىسال ⑥ دە « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئىككى تارماق جۈملىنى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ ، قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىنى شەكىللەندۈرگەن .

(2) بىر قىسىم مورفولوگىيەلىك شەكىللەر : بىر قىسىم مورفولوگىيەلىك شەكىللەر دېگەندە ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك شەكىللەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ :

● پېئىللارنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى « - سا // - سە » ؛

● پېئىللارنىڭ شەرت رايى قوشۇمچىسى « - سا // - سە » گە

« مۇ » يۈكلىمىسىنىڭ ئۆلىنىشىدىن شەكىللەنگەن « - سىمۇ » ؛

● سۈپەتداش قوشۇمچىسى « - غان » غا ئورۇن كېلىش

قوشۇمچىلىرى « - دا // - دە » ۋە « - لا » يۈكلىمىسىنىڭ

ئۆلىنىشىدىن شەكىللەنگەن « - غاندىلا » ؛

● رەۋىشداش قوشۇمچىسى « - پ » غا « - لا » يۈكلىمىسىنىڭ

ئۆلىنىشىدىن ھاسىل بولغان « - پىلا » بىلەن ياردەمچى پېئىل « - قال - »

نىڭ « - قالماي » دېگەن بولۇشىمىزلىق رەۋىشداش شەكلى ياكى

« قالماس » دېگەن بولۇشسىزلىق سۈپەتداش شەكىلگە چىقىش كېلىدۇ -
لىش قوشۇمچىسىنىڭ ئۆلىنىشىدىن ھاسىل بولغان « قالماستىن »
نىڭ ئۆلىنىشىدىن شەكىللەنگەن « -پلا قالماي // قالماستىن » ؛

● سۈپەتداش قوشۇمچىسى « -غان » بىلەن ياردەمچى سۆز
« بىلەن » نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان « -غان بىلەن » .
بۇ خىل مورفولوگىيەلىك شەكىللەر تارماق جۈملىلىرىنى
بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلاپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .

② ئۇ ئەيۈ سوراپ ئۆيۈمگە كىرىسىمۇ ، مەن ئۇنى كەچۈرمەيمەن .

③ ئۇ قانداق بولسا ، مەنمۇ شۇنداق .

④ يېتەرلىك سۇ بولغاندىلا ، ئالدىن ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ .

⑤ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆگىنىشكىلا كۆڭۈل بۆلۈپ

قالماي ، يەنە بەدەن چېنىقتۇرۇشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك .

⑥ بىز ئالتە ئوغۇل مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن بىلەن ، كاتتىلارنىڭ

گەپلىرىنى كۆپ ئاڭلىغان .

⑦ ھاۋانىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى سۇ پارىنىڭ قېتىشىنى

ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنى يەر يۈزىگە يېقىن بولغان
جايدا لەيلىتىپ تۇرغان ھاسىل قىلىدۇ .

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيە -
لىك تۈرلىنىشكە باي تىل بولغاچقا ، بىر قىسىم باغلىغۇچىلار
تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيەلىك شەكىللەر
بىلەن ماسلىشىپ كېلىپ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلىدۇ .
ئەگەر مورفولوگىيەلىك شەكىللەر باغلىغۇچىنىڭ مەنىسىنى
ئىپادىلەپ بېرەلسە ، ئۇ ھالدا باغلىغۇچىنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ ،
مورفولوگىيەلىك شەكىللەر باغلىغۇچىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەپ
بېرەلمىسە ياكى باغلىغۇچى تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى
مورفولوگىيەلىك شەكىل بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسا ،
باغلىغۇچىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . مەسىلەن :

- ① ناۋادا ئىش ئوڭىدىن كەلمىسە ، كۈل بولۇپ كېتىمىز .
② ئۇ ئەكەلگەن ئوتۇنلار شۇنچە نۇرغۇن ئىكەنكى ، ئۇنى قويدىغان يەر تاپالمى قاپتۇ .

③ يا ئادەملەرنىڭ كۆزى قارىغۇ ، ياكى ئەمەلنىڭ كۆزى قارىغۇ .
مىسال ① دە ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى شەرت رايى قوشۇمچىسى « ناۋادا » باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش مەنە ئىپادىلىگەچكە ، « ناۋادا » باغلىغۇچىسىنى ئىخچاملاشقا بولىدۇ .
مىسال ② ۋە مىسال ③ تىكى « كى » ، « يا ؛ ياكى » باغلىغۇچىلىرىنى ئىخچاملاشقا بولمايدۇ . چۈنكى ئۇ باغلىغۇچىلار تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيەلىك شەكىللەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز .

③ ئورۇن تەرتىپى : ئورۇن تەرتىپىمۇ قوشما جۈملىنىڭ ھاسىل بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينايدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاسىتىلەرنىڭ بىرى . ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق باغلانغان قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكىلگە ۋە ئۆزىگە خاس ئاددىي جۈملە ئىنتوناتسىيەسىگە ئىگە بولىدۇ . يېزىقتا تارماق جۈملىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا پەش قويۇلىدۇ . مەسىلەن :
① ئۇ ئۆزىنىڭ كۈچلۈك قاناتلىرىنى سىلكىدى ، ئۆتكۈر تۇمشۇقى بىلەن چوقۇلىدى .

- ② خەلق ئادىل سوتچى ، خەلق ھۆكۈم چىقارسۇن .
③ بۇقا بوينىغا يىغار ، ئابدال قوينىغا (يىغار) .

4 . قوشما جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ پەرقى

1 . جۈملە قۇرۇلمىسىدىن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ . شۇڭا ، ئاددىي جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى يەشكەندە بىۋاسىتە ئېرىشكىلى بولىدىغان بىرلىك جۈملە بۆلەكلىرى بولىدۇ . قوشما جۈملە بولسا ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق تارماق جۈملىدىن تەشكىل تاپىدۇ . شۇڭا ،

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

قوشما جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسىنى يەشكەندە بىۋاسىتە ئېرىشكىلى بولىدىغان بىرلىك تارماق جۈملە بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۆز باغرىدا سانسىز ئاقىل - دانىشمەنلەرنى ، باتۇر - پالۋان -

لارنى ، ئادالەتپەرۋەر ، خەلقپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ئوغلانلارنى ئۆستۈردى .

② بۈكۈرەشتە غەلبە قىلغان شائىر ۋە باشقا مېھمانلار شۇنداق كۈلۈپ

كەتتىكى ، ئۇلار ئۇزاقتىن - ئۇزاققىچە ئۆزىنى باسالماي قېلىشتى .

2 . خەۋىرىدىن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە ھەرقانچە ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ بولسىمۇ ، ئۇنىڭ خەۋەر قىسمى بىرلا بولىدۇ . قوشما جۈملە ھەرقانچە ئاددىي بولسىمۇ ، يەنى تارماق جۈملىلىرى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانى ھەرقانچە ئاز بولسىمۇ ، ئۇنىڭ خەۋەر قىسمى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق بولىدۇ ، شۇنداقلا تارماق جۈملىلىرى ئاددىي جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ . قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر مەيلى تولۇق جۈملە بولسۇن ياكى تولۇقسىز جۈملە بولسۇن ، يۇقىرىقى شەرتنى ھازىرلىغان بولسىلا ، ئۇ ھامان قوشما جۈملە بولىدۇ . مەسىلەن :

① زور ئىش ماكانىمدىن ئادىشىپ قالماي دەپ بىرىنچى قېتىم كومپاسنى ، ۋەتەنگە يالماۋۇز - ئەجدىھالارنى كەلتۈرمەسلىك ئۈچۈن مىلتىق دورىسىنى ، ۋەتەن ئەۋلادلىرىمنى كۆيۈمچانلىق ، ۋاپادارلىقتا باقاي دەپ يىپەك كىيىم - كېچەكلەرنى ، ماكانىمنىڭ شان - شەرىپىنى تاغەبەدكچە ئۈنتۈلدۈرماي ، ئەۋلادلىرىمغا ئەڭ بۈيۈك تارىخىي تۆھپە قالدۇراي دەپ مىخ مەتبەئەنى ، قەغەزنى كەشىپ قىلغان . (ئاددىي جۈملە)

② ئىشلىسىڭ ، چىشلەيسەن . (قوشما جۈملە)

3 . ئىنتوناتسىيەسىدىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ . ئاددىي جۈملە بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ ، جۈملە ئاخىرىدا ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى توختاش بولىدۇ . قوشما جۈملىمۇ

بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيەگە ئىگە بولىدۇ ، جۈملە ئاخىرىدا ئاخىرلىشىش خاراكتېرىدىكى توختاش بولىدۇ . ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ، قوشما جۈملىنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىش ئاددىي جۈملىنىڭ جۈملە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىنىشقا قارىغاندا ئۇزۇنراق بولىدۇ .

4 . باغلىغۇچىلارنىڭ رولىدىن پەرقلىنىدۇ . ئاددىي جۈملە تەركىبىدىمۇ باغلىغۇچىلار بولىدۇ . ئەمما ، ئاددىي جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچىلار پەقەت تەڭداش بۆلەكلەرنى باغلاش رولىنىلا ئوينايدۇ ؛ قوشما جۈملە تەركىبىدىكى باغلىغۇچىلار بولسا تارماق جۈملىلەرنى باغلاش رولىنى ئوينايدۇ . قوشما جۈملىدە باغلىغۇچىلار ياكى بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملىدە ، ياكى بېقىندى تارماق جۈملىدە ، ياكى تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بىرىدە ۋە ياكى ھەممىسىدە ئىشلىتىلىشى مۇمكىن . ناۋادا باغلىغۇچىلار ئىخچاملانغان بولسا ، تارماق جۈملىنىڭ خەۋەر قىسمىدىكى مورفولوگىيەلىك شەكىللەردىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ دائىم ئۆز سۆزىنى تەمسىل بىلەن ياكى دېمەكچى بولغىنىغا ماس كېلىدىغان بىرەر ھېكايە بىلەن باشلايتتى .

② يا بىز دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يانجىمىز ، ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىلىغا ئاسىدۇ .

③ ئۆي بىساتلىرى كۆپ ئەمەس ، لېكىن تازا رەتلىك .

④ ئۇ كېچىسى سۇدىن قورقاتتى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇچلا قېنىم كۈندۈزى سۇ تۇتتى .

مىسال ① دە « تەمسىل » ، « دېمەكچى بولغىنىغا ماس كېلىدىغان بىرەر ھېكايە » دېگەن ئىككى بۆلەك « ياكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىپ ، « بىلەن » تىركەلمىسىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن . مىسال ② دە ئىككى تارماق جۈملە « يا ، ياكى » باغلىغۇچىسىنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق تەڭداش مۇناسىۋەتتە

ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن . مىسال ③ تە ئىككىنچى تارماق جۈملە « لېكىن » باغلىغۇچىسىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئالدىنقى تارماق جۈملىگە تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان . مىسال ④ تە ئىككى تارماق جۈملە « شۇنىڭ ئۈچۈن » باغلىغۇچىسىنىڭ ياردىمى بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلانغان .

قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ قانداق سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا كەلگەنلىكىگە ئاساسەن (ئەمەلىيەتتە قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى لوگىكىلىق مۇناسىۋەت ھېسابلىنىدۇ) ئاۋۋال تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا بۆلۈنىدۇ .

بىز بۇ ئىككى تىپتىكى قوشما جۈملىنىڭ كونكرېت تۈرلىرى ئۈستىدە توختىلىشتىن ئاۋۋال ئۇ ئىككى تىپتىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ چەك - چېگراسىغا (ئۇلارنى ئىككىگە ئايرىش ئۆلچىمىگە) مۇناسىۋەتلىك بولغان تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە ئالاھىدە چۈشەندۈرۈش بېرىپ ئۆتىمىز :

بىرىنچى ، بىز قوشما جۈملىنى تەڭداش قوشما جۈملە ۋە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دېگەن ئىككى چوڭ تىپقا ئايرىشتا ، جۈملىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدىغان خەۋەرنىڭ گىرامماتىكىلىق شەكلىنىڭ مۇكەممەل ياكى مۇكەممەل ئەمەسلىكىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلدۇق . ئەگەر قوشما جۈملە تەركىبىدىكى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن مۇكەممەل بولسا ، يەنى بارلىق تارماق جۈملىلەر مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولسا (چۈنكى ھەر بىر تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇكەممەل بولغاندىلا ، ئۇلار مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملە خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ) ، ئۇ تۈردىكى قوشما جۈملىلەرنى تەڭداش قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق .

ئەگەر قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇكەممەل بولسىمۇ ، يەنە بەزىلىرى مۇكەممەل بولمىسا ، ئۇ تۈردىكى قوشما جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق . چۈنكى ، خەۋىرى گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن مۇكەممەل بولمىغان تارماق جۈملىدە مۇستەقىل ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولمايدۇ ، ئۇ پەقەت خەۋىرى مۇكەممەل بولغان ھەمدە مۇستەقىل ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە تارماق جۈملىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ ھەمدە شۇ ئاساستىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . شۇڭا ، ئەنئەنىدە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ قارىلىپ كەلگەن سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردىن ھەرقايسى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولغانلىرىنى ھەمدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگىلىرىنى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق . ئەگەر بەزى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولسىمۇ ھەمدە ئۇ تارماق جۈملىلىرى ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن يەنە بەزى تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولمىسا ھەمدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىسا ، مۇنداق جۈملىلەرنى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارىدۇق .

ئىككىنچى ، بەزى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پەقەت گرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىنلا مۇكەممەللىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇلار ئوي - پىكىر بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولمىسا ، مۇنداق جۈملىلەرنى بېقىندى تارماق جۈملە بولىدۇ دەپ قاراپ ، ئۇنداق بېقىندى تارماق جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان قوشما جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرگۈزدۇق . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ماقالىسىنى كۆرۈشىڭىز كۆردۈم ، لېكىن ئۇنىڭدا نېمە نەرسە دېيىلگەنلىكىنى پەقەت چۈشىنەلمىدىم .

② سىز بۇ ئىشنى قىلىشقا ئىرادە باغلىغانىكەنسىز ، چوقۇم بىر باشقا ئاچىقىشىڭىز كېرەك .

بۇ ئىككى قوشما جۈملىدىكى ئالدىنقى تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى گەرچە گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار ئوي - پىكىرنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتە مۇكەممەللىككە ئىگە ئەمەس . چۈنكى ئوي - پىكىرنىڭ ئىپادىلىنىشى جەھەتتىن قارىغاندا ، ئۇلاردا ئوي - پىكىر تولۇق ئاياغلاشمىغان بولۇپ ، مىسال ① دىكى تارماق جۈملە ئۆزىگە قارىمۇ قارشى قويۇلغان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر جۈملىگە موھتاج بولسا ، مىسال ② دىكى تارماق جۈملە نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر تارماق جۈملىگە موھتاج . ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن قارىغاندا ، ئالدىنقى تارماق جۈملىلىرىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى قوشما جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بىلەن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئەمەس ، ئۇلارنىڭ خەۋىرى ئۇرغۇ ۋە خەۋەردىن كېيىنكى قىسقا تىنىشنىڭ ياردىمىدە كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولىدۇ .

ئۈچىنچى ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى ، تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى ، ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەر ئەنئەنىدە بىر تۇتاش ھالدا تەڭداش قوشما جۈملە دەپ قارىلىپ كەلگەن ، لېكىن بىز ئۇلارغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلدۇق ، يەنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت تۈرلۈك قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولۇپ ، تارماق جۈملىلىرىنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا ، بۇنداق جۈملىلەرنى تەڭداش قوشما

جۈملە تىپىغا كىرگۈزدۈق ، ئەگەر ئۇ تۆت تۈردىكى قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولسىمۇ ياكى ئۇ تارماق جۈملە مۇستەقىل ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن يەنە بەزى تارماق جۈملىلىرى ئۇنداق بولمىسا ، بۇنداق جۈملىلەرنى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىغا كىرگۈزدۈق .

تۆتىنچى ، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردىن خەۋىرى مۇكەممەل بولغان ۋە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە تارماق جۈملىلەرنى بېقىندۇرغۇچى جۈملە دەپ ئاتىدۇق (بۇ خىل جۈملىلەر ئەنئەنىدە باش جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ) ؛ خەۋىرى مۇكەممەل بولمىغان ۋە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغان تارماق جۈملىلەرنى بېقىنغۇچى جۈملە دەپ ئاتىدۇق (بۇ خىل جۈملىلەر ئەنئەنىدە ياكى بەزى كىتابلاردا ئەگەشمە جۈملە ياكى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ) .

بەشىنچى ، بەزىلەر يۈكلىمە ياكى رەۋىش دەپ قارىغان ھەم قاراۋاتقان بەزى سۆزلەرگە بىز پەرقلىق مۇئامىلىدە بولىدۇق ، يەنى ئۇلارنىڭ باغلىغۇچى رولىدا كەلگەن شەكلىنى يۈكلىمە ياكى رەۋىش دەپ ئولتۇرماي بىراقلا باغلىغۇچى دەپ ئاتىدۇق . چۈنكى ، بەزى سۆزلەر كونكرېت تىل شارائىتىغا قاراپ بەزىدە سۈپەت ، بەزىدە رەۋىش ، يەنە بەزىدە ياردەمچى سۆز تۈركۈملىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغىنىدەك ، بەزى يۈكلىمىلەر ياكى رەۋىشلەرمۇ بەزى تىل شارائىتىدا باغلىغۇچى سۆز رولىدا كېلىدۇ . بىز ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ باغلاش رولىدا كەلگەن شەكلىنى باغلىغۇچى دەپ ئاتىدۇق . چۈنكى ئۇلار شۇ جۈملىگە ئۆزىنىڭ يۈكلىمىلىك ياكى رەۋىشلىك سالاھىيىتى بىلەن ئەمەس ، بەلكى باغلىغۇچىلىق سالاھىيىتى بىلەن كىرگەن . مەسىلەن ، « دە » سۆزى ئەنئەنىدە يۈكلىمە دەپ قارىلىدۇ . توغرا ، ئۇ سۆز يۈكلىمە ، لېكىن ئۇ سۆز پەقەت جۈملە ئاخىرىدا كەلگەندىلا ،

تۈرلۈك ھېس - تۇيغۇ مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ ۋە يۈكلىمە ھېسابلىنىدۇ . ئالايلىق ، « سەن ئەمدىلا قوپۇپسەن - دە » دېگەن جۈملىدىكى « دە » يۈكلىمىدۇر . ئەمدى « مەن ئۇ يەردىن چىقىپ ئۆيگە كەلدىم - دە » ، ئونئالغۇ لېنتىسىنى يوشۇرۇپ قويدۇم « دېگەن جۈملىدىكى « دە » بولسا يۈكلىمە بولماستىن ، بەلكى باغلىغۇچىدۇر . چۈنكى ئۇ شۇ جۈملىدە ئىككى تارماق جۈملىنى ئۆزئارا باغلاپ كەلگەن ، ئۇنىڭ شۇ جۈملىدىكى رولى « ۋە » باغلىغۇچىسىنىڭ رولى بىلەن ئوخشاش .

§2 . تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوشما جۈملە تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى بارلىق تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋەرلىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇكەممەل بولىدۇ .

تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ، ئورۇن تەرتىپى (ئىنتوناتسىيە) ، كۆرسىتىش ئالماشلىرى ، قارشى مەنىلىك سۆزلەر ، پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشىسىز شەكىللىرى ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق - ئىنكار شەكىللىرى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ . شۇڭا ، تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئادەتتە تارماق جۈملىلىرىنى ئۆزئارا باغلايدىغان ۋاسىتىلەرگە ئاساسەن باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە (باغلانما تەڭداش جۈملە) ۋە باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە (يانداشما تەڭداش قوشما جۈملە) دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ .

1. باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۈملە باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە باغلىغۇچىلار مۇھىم سىنتاكسىسلىق ۋاسىتە ھېسابلىنىدۇ .

باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى باغلايدىغان باغلىغۇچىلارنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تىپقا بۆلۈنىدۇ :

1) بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ھەرقايسى تارماق جۈملىلەر بىرەر ئىش ياكى بىرەر ۋەقەنىڭ بىر قانچە تەرىپىنى ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1. « ۋە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئىككى تارماق جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئىككى تارماق جۈملىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ، كۆپ تارماق جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئاخىرقى تارماق جۈملىلىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① دەل - دەرەخلەر سارغايغان يوپۇرماقلىرىنى تاشلىماقتا ۋە ھاۋا كۈندىن - كۈنگە سوۋۇماقتا .

② ئۇنى ھېچكىم ئارتۇق يامانمۇ كۆرمەيدۇ ۋە كىشىنىڭ ئىچىنى پۇشۇرىدىغان ئىشلىرىنى كۆرگەندە زاڭلىق قىلىپ كۈلمەيمۇ تۇرالمىدۇ .

2. « ھەم » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئىككى تارماق جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئىككى تارماق جۈملىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ ، كۆپ تارماق

جۈملىلىك تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يېقىندا ئىلىك خانلار قۇرۇلتىيىنى ئاچماقچىمىز ھەم يەنە دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ مەرىكىسىنى ئۆتكۈزمەكچىمىز .

② سىرتتا بوران چىقىۋاتىدۇ ھەم يامغۇر يېغىۋاتىدۇ .

« ھەم » باغلىغۇچىسى تەكرار ئىشلىتىلسە ، ھەر بىر تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنى تەكىتلەش ۋە كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ . مەسىلەن :

سىمۋولىزم بىر خىل بەدىئىي شەكىل ، ئۇ ھەم بىزنىڭ رېئاللىقنى تەسۋىرلەش ئىستىكىمىزنى قاندۇرىدۇ ، ھەم رېئال چەكلەردىن ھالقىغان ئارزۇلىرىمىزنى قاندۇرىدۇ .

3 . « ھەمدە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەخلاقىمۇ قانۇنغا ئوخشايدۇ . ئومۇمۇ ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ ھەمدە جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تۇتىدۇ .

② بۇ يولدا ئۇ ۋاقىتنى تىزگىنلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆگىنىش ئۈنۈمىگىمۇ ئەھمىيەت بەردى ھەمدە قانداق ئۆگىنىش كېرەكلىكى ھەققىدە ئىزدەندى .

4 . « شۇنداقلا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① تەپەككۈر تىلىسىز ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ ، شۇنداقلا تەپەككۈرسىز تىلىمۇ بولمايدۇ .

② ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان زېمىن قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ توغۇنى ، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتى ، ھىندى مەدەنىيىتى ، پارس - ئەرەب مەدەنىيىتى ، گىرىك - رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىشىدىغان ئورتى ، جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان جاي .

5 . « شۇنىڭدەك » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ

گرامماتىكا

باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ .
مەسىلەن :

① مىقدار سۆزلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنە ۋە گىرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، بىز ئۇلارنى ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى دەپ ئېيتالايمىز ، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىلىدا بېشىلمەي كېلىۋاتقان بىر قىسىم مەسىلىلەرگە جاۋاب تاپالايمىز .

② ئاڭ — ماددىي دۇنيانىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ، ئادەم مېڭىسىدىن ئىبارەت يۈكسەك دەرىجىدە ئويۇشقان ماددىي ئەزانىڭ خىزمىتى ، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا رېئاللىقنى ئەكس ئەتكۈزۈشىدۇر .

6 . « شۇنىڭ بىلەن بىللە // بىرگە // بىر ۋاقىتتا »
باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇنىڭدىن 65 مىليون يىللار بۇرۇن يەر شارىدا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن كەسلەنچۈك تىپىدىكى ئۆمىلىگۈچى ھايۋان — دىنازاۋر تىۋاتتىن ئۇن — تىنىسىز يوقالغان ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەر شارىدىكى 70 پىرسەنت ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭمۇ نەسلى قۇرۇپ كەتكەن .

② ئىنقىلابىي غەيرەت ۋە ئىنقىلابىي قىزغىنلىق بولۇشى لازىم ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە (بىللە) جىددىي ئىلمىي پوزىتسىيەمۇ بولۇشى لازىم .

7 . « دە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇيۇك — تاقىنى دۈمبىسىگە ئارتتى — دە ، تاغ تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى .

② ئۇ قىزنىڭ ئۆزىگە تىكىلگەن يالقۇنلۇق كۆزلىرى ، كۈلۈمسىرەپ تۇرغان لەۋلىرىگە چەكسىز لەززەت ، ۋەھىمە ۋە تەشنىالىق بىلەن قارىدى — دە ، قىزىرىپ — ھودۇقۇپ قولىدىكى ئۈجمىنى قىزغا سۈندى .

8. « بىر تەرەپتىن ... ، (يەنە) بىر تەرەپتىن ... »
باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ھەر ئىككى
تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئانامنىڭ ئالدىدا بىر تەرەپتىن خىجىل بولمىدى ، يەنە بىر
تەرەپتىن كۆڭلۈمگە ئەندىشە چۈشۈپ ، تۈرلۈك گۇمانى خىياللارغا
بېرىلمىدى .

② بىر تەرەپتىن قار يېغىۋاتاتتى ، يەنە بىر تەرەپتىن بوران
چىقىۋاتاتتى .

③ دېھقانلار بىر تەرەپتىن يەر ھەيدىمەكتە ، بىر تەرەپتىن يەرگە
ئۇرۇق چاچماقتا .

بۇ باغلىغۇچىنىڭ « بىر ياقىدىن ... (يەنە) بىر ياقىدىن ... »
دېگەن ۋارىيانتى بار ، بۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە
بولىدۇ .

9. « جۈملىدىن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ
باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :
گۈزەردىكى دۇكانلاردىن ئۈچ - تۆتلا ئوچۇق ، جۈملىدىن ھەسەن
ئەلىمۇ پېرىم ئوچۇق دۇكىنى ئالدىدا تۇراتتى .

بىزىلەر بۇ باغلىغۇچىنى كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتنى
بىلدۈرىدۇ دەپ قارايدۇ . بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئۇ باغلىغۇچى
بىرىكتۈرگۈچىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ . چۈنكى ئۇ
باغلىغۇچىنى « شۇنىڭدەك ، شۇنداقلا ، ھەمدە » دېگەندەك
باغلىغۇچىلار بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

10. « مۇ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① مال ياخشى ، باھاسىمۇ ئەرزان .

② ئۇ ياش ، سالامەتلىكىمۇ ياخشى .

③ ئۇرۇسچىدا ناھايىتى ياخشى ، ئىنگىلىزچىسىمۇ بىلىدۇ .

11. « ئاڭغىچە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى

چى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئۆلگەندە ساندۇق سىلەرگە قالدۇ ، ئاڭغىچە بۇ ساندۇقنى ياخشى ساقلاڭلار .

② سىز تاپشۇرۇقلىرىڭىزنى ئىشلەپ تۇرۇڭ ، ئاڭغىچە بىز سىرتقا چىقىپ كىرەيلى .

③ ئۇلار ئۆيدە تاماق يەپ قېلىشتى ، ئاڭغىچە بىز باغقا چىقىپ ئايلىنىپ كىردۇق .

2) كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر قاتلاممۇ قاتلام چوڭقۇرلىشىپ بارىدىغان تەڭداش قوشما جۈملە كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىدە ئىپادىلىنىدىغان ئوي - پىكىرلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىش جەريانى باغلىغۇچىلارنىڭ رولى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . شۇڭا بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە باغلىغۇچى مۇھىم رول ئوينىيدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1 . « ھەتتا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ ، مەنە جەھەتتىن كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىدىن بىر قاتلام چوڭقۇرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :
① بۇنداق چاغلاردا زەرەپىخان قاقاقلاپ كۈلەتتى ، ھەتتا ناخشىمۇ غىشىپ قوياتتى .

② ئۇ ئۆيدىكى ھايۋانلىرى ، مەھەللىسىدىكى ھېلىقىدەك ئادەملىرى بىلەن ھەر يەر - ھەر يەرلەردە ماختىنىدۇ ، ھەتتا بىر قېتىم تاھىر يۈزىنىڭ شاڭخېيوسى بىلەن كىمىنىڭ مەھەللىسىدە قاغا جىقلىقى ھەققىدە سوقۇشۇپمۇ قالغان .

2 . « بولۇپمۇ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلى-

غۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بالىلار خۇشال ، بولۇپمۇ نۇرى تولىمۇ خۇشال ئىدى .

② پادىشاھلارنىڭ ئۆز ئارا مېھمان بولۇشۇپ ، بىر - بىرىنى ھۆرمەتلىشى تەڭدىشى يوق ئىشلاردىن بولىدۇ ، بولۇپمۇ ئەلنى باشقۇرۇپ ، پۇقراغا ئاتىدارچىلىق قىلىۋاتقان بىزلەر ئۈچۈن بۇ پەرز ھەم قەرز .

3 . « يەنە كېلىپ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھازىر ئايلىنىپ كېلىشكە بەك كېچىكتۇق ، يەنە كېلىپ يامغۇر يېغىۋاتىدۇ .

② قىزىق ئىش ، بۇنىڭ بالىسى راستتىنلا يىتۈپ كەتكەنمىدۇ ؟ يەنە كېلىپ بۇ كىچىككىنە يېزىدا - ھە ؟

4 . « ئۇنىڭ ئۈستىگە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سەن تېخى كىچىك ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەجرىبەڭمۇ يوق .

② خەلقىمىز يىلان بىلەن ئەجدىھانى ئوخشاش ئورۇندا قويۇپ بايان قىلغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يىلان بىلەن ئەجدىھاننىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ .

③ ھازىر بىر نېمە دەپىش قىيىن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز ئۇدە بېرىپ بولىدۇق .

5 . « ئۇنى (بۇنى) ئاز دەپ » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئاخىرقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان جاپانى يەتكۈچە تارتقان ، ئۇنى ئاز دەپ سەنمۇ ئۇنىڭغا مۇنداق قاتتىق قوللۇق قىلساڭ بولامدۇ ؟

② بىرنەچچە كۈندىن بۇيان ئۇدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ بىرمۇنچە ئۆيلەردىن تامچە ئۆتۈپ كەتكەنىدى ، ئۇنى ئاز دەپ بوران چىققىلى تۇردى .

3) تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەردە بىرنەچچە خىل ئىش ئايرىم - ئايرىم ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، شۇ ئىشلاردىن كەم دېگەندە بىرنى تاللىۋېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ .

1. « يا (يە) ، ياكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ھەر بىر تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ ، بەزىدە ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىخچاملىنىدۇ . مەسىلەن :

① بىرنەچچە كۈندىن بېرى يا گېلىمدىن تاماق ئۆتمەيدۇ ، يا ئۇيغۇم يوق .

② يا بۇ قىزىم مەڭلىك بالىدىن كۆڭلىنى ئۈزەلمىدى ، يا دادا بولغان كىشى قىزىنىڭ كۆڭلىنى دەيمىدى .

③ ياكى ماددا بىرلەمچى ، ياكى ئاڭ بىرلەمچى .

④ بۇ ئات يۇرت كاتتىلىرىنىڭ يا بېشىنى تىك قىلىدۇ ، يا بېشىنى ساڭگىلىتىدۇ .

⑤ بەلكىم ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرى چۆللەردە قاغجىراپ ياتقاندۇ ...

ياكى ئۇ بوتىلاقلىرىم غەرب ئانىسىنى ئىزدەپ بوزلاپ يۈرىدىغاندۇ ...

2. « نە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى تەكرار ئىشلىتىلىدۇ ، يەككە ئىشلىتىلمەيدۇ ھەمدە ئومۇمەن ئىنكار شەكىلىدىكى جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ شەھەردە ئۇنىڭ نە ئائىلىسى يوق ، نە ئۇرۇق - تۇغقىنى يوق .

② سىز دېگەن بۇ نەرسىنى نە كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدۇ ، نە قول بىلەن تۇتقىلى بولمايدۇ .

③ ھەسەنئاخۇن خوتۇنغا نە ئالىيالىمايدۇ ، نە قاپاق كۆتۈرۈپ قارىيالىمايدۇ .

3. « مەيلى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ ، بۇ باغلىغۇچى تەكرار ئىشلىتىلىدۇ ، يەككە ئىشلىتىلمەيدۇ ، بۇ باغلىغۇچى ئىشلىتىلگەن تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن بۇيرۇق رايىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سىز مەيلى ئوقۇڭ ، مەيلى ئوينىڭ ، بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ كارىمىز يوق .

② بۇرادەر ، مەيلى بالدۇر ئۆلەيلى ، مەيلى كېيىن ئۆلەيلى . مەيلى دۈشمەن قولىدا ئۆلەيلى ، مەيلى ئۆز ئەجلىمىز بىلەن ئۆلەيلى ، بەربىر ئۆلىمىز ئەمەسمۇ ؟

تەكرار ئىشلىتىلىدىغان بۇ باغلىغۇچىنىڭ بىرى بەزىدە « ياكى » باغلىغۇچىسى بىلەن ئالمىشىپ كېلىدۇ . لېكىن ئۇ چوقۇم « مەيلى ... ياكى ... » شەكلىدە كېلىدۇ ، ھەرگىزمۇ « ... ياكى ... مەيلى » شەكلىدە كەلمەيدۇ . بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر خىل ئىپادىلەش ئادىتى بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① كىچىك چاغلىرىمدا ئانام مەيلى ئۆي ئىشلىرىنى قىلسۇن ياكى باشقا ئىشلارنى قىلسۇن ، ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ بەرگۈم كېلەتتى .

② ئۇ يىغىنغا مەيلى سەن بار ياكى مەن باراي ، بەربىر ئوخشاش .

4. « بىر بولسا ... (يەنە) بىر بولسا ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچىمۇ تەكرار ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① بىزگە ئەمدى ئالدىغا مېڭىش خەتەرلىك ، بىر بولسا يۇقىرىدا قوغۇنچىغا ئۆتىدىغان يول بار ، بىز مۇز ئۈستىدىن ئەپلەپ مېڭىپ دەريادىن ئۆتۈپ قوغۇنچىغا كېتەيلى ، يەنە بىر بولسا ئارقىمىزغا يېنىپ خەلىپەم مەھەللىسى بىلەن ئارا ئۈستەڭگە بېرىپ قاسىم مىرانبىڭ ئۆيىگە بارايلى .

② ئۇ بىر بولسا سىنىپتا ، بىر بولسا ياتاققا كەتتى .

③ ئۇ بىر بولسا ئامباردا بار ، بىر بولسا خامانغا كەتتى .

5. « گاه (گاهى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ .
بۇ باغلىغۇچى ھەرقايسى تارماق جۈملىلەردە تەكرار ئىشلىتىلىدۇ .
مەسىلەن :

① ئۈرۈمچىنىڭ جۇدۇنلۇق پەسلى بولۇپ ، ھاۋا پات - پات
ئۆزگىرىپ ، گاه بوران چىقاتتى ، گاه يامغۇر ياغاتتى ، گاه قار
ئۇچقۇندايتتى .

② ئەلانۇر گاه ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ لېۋىنى چىشلەيتتى ، گاه
ئاغزىنى ئۆمەللەپ نېمىنىدۇر دېيىشكە تەمىشلەيتتى .

③ بۇلار گاهى دەريا بويىغا چىقىپ قالاتتى ، گاه قۇرۇق جاڭگال
ئىچىدە يۈرەتتى .

④ گاهى خۇدا بىلەن رۇسۇل ، گاه دۇتار بىلەن ئۇسسۇل .
« گاه » باغلىغۇچىسى « گاهىدا » شەكلىدە تەكرار
ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

گاهىدا مېھمان كېلىدۇ ماندا - پولىۋ ئەتكۈدەك ، گاهىدا مېھمان
كېلىدۇ يۈگۈرۈپ قويۇپ تەپكۈدەك .

6. « ھېلى ؛ بەزىدە ؛ بىر ؛ بىردە ؛ بىردەم ؛ بىر تۇرۇپ ؛
تۇرۇپ » دېگەندەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ
باغلىغۇچىلار ھەرقايسى تارماق جۈملىلەردە « ھېلى ... ،
ھېلى ... ؛ بەزىدە ... ، بەزىدە ... ؛ بىر ... ، بىر ... ؛ بىردە ... ،
بىردە ؛ بىردەم ... ، بىردەم ... ؛ بىر تۇرۇپ ... ، (يەنە) بىر
تۇرۇپ ... ؛ تۇرۇپ ... ، تۇرۇپ ... » شەكلىدە تەكرار
ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ھېلى ئۇنداق دەيسەن ، ھېلى مۇنداق دەيسەن ، قايسى گېپىڭ
راست سېنىڭ ؟

② ئۇ ئادەم خۇددى ئېسىنى يوقاتقانداك ھېلى ئۇنى دەيتتى ، ھېلى
بۇنى دەيتتى .

③ ئۇلار مېنى بىردەم قىينايتتى ، بىردەم ئاپتاپتا ئۆرە تۇرغۇزۇپ
قويايتتى .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

④ تۇرۇپ يولۇ يېمەن دەيسەن ، تۇرۇپ لەڭمەن يەيمەن دەيسەن ،
سەن زادى نېمە يېمەكچى ؟

⑤ بەزىدە ئۇ كېلىدۇ ، بەزىدە مەن بارمەن .

⑥ بىر تۇرۇپ ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىمەن دەيسەن ، بىر
تۇرۇپ تېخنىكومغا ئىمتىھان بېرىمەن دەيسەن ، زادى قانداق
قىلماقچى ؟

⑦ تاغدا ھاۋا بىردەم ئوچۇق بولىدۇ ، بىردەم تۇتۇق بولىدۇ .

⑧ سىرتتا ھۇۋىلىغان بوران بىردە تۆپە پەنجىرىنى تاراقلىتىدۇ ،
بىردە نېمىلەرنىندۇر تاملارغا ئۇرىدۇ .

بۇ باغلىغۇچىلار مەنىداش باغلىغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلارنى
ئومۇمەن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

4) قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش
قوشما جۈملە : ئالدىنقى تارماق جۈملىدە مەلۇم بىر پىكىر
ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئۇنىڭغا زىت
ياكى قارىمۇقارشى پىكىر بايان قىلىنىدىغان باغلىغۇچىلىق
تەڭداش قوشما جۈملە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى
باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل
تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر
تۆۋەندىكىدەك باغلىغۇچىلار ئارقىلىق باغلىنىدۇ :

1. « لېكىن ، ئەمما ، بىراق » باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق
باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچىلار كېيىنكى تارماق جۈملىدە كېلىدۇ ،
بۇ ئۈچ باغلىغۇچىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .
مەسىلەن :

① كۈز پەسلىنىڭ بۇنداق كۈنلىرى دېھقانلار ئۈچۈن تولمۇ
كۆڭۈللۈك ، لېكىن مۇختەر باي ئۈچۈن بۇ كۈز كۆڭۈلسىز باشلاندى .

② ئۆزىنىڭ ھەممە سىرىنى كىر داستانغا ياڭاق تەك بىرمۇ -
بىر تۆككەن بوۋايغا نەپىرتى بىلەن توڭلۇق قىلدى ، لېكىن ئۇ ئۆيىگە
چىقىپ رەمچىنىڭ دېگەنلىرىگە ئىقرار بولدى .

گىرامماتىكا

- ③ مەن سىزنىڭ بۇ ئىشىڭىزنى قوللايمەن ، ئەمما شەخسىي ئىشلىرىمغا ئارىلىشىشىڭىزنى خالىمايمەن .
- ④ كىشىلەر بىر ناتونۇش ئادەمنى كۆككە كۆتۈرۈشىدۇ ، ئەمما يېنىدىكى ئادەمنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشىگە يول قويمايدۇ .
- ⑤ شۇ پەيتتە ئىسھاق پىلىمونتى كۆتۈرۈپ ئۇچقاندەك يۈگۈردى ، بىراق تۈتەكلەر ئارىسىدىن ئۇچۇپ كەلگەن ئوقلار ئۇنى بىردىنلا توختىتىپ قويدى .
- ⑥ سۇ ئىچىش كېرەك ئىدى ، بىراق مۇشۇ تۇرقىدا ھېلىقى توختام سۇلارمۇ ئىسسىپ كەتتى .
- 2 . «ئەپسۇسكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :
- ① مېنىڭ سىزگە دەيدىغان بىر گېپىم بار ئىدى ، ئەپسۇسكى ئۇنى ئىزھار قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەن .
- ② ئەجەب ياخشى نەغمە قىلدى بۇلار ، ئەپسۇسكى ناخشىسىنى ئاڭلىيالمىدۇق .
- 3 . «ھالبۇكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئادەتتە كىتابىي تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :
- ① ئۇ قىزغىن كەيپىياتتا سۆزلىمەكتە ، ھالبۇكى ئۇنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى كۆڭلۈمنى غەش قىلدى .
- ② ئەتىياز كەلگىلى بىر ئايدىن ئاشتى ، ھالبۇكى ھاۋا تېخىچە ئىللىيدىغاندەك ئەمەس .
- 4 . «ۋاھالەنكى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئادەتتە كىتابىي تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ ھەم كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :
- ① ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەردە يېڭى يىل كېلىش بىلەنلا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىدۇ ، ۋاھالەنكى شىنجاڭدا بۇ چاغدا تېخى قاتتىق سوغۇق ھۆكۈم سۈرىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

② ئاۋغۇستنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېزىك كېسىلى دەھشەتلىك پەللىگە يەتتى ، ۋاھالەنكى ۋىراج ئابدۇرېشىتمۇ قۇتقۇزۇش جەريانىدا كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى .

5 . « شۇغىنىسى (شۇنىسى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىمىدە ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① دەيدىغاننىمۇ تازا دەۋالدىم ، شۇغىنىسى ئاقىۋىتى قانداق بولار كىننىڭ .

② ئۇ يىگىتقۇ ياخشى بالا ئىكەن ، شۇغىنىسى بەك ياۋاشتەك قىلىدۇ .

6 . « شۇنداقتىمۇ (شۇنداق بولسىمۇ) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىمىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ ئۇخلىيالماي چوڭقۇر خىياللارغا غەرق بولغانىدى ، شۇنداقتىمۇ ئارىلاپ بېشىنى قىيسايتىپ ھاجىپقا قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويايتتى .

② ئۇ بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشتە ئايالى ۋە بالىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇ قاينۇنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يۇرتداشلىرىغا يېقىندىن ياردەمدە بولدى .

7 . « ئەكسىچە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىمىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن ئۇنىڭغا بىرمۇنچە توغرا مەسلىھەتلىرىنى بەردىم . ئۇ ئەكسىچە مېنى ھاقارەتلەپ ، ماڭا قارا چاپلىدى .

② ئۇ بۇ ئىشتىن قورقۇپ كەتمىدى ، ئەكسىچە بۇنى شۇي دوتەيگە ياخشىچاق بولۇشنىڭ ئوبدان پەيتى دەپ ئويلىدى .

8 . « بەلكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى

باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتىكى مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالىدۇ (مۇكەممەل ئاددىي جۈملە شەكلىدە بولىدۇ) ھەم ئىنكار شەكلىدە كېلىدۇ . كېيىنكى تارماق جۈملە تەستىق شەكلىدە (بولۇشلۇق شەكلىدە) بولىدۇ . « بەلكى » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① جۇڭگودىكى قەدىمكى شەھەرلەر ئەر كىلىك ۋە دېموكراتىيەنىڭ مەنبەسى ئەمەس ، بەلكى مۇستەبىتلىكنىڭ قورغىنى ئىدى .

② مۇنۇ بىر پارچە ئالتۇن دادامنىڭ ماڭا قالدۇرغان مىراسى ئەمەس ، بەلكى تارىخنىڭ بىزگە قالدۇرغان مىراسى .

مۇشۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە « بەلكى » باغلىغۇچىسى قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ دېيىشتىكى ئاساسىمىز شۇكى ، ئۇ جۈملىلەردە « بەلكى » باغلىغۇچىسىنى « ئەكسىچە » باغلىغۇچىسىنىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسى بولۇشىمىز (ئىنكار) شەكلىدە ، كېيىنكى تارماق جۈملىسى بولۇشلۇق (تەستىق) شەكلىدە كېلىدۇ .

9 . « دېگەنبىلەن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى « لېكىن ؛ ئەمما ؛ بىراق » باغلىغۇچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ ، كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۆيىمىز يىراق ، دېگەنبىلەن قاتناش قولاي .

② بۇ يىل قۇرغاقچىلىق بولدى ، دېگەنبىلەن مەھسۇلات كېمەيىدى .

(5) سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : بىر تارماق جۈملىسى سەۋەبى ، يەنە بىر تارماق جۈملىسى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تەڭداش قوشما جۈملە سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1. « شۇڭا ، شۇڭلاشقا ، شۇنىڭ ئۈچۈن » باغلىغۇچىلىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ ئۈچ باغلىغۇچى مەنىداش باغلىغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ . بۇ باغلىغۇچىلار نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سايبىرنىڭ ئەل - جامائەت ئارىسىدا يۈز - ئابىرۇيى چوڭ ، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى خۇدادەك بىلىدۇ .

② بىز ھوقۇق ، ھاكىمىيەت ئېغىغا ئىگە بولالمايدۇق ، شۇڭا باشقىلارنىڭ باشقۇرۇشىنى ھاقارەت بىلمەيمىز .

③ ھازىر بىزدە ئوشۇق پۇل يوق ، بالام ، شۇڭلاشقا سېنىڭ قوزاغنى سويۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتىمىز .

④ ئوغۇتنى كۆپلەپ قويۇپ ، ئۇرۇقنى تاللاپ سايپىنى ، شۇڭلاشقا بىر مويەردىن مىڭ جىڭ ھوسۇل ئاپتۇ .

⑤ سىزنى بەك سېغىنىدىم ، شۇڭلاشقا كەلدىم .

⑥ ھۈنەرسىز ئادەم - مېۋىسىز دەرەخ ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن سىلەرگە ھۈنەر ئۆگىتىپ قوياي .

⑦ قار قاتتىق ياغدى ، شۇنىڭ ئۈچۈن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلمىدى .

2. « نەتىجىدە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① سېلىم بىلەن تۈركەنجى ئوغۇل ھىلاجقا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ، نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن مەملىكەت پارچىلىنىپ ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا توڭمەس ئۇرۇشلار باشلىنىدۇ .

② ئۇلار ئۆز ئارىخىنى خاتىرىلەپ مېڭىشنى ئۇنتۇغان ، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ شانۇ شاۋكەتلىك ئۆتمۈشى ئىنسانلارنىڭ يادىدىن ئاستا -

ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن .

3 . « بۇنىڭ (شۇنىڭ) نەتىجىسىدە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

15 - ئەسىرلەردىن كېيىن دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا دېڭىز قىرغاقلىرىغا ۋە قاتنىشى قولاي بولغان رايونلارغا يۆتكەلدى ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بارا - بارا ئۆتۈلۈش رايونىغا ئايلىنىپ قالدى .

4 . « بۇنىڭ (شۇنىڭ) بىلەن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① كۈندۈزى ئۆزىمىزنى يوشۇردۇق ، تۈندە يول يۈردۈق ، شۇنىڭ بىلەن سالامەت ھالدا يۇرتىمىزغا بېرىۋالدۇق .

② بۇنى كۆرگەن چوڭ ئاچىسى ھەسەت قىلىپ سىڭلىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن سىڭلىسىنىڭ روھى قۇشقا ئايلىنىدۇ .

5 . « چۈنكى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى سەۋەبىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ مېنى ياقتۇرمايدۇ ، چۈنكى ئۇ مېنى ھېلىقى ئەپەندىم بىلەن كۆرۈشتۈرمىدى .

② رەيھان قارىياغاچلىققا بارسلا ھېچ ئىش بولمىغاندىمۇ يامان گەپ تارقىلىشىنى بىلەتتى ، چۈنكى بۇ مەھەللىدە بۇ خىل گەپلەر مەزىزلىك تاماقنىڭ پۇرتقىدەك تېز تارقىلىدۇ ئەمەسمۇ !

6 . « سەۋەب (سەۋەبى) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى سەۋەبىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن پەشتۇا بەرمىدىم ، قاتتىق تىللىدىم ، سەۋەب ئۇ چاغدا « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ » نىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ، بىزنىڭ ئۆلۈپ - تىرىلىشىمىز بىلەن كارىڭىز بولمايدىغان بولۇپ قالغان .

② تۈنۈگۈن دەرسكە چىقالمىدىم ، سەۋەبى ئاغرىپ قالغانىدىم .

7 . « شۇ سەۋەبلىك (شۇ سەۋەبتىن) » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يىغىن ۋاقتى بېكىتىلمىگەندى ، شۇ سەۋەبلىك سىزگە ۋاقتىدا خەۋەر قىلالمىدۇق .

② ئۇنىڭ دادىسى ئىلگىرى قارىلانغان ، شۇ سەۋەبلىك ئۇ ھازىرغىچە خىزمەت تاپالمايۋاتىدۇ .

8 . « نېمىشقا دېگەندە » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى بەزىدە « نېمىشقا دېسە » ، « نېمىشقا دېسەڭ » ، « نېمىشقا دېسىڭىز » ، « نېمىشقا دېسەڭلار » ، « نېمىشقا دېسە » ، « نېمىشقا دېسەڭ » شەكىللىرىدىمۇ كېلىدۇ . بۇ باغلىغۇچى سەۋەبىنى ئىپادىلەيدىغان تارماق جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① مەن بۇ پىكىرگە قوشۇلمايمەن ، نېمىشقا دېگەندە ، بۇ چارە بۇ يەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ .

② ئەزالاردىن ئاغرىنىشقا ھەقىقىمىز يوق ، نېمىشقا دېسەڭ ، كوللېكتىپتىن ئۈمىد بولمىغاندىن كېيىن جان ساقلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ - دە !

6) ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : كېيىنكى تارماق جۈملە ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنى باشقا بىر نۇقتىدىن ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈپ ، تولۇقلاپ بايان قىلىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلىق تەڭداش

قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ .

1 . « يەنى » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ پىكىر - ئىستىدەكلەر كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە تىل شەكىلىستىر ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ ، يەنى كىشىلەر مېڭىسىدە تىل شەكىلىستىر ئىپادىلىنىدىغان تەييار پىكىر بولمايدۇ .

② ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش خەلق ئىگىلىكى پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ ، يەنى خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ .

③ خەلق ئىگىلىكى ئىلمىنى ئۆگەنگەندە ، باشقۇرۇشنىڭ پۈتۈن جەريانى توغرىسىدا چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ ، پۈتۈنلۈك بىلەن قىسمەنلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ ، يەنى خەلق ئىگىلىكى بىلەن تارماق ئىگىلىك ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ .

2 . « باشقىچە (قىلىپ) ئېيتقاندا // ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بۇ باغلىغۇچى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ياخشى ئەخلاق - پەزىلەت ئادەمنىڭ زىنىتى ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ياخشى ئەخلاق - پەزىلىتى يوق ئادەمنى ھەقىقىي ئادەم دېگىلى بولمايدۇ .

② بىز دۈشمەننى چوقۇم يېڭىمىز ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، دۈشمەن بىزنىڭ قولىمىزدا گۈم بولىدۇ .

7 (ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : ھەرقايسى تارماق جۈملىلەر مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە

كېلىپ ، ئارقىمۇ ئارقا ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتلەرنى ياكى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ئۇلانمىلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى جۈملىلەردىكى تارماق جۈملىلەر مۇئەييەن رەت تەرتىپى بويىچە كېلىدىغان بولغاچقا ، تارماق جۈملىلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپىنى ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ . بۇ خىل باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ :

1 . « ئاۋۋال ... ئاندىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئاۋۋال » باغلىغۇچىسى ، كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئاندىن » باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① بالام ، تامىقىڭنى يەۋالغىن ، ئاندىن مەن گەپ قىلىپ بېرىمەن .

② ئاۋۋال سەن مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلا ، ئاندىن سېنىڭ گېپىڭنى

مەن ئاڭلايمەن .

بۇ باغلىغۇچى بەزىدە « ئاۋۋال ... ئاندىن كېيىن ... » شەكلىدىمۇ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يۈرۈڭ ، ئۈجمە يەيلى ، ئاندىن كېيىن سورايدىغانلىرىم يار

تېخى .

② ئاۋۋال كېسەلنى يوقلاپ چىقايلى ، ئاندىن كېيىن تاماق يەيلى .

2 . « ئالدى بىلەن ... ئاندىن كېيىن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ . بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئالدى بىلەن » باغلىغۇچىسى ، كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا « ئاندىن كېيىن » باغلىغۇچىسى ئىشلىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلايلى ،

ئاندىن كېيىن ئۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويمايلى .

② ئالدى بىلەن بۇ يەردە سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كېرەك ،

ئاندىن كېيىن بېيىش توغرىسىدا سۆز ئاچساق بولىدۇ .
بۇ ئىككى باغلىغۇچى ئۆز ئارا مەنىداش باغلىغۇچىلار بولۇپ ،
ئۇلارنى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

بۇ باغلىغۇچىلاردىن ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا
كېلىدىغان « ئاۋۋال » ، « ئالدى بىلەن » دېگەن باغلىغۇچىلار
ئالدىنقى ۋە كېيىنكى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي -
پىكىر تەكىتلەنمىگەن ئەھۋال ئاستىدا ئىخچاملىنىدۇ . مەسىلەن :
① سەن دە ، ئاندىن مەن دەي .

② خەتنە تويىنى ئۆتكۈزۈۋالايلى ، ئاندىن كېيىن بىر گەپ بولار !

③ مەن گىمنازىيەنى تۈگىتىۋالاي ، ئاندىن كېيىن كۆرۈشەيلى .

3 . « دەسلەپ ... كېيىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق
باغلىنىدۇ . « دەسلەپ » باغلىغۇچىسى ئالدىنقى تارماق
جۈملىنىڭ بېشىدا ، « كېيىن » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق
جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ . مەسىلەن :

① دەسلەپ تاغلار قارا يەردە بىلەن ئورالدى ، كېيىن ئېگىز
دۆڭلەر غايىب بولدى .

② دەسلەپ تولىمۇ يات تۇيۇلغانىدى ، كېيىن ئاستا - ئاستا
ماسلىشىپ قالدىم .

4 . « باشتا ... ئەمدى ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق
باغلىنىدۇ . « باشتا » باغلىغۇچىسى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ
بېشىدا ، « ئەمدى » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ
بېشىدا كېلىدۇ ۋە بەزىدە ئۇ « ئاندىن » ياكى « كېيىن »
باغلىغۇچىسى بىلەن ئالمىشالايدۇ . مەسىلەن :

① باشتا گۈلنەسەننى ئاغزىڭغا ئالمايسەن ، ئەمدى ئاغزىڭدىن
چۈشۈرمەيسەن .

② باشتا مەن كىرەي ، ئاندىن سەن كىر .

5 . « ئاۋۋال ... ، ئارقىدىن ... » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق
باغلىنىدۇ . « ئاۋۋال » باغلىغۇچىسى ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بېشىدا ، « ئارقىدىن » باغلىغۇچىسى كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ .

① ئاۋۋال شۇجى يۇقىرىنىڭ ھۆججەتلىرىنى يەتكۈزدى ، ئارقىدىن مۇدىر مۇھىم سۆز قىلدى .

② ئاۋۋال گۈلسۈم كىرىپ كەلدى ، ئارقىدىن كامىلە كىردى . ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر تەكىتلەنمىسە ، « ئاۋۋال » باغلىغۇچىسى ئىخچاملىنىدۇ . ئەگەر كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ئىش - ھەرىكەت ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ئىپادىلىنىدىغان ئىش - ھەرىكەتكە ئۇلاپلا ئېلىپ بېرىلسا ، « - ئارقىدىن » باغلىغۇچىسىغا « لا » يۈكلىمىسى ئۇلىنىپ ، « ئارقىدىنلا » شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① شەرق يورۇدى ، ئارقىدىنلا ئاسماننىڭ يېرىمى چوغدەك قىزىل شەپقە پۈركەندى .

② چاقماق چېقىلدى ، ئارقىدىنلا يامغۇر چېلەكتە قۇيغاندەك يېغىشقا باشلىدى .

8) يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە : ئالدىنقى تارماق جۈملىلەردە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر كېيىنكى تارماق جۈملىدە يىغىنچاقلىنىدىغان ، خۇلاسىلىنىدىغان باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە يەكۈن مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر « دېمەك » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق ئۆز ئارا باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① لۇشۇن « مەن ئۆزۈممۇ ئەزەلدىن تەرجىمىدىن مەننەتدارمەن » دەپ تەرجىمان بولغانلىقىدىن پەخىرلەنگەن ، دېمەك ، تەرجىمە ئاشۇنداق پەخىرلىنەرلىك خىزمەت .

② ئۇنىڭدىن تېخىچە خەۋەر يوق ، دېمەك ، تېلېگرامما ۋاقتىدا يېتىپ بارمىغان .

③ تەپەككۈر جەمئىيەت ، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى ئوقۇم ، ھۆكۈم ۋە خۇلاسى قاتارلىق تەپەككۈر شەكىللىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتكۈزىدۇ ، تىل ئەنە شۇ تەپەككۈر شەكىللىرىنى سۆز ۋە جۈملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ ، دېمەك ، تەپەككۈر بىلەن تىل زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ .

2 . باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئورۇن تەرتىپى ۋە ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدىغان تەڭداش قوشما جۈملە باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەردە باغلىغۇچىلار بولمايدۇ ، تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر يا ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ، يا ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ، يا قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ، يا زىت سۆزلەر (بۇ پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشىسىزلىق شەكىللىرى بىلەن نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق - ئىنكار شەكىللىرىنى كۆرسىتىدۇ) ئارقىلىق ۋە ياكى ئوخشاش بىر خەۋەرنىڭ تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① قوڭغۇراق چېلىندى ، ئوقۇغۇچىلار سىنىپقا كىردى ، دەرس باشلاندى .

② پاكىت مۇنازىرىدىن ئۆستۈن تۇرىدۇ ، پاكىت — ئەڭ ياخشى گۇۋاھچى ، قېنى پاكىتقا قاراپ باقايلى .

③ مېنىڭ تېنىم ھايات ، روھىم ئۆلگەن .

④ ياخشى ئايال ياتنى ئۆز قىلىدۇ ، يامان ئايال ئۆزنى يات قىلىدۇ .

⑤ مەن چاشقاندىن قورقمايمەن ، پەقەت ئۇنى دەسسۈپتىشىمنى

قورقىمەن .

⑥ بىز باردۇق ، ئۇلار يارمىدى .

⑦ ئالتۇن يەردىن چىقىدۇ ، باتۇر ئەلدىن (چىقىدۇ) .

⑧ بۇ خىيال ئەمەس ، ھەقىقەت .

⑨ سازەندىلەر ناخشا ئېيتىۋاتاتتى ، ئۇسسۇلچىلار ئۇسسۇل ئوينىۋاتاتتى ، شائىرلار شېئىرلىرىنى ئوقۇۋاتاتتى .

يۇقىرىقى مىساللار ئىچىدە مىسال ① دىكى تارماق جۈملىلەر ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ، مىسال ② دىكى تارماق جۈملىلەر ئىنتوناتسىيەسى ئارقىلىق ، مىسال ③ ۋە مىسال ④ لەردىكى تارماق جۈملىلەر قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ، مىسال ⑤ ۋە مىسال ⑥ لەردىكى تارماق جۈملىلەر پېئىلنىڭ بولۇشلۇق - بولۇشىز شەكىللىرى ئارقىلىق ، مىسال ⑦ دىكى تارماق جۈملىلەر بىر خەۋەرنىڭ تەكرارلىنىشى ئارقىلىق ، مىسال ⑧ دىكى تارماق جۈملىلەر تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق - ئىنكار شەكىللىرى ئارقىلىق ، مىسال ⑨ دىكى تارماق جۈملىلەر ئوخشاش گىرامماتىكىلىق شەكىللەردىن تەركىب تاپقان خەۋەرلەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەن .

بىر قارمىققا باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر تۈزۈلۈشى ۋە مەنىسى جەھەتتىن باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ . چۈنكى ، بەزى باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ باغلىغۇچىلىرى ئېلىۋېتىلسە ، باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ھاسىل بولۇشى مۇمكىن . ئوخشاشلا بەزى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ ئارىسىغا باغلىغۇچىلار قويۇلسا ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە ھاسىل بولۇشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① قوڭغۇراق چېلىندى ۋە دەرس باشلاندى .

② قوڭغۇراق چېلىندى ، دەرس باشلاندى .

① سىزنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنىڭىز مەن ئەمەس ، ئۇچقۇن .

② سىزنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنىڭىز مەن ئەمەس ، بەلكى ئۇچقۇن .

گرامماتىكا

ئەمما ھەر قانداق بىر تەڭداش قوشما جۈملىنى مۇشۇ خىل شەكىلدە ئۆزگەرتىشكە بولىۋەرمەيدۇ . ئەگەر ئۆزگەرتىلسە ، ئىستىلىستىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە تەسىر يېتىدۇ ياكى جۈملىنىڭ مەزمۇنى ۋە قۇرۇلمىسى تامامەن ئۆزگىرىپ كېتىدۇ . مەسىلەن :

① تىغ يارىسى ساقىيار ، تىل يارىسى ساقىماس .

② تىغ يارىسى ساقىيار ، ئەمما (بىراق) تىل يارىسى ساقىماس . (X)

① بار سۆزلەيدۇ ، يوق كۆزلەيدۇ .

② بار سۆزلەيدۇ ، لېكىن يوق كۆزلەيدۇ . (X)

بۇ مىساللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە مۇستەقىل بولسا ، باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ . شۇڭا ، باغلىغۇچىلىق تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىنى پۈتۈنلەي ئوخشاش دېگىلى بولمايدۇ . باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ .

1) بىرىكتۈرۈش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ تۈردىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ياكى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە پەيدىنپەي يۈز بەرگەن ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئوي - پىكىرلەرنى بىلدۈرىدۇ . مەسىلەن :

① دەريا سۈيى جۇش ئۇرۇپ ئاقماقتا ، قۇشلار سايرىماقتا .

② ئەقىل - تەربىيەگە موھتاج ، ئىلىم - ئەخلاقىي پەزىلەتكە موھتاج ، شادلىق - تىنچلىققا موھتاج ، يېقىنلىق - مۇھەببەتكە موھتاج .

- ③ ئوغلى بارنىڭ ئۆزى بار ، قىزى بارنىڭ ئىزى بار .
④ ئىنتىزام — تەربىيە نەتىجىسى ، رېجىم — تەربىيە ۋاسىتىسى .
⑤ تاڭ ئاتتى ، يەر — جاھان يورۇشقا باشلىدى .
⑥ ئىشىك ئېچىلدى ، ئۆيگە ئاق چاچلىق بىر بوۋاي كىرىپ كەلدى .
⑦ ئىككىنچى قېتىم ئاتقاندىم ، بېشىغا قاتتىق تەگدى ، ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرگەن بويى ئورنىدىن ئىتتىك تۇردى .

⑧ سەككىزىنچى ئاينىڭ بىرى ، يەكشەنبە .

2. قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ تۈردىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىدىكى ئوي - پىكىرلەر بىر - بىرىگە قارشى قويۇلىدۇ .

بۇنداق باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەر ئىككىلا تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ ۋە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1. قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا قارشى مەنىلىك سۆزنىڭ بىرى ئالدىنقى تارماق جۈملىدە ، يەنە بىرى كېيىنكى تارماق جۈملىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇلارنىڭ ئۆيى چوڭ ، بىزنىڭ ئۆيىمىز كىچىك .

② ئەقىللىق ئاياللار ئۆزىنى ياخشى كۆرىدىغان ئەرلەرگە ياتلىق بولىدۇ ، ئەخمەق ئاياللار ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ئەرلەرگە ياتلىق بولىدۇ .

③ مېنىڭ تېنىم ھايات ، روھىم ئۆلگەن .

④ تېشى پال - پال ، ئىچى غال - غال .

⑤ ئوقۇغۇچىلار پۈتكۈزۈپ كېتىدۇ ، بىز قالغىمىز .

⑥ پادا باققاندا دوست ئىدۇق ، ياڭاق چاققاندا ئايرىلىدۇق .

2. يېنىنىڭ بولۇشلۇق ، بولۇشىز شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا ئىككى تارماق جۈملىدىكى يېنىدىن

تۈزۈلگەن خەۋەرنىڭ بىرى بولۇشلۇق شەكىلدە ، يەنە بىرى بولۇشىسىز شەكىلدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئۇ باي قىز بىلەن نامرات ئوغۇلنىڭ ئارىسىدا ئورتاق خۇشاللىق بولمايدۇ ، پەقەت پاجىئەلا بولىدۇ .

② سەن مېنى ئالمىغان ، مەن سېنى ئالغانمەن .

③ مەن بولىدۇ دېدىم ، ئۇ بولمايدۇ دېدى .

④ مەن كونا يېزىقنى ئوقۇيالايمەن ، يازالمىمەن .

⑤ بىز باردۇق ، ئۇلار بارمىدى .

3 . تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تەستىق - ئىنكار شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇنىڭدا ئىككى تارماق جۈملىدىكى تۇرغۇن سۆزدىن تۈزۈلگەن خەۋەرنىڭ بىرى تەستىق شەكىلدە ، يەنە بىرى ئىنكار شەكىلدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① زۆرۈرى پەرەز ئەمەس ، پاكىت .

② ئۇنى قۇتقۇزۇۋالغان مەن ئەمەس ، ئەلىشىر .

③ ئەقىل ياشتا ئەمەس ، باشتا .

بۇ تۈردىكى تەڭداش قوشما جۈملە كۈچەيتكۈچىلىك مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ئەمەس ، بەلكى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە . چۈنكى ، بىرىنچىدىن ، بۇنىڭدا « زۆرۈرى پەرەز ئەمەس ، پاكىت » دېگەن قوشما جۈملىنى « زۆرۈرى پەرەز ئەمەس ، بەلكى پاكىت » دېگەن شەكىلگە كەلتۈرۈشكە بولىمۇ ، لېكىن ئۇ جۈملىدىكى « بەلكى » باغلىغۇچىسىنىڭ كۈچەيتىش مەنىسى يوق ، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن « ھەتتا » ، « بولۇپمۇ » دېگەندەك باغلىغۇچىلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . ئۇ تۈردىكى جۈملىلەردىكى « بەلكى » باغلىغۇچىسى قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ . شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن « ئەكسىچە » باغلىغۇچىسىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

ئىككىنچىدىن ، ئۇ خىل قوشما جۈملىلەردىكى ئىككى تارماق جۈملىنىڭ بىرى تەستىق ، يەنە بىرى ئىنكار شەكلىدە بولىدۇ .

4 . ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① ئارپا - تېرىق ئاش ئىكەن ، ئۈنچە - مارجان تاش ئىكەن .

② بازاردا مىڭ كىشى ، كوڭۇلدە بىر كىشى .

③ چىراي دېگەن تويدا كېرەك ، مۇھەببەت بولسا كۈندە .

④ زامان زورنىڭ ، تاماشا كورنىڭ .

5 . قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ

تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

ياقىلار ئېتەك بولدى ،

ئېتەكلەر ياقا .

خانملار دېدەك بولدى ،

دېدەكلەر خانىم .

بۇ مىسالدا قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئۆزگەرتىلىش ئارقىلىقلا ئەمەس ، يەنە ئىستىلىستىكىلىق قارشى مەنىلىك سۆزلەر (ياقا - ئېتەك ؛ خانىم - دېدەك) قوللىنىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن .

6 . سوئال ئالماشلىرى ياكى كىشىلىك (شەخس) ئالماشلىرى

ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن . مەسىلەن :

① بىز كىم ؟ ئۇلار كىم ؟

② مەندە ئات - ئۇلاغ بار ، ئۇلاردا بولسا كۈچ بار .

③ مەن دېگەن مەن ، سەن دېگەن سەن .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى قوشما جۈملىلەرمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ :

① باشقىلار كەتكۈسى كەلگەندە كېتەتتى ، ئۇ بولسا بۇ يەردىن

كېتىشتىن بۇرۇن ھەممىنى پاكپاكىز يىغىشتۇراتتى .

② مۇشۇكىنىڭ پۇلى يوق ، بەزگە ئامراق .

③ بۇرىنىڭ تەڭ ئورتاق ، قاغىنىڭ دەرەخ ئۈچىدا .

④ پايدا - زىياننى قوغلىشىۋاتقىنىم يوق ، كۆزلەۋاتقىنىم ئادەم .

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەردە ئوي - پىكىرلەر بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى قويۇلۇپ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلىدۇ . ئىككىنچى تارماق جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ ئارتۇقچىلىقى كۆرسىتىلىدۇ . مەسىلەن :

① گۈزەل چىرايغا قىرىق كۈندە توپىدۇ ، گۈزەل ئەخلاققا قىرىق يىلدىمۇ توپمايدۇ .

② چىراي دېگەن توپدا كېرەك ، مۇھەببەت بولسا كۈندە كېرەك .

③ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇنداق باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدىكى بىر تارماق جۈملە سەۋەبىنى بىلدۈرسە ، ئىككىنچى تارماق جۈملە نەتىجىنى بىلدۈرىدۇ . سەۋەبىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە بىلەن نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىنىڭ ئورنى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن :

1 . « سەۋەبىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە — نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە » شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① يېقىندىن بېرى يامغۇر - يېشىن بولمىدى ، ئوت - چۆپلەر سارغىيىشقا باشلىدى .

② ئەتىگەندىن باشلاپ توختىماستىن يامغۇر ياغدى ، ئېرىقتىكى سۇلار تېشىپ كەتتى .

③ ئائىلەمدە بالا - چاقام كۆپ ، يۈكۈم ئېغىر ، پۇلغا موھتاج بولۇپ قالدىم .

2 . « نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە — سەۋەبىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملە » شەكلىدە كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ھەممە ئەيىب ئۆزىمىزدە ، ۋاقتىدا چارە كۆرمىدۇق .

② يىغىنغا قاتنىشالمايمەن ، تەييارلايدىغان دەرسلىرىم كۆپ .

③ سىلەردىن ئەنسىرىدۇق ، كەچ قالدىڭلار .

④ سىز ئۇنداق دېمەيسىز ، مەن سىزنى ياخشى بىلىمەن .

4) تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ خىل باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىنىڭ خەۋىرى سوئال يۈكلىمىسى « مۇ » نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئادەتتە ئىككىنچى تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى ئومۇمەن ئىخچاملىنىدۇ ، لېكىن خەۋەر قىسمىدىكى « مۇ » يۈكلىمىسى ئىككىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئىگىسىگە كۆچىدۇ . مەسىلەن :

① سىلەرنى بىز خەق ئوقۇتقانىمۇ ، رۇسلارمۇ ؟

② ئۇ بىچارىمۇ ، مەنمۇ ؟

③ ئۇ يىغىنغا ئابلىز بارامدۇ ، ئەلىشىرمۇ ؟

④ بۇ كېسەل ياخشى خاراكتېرلىكمۇ ، يامان خاراكتېرلىكمۇ ؟

5) ئىزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملە : بۇ خىل باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ ئىككىنچى تارماق جۈملىسى بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى مەلۇم بىر بۆلەكنى ياكى بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ كېلىدۇ . شۇڭا بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىنى مۇنداق ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

1 . ئىككىنچى تارماق جۈملىسى بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ .

a . ئىككىنچى ئىزاھلاپ كېلىدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملە تەركىبىدە ئالماش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىككىنچى تارماق جۈملە ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ . ئادەتتە بۇ خىل ئىككى « بىر نەرسە » ، « شۇ نەرسە » ، « ھەممە نەرسە » سۆزلىرى ئارقىلىق كېلىدۇ . بەزىدە ئىزاھلانغۇچى سۆز (ئىككى) چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

گرامماتىكا

- ① بىر نەرسە ھەممىنى بەلگىلەيدۇ : ئېرىنمەي ئەمگەك قىلىش .
- ② بىزگە (شۇ نەرسە) مەلۇم ، چېلىشىسىز كۈن تۇرمۇش ئەمەس .
يەنە بەزىدە بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان سۆز (ئىگە) ئىككىنچى تارماق جۈملىدە (ئىزاھلىغۇچى تارماق جۈملىدە) « ئۇ بولسىمۇ » سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :
① مېنىڭ بىرلا ئارزۇيۇم بار ، ئۇ بولسىمۇ ئىككىڭلارنى بىر - بىرىڭلارغا چېتىپ قويۇش .
- ② مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا ، ئۆستىخان - سۆڭەك ، قورال - جابدۇق ۋە قەبىرە - كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق دەلىل - پاكىت بار ، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تىلىدۇر .
- b . خەۋەرتى ئىزاھلاپ كېلىدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان خەۋەر ھەرخىل پېئىللار (ئېيت - ؛ ياز - ؛ بەر - ؛ كۆر - ؛ ئاڭلا - ؛ ئەسلە - ؛ ئويلا - ؛ بىل - ؛ ھەيران بول - ...) ياكى « شۇنداق » ، « شۇ » ، « مۇنداق » ئالماشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :
① ئەركىن توغرا ئېيتىدۇ : مەقسەتلىك ئىشلەشنى ئۈگىنەيلى .
② ئەمدى بىلىدىم ، ئۇلار بىزگە تەڭ بولالمايدىكەن .
③ ساڭا مەسلىھەتتم شۇ ، بۇنىڭدىن كېيىن دەرس تاشلىما .
④ بىزنىڭ ئىشىمىز شۇنداق ، ئەتىگەن كېلىپ ، كەچ كېتىمىز .
- c . تولدۇرغۇچىنى ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان تولدۇرغۇچى « شۇنى » ، « بۇنى » ، « شۇ نەرسىنى » ، « بۇ نەرسىنى » ، « بىر نەرسىنى » قاتارلىق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ ، كېيىنكى تارماق جۈملىدە ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ . مەسىلەن :
① شۇنى ئېنىق بىلىۋال ، بىلىم ئېلىش - يېڭىنە بىلەن قۇدۇق قېزىش .
② ئۇ بىر نەرسىنى ياخشى بايقىدى : ھەممە ئادەم مۇئەللىمگە ھۆرمەت قىلاتتى .

d. ئېنىقلىغۇچىنى ئىزاھلايدۇ ، بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان ئېنىقلىغۇچى « شۇنداق » ، « شۇ » ئالماشلىرى ياكى « بىر » سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① بۇ شۇنداق گۈل ، قىشتىمۇ ، يازدىمۇ ئېچىلىۋېرىدۇ .

② بىر ئادەمنى كۆردۈم ، بويى قارىغايىدەك .

e. ھالەتنى ئىزاھلايدۇ . بۇنىڭدا بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئىزاھلانغۇچى ھالەت « شۇنداق » ، « ئۇنداق » ، « ئاشۇنداق » ئالماشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . مەسىلەن :

① بىز شۇنداق ئىشلەيمىز : ھەممىمىز بىرىمىز ئۈچۈن ، بىرىمىز ھەممىمىز ئۈچۈن .

② ئۇ شۇنداق سېمىز ، ئىككى كىشىلىك ئورۇنغا ئاران سىغىدۇ .

2. ئىككىنچى تارماق جۈملە بىرىنچى تارماق جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ ، تولۇقلاپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەركىن سۆزىدە تۇردى : كېرەك نەرسىلەرنى شۇ كۈنىلا يەتكۈزۈپ بەردى .

② كۆرسەتشلەر خوشلاشماقتا : بەزىلىرى شەھەردە قالماقچى ، بەزىلىرى يېزىغا كەتمەكچى .

③ تىل تىغىدىن ئۆتكۈر ، ئەجدادلارنىڭ بۇ گېپىگە ئىشەن .

بۇ خىل ئىزاھلىق تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ ئىككىنچى تارماق جۈملىسىدە بەزىدە « بۇ » ، « شۇ » ، « ئۇ » ئالماشلىرى بولىدۇ . مەزكۇر ئالماشلار مەنە جەھەتتىن بىرىنچى تارماق جۈملىدىكى ئوي - پىكىرنىڭ ئورنىغا ئالماشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① ئەركىن مەھەللىگە كېتىپتۇ ، بۇ راستمۇ ؟

② مەقسىتىمىز ئەمەلگە ئاشسۇن ، گەپ شۇنىڭدا .

③ ئاچنىڭ ئاچچىقى يامان ، بۇنى بىلىپ قوي .

§3 . بېقىندىلىق قوشما جۈملە

تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوشما جۈملە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىندىلىق قوشما جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن بېقىنغۇچى جۈملىدىن تەركىب تاپىدۇ .

بېقىنغۇچى جۈملىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدىغان ، خەۋىرى گرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولغان ، يەنى گرامماتىكا جەھەتتىن تولۇق شەكىللەنگەن (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا) تارماق جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىندۇرغۇچى جۈملە ئاددىي جۈملىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ .

بېقىندۇرغۇچى جۈملىگە بېقىنىپ كېلىدىغان ، خەۋىرى گرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىن مۇكەممەللىككە ئىگە بولمىغان ، يەنى گرامماتىكا جەھەتتىن تولۇق شەكىللەنمىگەن ياكى تولۇق ئاياغلاشقان خەۋەر شەكلىگە ئىگە بولمىغان تارماق جۈملە بېقىنغۇچى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بېقىنغۇچى جۈملىدە ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بولمايدۇ .

ئۇيغۇر تىلىدا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ كەيى-نىدە ، بېقىنغۇچى جۈملە بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ . بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ باغلىنىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

1) شەرتلىك مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بۇ خىل بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىنغۇچى جۈملىسىدە بىر خىل شەرت ياكى بىر خىل پەرەز ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىدە شۇ خىل شەرت ياكى شۇ خىل پەرەز ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغان نەتىجە بايان قىلىنىدۇ . شەرتلىك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكى شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ :

1. ... سا // سە (لا) ، ... مەسىلەن :

① سەن چىقىپ كەتسەڭ ، مەن ئۇخلايمەن .

② يامغۇر ياغسا ، يەر ھۆل بولىدۇ .

③ سېنىڭ ئېيتقىنىڭ توغرا بولسا ، بىز تۈزىتىمىز .

2. ... غاندىلا ، ... مەسىلەن :

① مۇشۇ دەريادىن كېسىپ ئۆتكەندىلا ، ئاندىن تاشكۆۋرۈك يېزىسىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ .

② تىرىشىپ ئۆگەنگەندىلا ، ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ .

3. مەيلى ... مەيلى (ياكى) ... ، مەيلى ... سىمۇ (سۇن) ... ، مەيلى ... سوئال ئالماش ... سۇن ، ... مەسىلەن :

① مەيلى كادىر ياكى ئامما بولسۇن ، ھەممىسى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن غىزىدىشى كېرەك .

② مەيلى قىيىنچىلىق قانچە چوڭ بولسۇن ، بىز ئۇنى چوقۇم يېڭىمىز .

4. ئەگەر (ناۋادا ؛ مۇبادا) ... - سا // سە ، ... مەسىلەن :

① ئەگەر ئۇ يەردە بولمىسا ، سىز ئېيتقان ئاشۇ يەرگە بېرىپ

باقايلى .

② ئەگەر قوشۇلساڭلار ، ئەتە تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يولغا چىقىمىز .

5. ئەگەر ... غاندا ، ... مەسىلەن :

① (ئەگەر) بۇ خىزمەتنى ئورۇنلىمىغاندا ، باشقا خىزمەتلەرگە

تەسىر يېتىدۇ .

② سۇ مىقدارى مۇۋاپىق بولغاندا ، شالدىن ھوسۇل ئالغىلى

بولىدۇ .

6. ئەگەر (مۇبادا) ... دىكەن (يىكەن) ، ... مەسىلەن :

① ئەگەر ئۇ بالامغا چېقىلىدىكەن ، مەن ئۇنى ھەرگىز بوش

قويۇۋەتمەيمەن .

② يامان ئادەتلەرگە رەددىيە بەرمەيدىكەنمىز ، ئۇنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىگە يول ئېچىپ بەرگەن بولىمىز .

7 . ئەگەر ... سىدى (-سا//سە + ئىدى) ، ... مەسىلەن :

① ئەگەر ئۇ ئۆزى بىر ناخشا ئېيتىپ بەرگەن بولسىدى ، ئۇ چاغدا تېخىمۇ قىزغىن كەيپىيات شەكىللەنگەن بولاتتى .

② ئۇ مېنىڭ ئۇ تەلىپىمگە قوشۇلسىدى ، مەن ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆمۈر بويى خىزمەت قىلغان بولاتتىم .

8 مەخۇچە ، ... ئىنكار شەكىللىك خەۋەر . مەسىلەن :

① جاھانگىرلىك يوقالمىغۇچە ، ئۇرۇش خەۋپى توڭمەيدۇ .

② جاپا تارتمىغۇچە ، ھالاۋەت يوق .

9 -ماي//مەي (تۇرۇپ) ، ئىنكار شەكىللىك خەۋەر .

مەسىلەن :

① قوڭغۇراق چېلىنماي (تۇرۇپ) ، دەرس باشلانمايدۇ .

② ئادەتتە شۇجىنىڭ ئالدىدىن ئۆتمەي تۇرۇپ ، مۇدىر پوزىتسىيە

بىلدۈرەلمەيتتى .

10 . كىم ... -سا//سە ، شۇ ... مەسىلەن :

① كىم ئەلاچى بولسا ، شۇ مۇكاپات ئالىدۇ .

② كىم قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا ، شۇ قانۇنىي جازاغا تارتىلىدۇ .

11 . نېمە ... -سا//سە ، شۇ ... مەسىلەن :

① سىزگە نېمە كېرەك بولسا ، شۇ نەرسە بار .

② ئۇ نېمىنى يەيمەن دېسە ، شۇنى ئېتىپ بېرەتتىم .

12 . قايسى ... -سا//سە ، شۇ ... مەسىلەن :

① قايسى يارىسا ، شۇنى ئالىمىز .

② كىتوخانىدا قايسى كىنو بولسا ، شۇنى كۆرىمىز .

13 . قانچە ... -سا//سە ، شۇنچە ... مەسىلەن :

① قانچىلىك بىلىشك ، شۇنچىلىك دە .

② بۇ قوينى قانچە پۇل دېسە ، سىز شۇنچە پۇلغا ئالامسىز ؟

14 . قانداق ... سا//سە ، شۇنداق ... مەسىلەن :

① قانداق ئىشلىگىن دېگەن بولسا ، شۇنداق ئىشلىدىم .

② قانداق يازغۇڭ بولسا ، شۇنداق ياز .

15 . قاچان ... سا//سە ، شۇ چاغدا ... مەسىلەن :

① ئۇ مېنى قاچان كەل دېسە ، مەن شۇ چاغدا بارىمەن .

② سەن قاچان ئىشلەپ بولساڭ ، مەنمۇ شۇ چاغدا ئىشلەپ بولىمەن .

16 . نە ... سا//سە ، شۇ يەر ... ؛ قەيەر ... سا//سە ،

شۇ يەر ... مەسىلەن :

① نەدىن كەلگەن بولساڭ ، شۇ يەرگە كەت .

② قەيەردە ھەل قىلىنمىغان زىددىيەت بولسا ، شۇ يەردە مەسىلە

بار .

2) قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە :

بېقىنغۇچى جۈملىسىدە بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىدىكى ئوي -

پىكىرگە قارشى ئوي - پىكىر قويۇلىدىغان بېقىندىلىق قوشما

جۈملە قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

دەپ ئاتىلىدۇ . قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما

جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ :

1 سىمۇ ، ... مەسىلەن :

① بىلىملىكلەر ئۆلىسىمۇ ، نامى ئۆلمەيدۇ .

② ئۇلار قانچە ئىتتىرىسىمۇ ، ھارۋا قوزغالمايدۇ .

2 . گەرچە ... سىمۇ ، (لېكىن) ... مەسىلەن :

① ئۇ گەرچە كۆرۈمىسىز رەك بولسىمۇ ، ئادەمنى ئۆزىگە بەك جەلپ

قىلىۋالاتتى .

② گەرچە ئۆزىڭىزنى كۆرمىگەن بولساقمۇ ، لېكىن باشقىلاردىن

سىزنىڭ تەرىپىڭىزنى كۆپ ئاڭلىغان .

③ مەن ئۈچۈن ئۇ ئۆز ھاياتىنى تەقدىم قىلالايدۇ ، گەرچە مەن

پاكىستانلىق ، ئۇ ھىندىستانلىق بولسىمۇ .

3 . . . //سا-سە ، ئەكسىچە . . . مەسىلەن :

① مەن ياخشى نىيەت بىلەن ئىشنىڭ جەرياننى سىزگە چۈشەندۈرسەم ، ئەكسىچە سىز قاراپ تۇرۇپلا ماڭا تۆھمەت قىلىۋاتىسىزغۇ ؟

② مەن ئۇنىڭغا بىرمۇنچە توغرا مەسلىھەتلەرنى بەرسەم ، ئەكسىچە ئۇ مېنى ھاقارەتلەپ ، ماڭا قارا چاپلىدى .

4 . . . غاندىمۇ ، . . . مەسىلەن :

① ئۇ كۆڭۈل بۆلگەندىمۇ ، ئۆزۈڭ كۈچىمىسەڭ بولمايدۇ .

② قىيىنچىلىق بولغاندىمۇ ، ئانچە چوڭ بولمايدۇ .

5 . . . غان تەقدىردىمۇ ، . . . مەسىلەن :

① ئۇنىڭ نىيىتى توغرا بولغان تەقدىردىمۇ ، كۈچى يەتمەيدۇ .

② سەن ئۇنى ئىزدەپ بارغان تەقدىردىمۇ ، ئۇ ھەرگىز قوشۇلمايدۇ .

6 . . . غان بىلەن ، . . . مەسىلەن :

① بەزى ئىشلارنى سىز قىلالىغان بىلەن ، مەن قىلالمايمەن .

② ئۇ بارىمەن دېگەن بىلەن ، تەشكىل ئۇنىڭ بېرىشىغا

قوشۇلمايدۇ .

7 . . . غان بىلەنمۇ ، . . . مەسىلەن :

① سەن ئۇنىڭغا ئۈچ يۈز ئاتىمىش كۈن قارىغىنىڭ بىلەنمۇ ،

خەقنىڭ ھويلىسىدىكى نەرسە سېنىڭ ھويلاڭغا ئۇچۇپ چۈشمەيدۇ .

② ئۇ كەلگەن بىلەنمۇ ، مەسىلە ھەل بولمايدۇ .

8 . . . غۇ . . . ، لېكىن . . . مەسىلەن :

① ئۇغۇ باردى ، لېكىن سەن بارمىدىڭ .

② ئابلىز ماتېماتىكىدىغۇ ياخشى ، لېكىن ئەدەبىياتتا بەك ناچار .

9 . . . نى (غۇ) سۈپەت ياكى پېئىللىق خەۋەر ، لېكىن

(ئەمما ، بىراق) . . . مەسىلەن :

① ئۇ ئادەمنىڭ كۆڭلىنىڭ ياخشىلىقىغۇ ياخشى ، لېكىن مەجەزى

بەك چۈس .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

② ئۇنىڭ بويىنىڭ ئېگىزلىكىگە ئېگىز ، ئەمما ھەرىكىتى بەك ئاستا .

③ ئۇنىڭ ماقالىسىنى كۆرۈشنى (غۇ) كۆردۈم ، لېكىن ئۇنىڭدا نېمە نەرسە دېيىلگەنلىكىنى پەقەت چۈشىنىۋالدىم .

④ ئۇ يەرگە بېرىشنى (غۇ) باردىم ، لېكىن ئۇ يەردە ئۇزاق تۇرمىدىم .

10 ... سىمۇ مەيلى ، لېكىن ... مەسىلەن :

① دەرياغا سەكرەپ ئۆلسەڭمۇ مەيلى ، (لېكىن) ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۇنداق ئىپلاس ئەسكەرلەردىن بولما .

② ئەپەندىم ، باھاسى قىممەت بولسىمۇ مەيلى ، ئازراق گۈرۈچ سېتىپ بەرسىڭىزلا بولىدۇ .

11 ... سىغۇ مەيلى (بولىدۇ) ، لېكىن ... مەسىلەن :

① بۇ كۈنلەردە يامغۇر ياغسىغۇ مەيلى ، لېكىن مۆلدۈر چۈشمەسە بولاتتى .

② سىز بۇ ماشىنىغا چىقىشىڭىزغۇ بولىدۇ ، لېكىن ئۆزىڭىزلا چىقىشىڭىز كېرەك .

12 ... يۇ (ئۇ) ، خەۋىرى ئىنكار شەكىللىك سوئال جۈملە . مەسىلەن :

① ئالىم يۇ يەردە ئولتۇرسا يولىدىكىنۇ ، مەن ئولتۇرسام بولمامدىكەن ؟

② ناھىيەدىكى يىغىنغا قىسمەت چورۇق بارىدۇ - يۇ ، مەن نېمىشقا بارمايمەن ؟

13 ... يۇ (ئۇ) ، (لېكىن) ... مەسىلەن :

① توۋا ، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرىمىز دەيدىكەنۇ ، (لېكىن) ئۆزى خىيانەتنىڭ چوڭىنى قىلىدىكەن .

② ئەپيۈنكەشلەرنى ئاتىدىكەنۇ ، ئۆزى پۇرقىرىتىپ چېكىدىكەن .

③ مۇسۇلمانمىز ، شەخسكە چوقۇنمايمىز دېيىشىدۇ - يۇ ، (لېكىن) شۇنداق قىلغانلارنى سىغدۇرالمىدۇ .

④ ئاتلار تېپىرلايتتى - يۇ ، (لەپكىن) لايغا بولۇشىغا پاتقان ھارۋا ئورنىدىن مىدىرلىمايتتى .

⑤ ئېشىكىڭىز ياخشىكەنۇ ، بىراق قۇيرۇقى يوق ئىكەن .

14 ئەمەس ، بەلكى ... مەسىلەن :

① مەن سىزنى خىزمەتچى نامىدىن ئەمەس ، بەلكى بىر دوست سۈپىتىدە تاماققا تەكلىپ قىلىسام بولامدۇ ؟

② ئات پۇرقۇپ - پۇرقۇپ ئېرىقلارنى ئاتلىغان پېتى مەھەللىگە ئەمەس ، (بەلكى) مەھەللىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى قارىياغاچلىققا قاراپ ئۇچقاندەك يۈگۈردى .

15 ئۇ (بۇ) ياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ... مەسىلەن :

① ئۇ ئوچ دۈي پايدا ئېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە ئون مىڭ يۈەندىن كۆپرەك زىيان تارتقاندۇ .

② ئۇ ئاچچىقلىنىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىچە كۈلۈپ كەتتى .

16 يوق ، (بەلكى) ... مەسىلەن :

① بۇ ئىشتا ئۇ بىزنى تەقدىرلىمەكتە يوق ، بەلكى تەنقىدەپ كەتتى .

② سىز ئۇنىڭدىن ئەپۇ سورىماقتا يوق ، ئۇ سىزدىن ئەپۇ سورامدۇ تېخى ؟

17 دەپسە ، ... مەسىلەن :

① بۆكىنى ئەكەل دەپسە ، بېشىنى ئەكەپتۇ .

② ئادىلىنى كەل دەپسەم ، سەن كەپسەنغۇ ؟

قارمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، قارىمۇقارشى مۇناسىۋەتتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە كېيىنكى تارماق جۈملىنىڭ (بېقىندۇرغۇچى جۈملىنىڭ) خەۋىرى مۇكەممەل بولىدۇ ، يەنى ئۇ قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىۋېلىنسا ، ئاددىي جۈملە بولالايدۇ ، ئالدىنقى تارماق جۈملىنىڭ (بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ) خەۋىرى تۈزۈلۈش جەھەتتە مۇكەممەل

بولمايدۇ ، ئۇنى شۇ قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىپ ئېلىپ ئاددىي جۈملە قاتارىدا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ . قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بارلىق تارماق جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى مۇكەممەل بولىدۇ . شۇڭا ھەرىر تارماق جۈملىنى قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىپ ئېلىپ ئاددىي جۈملە قاتارىدا ئىشلەتكىلى بولىدۇ .

3) سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بېقىنغۇچى جۈملىسى سەۋەبى ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە بېقىنغۇچى جۈملە ئالدىدا ، بېقىندۇرغۇچى جۈملە كەينىدە كېلىدۇ .

سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىنغۇچى جۈملىسى (سەۋەبى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىسى) ئاددىي جۈملە بولالمايدۇ ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى (نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىسى) ئاددىي جۈملە بولالايدۇ . سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە بولسا سەۋەب بىلەن نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان تارماق جۈملىلەرنىڭ ھەر ئىككىسى ئاددىي جۈملە بولالايدۇ .

سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 غاچقا ، ... مەسىلەن :

① جەڭ توختىماي داۋام قىلغاچقا ، پۈتۈن شەھەر غىس - تۈتەك بىلەن قاپلانغانىدى .

② سەن ئاممىغا ئىشەنمىگەچكە ، ئاممىمۇ ساڭا ئىشەنمەيدۇ .

③ ئۇ بارمىغاچقا ، مەنمۇ بارمىدىم .

2 يەردە ، ... ؟ مەسىلەن :

① سىلەر دەك ياخشى قېرىنداشلار بار يەردە ، نېمىدىن قورقاتتۇق ؟

② مەن ئۇنىڭغا جۈرئەت قىلىۋاتقان يەردە ، سىلەر جۈرئەت

قىلالامسىلەر ؟

3 تۇرسا ، ... ؟ مەسىلەن :

① بىز شۇنچىۋالا ئادەم تۇرساق ، يەنە نېمىدىن قورقاتتىڭ ؟

② سامانىيلار بىزگە ياغى تۇرسا ، ئۇياقتىن بىزگە ياخشىلىق

كېلەتتىمۇ ؟

③ بەش يىلدىن بېرى شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرغان تۇرسام ، نېمىشقا

بىلمەيدىكەنمەن ؟

بەزىدە نەتىجىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندۇرغۇچى جۈملە

تەكىتلەنسە ، سەۋەبىنى بىلدۈرىدىغان بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ ئالدىدا

كېلىدۇ . (بۇنداق جۈملە ئادەتتە تەنۇر جۈملە دېيىلىدۇ) مەسىلەن :

بىز ئابباسنى بىلمەيمىزمۇ ؟ ئۆزىمىزنىڭ ئابباسى تۇرسا .

4 غانىكەن ، مەسىلەن :

① ئوغللىمىز ئۇقىز بىلەن تېپىشقانىكەن ، ئۇقىزنىڭ ئاتا -

ئانىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ قويايلى .

② قاتتىقراق چىشلىگەنكەن ، ئىككى چىشى سۈنۈپتۇ .

③ ئۇ كۈچىنىڭ بارىچە جوزىغا بىرنى ئۇرغانىكەن ، ھەممەيلىن

جىمجىتلا بولۇپ كېتىپتۇ .

5 ئىكەن ، مەسىلەن :

① بىز خەلقنىڭ ۋەكىلى ئىكەنمىز ، ئوبدان ۋەكىللىك

قىلىشىمىز كېرەك .

② سىز بۇ ئۆيىنىڭ ئائىلە باشلىقى ئىكەنسىز ، بۇ ئائىلىگە مەسئۇل

بولۇشىڭىز كېرەك - دە !

5 - ، 6 - تىپتىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر دە بېقىنغۇچى (ئالدىنقى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى پەقەت گىرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىلا مۇكەممەل بولۇپ ، مەزمۇن ياكى ئوي - پىكىر بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتە مۇكەممەل ئەمەس ، چۈنكى مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا ، ئالدىنقى جۈملىدە ئوي - پىكىر تولۇق ئاياغلاشمىغان ، ئۇ نەتىجىنى ئىپادىلەيدىغان يەنە بىر جۈملىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ ؛ ئىنتوناتسىيەسى جەھەتتىن قارىغاندا ، بېقىنغۇچى (ئالدىنقى) جۈملىنىڭ خەۋىرى ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىش ۋە خەۋەردىن كېيىنكى قىسقىغىنا توختاش ئارقىلىق بېقىندۇرغۇچى جۈملە بىلەن ئىنتوناتسىيە جەھەتتە بىر دەكلىككە ئىگە بولىدۇ ، بېقىنغۇچى جۈملىدىن كېيىنكى تىنىش قىسقا بولىدۇ .

بەزى تىلشۇناسلار تۆۋەندىكى شەكىللەرنىمۇ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تىپىگە كىرىدۇ دەپ قارايدۇ :

1 ... غانلىقتىن ، ... مەسىلەن :

① يامغۇر قاتتىق يېغىپ كەتكەنلىكتىن ، بىز ئېكسكۇرسىيەگە بارمىدۇق .

② ئۇ كۆزدىن يوقالغانلىقتىن ، ئوي ئىچى خېلى تىنچىپ قالدى .

2 ... دىكىن (دىن + كېيىن) ، ... مەسىلەن :

① ئۇ كەلمىگەندىكىن (كەلمىگەندىن كېيىن) ، مەنمۇ بارمىدىم .

② مۇئەللىم قوشۇلمىغاندىكىن ، ئۆيگە بارالمىدىم شۇ .

3 ... غانلىقى ئۈچۈن (سەۋەبىدىن ؛ تۈپەيلىدىن) ، ...

مەسىلەن :

① شەھەرنىڭ ھاۋاسى تازا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئەركىن تەبىئىي

يېزىدا ئۆتكۈزدى .

② ئۇ ئىنتىزامنى بۇزغانلىقى سەۋەبىدىن ، سىنىپ بويىچە تەنقىد

قىلىندى .

4 ... تۇرسا (تۇرۇقلۇق) ، ... مەسىلەن :

- ① ۋەتىنىمىز شۇنداق ئۇلۇغ تۇرسا ، بىز قانداقمۇ ئۇنى قىزغىن سۆيىمەي تۇرالايمىز ۋە كۈيلىمەي تۇرالايمىز !
- ② ئالدىمىزدا ھەممە ئىمكانىيەت بار تۇرۇقلۇق ، بىز نېمىشقا كۆپرەك تۆھپە قوشۇشقا تۇتۇش قىلمايمىز ؟
- 4) كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئوي - پىكىرگە نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭقۇر ئوي - پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەردە بېقىنغۇچى جۈملە ئالدىدا ، بېقىندۇرغۇچى جۈملە كەينىدە كېلىدۇ .
- كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىدە بېقىنغۇچى جۈملىنىڭ ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ . بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە بولسا ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ . كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەردە بارلىق تارماق جۈملىلەرنىڭ ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيىتى بولىدۇ . كۈچەيتىش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :
- 1 پىلا قالماستىن (قالماي) ، ... مۇ ... مەسىلەن :
- ① ئەلىشىر نەۋائىي يالغۇز ئۆز تىلىنى پۇختا بىلىپلا قالماستىن ، شۇ دەۋردە ئۆز ئارا زىچ ئالاقە ۋە ھەمكارلىقتا ياشىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن .
- ② ئۇ ئىنگىلىز تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپلا قالماستىن ، رۇس تىلىنىمۇ ياخشى ئۆگەندى .
- ③ ئۆگىنىشكەلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماي ، بەدەن چېنىقتۇرۇشقىمۇ كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك .

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

2. ... پلا قالماستىن (قالماي) ، بەلكى ... مۇ

مەسىلەن :

① ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى ئۆز مەملىكىتىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماي ، بەلكى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئېھتىياجىنىمۇ قامدايدىغان بولدى .

② بۇ ئەسەرلەر قارا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ تەرەققىياتى سەۋىيەسىنىڭ خېلى زور دەرىجىدە يۈكسەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ... پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ .

③ ئارقىغا سۈرۈشكە دۈشمەن يول قويمايلا قالماستىن ، بەلكى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئەھۋالىمۇ يول قويمايدۇ .

3. ... پ قالماستىن (قالماي) ، ... مۇ مەسىلەن :

① بەنجاڭ مۇشۇنداق قىلىپ قالماستىن ، زاۋۇت باشلىقىمۇ شۇنداق قىلىشى كېرەك .

② بۇ ياشنىڭ ئىدىيەسى يۈكسەك بولۇپ قالماي ، چارىلىرىمۇ ناھايىتى ياخشى .

4. ... لا ئەمەس ، بەلكى ... مۇ مەسىلەن :

① رەشىمنىڭ ئانىسىدا بۇ خىل نەرسىلەردىن بىرەر سىمۇ تېپىلمايدۇ ئەمەس ، بەلكى تۈزۈكرەك بىر تاماق شىرەسىمۇ يوق ئىدى .

② تۆۋەن ئېقىمدىكىلەر كەلكۈندىن پۈتۈنلەي ساقلىنىپ قالدىلا ئەمەس ، بەلكى ئۇلاردا ھۆلچىلىك ئاپتىمۇ زور دەرىجىدە يېنىك - لەشتى .

5. ... پلا قالماستىن (قالماي) ، يەنە ... مۇ

مەسىلەن :

① يېزىق بىر مىللەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن ، يەنە دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكى ، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تەرەققىي قىلىشىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ .

گىرامماتىكا

② مەھمۇد قەشقەرى « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا تۈركىي سۆزلەرنى ئەرەبچە ئىزاھلاپلا قالماي ، يەنە ئەينى دەۋردىكى تۈركىي قەبىلىلەر ... توغرىسىدىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان .
6 ... ئۇ (بۇ) ياقتا تۇرسۇن ، (بەلكى) ... مۇ ... مەسىلەن :

① ئۇ ئالتۇن ئۈزۈك ئېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، مىس ئۈزۈكىنىمۇ ئالالمايدۇ .

② ئۇ يېرىگە ئۇرۇق سېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، بەلكى ھازىرغىچە تېخى يېرىنىمۇ ھەيدىمەپتۇ .
7 ... يەردە ، ... مۇ ... مەسىلەن .

① رۇدا تاشلارنىمۇ پارتلاتقىلى بولغان يەردە ، ئىستىھكام دېگەن نېمە ئىدى .

② چەت ئەللىكلەر قىلالىغان يەردە ، بىزمۇ قىلالايمىز .

8 ... تۈگۈل (تۇرماق) ، بەلكى ... مۇ ... مەسىلەن :

① مەن غۇلجىغا بېرىش تۈگۈل ، سانجىغىمۇ بېرىپ باقمىغان .

② بۇ كىتابنى ساڭا بېرىۋېتىش تۇرماق ، كۆرۈپ تۇرۇشقىمۇ بەرمەيمەن .

9 ... غاندىن تاشقىرى ، (يەنە) ... مۇ ... مەسىلەن :

① مېنىڭچە ، بىر ياخشى تەنھەرىكەتچىدە ساغلام بەدەن بولغاندىن تاشقىرى ، يەنە بىلىمۇ بولۇشى كېرەك .

② بىز ئۇلارنى تەبىئىي گاز بىلەن تەمىنلىگەندىن سىرت ، يەنە كۆمۈر بىلەنمۇ تەمىنلىمەكچى .

10 ... ئەمەس ، بەلكى ... مۇ ... مەسىلەن :

① تىل بىرەر ئىشەنچ ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن جەمئىيەت ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدۇ .

② ئۇ ئۆگىنىش توغرىسىدىلا ئەمەس ، (بەلكى) تۇرمۇش توغرىسىدىمۇ سۆزلىدى .

5 (تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە : بېقىنغۇچى جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى جۈملە سېلىشتۇرۇش

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مۇناسىۋىتىدە كېلىدىغان ، بېقىنغۇچى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى ئىنكار قىلىپ ، بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىش - ھەرىكەتنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان بېقىندىلىق قوشما جۈملە تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .

تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ بېقىندۇرغۇچى جۈملىسىدە ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولىدۇ ، بېقىنغۇچى جۈملىسىدە ئاددىي جۈملىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولمايدۇ . تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ بارلىق تارماق جۈملىلىرى ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ . تاللاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كېلىدۇ :

1 غاندىن كۆرە ، ... مەسىلەن :

① يازنىڭ پىنژىرىم ئىسسىقىدا توپا - چاڭ بېسىپ تۇرغان يېقىن يولدا ماڭغاندىن كۆرە ، يىراقراق بولسىمۇ سۇۋادان تېرەكلەر ساپە تاشلاپ تۇرغان يالغۇز ئاياغ يولدا ماڭغان تۈزۈك .

② خەققە يالۋۇرغاندىن كۆرە ئۆزىگە ئايانغان ياخشى .

③ بىكار ئولتۇرغاندىن كۆرە تاپشۇرۇق ئىشلەيلى .

2 غۇچە ، ... مەسىلەن :

① توشقاندىك يۈز يىل ياشىغۇچە ، يولۋاستەك بىر كۈن ياشىغان .

ئەلا .

② ئەزىمە ئويلانغۇچە ، تەۋەككۈلچى مەقسىتىگە يېتىپتۇ .

③ بىكار ئولتۇرغۇچە ، بىكار ئىشلە .

3 (بولسا بولىدۇ) كى ، ھەرگىز ... مەسىلەن :

① مەن ئۆزۈم يالغۇز بارسام بارايكى ، ھەرگىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە

بارماي .

② مەن يېزىغا بېرىشقا رازمەنكى ، ھەرگىز بۇ يەردە قالمايمەن .
6) ئزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە :
بېقىندۇرغۇچى جۈملىسى بېقىنغۇچى جۈملىسىنىڭ مەلۇم بىر
بۆلىكىنى (باش بۆلەك ياكى ئەگەشمە بۆلەكلىرىنىڭ خالىغان
بىرىنى) ئزاھلاپ ، تولۇقلاپ ، چۈشەندۈرۈپ كېلىدىغان
بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق
قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تۈردىكى بېقىندىلىق قوشما
جۈملە ئزاھلىق مۇناسىۋەتتىكى باغلىغۇچىسىز تەڭداش قوشما
جۈملىنىڭ ئالدىنقى تارماق جۈملىسىنىڭ خەۋىرىگە « كى » نىڭ
ئۆلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ .

بەزىلەر بۇ خىل بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ ئالدىنقى
تارماق جۈملىسىنى باش جۈملە (بېقىندۇرغۇچى جۈملە) ،
كېيىنكى تارماق جۈملىسىنى بېقىندى جۈملە (بېقىنغۇچى
جۈملە) دەپ قارايدۇ . بىز بولساق ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇنىڭ
ئالدىنقى تارماق جۈملىسىنى بېقىنغۇچى جۈملە (بېقىندى
جۈملە) ، كېيىنكى تارماق جۈملىسىنى بېقىندۇرغۇچى جۈملە
(باش جۈملە) دەپ قارىدۇق . چۈنكى ئۇنىڭ ئالدىنقى تارماق
جۈملىسىنىڭ خەۋىرى گرامماتىكىلىق شەكلى جەھەتتىن
مۇكەممەل ئەمەس ، ئۇ تارماق جۈملىسىدە ئاددىي جۈملىلىك
خۇسۇسىيەتلەر تولۇق ھازىرلانمىغان ، شۇڭا ئۇ تارماق جۈملىنى
قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىۋېلىپ ، يەككە ھالدا ئاددىي
جۈملە سۈپىتىدە ئىشلەتكىلى بولمايدۇ . كېيىنكى تارماق
جۈملىسىنىڭ خەۋىرى بولسا گرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتە
مۇكەممەللىككە ئىگە ، ئۇ تارماق جۈملە ئاددىي جۈملىسىدە
بولمىدىغان خۇسۇسىيەتلەرنى تولۇق ھازىرلىغان . شۇڭا ئۇ تارماق
جۈملىنى قوشما جۈملە تەركىبىدىن ئايرىپ ئېلىپ يەككە ھالدا
ئاددىي جۈملە قىلىپ ئىشلەتكىلى بولىدۇ .

ئزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ :

1 غا مەلۇمكى (ئايانكى) ، ... مەسىلەن :

① ھەممىگە مەلۇمكى ، مىلتىق دورىسىنى جۇڭگو ئىجاد قىلغان .

② ھەممىمىزگە (شۇ) ئايانكى ، دۇنيانى ئەمگەك ياراتقان .

بۇ مىساللاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى
ئىگىنى ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ كەلگەن . مىسال ① دە
ئىزاھلانغۇچى ئىگە چۈشۈپ قالغان .

2 شۇنداقكى (شۇكى) ؛ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ؛

شۇنچىلىكى (... مەسىلەن :

① ئۇنىڭ مىجەزى شۇنداقكى ، ئۇ ھېچكىم بىلەن كېلىشەلمەيدۇ .

② بىزنىڭ ئۆمىدىمىز شۇكى ، ۋەتەنگە سادىق بولۇڭلار .

③ بىزنىڭ پىرىنسىپىمىز شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، بارلىق

ۋەتەنپەرۋەرلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش
كېرەك .

بۇ مىساللاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى
خەۋەرنى ئىزاھلاپ ، تولۇقلاپ كەلگەن .

3 بۇ (شۇ ؛ ئۇ) نى ... كى ، ... مەسىلەن :

① ھەر بىر پۇقراغا شۇنى چۈشەندۈرۈش كېرەككى ، مۇھىتىنى

ئاسراش ئىنسانلارنىڭ بۇرچى .

② سىز شۇنى بىلىشىڭىز كېرەككى ، ئۇ ئەپەندىم بەك ئالدىراش .

بۇ مىساللاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى
تولدۇرغۇچىنى ئىزاھلاپ ، چۈشەندۈرۈپ كەلگەن .

بەزىدە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئىزاھلىنىدىغان تولدۇرغۇچى
چۈشۈپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① مەن (شۇنى) سەزدىمكى ، ئۇ ناھايىتى چۇس مىجەزلىك ئادەم

ئىكەن .

② بۇنىڭدىن (شۇنى) كۆرگىلى بولىدۇكى ، ئاپتورنىڭ سەۋىيەسى

ناھايىتى يۇقىرى .

4. ... شۇنداق + ئىسىم + كى ، ... مەسىلەن :

① ئۇ شۇنداق دەرياكى ، يازدا سۈيى ئاز ، ئەتىيازدا سۈيى كۆپ بولىدۇ .

② ئۇ شۇنداق چىڭ ئادەمكى ، چاشقانغا كېپەك ئالدۇرمايتتى .

بۇ مىساللاردا بېقىندۇرغۇچى جۈملە بېقىنغۇچى جۈملىدىكى ئېنىقلىغۇچىنى چۈشەندۈرۈپ ، ئىزاھلاپ كەلگەن .

5. ... شۇنداق (شۇنچە ؛ شۇنىڭغا ؛ - دىن) + پېئىل ياكى سۈپەت + كى ، ... مەسىلەن :

① ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ساقىلى شۇنداق تىتىردىكى ، مۇشۇ يېزىدا ئۆسۈپ ، مۇشۇ يېزىدا ئاقارغان بۇ داڭلىق ساقالنىڭ بۇنچىۋالا تىتىرىگىنىنى ھازىرغىچە ھېچكىم كۆرمىگەندى .

② بۇ تاغ شۇنداق ئېگىزكى ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئۇچار قاناتلارمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ .

ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى ، ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى بېقىندىلىق قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى بېقىنغۇچى جۈملىدە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولمايدۇ . بېقىندۇرغۇچى جۈملىدە بولسا ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ ؛ ئىزاھلاش مۇناسىۋىتىدىكى تەڭداش قوشما جۈملىلەر تەركىبىدىكى بارلىق تارماق جۈملىلەردە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەت بولىدۇ .

7) ئارىلاش قوشما جۈملە : تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ، بەزىلىرى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىپ كېلىدىغان قوشما جۈملىلەر ئارىلاش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ :

1. ئارىلاش قوشما جۈملىدە تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەت تەڭلا كۆرۈلىدۇ . ئەگەر ئۇ ئىككى خىل

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مۇناسىۋەتنىڭ پەقەت بىرى كۆرۈلسە ، ئۇ ھالدا ئۇ ياكى تەڭداش قوشما جۈملە ، ياكى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولۇپ قالىدۇ . مەسىلەن :

① ئادەم كۆپ بولسا ، / پىكىم كۆپ بولىدۇ ، // قىزغىنلىق يۇقىرى بولىدۇ ، // غەيرەت زور بولىدۇ .

② بۇ ئالەمدىكى تەڭسىزلىك شۇ يەردىكى ، / بەزىلەر ئۆزىنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا نانغا ئېرىشىدۇ ، // بەزىلەر باشقىلارنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا نانغا ئېرىشىدۇ .

③ ھۆكۈمىتىمىزنىڭ سىياسەت - بەلگىلىمىلىرى سىزدەك مېھىر - شەپقەتلىك ئادەملەرنىڭ ئارزۇسىنى ئاساس قىلىپ ئەمەس ، / (بەلكى) دۆلەت مەنپەئەتىنى ، ئەمەلىي ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلىدۇ .

④ شۇ كەمگىچە ئۆتكەن ھەممە جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخى سىنىپىي قارمۇقارشىلىق ئىچىدە ھەرىكەت قىلىپ كەلدى ، ھالبۇكى / بۇنداق قارمۇ قارشىلىق تۈرلۈك دەۋرلەردە تۈرلۈكچە بولدى .

بۇلاردىن مىسال ① ، ② نىڭ بىرىنچى قاتلىمى بېقىندىلىق مۇناسىۋەت ھېسابلىنسا ، ئىككىنچى قاتلاملىرى تەڭداش مۇناسىۋەت ھېسابلىنىدۇ ، شۇڭا ئۇلار ئارىلاش قوشما جۈملىدۇر . مىسال ③ پەقەت بېقىندىلىق مۇناسىۋەتكىلا ئىگە . شۇڭا ئۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ . مىسال ④ پەقەت تەڭداش مۇناسىۋەتكە ئىگە . شۇڭا ئۇ تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

2 . ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ تەركىبىدە ئاز دېگەندە ئۈچ تارماق جۈملە بولىدۇ ، لېكىن ئالدىنقى شەرت شۇكى ، ئۇ ئۈچ تارماق جۈملە ئوتتۇرىسىدا چوقۇم تەڭداشلىق مۇناسىۋەت بىلەن ، بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولۇشى كېرەك . بۇ شەرت ھازىرلانمىسا ، ئۇنى ئارىلاش قوشما جۈملە دېگىلى بولمايدۇ . مەسىلەن :

① تازا ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى ، / مەن خېلىدىن بېرى بۇ

كىتابنى كۆرۈشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلغان بولساممۇ ، // لېكىن ھازىرغىچە ئارىيەت ئالمايۋاتىمەن .

② باشقا نەرسىلەرگە كۆڭۈل بەرگەن كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۈگىشىپ كەتتى ، / بەزىلىرى ئويغاندى ، / بەزىلىرى ئۆز پىكرىنى ئۆزگەرتمەكتە .

مىسال ① ئۈچ تارماق جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرىنچى قاتلىمى تەڭداشلىق مۇناسىۋەتكە ، ئىككىنچى قاتلىمى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە ، شۇڭا ئۇ ئارىلاش قوشما جۈملە . مىسال ② گەرچە ئۈچ تارماق جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئۈچ تارماق جۈملە پەقەت تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە تۈزۈلگەن ، شۇڭا ئۇ ئارىلاش قوشما جۈملە ئەمەس ، بەلكى تەڭداش قوشما جۈملە ھېسابلىنىدۇ .

3 . ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىن مۇكەممەل بولۇپ ، ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا ، يەنە بەزىلىرىنىڭ خەۋىرى گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىكى مۇكەممەللىكىنى ساقلاپ قالالمىغان بولسا ، ئۇ تارماق جۈملە ئاددىي جۈملىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمايدۇ .

4 . ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلانسا ، بەزىلىرى بەزى مورفولوگىيەلىك شەكىللەر ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ ، يەنە بەزىلىرى بولسا تەرتىپ ۋە ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① سۇ بولسىلا ، بېلىق بولسۇنمەيدۇ ، ئەمما بېلىق بار يەردە سۇنىڭ بولۇشى تەبىئىدۇر .

② ئەگەر بۇنى تاشلىۋەتمىسە ، سىر پاش بولۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كىيىمگە قىلچىلىك

ئاغرىنماي ، ئۇنى شۇ يەردىلا يەرگە تاشلىۋېتىپتۇ ، ئۆزى يالاڭ ئاياغ ۋە ئىچ كىيىملىرى بىلەنلا ساراينغا ئۇچۇپ چۈشۈپتۇ .

مىسال ① دە « سۇ بولسىلا » دېگەن تارماق جۈملە بىلەن « بېلىق بولمىدۇر مەيدۇ » دېگەن تارماق جۈملە ئۆز ئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . بۇ بېقىندىلىق قوشما جۈملە « بېلىق بار يەردە سۇنىڭ بولۇشى تەبىئىدۇر » دېگەن تارماق جۈملە بىلەن « ئەمما » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . مىسال ② نىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ ، ئۇ تۆت تارماق جۈملىدىن تەركىب تاپقان . « ئەگەر بۇنى تاشلىۋەتمىسە » دېگەن تارماق جۈملە بىلەن « سىر پاش بولۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى تۇرغان گەپ » دېگەن تارماق جۈملە بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆز ئارا باغلانغان . بېقىندى تارماق جۈملە بىلەن بېقىندۇرغۇچى تارماق جۈملە « ئەگەر » باغلىغۇچىسى ۋە شەرت رايى قوشۇمچىسى ئارقىلىق باغلانغان . « ئۇ كىيىمگە قىلچىلىك ئاغرىنماي ، ئۇنى شۇ يەردىلا تاشلىۋېتىپتۇ » دېگەن تارماق جۈملە ئالدىنقى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن « شۇنىڭ ئۈچۈن » باغلىغۇچىسى ئارقىلىق بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان . « ئۆزى يالاڭ ئاياغ ۋە ئىچ كىيىملىرى بىلەن ساراينغا ئۇچۇپ چۈشۈپتۇ » دېگەن تارماق جۈملە ئالدىنقى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئورۇن تەرتىپى ئارقىلىق تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلانغان .

ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەر ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ قاتلىمىنى ھاسىل قىلىدۇ . جۈملە قاتلىمى ئارىلاش قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئايرىلىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى بۆلەكلەر بىرىنچى قاتلام بولىدۇ . ئارىلاش قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلەر ئاددىي

گرامماتىكا

جۈملە بولۇشمۇ مۇمكىن ، قوشما جۈملە بولۇشمۇ مۇمكىن .
ئەگەر تارماق جۈملە قوشما جۈملە بولسا ، بۇ خىل قوشما
جۈملىنىڭ تارماق جۈملىلىرى ئىككىنچى قاتلامنى ھاسىل
قىلىدۇ . بىرىنچى قاتلامنى ھاسىل قىلغۇچى تارماق جۈملىلىر
چوڭ تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ ، ئىككىنچى قاتلامنى ھاسىل
قىلغۇچى تارماق جۈملىلىر كىچىك تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ .
ئارىلاش قوشما جۈملىنىڭ قاتلاملىرىنى تەھلىل قىلغاندا ، چوڭ
تارماق جۈملىلىرنىڭ ئارىسىغا بىر يانتۇ سىزىق (/) ، كىچىك
تارماق جۈملىلىرنىڭ ئارىسىغا ئىككى يانتۇ سىزىق (//)
سىزىپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ . مەسىلەن :

1 . بىر ئاددىي جۈملە بىلەن بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە
ياكى بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن بىر ئاددىي جۈملە
تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

① جۇدۇن - چاقۇن بولۇپ تۇرىدۇ ، // ياپراقلار ئۆلمەيدۇ ، /
چۈنكى ئۇنىڭ ئانىسى مۇنبەت تۇپراق .

② گومىنداڭ قىسىملىرىمۇ بۇ ھالنى بايقاپ قالدى ، // بىراق
ھۇجۇم قىلىپ چىقىشقا پىتىنالمىدى ، / چۈنكى كەچ كىرىپ قالغانىدى .

③ سەن بارماقچى بولساڭ ، // كەينىمىزدىن ماڭ ، / بىز
كېتىۋېرەيلى .

④ ئۇ دەرىستە شۇنچە تىرىشقان بولسىمۇ ، // لېكىن دەرىسلەرنى
ئىگىلىشى ياخشى بولمىدى ، / ئىمتىھان نەتىجىسىمۇ تۆۋەن بولۇپ
قالدى .

2 . بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن بىر تەڭداش قوشما
جۈملە ياكى بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن بىر بېقىندىلىق
قوشما جۈملە ئۆز ئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ .
مەسىلەن :

① تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ قانچىلىكىنى قۇتقۇزالساق ، // شۇنچىلىكىنى قۇتقۇزۇۋالايلى ، / ئەلەمدە قالمايلى ، // ئۆمۈر بويى داغدا قالغىمىز .

② ئەھۋال ئېغىر ، يولداشلار ، // خەۋپلىك پەيتتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى تېپىشىمىز كېرەك ، / تاڭ ئاتسا ، // تېخىمۇ ئېغىر ئەھۋالدا قالغىمىز .

③ سىلەرنىڭ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقىڭلار بار ، // كۆرسەتكەن ناھايىتى چوڭ خىزمىتىڭلار بار ، / لېكىن شۇنى ئېسىڭلاردا چىڭ تۇتۇشۇڭلار لازىمكى ، // مەغدۇرلىنىشتا بولمايدۇ .

3 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە ، بىر بېقىندىلىق قوشما جۈملە ۋە بىر ئاددىي جۈملە تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە ئۆزئارا باغلىنىدۇ ، مەسىلەن :

قورقماڭ ، // تۇماقنى تەتۈر كىيىمىز ، / جۈل - جۈل بولۇۋالساق ، // كىيىمنىڭ كۆزى چۈشەتتى بىزگە ، / بىزنىڭ ھۈنەرلىرىمىزنى ئوقمايسىز - دە .

4 . بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىر ئاددىي جۈملەگە بېقىنىپ كېلىدۇ . مەسىلەن :

شۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار كۆرۈلمەكتىكى ، / سۇدا جان ئۇزۇۋاتقان سەپدىشىڭنى ئەركىنگىنە ياتقۇزۇپ قويايلىمىز ، // سۇنى شالاڭلىتىۋەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇنى خۇددى بوغۇۋاتقانداك مەھكەم قۇچاقلاپ تۇتۇۋالسەن ، // ئىككى ئېغىز ياخشى گېپىنى ، يۈرىكىڭدە ساقلىنىپ قالغۇدەك سۆزىنى ئاڭلىيالىمىز .

5 . بىر ئاددىي جۈملە ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىلەن ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

مانتا ئەت دەيدۇ ، / مانتىنى پىشۇرۇپ ئەكەلسە ، // بىر تاللا يەپ قويۇپ ، لەڭمەن ئەت دەيدۇ ، // لەڭمەننى پىشۇرۇپ ئەكەلسە ، // تېخى بىر چوكا ئىلا - ئىلمايلا ، چۆچۈرەڭ تەييارمۇ دەيدۇ .

گرامماتىكا

6. بىر تەڭداش قوشما جۈملە بىلەن ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :
كېلىنى زەرىپىخاننىڭ دەردى كۆپ ، // ھال ئېيتىدىغان ئادىمى يوق ، / مۇنۇ ئاچچىقى چۇس قېيىنئاتىسىغا ئېيتاي دېسە ، // يەنە شۇ يىگىرمە يەتتە يىللىق ھەمراھىنى ئاپايدۇ ، // ناۋادا بوۋاي رۇسۇلنىڭ ئايالىغا سېلىۋاتقان زۇلۇمنىڭ ئوندىن بىرىنى بىلىپ قالدىغان بولسا ، // ئوغلىغا كۆرگۈلۈكىنى كۆرسىتىدۇ .

7. ئىككى بېقىندىلىق قوشما جۈملە ئۆزئارا تەڭداشلىق مۇناسىۋەتتە باغلىنىدۇ . مەسىلەن :

① كۈندۈزى گەپ قىلساڭ ، // ئەتراپىڭغا باق ؛ / كېچىسى گەپ قىلساڭ ، // قۇلاقنى قۇلاقتا ياق .

② بىلىملىكلەر ئۆلىسىمۇ ، // نامى تىرىك بولىدۇ ؛ / بىلىمسىزلىك تىرىك بولسىمۇ ، // نامى ئۆلۈك بولىدۇ .

③ كۆزۈڭ ئاغرىسا ، // قولۇڭنى تارت ؛ / قورسىقىڭ ئاغرىسا ، // نەپسىڭنى تارت .

كىتابتا قوللىنىلغان بەلگىلەر

مەنىسى	بەلگە
پېئىل يىلتىزى	-
ئىسىم يىلتىزى	+
پەرەز قىلغان	*
گرامماتىكىلىق قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس	※
... - غا ئۆزگىرىدۇ	>
... - دىن كەلگەن	<
تەڭداش شەكىل	~
ھال - زامان بەلگىسى	
تۈس بەلگىسى / ئىش ۋاقتى	[]
فونېما	//
a/ä	A
i/ī	I
u/ü	U
a/a/i/u/ü	X
g/ǰ/q/k; ǰ/g	G
k/q	K
d/t	D
ئۈزۈك تاۋۇش Consonant	C
سوزۇق تاۋۇش Vowel	V
نۆل شەكىل	∅
يېڭىلارنىڭ 1 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى	per I
يېڭىلارنىڭ 2 - يۈرۈش شەخس قوشۇمچىسى	per II
page/بەت/sayfa	p./b./s.

پايدىلانمىلار

ئۇيغۇرچە مەنبەلەر

1. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۈچ توم) 1980 - ، 1983 - 1984 - يىللار نەشرى.
2. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئىككى توم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى).
3. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
4. مەرسۇلتان ئوسمانوف باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.
5. ئامىنە غاپپار، مەرسۇلتان ئوسمانوف، خەلىم سالىخ، سابىت روزى، غاپپار جالالىدىن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.
6. شۇ ئارمىيە مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى نەشرى.
7. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (ئالتە توم)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - ، 1991 - ، 1992 - ، 1994 - ، 1996 - 1999 - يىللار نەشرى.

8. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
9. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلى فىرازىيولوگىيەسىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.
10. ھارۇت رەسۇل قادىرى «شەرھىي ئىدىيە» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 - يىلى نەشرى.
11. ھەمدۇللا ئابدۇراخمان، ئەسقەر ئابدۇقادىر، ئابدۇزاھىر تاھىر «ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى.
12. غۇلام غوپۇرى «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
13. ئابلىز ئەمەت «ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇراقلىق ئىبارىلەر ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2005 - يىلى نەشرى.
14. ئابلىمىت ئەھمەت، دىلدار مەھمىتى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
15. مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن، غەنىزات غەيۇرانى، ئىسمائىل قادىر، ئابلىمىت ئەھمەت «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى.
16. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىداش سۆز - ئىبارىلەر لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.
17. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى.
18. ئابدۇسالام ئابباس «ئۇيغۇر تىلىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى» شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى،

1997 - يىلى نەشرى.

19. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش ۋېبىيۈنخۇي تۈزگەن «ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1976 - يىلى نەشرى.
20. ماشىگرېن «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە جۈپ سۆزلەر لۇغەتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.
21. شۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 - يىلى نەشرى.
22. باش تۈزگۈچىلەر ئابدۇكېرىم راخمان، ئارسلان ئابدۇللا، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى - ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى.
23. ئابلىمىت ئەھدە بۆگۈ «چاغاتاي تىلى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى.
24. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى تۈزگەن «تىل ۋە تەرجىمە» 1 - ، 2 - ، 3 - ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - ، 1982 - ، 1981 - يىلى نەشرى.
24. قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم)، قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرىياتى، 1983 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
25. نەسرۇللا يولبۇلدى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى.
26. تۇردى ئەخمەت «ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم) شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى 1981 - يىلى باستۇرغان.
27. ئابدۇكېرىم باقى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.
28. ئابدۇسالام توختى، ئەخمەتجان ئەسقەرى «ئۇيغۇر تىلى»

(ئىككى قىسىم) شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.

29. ئەنسەردىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت، نەسرۇللا يولبۇلدى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.

30. ئادىل ئېزىز، ئابدۇلپەتتەپ تاشپولات «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسلىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.

31. ئابدۇشۈكۈر ھەسەن، گاۋ لىچىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

32. ئادىل ئېزىز، غېنى ئابدۇگۈل «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن لېكسىيەلەر» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.

33. خەمىت تۆمۈر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكا-كىسى» (مورفولوگىيە) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

34. مەمتىمىن سالى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.

35. سۇلايمان سەپەر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.

36. سۇلايمان سەپەر «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (سوئال-جاۋابلار) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.

37. ئامىنە لېتتەپ، يارى ئەبەيدۇللا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى.

38. ئارسلان ئابدۇللا، يارى ئەبەيدۇللا، تاش راخمان مۇزات، ئابدۇرېھىم راخمان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى.

39. جۇ تۇڭچۈن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غاپپار،

نجات قاسم «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلە - رىنىڭ ئاكۇستىكىلىق تەتقىقاتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.

40. ئابدۇرەئوپ پولات «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيەسى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.

41. زەينەپ نىياز «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئومۇمىي ساۋات - فونېتىكا ۋە سىنتاكسىس» مەركىزىي مىللەتلەر ئۈند - ۋېبسىتېتى نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى.

42. «خەمەت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرى - ياتى، 2006 - يىلى نەشرى.

43. «ئىبراھىم مۇتئى ئىلمىي ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 - يىلى نەشرى.

44. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە تۈزگەن «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1) (2) (3) مىللەتلەر نەشرى - ياتى، 1982 - ، 1983 - ، 1990 - يىللىرى نەشرى.

45. ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» (تۈركىي تىللار تەتقىقاتى) (3) 1984 - يىلى ئۈرۈمچى پاراۋانلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان.

46. مەرسۇلتان ئوسمانوف، مۇھەممەد رېھىم سايىت «قىسقىچە تىلشۇناسلىق لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.

47. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش» شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.

48. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم «تىلشۇناسلىق ئاساس - لىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

49. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
50. ش ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈزگەن «تىل تەتقىقاتىنىڭ ئوتتۇز يىلى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى.
51. ئابلىمىت گەھەت، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى.
52. قۇربان ۋەلى «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
53. قۇمۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى تۈزگەن، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى» شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى.
54. مەرسۇلتان ئوسمانوف، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
55. مەرسۇلتان ئوسمانوف، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى.
56. مەرسۇلتان ئوسمانوف، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
57. تۇراپ قاسىم يولچى، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتشۇناسلىقى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى نەشرى.
58. ۋ. م. ناسلوف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)، «ئورخۇن - يېنسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، ئۇيغۇر سايرانى، سابىت روزى تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،

2005 - يىلى نەشرى.

59. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 - يىلى نەشرى.

60. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى.

61. خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئوپ پولات «چاغاتاي تىلى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.

62. تۇرسۇن ئايۇپ، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.

63. مۇھەممەد رېھىم ساپىت، ئىسراپىل يۈسۈپ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.

64. ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.

65. راخمان خانبايىف «تىلشۇناسلىق تېزىسلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىلى نەشرى.

66. ئابدۇرەئوپ پولات «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.

67. مېرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غايپار، راخمان خانبايىف «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.

68. مېرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ساۋات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

69. ئابدۇرېشىت سابىت، ھېمىت سەمەت، تاھىر ئابدۇۋەلى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ۋە تەلەپپۇزى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 -

يىلى نەشرى.

70. مۇتەللىپ سىدىق قاھىرى «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.
71. ن. ئا. باسكاكوف (سوۋېت ئىتتىپاقى) «تۈركىي تىللار» تەرجىمە قىلغۇچى پەرھات جىلان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
72. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 - يىلى.
73. «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973 - يىلى.
74. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 - يىلى.
75. «يېزىق ئۆزگەرتىش توغرىسىدا سوئال - جاۋابىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1962 - يىلى.
76. ئا. ت. ھەيدەرروف: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىللىق 4 - سان.
77. ئابدۇرېشىت سابىت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 - يىللىق 3 - سان.
78. ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 - يىلى.
79. ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «تۈركىي تىللاردىكى پېئىل تۈسلى - رىنى ئىپادىلىگۈچى مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىللىق 3 - سان.
80. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 - يىللىق 1 - ، 2 - ، 3 - ، 5 - سانلار.

81. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 - يىلى 2 - سان.
82. ئابدۇرېھىم راخمان، ئۆمەر جان: «1950 - يىلىدىن بۇيان - قى ئۇيغۇر يېزىق تەرەققىياتى ھەققىدە»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىيالىلىرى (40)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى.
83. ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىلى.
84. ئابلىمىت ئەھەت ئىبراھىم: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى.
85. تۈردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى.
86. جاۋ شاخۇرۇ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ھەققىدە»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (1)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى.
87. چېڭ شىلياڭ قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى.
88. خەمىت تۆمۈر: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىلى.
89. خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى.
90. ئەخمەت يۈكەنەكى: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، نەشرگە تەييار - لىغۇچىلار: خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپ، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى.

91. خەمەت تۆمۈر، مېرسۇلتان ئوسمانوۋ: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىلى 1 - سان.
92. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى لۇغەت بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرى - ياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
93. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى: «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، 1983 - يىلى نەشرى.
94. غۇلام غوپۇر: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.
95. لىتىپ توختى: «چېڭ شىلىياڭ ئەپەندىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» نى ئوقۇغاندىن كېيىن ئويلىغانلىرىم»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 - يىللىق 5 - سان، 14 - بەت.
96. مېرسۇلتان ئوسمانوۋ: «قۇتادغۇ بىلىك» تە - غۇ - قۇ - گۇ - كۇ، قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان ئىسمىداشلار توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە - قۇتادغۇ بىلىك»، ئۈرۈم - چى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.
97. مۇھەببەت قاسىم قاتارلىقلار: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېئالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرى - ياتى، 2006 - يىلى نەشرى.

خەنزۇچە مەنبەلەر

1. 新疆维吾尔自治区革命委员会毛泽东思想学习班编，《现代维吾尔语法》（一，二册）1972. 3
2. 赵相如，朱志宁《维吾尔语简志》民族出版社1985年3月
3. 高丽琴《维吾尔语语法结构分析》新疆人民出版社1987年8月
4. 蒲泉，武致中《实用维吾尔语语法》新疆人民出版社1994年12月
5. 易坤琇，高士杰《维吾尔语语法》中央民族大学出版社1998年2月
6. 程适良 主编《现代维吾尔语语法》新疆人民出版社1996年9月
7. 程适良 主编《突厥比较语言学》新疆人民出版社 1997年8月
8. 杨承兴编《现代维吾尔语语法》新疆大学出版社2002年1月
9. 【德国】A. 冯. 加班著耿世民译《古代突厥语语法》内蒙古教育出版社 2004年8月
10. 【苏联】H. A巴斯卡科夫著，陈伟，周建奇译《阿尔泰语系语言及其研究》内蒙古教育出版社 2004年8月
11. 【芬兰】G. J. 兰斯铁著，周建奇译《阿尔泰语言学导论》内蒙古教育出版社 2004年 8月
12. 陈世民，热扎克编著《维吾尔语实用语法》新疆大学出版社 1991年4月
13. 【苏】埃. 捷尼舍夫著，陈鹏译《突厥语言研究导论》中国社会科学出版社1981年6月
14. 米海力，《维吾尔语喀什话研究》中央民族大学出版社1997年12月
15. 高士杰编著《维吾尔语方言与方言调查》中央民族大学出版社 1994年4月
16. 李增祥编著《突厥语概论》中央民族大学出版社 1992年5月
17. 赵世杰编著《维语构词法》新疆人民出版社 1983年4月
18. 耿世民著《维吾尔族古代文化和文献概论》新疆人民出版社 1983年4月

19. 耿世民《古代维吾尔文献教程》民族出版社 2006年6月
20. 买提热依木·沙依提著《突厥语言学导论》民族出版社2004年7月
21. 耿世民《维吾尔语与哈萨克语文学论集》中央民族大学出版社 2007年5月
22. 耿世民《古代突厥文碑铭研究》中央民族大学出版社 2005年8月
23. 张铁山《突厥语族文献学》中央民族大学出版社 2005年7月
24. 张铁山《回鹘文献语言的结构与特点》中央民族大学出版社 2005年12月
25. 马德元《汉维对比词汇学》新疆大学出版社 2004年12月
26. 米娜瓦尔·艾比布拉《维吾尔语方言和语言调查》民族出版社2004年9月
27. 力提甫·托乎提《阿尔泰语言的句法结构》中央民族大学出版社 2004年5月
28. 李祥瑞, 牛汝极主编《阿尔泰学论丛》(第一辑) 新疆大学出版社 1994年8月
29. 中央民族大学突厥语言文化系, 中亚学研究所, 维吾尔学研究所 编《突厥语言与文化研究》(第二辑) 中央民族大学出版社 1997年9月
30. 中央民族大学突厥语言文化系, 中亚学研究所编《突厥语言与文化研究》中央民族大学出版社 1996年10月
31. 中国突厥语研究所公编《中国突厥语研究论文集》民族出版社 1991年2月
32. 赵明鸣《突厥语大词典》语言研究, 中央民族大学出版社 2001年5月
33. 王远新著《突厥历史语言学研究》中央民族大学出版社 1995年7月
34. 力提甫·托乎提主编《阿尔泰语言学导论》教育出版社 2002年8月
35. 力提甫·托乎提主编《维吾尔语及其他阿尔泰语言的生成句法研究》民族出版社 2001年7月

36. 李增祥, 买提热依木, 张铁山 编著 《回鹘文文献语言简志》新疆大学出版社 1999年9月
37. 耿世民, 阿不都热西提, 亚库甫 编著 《鄂尔浑——叶尼塞碑铭语言研究》新疆大学出版社 1999年5月
38. 米尔苏里唐, 乌斯曼诺夫 《现代维吾尔语罗布泊方言》新疆大学出版社 1999年6月
49. 杨富学 《回鹘文献与回鹘文化》民族出版社 2003年9月
40. 邓浩, 杨富学 《西域敦煌回鹘文献语言研究》甘肃文化出版社 2002年6月
41. 胡振华, 黄润华整理 《高昌馆杂字》民族出版社 1984年5月
42. 阿不力克木·亚森 《吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究》新疆大学出版社 2001年5月
43. 牛汝极著 《维吾尔语古文字古文献导论》新疆人民出版社 1997年8月
44. 耿世民 《维吾尔古代文献研究》, 中央民族大学出版社 2003年12月
45. 杨富学, 牛汝极 《沙洲回鹘及其文献》甘肃文化出版社 1995年6月
46. 李经伟, 斯尚怡, 颜秀萍著 《高唱回鹘文文献语言研究》新疆大学出版社 2003年12月
47. 张玉萍主编 《汉维语法对比》新疆人民出版社 1999年12月
48. 刘珉著 《汉维共时对比语法》新疆人民出版社 1991年9月
49. 菲达, 乌马尔别克 《维吾尔语历史演变》新疆大学出版社 2005年8月
50. 校仲彝主编 《突厥语大词典》研究论文集, 新疆人民出版社 2006年9月
51. 张定京, 阿不都热西提, 亚库甫编 《突厥语文学研究》中央民族大学出版社 2009年11月
52. 王堡主编 《新疆少数民族语言文学论集》新疆大学出版社 2001年7月

1. A. Ibrahimov, *Kelür-name, Eski özbekçe-Tacikçe-Farsçe Sözlük XVII*, Taşkent 1982.
2. A. Mahmutov, *Kak voznik drevnityurkiskiy alfavit*, Issledovaniya po Tyurkologii, 1969, Almata.
3. A. Samaylovich, *Nekotroie depolneniya k klassifikatsii turetskix yazikov*, Petrograd, 1922.
4. A. von Gabain, *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hen-tsang*, I, Brucgstücke des 5. kapitels, SB. 1935.
5. A. von Gabain, *Türkische Turfan Texte VII. Texte in Brahmi Schrift*. Abhandlungen der Deutschen akademie der Eissenschaften in Berlin, Jahre, 1952.
6. A.A.Semenov, *Sobraniye vostočnih Rukopisey*, Tashkent 1957.
7. A.Ceferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Istanbul 1984, c.II.
8. A.K.Borovkov, *Bada'I al-lugat, Slovar Tali Imani geratskogo k soçineniyam Alişir Navoi*, Moskova 1961.
9. A.K.Borovkov, *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII bb.*, Mockwa 1963.
10. A.M.Sherbak, *Oguzname, Muhabbatname, Pamyatniki drevneuygurskoy i staro uzbekskoy pisminnosti*, Moskva, 1959.
11. A.N.Kononov, *Grammatika Yazika Tjurkiskix Runichiskix Pamyatnikov VII-IX vv.* Nauka Leniņrad 1980.
12. A.N.Samojlovič, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazika*, Sbornik Mir Ali- Şir, Leningrad 1928.
13. A.N.Samoylovič, *Cuci Ulusu veya Altin Ordu Edebi Dili, Türk Dili, S12 (Haziran1935)*
14. Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi* (TIEM 73 v-235v/2), Ankara 2004., A.Ü. Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış dr. tezi.
15. Abduraxmanov, Shukurov, *Uzbek tilining Tarixi Grammatikasi*, Tashkent 1973.
16. Ablähät Ibrahim, *Meaning and Usage of Compound Verb in Modern Uyghur and Uzbek*, PhD Dissertation, University of Washington, 1999.
17. Agah Sirri Levend, *Ali Şir Navai*, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1965-1968.
18. Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçından 20 yüzyıla Türk Dili Tarihi*,

Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

19. Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu bilig Grameri. Fiil*, Ankara 1984.
20. Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ, Ankara 2001.
21. Ahmet Cefaroglu, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
22. Ahmet Ceferoglu, *Milletlerarası Kültür Sozlugunde Bazi Türkce UNSURLAR*: TDAY-Belleten, Ankara 1969.
23. Ahmet Ceferoglu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1984.
24. Ahmet Temir, *Türkçe ile Moğulça Arasındaki Ilgiler*, DTCFD III, Ankara 1955.
25. Ahmet Temir, *Ural-Altay Dilleri Teoriyesi*, Turk Dunyasi El kitabı, II, Dil-Kultur, San'at, Ankara 2002.
26. Ahmet Zeki Velidi (Togan), *Çagataiskii poet Lutfiy i ego Divan*, Kazan 1914.
27. Ahmet Zeki Velidi (Togan), *Harezmi'de yazilmis eski türkçe eserler*, Türkiyat Mecmuesi II, 1926 [1928].
28. *Altä Šähär Türki 'l Im Nähv vä Särf, Kaşğär, 1935.*
29. Andras J.E. Bodrogligeti, *A Grammar of Chagatay*, Lincom Europa, 2001.
30. Annemarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941. Wiesbaden 1974. Türkçe çev. Mahmat Akalin, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara 1988
31. Annette Susannah Beveridge, *The Babur-nama in English*, Londra 1922.
32. Arat R.R., *Atebetül-Hakayik*, İstanbul Ateş Basmevi 1951.
33. Arat, R. R., *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.
34. Arat, R. R., *Kutadgu Bilig. I. Metin* (İstanbul, 1947, Milli Eğitim Basımevi).
35. Äsäd Sulayman, *Swedish Contributions to the Formation and Development of Modern Standard Uyghur {1892-1938}*: A research report based on materials in Swedish archives, Forum for Central Asian Studies, Institute of the Oriental Languages, Stockholm University, FoCAS Working Paper 3, Stockholm, September, 2004.
36. Askar Ekewbayev, *Jusup Balasagun – Kuttı Bilik*, Almatı 1986.
37. Askar Kurmashuli Yegevbay, *Maxmut Kashkari—Türk Sözdigi*, Almatı 1997-1998.

38. Aysu Ata, *Harezmi Altin Ordu Türkçesi*, Istanbul 2002.
39. Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nushası); Karahanlı Türkçesi*, Giriş, Metin, Notlar, Dizin, TDK, Ankara 2006.
40. Bartold, W.W., *Eine Zamaşari Handschrift mit alttürkischen Glossen*, *Islamica* 2 Leipzig 1926.1-4.
41. Bellér-Hann, Ildikó. 1991. *Script Changes in Xinjiang*, In Shirin Akiner, ed., *Cultural Change and Continuity in Central Asia*. London & New York: Kegan Paul International.
42. Benzing, J., *Das chwaresmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaşari. I. Text*, Wiesbaden 1968.
43. Bernard Comrie, *Aspect*, 北京大学出版社, 2005.
44. Bernard Comrie, *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
45. Berta Árpád, *Szavaimat jól halljátok... A türk és uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged, 2004.
46. Besim Atalay, *Abuşka luğati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1870. iv+452.
47. Besim Atalay, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. I-V, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1939-1941; 1985-1986., *Divanü Lugat-it-Türk V (dizin)*, Ankara, 1943; 1972., *Divanü Lugat-it-Türk Tipkibasımı* "Faksimile", 1941.
48. Besim Atalay, *Seng-lah, Lugat-i Nevai*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1950.
49. Brockelmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kashgari Divan Lugat at-Türk*, Budapest - Leipzig 1928, VI+252s.
50. Bybee, J. Perkins, R., and pagliuca, W., *The Evolution of Grammar — Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*, Chicago: University of Chicago, 1991.
51. Ceviz Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara, 1994.
52. Courteille Pavet de, *Dictionnaire turk-oriental*, xiv+512, Paris 1870.
53. Cuiyi WEI, *An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China*, *Central Asiatic Journal*, 37/3-4(1993).
54. Dahl Osten, *Tense and Aspect Systems*, Basil Blackwell Ltd., New York, 1985.
55. Dankoff, R. & Kelly, J. eds. & translators, 1982, 1984, 1985: *Compendium of the Turkic Dialects*, by Mahmüd al-Kāshgharī.

- (Duxbury, Mass.: Harvard University Printing Office) 3 vols. Sources of Oriental Languages & Literatures 7, Turkish Sources VII.
56. David Dringer, *The Alphabet - A Key to the History of Mankind*, Philosophical Library, USA, 1953.
57. De Jong, Frederick, *A Grammar of Modern Uyghur*, Utrecht (Houtsma), 2007.
58. De Jong, Frederick, Muhemmetrehim Sayit, Rayhangul Ahmet, *Uyghur. A Manual for Conversation*, Utrecht (Houtsma), 2005.
59. DeFrancis, John. *Language and Script Reform in China.*, In *Advances in the Creating and Revision of Writing Systems*, ed. Joshua A. Fishman. The Hague: Mouton: 1977. 121-48.
60. Denison Ross, *The Mabani'l lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirza Medhi Khan*, Bibliotheca Indica, New Serles, No.1225 Calcutta 1910.
61. Dmitriyev, *O Tyurkiskix Russkogo Slovarya*, 1962.
62. Dmitriyev, *Tyurkiskie Elementi v Russkix Argo*, 1962.
63. Doerfer, G., *Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*, TDAY-Belleten 1980-1981, Ankara 1983.
64. Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 4c., Wiesbaden 1963-75.
65. Doerfer, G., *Zur Verwandschaft der altaichen Sprachen*, 1966.
66. Doerfer, G., *Zwei wichtige Probleme der Altayistik*, 1968.
67. Dogan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana cizgileriyle dil)*, TDK Ankara 2007.
68. E. Denison Ross, *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve çince sözlüğü*, (İngilizceden çeviren: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali) Ankara 1994.
69. E. Denison Ross, *Polyglot List of Birds - Turki, Manchu and Chinese*, Memories of the Asiatic Society of Bengal, II/9, Calcutta 1909.
70. E. Kurishjanov, B. Saghindikov, *Ahmet Yükneki - Akikat Suyi*, Almati 1985.
71. E. Nejp, *Savremenniy Uyurskiy Yazik* Moskva 1960.
72. E. P. Tenishev, *O Dialektax Uyurskogo Yazika Sinziyana*, Moskva - Leningrad, 1963.
73. E. Umarov, *Navoyi üsâriğâ şeriy luğât*, Âdâbiy Miras, 3., 1973, p.288-289.
74. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime — Turkmenlerin Soykütüğü*, Hazırlayan, Zuhâl Kargı Ölmez, Ankara, 1996.

75. Ehmec Cevat Emre, *Eski Türk Yazisinin Mensceni*, İstanbul, 1938.
76. Emir Necep, *Uygur Tili*, Moskva, 1966.
77. Emir Necep, *Uygurskiy Yazık*, Moskva 1960.
78. Enver Mahmut, *Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunları Hakkında Bazı Düşünceler*, Milli Kültür, 1990, 78, pp.21-25.
79. Ersoylu Helil, *Kutadgubilik' te Arabça, Farsça Kelimeler*, Türk Dnyasy Araştırmaları, 1993 .
80. F. K. W. Mueller, *Uigurca I-III*, Berlin, 1910-1913.
81. F. Sema Barutcu Özönder, *Doğu Türk Yazı Edebi Çevresi ve Timür*, TUBA, 24/III, 2000.
82. F. W. K. Mueller, *Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei*, Sitzungsber. Knög. Preuss. Akad. D. Wiss., XXVII, Berlin 1909.
83. Fahir İz, *Yakini's Contest of the Arrow and the Bow*, Nemeth Armaganı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1962.
84. Fazilov, Ergaş İsmailoviç, *Alişir Navoyi Āsarları Tiling İzahlı Luğati, I-IV*, Uzbekistan Fan Nāşriyati, Taşkāt 1983-1985.
85. Fazilov, Ergaş İsmailoviç, *Starouzbekskij Yazık, Xarezimckie pamyatniki XIV veka*, Tashkent 1967..
86. Fazilov, Ergaş İsmailoviç, *Starouzbekskij Yazık, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka I (A-K) 1966, II (L-G) Taşkent 1971*.
87. Fazilov, Ergaş İsmailoviç, *Uzbek tiling Tarixi Morfologiyasi*, Tashkent 1965.
88. Fazilov, Ergaş İsmailoviç, *XIII-XIV Asırlar Turkiy Adabiy Yadgarlıklar Tili, Morfologiyā*, 1966.
89. Finagen, Edward, *Language its structur and use*, Harcourt Brace College Publicashers, Second Edition, 1994.
90. Frederich Michael (In Zusammerarbeit mit Abdureshid Yakub), *Uyghurisch Lehrbuch*, Wiesbaden, 2002.
91. G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre: 1957; II., Formenlehre: 1952; III., Register: 1966*.
92. G. J. Ramstedt, *Mongolische Briege aus Idikut-Schähri*, in: Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften 1909, pp.838-848.; G. Kara, *Knigi mongolskih kochevnikov (senvekov mongolskoy pismennosti)*, Moskva 1972.
93. Georg Hazai/Peter Zieme: *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fun" ebst einem* , Anhang von Taijun Inokuchi. 1971.
94. Georg Kara/Peter Zieme: *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgīti*. 1977.

95. Georg Kara/Peter Zieme: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. 1976.
96. Grönbech, *Rabghuzi, Narrationes de prophetis*, Kopenhagen 1948.
97. Günay Karaağaç, *Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tıpkibasım)*, Ankara 1997, XV.
98. Guzev, Viktor G. Klyashtorniy, S.G., *Genel Yazı Nazariyesi Isiginda Gokturk Yazisinin Mensei Meselesi*, TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995, pp.27-33.
99. H. Boeschoten, *The Speaker of Turkic Language, The Turkic Languages*, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, pp.1-5.
100. H. Vambery, *Chagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867.
101. H. Vambery, *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kutadgu Bilik*. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kutadgu Bilik, Innsbruck 1870, IV+260.
102. Halil Ibrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, *A.K.Borovkov-Orta Asta'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. XIII yy.)* TDK Ankara 2002.
103. Hasan Eren, *1893'ten 1993'e*, TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995.
104. Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü*, I. Yabancı Türkologlar, TDK, Ankara 1998.
105. Hendrik Boeschoten, Marc Vandamme, *Chagatay Language*, in Lars Johanson, Eva Csato., *The Turkic Language*.
106. Herman Vambery, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig, 1885.
107. I. V. Stebleva, *Poeziya Tyurkov VI-VIII vekov*, Nauka Moskva 1965.
108. Ignaz Kunos, *Şejh Suleyman Efendi's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest 1902.
109. İklil Kurban, *Yeni Uygur Türkcesi Grameri*, Turk Kültürü Arastirmalari XXVI-2, Ankara 1989, s.342-266.
110. Ilminskiy, *Kisas-I Rabguzi*, Kazan 1859.
111. İmsahan Jelilova, *Uyghur Tili Grammatikisi*, 1951.
112. İshaq Hocasi Ahmed Efendi, *Aqsa'l -ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l-edeb*, Istanbul 1895.
113. İsmet Cemiloglu, *14.Yüzyıla ait bir Kisas-I Enbiya nüshası üzerinde sentaks incelemesi*, Ankara 2000.
114. J.Benzing, *Classification of the Turkic Languages*, PhTF I,

pp.1-5.

115. Jakob Schinkewitsch, *Rabguzis Syntax*, MOSS, Westasiatische Studien, Berlin 1937. Sabit S. Peyli, *Rabguzu sentaksi*, Istanbul 1947.
116. James Russel Hamilton: *Iyi ve Kütü Prens Öyküsü* (çev.Vedat Köken), Ankara 1998.
117. Janos Eckmann, *Chagatay Manual*, Indiana University, Bloomington, 1966.
118. Janus Eckmann, *Das Chwarezmtürkische*,. Deny, J., et al. eds., 1959: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I.
119. Janus Eckmann, *Harezmtürkçesi, Harezmtürkçesi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
120. Janus Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Interlinear Koran Translation*, Budapest 1976.
121. Janus Eckmann, *Mirza Medhi's Darstellung der ischagataischen Sprache*, *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma, de Körös Dicatae*, 1942 – 1947, pp.156-222.
122. Janus Eckmann, *The Divan of Gada'i*, Bloomington 1971.
123. Jarring, Gunnar. "The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar.", *Central Asiatic Journal*, 1981,(25), nos. 3 – 4: 230 – 45.
124. Jens Wilkens: *Die drei Körper des Buddha (trikaya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert.* 2001.
125. K.Mahmudov, *Hibatu'l-Hakayik*, Tashkent 1968.
126. Kamil Meliyev, *Türki Tillarda Feil Kategoriyisi*, Taşkent, 2001.
127. Kamil Veliyev, Ramiz Asker, *Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik—Xošt bextliye Aparan Älm*, Baki 1994.
128. Karl Menges, *Classification of the Turkic Languages*, *PhTF* I, pp.5-11.
129. Karl Menges, *das çagatajusche in der persischen Darstellung von Mirza Mehdi Xan*, Wiesbaden 1956.
130. Kayom Karimov, *Yusuf Balasagun: Kutadgu Bilik*, Tashkent 1971.

131. Kemal Eraslan, *Çağatay Şairi Atayi'nin Gazelleri*, TDK, 1987, Ankara 1992, s.113-164.
132. Kemal Eraslan, *Ehmedi, Münazara (Telli Sazlar Atışması)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXIV, İstanbul 1986.
133. Kemal Eraslan, *Mevlana Sekkaki Divanı*, Ankara 1999.
134. Kemal Eraslan, *Eski Türkçede Isim-Fiiller*, İstanbul, 1980.
135. Kenan Koc, Oguz Dogan, *Kazak Türkçesi Grameri*, İstanbul 2004.
136. Kilisli Muallim Rifat Bilge, *Kitâb-i hilyet ül-insan ve hilbet il-lisan yahut İbn Mühenna lûgati. Fârisi, Türkçe Moğolca*. İstanbul 1338 (1922). 8+230+3
137. Kivamettin, *Nehcü'l-feradis'ten derlenen türkçe sözler*, Türkiyat mecmuası IV, 1934, 169-250.
138. Klaus Röhrborn: Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar. 1971.
139. Köpürlü, Fuad, *Çağatay Edebiyatı*, İslam Ansiklopedisi, 3.cilt, Ankara 1945.
140. Kutadgu Bilig Tipkibasım I, (Viyanâ Nushası), İstanbul 1942.
141. L.Ligeti, Bilinmeyen iç Asya(çev. Saadettin Karatay), Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1970.
142. Lars Johanson & Eva A. Csato, *The Turkic Language*, Edited by London and New York, 1998.
143. Lars Johanson, *Aspect im Turkischen*, Vorstudien zu einer Beschreibung des turkeitürkischen Aspectsystems, Uppsala 1971.
144. Lars Johanson, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, Curzon, 2002.
145. Lars Johanson, *Türk Dili Üzerine Kasifler*, çev. Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Ankara 2002.
146. Lazar Budagov, *Luğati Türki, Sravnitelnij Slovar Turski-Tatarckix Nariçej*, Sanktpetrburg 1869.
147. M.Fuad Köpürlü, *Çağatay Edebiyatı*, İslam Ansiklopedisi III. Cilt, İstanbul 1945, p.270-323.
148. Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Brill Leiden • Boston, 2004.
149. Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*, 1-2, Wiesbaden, 1991.
150. Martti Rasanen, *Materialen zur Lautgeschichte Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia, XV, Helsinki, 1949.
151. Matias Aleksanteri Castren, *Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen*, 1950.

152. Mehmet Ölmez, "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Kebikeç* 1, 1995: 43-52.
153. Mehmet Ölmez, "Kaşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu", *TDA* 14, 2004: 207-239
154. Mehmet Ölmez, "Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar", *Türk Dilleri Araştırmaları* 4, 1994: 109-143.
155. Mehmet Ölmez, *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*. TDAD 1, Ankara 1991.
156. Mehmet Ölmez, *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain*. Hrsg., über. u. komm. von Mehmet Ölmez und Klaus Röhrborn. Otto Harrassowitz · Wiesbaden 2001.
157. Mehmet Ölmez, *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen - Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*: Wiesbaden 2007, XII+516. s. Harrassowitz Verlag Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica - Band 72.
158. Mensur Mecdutoglu, *Das Karakhanidische*, Deny, J., et al. eds., 1959: *Philologiae Turcicae Fundamenta, I* (Aquis Matiacis: Steiner).
159. Mirzazade, *Azərbaycan Tilinin Tarixi Morfolokiyası*, Bakı 1962.
160. Mueller, *Ein iranischen Dprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei*, SBAW, 1909, XXVII.
161. Muhammadrehim Sayit, *A Phonological Anaysis of Rabghuzi's Qisasil-Anbiya*, 《耿世民先生 70 寿辰纪念文集》, 民族出版社, 1999 年, 第 313-383 页。
162. Muhammed Kazim Imam, *Abu'l-Kasim Mahmud b. 'omar az-Zamahşari: Pişrev- Adab ya Mukaddimat al-Adab (The oldest Arabic Persian philological dictionary) , Part 1, Nouns. Part 2: Verb. Part 3: Index*. Tehran 1963,1965.
163. Muharram Ergin, *Universitetler için Turk Dili*, Istanbul 2005.
164. N. A. Baskakov, B. M. Nasilov, *Uygurskiy Russkiy Slovar*, Moskva 1939., p.218.
165. N. A. Baskakov, *K voprosu o klassifikatsii turkskix yazikoc*, Nauk, Literature i yazika, 1952, XI, 2, pp.121-134.
166. N. A. Baskakov, *Tyurkiskie yazike*, Moskva 1960.
167. N. A. Baskakov, *Vvedenie v izuchenie Tyurkiskix yazikov*, Moskva 1962.

168. N. Hacıeminoglu, *Salebi'nin Kisasü'l Enbiyasi'nin Tecümesi üzerine Bir Gramer Denemesi*, İstanbul 1961, Cilt XI, S.47-66 (1a-50b varakları üzerinde).
169. N. İlmînskiy, *Baburname*, Kazan 1857.
170. N.A.Baskakov, B.M.Nasilov, *Uygurskiy Russkiy Slovar*, Moskva 1939.
171. N.A.Baskakov, W.M.Nasilov, *Uygursko – Russkiy Slovar*, Moskva 1939.
172. N.N. Pantasov, *Obraztsi Tarančinskoy Narodnoy Literaturi, Teksti i perevodi*, Kazan 1909.
173. N.N.Pantasov, *Materiali k izučeniyu narečiya tarančey Iliyskogo okgura. Vip 2: Tarančinskiya zagadki i zadači* (Tarančijskiy tekst i russkiy perevod), *Izvestiya Obšestva Arheologii, Istorii, i Etnografii, pri Kazanskim Univesitete*, 14/6, 1898.
174. Nadeljaev, V.M. et al. *Drevnetjurkskiy Slovar*, (Leningrad: Nauka), 1969.
175. Necmettin Hacıeminoglu, *Karahanli Türkçesi Grameri*, Ankara 1996.
176. *Nehcü'l-Ferâdüs, Uştmahlarning Açuk Yoli*, Janus Eckmann, I Metin, II Tıpkı Basım, Ankara 1995; Aysu Ata, *Dizin-Sözlük*, TDK, Ankara 1998.
177. Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara, 2004.
178. Nicholas Poppe, *Altaiisch und Urtürkisch*, 1926.
179. Nicholas Poppe, *Altay Dillerinin Karşılasmalı Grameri-I-kisim: Karşılasmalı Ses Bilgisi*, (Zeki Kaymaz cev.) İstanbul 1994.
180. Nicholas Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965.
181. Nicholas Poppe, *Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab I,II.*, Moskva-Leningrad 1938, *III. Ukazateli* (indeks) Moskva-Leningrad 1939.
182. Nicholas Poppe, *Studies of Turkic Loan Words in Russian*, Otto Harrassowitz Wiesbade, 1971.
183. Nicholas Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960.
184. Nikolas Fedorovich Katanov, *Etnograficheskiy obzor turetsko-tataskix plemen. Vstupetelnaya lektsiya v kurs obozreniya turetsko-tataskix plemen, prochetannaya v imparatorskom*

- Universitete 29 yanvarya 1894 goda. Ucheniya zapiski Imperiya, Kazanskiy Universiteta, god LXI, kniga 3, May-Iyun, Kazan, 1894, pp.183-206.*
185. Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
186. O. Pritsak, *Kultur und Sprache der Hunnen*, in Featschrift fuer Cuzevskyj, Berlin 1954.
187. O. Pritsak, *Turkology and the comparative study of Altaic languages: the system of the Old Turkic Runic script*, TUBA, vol.4, 1980.
188. Osman Fikri Sertkaya, *Kagida Yazılı Göktürk Metinleri ve Alfabeleri*, TDAY-Belleten 1990, Ankara 1994.
189. Osman Fikri Sertkaya/Harcavbay Sartkocauli, *Hoyto-Tamir (Moğolstan)'dan Yeni Yazıtlar* (Ön neşr), TDAY-Belleten-2000, Ankara 2001.
190. Osman Nedim Tuna, *Ural-Altay Dilleri Teoriyesi*, Türk Dünyası El kitabı, II, Dil-Kültür, San'at, Ankara 2002.
191. Otto Donner, *Inscription de l' Orkhon, Helsingfors, 1892, p.XLXXX; Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie, JSFO, XIV, 1896.*
192. Ozonder, F. Sema Barutcu, *Abidarim kunlig koşavarti Şastirtaki cinkirtü yörüglerning kingürüsü'nden üç itigsizler*, TDK, Ankara 1998.
193. Özyetgin, A. M., *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi, (İnceleme – Metin – Tercüme – Notlar – Dizin - Tıpkıbasım)*, TDK, Ankara 1996.
194. P. Melioranskiy, *Skazanie o proroke Saliche* (al-Muzaffariye, Sbornik Statej uchenikov Prof. Barona V.R.Rozena, St.Petersburg 1897.
195. P.M.Melioranskiy, *Arab Filolog o Tureskom Yazike*, Petersburg 1888.
196. Parsa Şemşiyev-Rahmet Mecidiy, *Özbek Edebiyatı c.I*, Tashkent 1959.
197. Pavet de Courteille, *Memoires de Baber*, Paris 1871.
198. Pentti Aalto, *Studies in Altaic and Comparative Philology*, Studia Orientalia 59, 1987.
199. Peter Zieme, *Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq*, in Altorientalische Forschungen 1, 1874.
200. Peter Zieme, *Turkic Fragments in Phgas-pa Script*, 《内陆アジヤ言語の研究》XIII. 大阪 1998.
201. Peter Zieme: *Altun Yaruq Sudur*. Vorworte und das erste Buch.

- 1996.
202. Peter Zieme: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. 1985.
203. Peter Zieme: *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. 2005.
204. Peter Zieme: *Manichäisch-türkische Texte*. 1975.
205. Peter Zieme: *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftenfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*. 2000.
206. Pritsak, O., *New Uygur*; Deny, J., et al. eds., 1959: *Philologiae Turcicae Fundamenta, I* (Aquis Matiacis: Steiner).
207. R. Toparli, *Mu'inü'l-Mürid*, Erzurum 1988.
208. R.F.Islamov, *Altın Urda hem Memlükler Misiri: Yazma Miras, Medeni Bağlılaşlar*, Kazan 1988.
209. Radloff, Malov, *Suvarnaprabhasa*, Bibliotheca Buddica, St. Petersburg, 1913.
210. Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (Opit slovarya tyurkskix nareçiy), 4 c., Sankt-peterburg 1893-1911.
211. **Recep Toparli, Mu'inü'l-Mürid**, Erzurum 1988.
212. Reihand Hann, *Spoken Uighur*, University of Washington, USA, Indiana 1991.
213. Renee D. Gaines, *Beginning Uyghur for English Speakers*, Xinjiang University Press, 2010.
214. Reshid Rahmati Arat, *Atebetül-Hakayik*, Istanbul, Ateş Basmevi 1951.
215. Reshid Rahmati Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.
216. Reshid Rahmati Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.
217. Reshid Rahmati Arat, *Uygur Türkcesinin Türk Dili Tarihindeki yeri, Makaleler I*, 1987.
218. Reshid Rahmati Arat, *Uygurca Yazılar Arasında*, Istanbul Devlet basimevi, 1937.
219. Reshid Rahmati Arat, *Makaliler*, c. I, Ankara, 1987.
220. Reshit Rehmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi*, Türkiyat Mecmuesi, 1953.
221. Resit Rahmati Arat, *Uyghurlar*, 1934.
222. Reşit Rahmeti Arat, *Gazi Zahirüddin Babur, Vekayi, Babur'un Hatıratı, I*, Türkiye Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1943, *II*, Türkiye

Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1946.

223. Richard Jean, *La limite occidentale de l'expansion de l'alphabet ouigour*, JA. CCXXXIX, I, 1951, p.71-75.
224. Ridwan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara 1997.
225. Ridwan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994.
226. Robert Binnick, *Time and the Verb: a Guide to Tense and Aspect*, Oxford University, 1991.
227. Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig)*, Chicago-London 1983.
228. Rona Tas, *An Introduction to Turkology*, Szeged 1991, TABLE II.
229. Ruslan Arziev, *Uyghur Tili*, Almota: Mektep 2006.
230. S. E. Malov, *Materiyali po Uygurskiy Narechiya Sinziyana (Teksti, Prevodi i Slovar)*, Moskva 1961.
231. S. E. Malov, *Uygurskiy Yazik Xamichiskoe Narechie (Teksti, Prevodi i Slovar)*, Moskva-Leningrad 1954.
232. S.E.Malov, *Musul'manskie skazanija o prorokach po Rabguzi (ZKV V, 1930 p.507-525)*
233. S.G. Klyaştorniy, V .A. Liviş, Buguttaki Sogtça kitabeye Yeni Bir Bakış, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belten 1987, Ankara 1992, p.201-241.
234. S.N. Ivanov, *Yusuf Balasagun:Kutadgu Bilik*, Moskva 1983.
235. S.Ye.Malov, *Ibn-Mukhanna o turetskom jazike*, Zapiski Kollegii Vostocovedov III, Leningrad 1928.
236. S.Ye.Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad, 1951.
237. Saadet Çağatay, *Türk Lehceleri Örnekleri I*, Ankara 1963.
238. Salih Mutellipov, *Turki Sozlar Divani, 1-3*, Tashkent, 1960.
239. Şamsüddin Hüseyin, *Kisas-I Rabguzi*, Kazan 1881.
240. Säydivaqqasof, *Uygur Tili*, Almati, Mektep, 1984.
241. Scherbak, A.M., *Grammatika Starouzbekckogo Yazika*, Moskva - Leningrad., 1962.
242. Semih Tezcan: *Das uigurische Insadi-Sūtra*. 1974.
243. Shukurov, *Feil Tarixi*, Tashkent 1970.
244. Shukurov, *Istoriya Glagolnix Formi Uzbekskogo Yazika*, Tashkent 1966.
245. Shukurov, *Uzbek Tilida Feil Mayllari Taraqqiyati*, Tashkent 1980.
246. Shukurov, *Uzbek Tilida Feil Zamanlari Taraqqiyati*, Tashkent 1976.
247. Şinasi Tekin: *Maitrisimit nom bitig*. Die uigurische Übersetzung

eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index. 1980.

248. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972
249. Sir Gerard Clauson, *Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, London 1960.
250. Sir Gerard Clauson, *Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory*, CAJ XIII 1969.
251. Sir Gerard Clauson, *The relationship between Turkish and Mongolian*, Turkish and Mongolian Studies, London 1962.
252. Suer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Ankara 2002.
253. Sugawara, Jun. 2001. 中国・新疆ウイグル自治区における文字と印刷・出版文化の歴史と現状-ウイグル語の事例を中心に-菅原純 www.aa.tufs.ac.jp/~tjun/data/gicas/xjcpp.pdf, on Feb. 20, 2004.
254. Tahsin Bangoglu, *Türkenin Grameri*, TDK Yayinlari, Ankara 1990.
255. Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968.
256. Talat Tekin, *Makaleler I. Altayistik*, Ankara 2003.
257. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri*, Simurg, Istanbul 1999.
258. Talat Tekin, *OrhonYazitlari (Kultegin, Bilge kagan, Tunyuukuk)*, Yildiz, Istanbul, 2003.
259. Talat Tekin, *Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi*, Erdem (Ocak-1989), pp.141-168.
260. Talat Tekin, *Orhon Türkcesi Grammeri*, Ankara 2000.
261. TAYMAS, A.B., *İbni Mühenna Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara 1988.
262. Tölögön Kozubekov, *Cusup Balasağın – Kuttuu Bilim – Dastan*, Moskva 1993.
263. Tuncer Gülensoy, *Altay Dillerinde Akrabalik Adlari. Üzerine Notlar*, TDAY-Bellten 1973, Ankara 1974.
264. Tuncer Gulensoy, *Farsce ve Arabcadaki Türkce Kelimeler*, IU, EF, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 31 Aralık, 1973, 1975.
265. U. Tursunov, B.Urinbayev, A. Aliyev, *Uzbek Ababiy Tili Tarixi*, Tashkent 1995.
266. Ungerer. F. & H. J. Schmid, *An introduction to cognitive linguistics*, Beijing: Beijing Foreign language Teacheng and Research Press, 1992.
267. V. Klein, *The Present Puzzle*, "Language", 1992, Vol.68.3, 2253

pp.525-552.

268. V.V.Veliaminof Zernof, *Dictionnaire Djaghatai-turc*, 27 + 420, Petersburg 1869.
269. Vahit Türk, *Türkcede şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri*, TDAY-Belleten, 1996, Ankara 1999.
270. Vambéry Armin, *Abuska. Csagatajtörök szogyujtemeny*. Török keziratbol fordította, előbeszédde es jegyzetekkel kíserte Budenz Jozsef, 22+107, Pest 1862.
271. Volcan Coskun, *Ozbek Turkcesi Grameri*, Ankara 2000.
272. Von Le Coq, *Kurze Einfhruung in die uigurische Schriftkunde*, MSOS., 1919.
273. W. Kotwicz, *Contribution aux etudes altaiques* Wilno 1936.; *Les pronoms dans les langues altaiques*, Krakow 1936.
274. W. W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882-1883, II.
275. W. W. Radloff, *Altürkischen Studies*, IV, 1911.
276. W.W.Radloff, *Kuan-si-im Pusar*, Bibliotheca Buddica, St. Petersburg, 1911, p.VII; S. E. Malov, *Izuchenie Drevnix Turetskix Yazikov*, Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologicheskiy S'yead, Baku, 1926.
277. W.W.Radloff, *Kutadku bilik*. Facsimile des uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St. Petersburg 1890, VIII+200; *Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun*. Theil I. Der Text und Transcription, St. Petersburg 1891, XCIII+252; *Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun*. Theil II. Der Text und Übersetzung nach den Handschriften aus Bälasagun von Wien un Kairo, St. Petersburg 1910, XXIV+560.
278. W.W.Radloff, *Opit Slovarya tyurkskix narechey*, I-IV St. Petersburg 1893-1913,
279. W.W.Radloff: *Atlas der Althertümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon-Expedition*. 1. Lieferung, 1892, 2. Lieferung 1893, 3. Lieferung 1896, 4. Lieferung 1899, Cankt-Peterburg.
280. Wetzstei, J.G., *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex condicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi edidit atque Indicem Arabicum*, Lipsiae 1844—1850.
281. X. Fattahov, *Navayi asarlari buyiça tüzilgan luğatlar*, Uzbek Tili ve Adabiyati, 4., 1973.
282. X.Fattahov, *Muhämmäd Riza Xaksar i ogo "Muntähb-al-luğät, Filologičeskiye issledovaniye transliteratsiya kommentariy, ukazateli*,

fasimile), Taşkent 1974.

283. Xämit Tömür, *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*, Transl. by Anne Lee, Istanbul (Yildiz) 2003.
284. Xämit Zakir, *Problems of Turkic Morphology: Classification of Suffixes, Case, Tense and Aspect*, PhD Dissertatuon, University of Washington, 1999.
285. Yakup Karasoy, *Şiban Han Divani (inceleme – Metin – Dizin – Tıpkibasım)*, Türkiye Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
286. Yakup Kemal, *Tyurko-tatarskaya rukupis' XIV veka "Nehdju-l'-feradis"*, Simferopol 1930.
287. Yakup, Abdurışhid, *The Turfan Dialect of Modern Uyghur*, Wiesbaden (Harrassowitz), 2005 (-Turcologica ,band 63).
288. Yukiyo Kasai: Die uigurischen buddhistischen Kolophone. 2008 .
289. Z.B.Muhämmädov, *Predvaritelniye zamečaniya o slovare "Hell-i luğäti çağatayi"*, Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya, Moskva 1971.
290. Z.V.Togan, *Documents on Khorezmian Cultur. Part I. Muqaddimat al-Adab, with the Translation in Khorezmian (Hoream Kültürü Vesikalari. Kisim I. Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab)*. Istanbul 1951.
291. Z.V.Togan, *Horezm Kültür Vesikalari, I. Kisim. Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab*, İstanbul 1951.
292. Z.V.Togan, *Zimahşerinin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"*, Türkiyat Mecmuesi, 14, İstanbul 1965.
293. Zohuriddin Babur, *Babür Divani (Gramer – Metin – Sozluk – Tıpkibasım)*, Dr. Bilal Yücel, Ankara, 1995.
294. Zufal Kargi Ölmez, *Çağatay Edebiyatı ve çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2007, 173-219
295. Zufal Kargi Ölmez, *Çağatayça Sözlükler*; Kebikeç, 1998, 6.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (1 - 3)

پىلانلىغۇچى: ئابدۇراخمان ئەبەي
باش تۈزگۈچى: ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
تۈزگۈچىلەر: ئابدۇرېھىم راخمان، يارى ئەبەيدۇللا
مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: مۇھەممەتجان مەخمۇت، ئىمىن ئەھمىدى، ئابلەت ئىمىن
ئەخمەت ئىمىن، پەرھات ئىلياس، ئابدۇقېيۇم توختىھاجى
مەسئۇل كوررېكتورلىرى: ۋەلى زەيدۇن، ئادالەت مەخمۇت، ئايگۈل سابىت
سەنەۋەر ئىبراھىم، زەمىرە پىدايىي، رەنا ئابلىمىت
مېھرىگۈل مەمەت، ئايگۈل ھاشىم، گۈلشەھەر نىغمەت
ئارزۇگۈل كېرەم، ياسىن زايىموف

مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: ۋالىك يالىق

نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق تەشەببىياتى

تېلېفون: 0991-2827472

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر

پوچتا نومۇرى: 830001

باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى

ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى

فۇرماتى: 880 × 1230 مىللىمېتىر 1/32

باسما تاۋىقى: 73

نەشرى: 2010 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى

باسمىسى: 2010 - يىلى 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 5000 — 0001

كىتاب نومۇرى: 8 - 14068 - 7 - 228 - ISBN 978

باھاسى: 180.00 يۈەن (ئۈچ كىتاب)